

УКРАЇНА І ЛИТВА

В XIV–XVI століттях

УКРАЇНА І ЛИТВА

в XIV–XVI століттях

Політико-правові
та соціально-економічні
аспекти

Грюнвальдская битва. Фрагмент. Художник - Ян Матейко

УКРАЇНА І ЛИТВА в XIV–XVI століттях

Політико-правові
та соціально-економічні
аспекти

ЛУЦЬК
ПрАТ «Волинська обласна друкарня»
2011

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)44+63.3(4Лит)
У 45

**Відповідальний редактор –
академік НАН України
Смолій В. А.**

Авторський колектив:

Берковський В. Г. (Розділ 6, частина 3)
Блануца А. В. (Розділ 1, 5, частина 3, ілюстр. до ч. 3)
Ващук Д. П. (Частина 2, ілюстр. до ч. 2)
Гурбик А. О. (Розділ 2, 3, 4, частина 3)
Черкас Б. В. (Частина 1)

У книзі на підставі джерел та доробку класичної й сучасної литuanістики приділено увагу окремим малодослідженим аспектам політичної, правової та соціально-економічної історії України у складі Великого князівства Литовського кінця XIV – першої половини XVI століть, коли державотворчий процес на українських землях відбувався в контексті великокнязівської політики володарів цієї могутньої середньовічної держави.

Розраховано на широке коло читачів, шанувальників історії України.

© Інститут історії України НАН України, 2011
© Автори, 2011
© Дишко О. А., ілюстрації, 2011
© ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011

ISBN 978-966-361-593-6

Шановний читачу!

Якщо Вас зацікавила ця книга – це свідчення того, що Ви зрозуміли мотиви її видання, – дефіцит науково об'єктивної, публіцистично витриманої, художньо цікавої та світоглядно пізнавальної літератури з історії українського середньовіччя.

Ідея її підготовки виникла в період моєї роботи на посаді Надзвичайного і Повноважного Посла України у Литовській Республіці з лютого 2004 по березень 2008 року. Саме тоді, в силу службових обов'язків та з урахуванням зв'язків з моєю «малою батьківщиною» Волинню, які ніколи не переривалися, було започатковано активний діалог науковців наших дружніх країн у дослідженні майже трьох століть спільної історичної спадщини.

Можливо, саме цим пояснюється, вочевидь, те приязне ставлення у Литві до українців, яке мені неодноразово доводилося спостерігати. Я думав, це йде від новітньої історії: історії Саюдіса і РУХу, адже ми разом боролися за незалежність. Пам'ятаю, в кінці 80-х і на початку 90-х років ми направляли в друкарні Литви свої видання, які були заборонені тоді в Україні. Але була в нас і давніша спільна історія, коли Литва з Україною становили єдину державу – Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське, яке було найбільшим у той час в Європі і простягалось «від моря до моря»: від Чорного до Балтійського, і включало навіть Київ.

Литовці дуже пишаються цим періодом своєї історії. Українці теж мають повне право гордитися, адже 9/10 населення цієї середньовічної держави становили слов'янські народи, місцеві тра-

диції та звичаї котрих шанувались і розвивалися. Діловодство Великого князівства велося переважно давньоруською (староукраїнською) мовою. На впливових державних посадах працювали місцеві урядовці, які мали змогу самостійно визначати тактику зовнішньополітичної діяльності. Усе це дало підстави Михайлу Грушевському аргументовано доводити, що Велике князівство Литовське найбільшою мірою зберегло спадщину Київської Русі.

Коли у 2008 році майже щотижня до Литви прибували українські делегації знайомитися з місцевим досвідом європейського урядування та ведення бізнесу, неабияк зріс інтерес литовської громадськості до України, значно сміливішими стали інвестиції литовського капіталу в економіку України, товарообіг між нашими країнами перебільшив мільярд доларів США, зустрічні потоки людей, які бажали відвідати наші країни, виросли в два з половиною рази, а діалог на політичному рівні та розвиток співробітництва в усіх сферах між Україною та Литвою вийшов на рівень стратегічного партнерства, став можливим своєрідний «український культурний прорив».

Саме тоді спільний авторський колектив українських та литовських вчених-філологів підготував два видання українсько-литовського та литовсько-українського розмовників. У Національному музеї Литви було організовано виставку традиційного національного одягу України. У древньому Тракайському замку виставлялися унікальні предмети мистецтва України, від коштовностей до старовинної зброї та раритетних книг. У Вільнюському університеті, одному з провідних освітянських центрів Балтії, відкрилася і почала діяти іменна аудиторія імені Тараса Шевченка, обладнана всім необхідним для допитливого сучасного студента, який цікавиться Україною.

Значну роль у відродженні гуманітарних зв'язків між Україною та Литвою відіграла моя рідна Волинь. У 2004 році тріумфально гастролював у Литві Державний академічний Волинський народний хор. Вперше зібраний унікальний матеріал з фондів Волинського краєзнавчого музею щодо малодослідженої сторінки історії – з'їзд європейських монархів 1429 року в замку Любарта в Луцьку, південному форпості Великого князівства Литовського, був опублікований саме у Литві. Молоді українські історики випустили книгу-альбом, присвячену цій події, і назвали її «Від європейського з'їзду до Євросоюзу».

Саме під час роботи над цим матеріалом, а ще – від спілкування з екскурсоводами міста Луцька, куди я теж часто привозив литовські делегації, які жваво цікавилися спільними сторінками історії Луцька та Вільнюса, відчув гостру нестачу інформації

про життя і побут моїх предків, про події і суспільні процеси, що відбувалися на моїй рідній землі, на моїй сонячній Волині та й на українських землях загалом у період їхнього перебування у складі Великого князівства Литовського.

Я дуже вдячний авторам книги – сучасним київським дослідникам: Андрію Блануці, Дмитру Вацуку, Андрію Гурбику, Борису Черкасу та Владиславу Берковському – завдяки творчому пошуку котрих стало можливим це видання. Дякую вам за багаторічну працю та ваш внесок у вивчення «темних віків» литовсько-руського періоду історії України. Моя особлива подяка – академіку НАН України Валерію Смолю, визнаному авторитету у галузі історії України доби середньовіччя й раннього нового часу, засновнику сучасної медієвістичної та новістичної історичних шкіл.

Приймаючи рішення про фінансову підтримку видання цієї книги з благодійного фонду «Рідна Волинь» напередодні 20-ї річниці Незалежності України, віддаю децицю своєї синівської шани землі, яка мене зростила і вивела у широкий європейський поліетнічний і поліконфесійний світ. Нехай історія литовської доби стане для нас усіх добрим уроком національної, релігійної, культурної терпимості та політичної зваженості, життєвої стійкості традицій та згуртованості у захисті національних інтересів.

Борис КЛІМЧУК,

*голова Волинської обласної державної адміністрації,
Надзвичайний і Повноважний Посол України*

Європейський з'їзд монархів у Луцьку, 1429 р. Фрагмент. Художник - Й. Макевічус

ПЕРЕДМОВА

Жоден народ, жодна країна навряд чи може претендувати на повноправну суб'єктність в світовій цивілізації без вшанування своїх витоків, своєї історії та взаємин із сусідами.

Історія зберігає не лише генетичний код нації. Знання минулого дозволяє визначити магістралі майбутнього розвитку, убезпечує від повторення багатьох і багатьох помилок, вчить правильно будувати відносини з сусідами.

Історичний поступ українського народу сповнений героїчною романтикою, блискучими перемогами й трагізмом поразок в боротьбі за своє національне утвердження, злетами духовності, розквітом державотворчих процесів і періодами їх згасання під впливом зовнішньополітичних чинників.

За останній час зроблено чимало для повернення народу історичної пам'яті. Одні з періодів національної історії досліджені достатньо глибоко. На інші історики лише починають звертати свою увагу. У цьому контексті безперечний інтерес становлять XIV–XVI століття, коли українські землі розвивалися в соціокультурному просторі Великого князівства Литовського і, завдячуючи зваженій політиці українських і литовських

князів, змогли зберегти й розвинути осередки власної державності.

Спільність минулого, єдність історичних та культурних традицій українського і литовського народів стали надійним підґрунтям для сучасного партнерства між Україною та Литовською Республікою. Завдяки добрій волі й обопільним зусиллям нашим народам вдалося зберегти та примножити здобутки попередників, зміцнити взаємні симпатії й повагу.

Сподіваємося, ця книга буде справжнім подарунком для тих українців, для яких Литва стала другою батьківщиною. Вона допоможе їм долучитися до свого коріння, підніме завісу над «темними віками» Середньовіччя, коли історичні долі українського і литовського народів тісно переплелися, заклали на майбутнє глибокі підвалини взаєморозуміння і тісного співробітництва між двома державами. Пропоноване видання, у якому в нарисовому стилі представлено погляд українських литуаністів на окремі проблеми історії українських земель у складі Великого князівства Литовського, в цілому стане при нагоді для широкого громадського загалу України та Литовської Республіки.

*Валерій СМОЛІЙ,
академік НАН України*

Ольгерд з дружиною. Фрагмент

Частина 1

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО:

ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ
ВІДНОСИН

РОЗДІЛ 1. УКРАЇНА ПІД ПРЯМИМ УПРАВЛІННЯМ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВЛАДИ

Взагальному контексті розвитку наукових досліджень військово-політичні аспекти історії українських земель у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) є досить актуальними і, водночас багатоплановими та багатограними. Адже мова йде про якісно новий етап історії держави Гедиміновичів, коли правителям ВКЛ впродовж кількох століть доводилося вибудовувати свої стосунки як з українськими землями так із впливовими сусідами України XIV–XVI ст. Тому спробуємо в наших нарисах окреслити та розглянути окремі політичні та військові аспекти означеної проблематики.

Подією, що в даний період мала великий вплив на Україну і ВКЛ загалом, стала війна останнього проти Золотої Орди наприкінці XIV – першій третині XV ст. Після 1362 р. джерела не повідомляють про якісь широкомасштабні військові дії між цими державами. Проте періодична сплата данини вказує, що татарам час від часу вдавалося збирати досить великі сили проти, принаймні, Поділля і Київщини. У 1395–1396 рр., коли Тамерлан громив золотоординські улуси і міста, виникла загроза появи його чамбулів на землях Київського князівства. Аби уникнути цього, Вітовт провів мобілізацію і зосередив на кордоні війська. Повернення Тамерлана до Середньої Азії відкрило перед литовським князем значні можливості щодо оволодіння Дніпрово-Дністровим степом до берегів Чорного моря включно. Сили Орди були підірвані і серйозного опору, принаймні у перші

роки після Тамерланового погрому, вона не могла чинити. Для Вітовта ж успішні військові акції були вигідні ще й тим, що сприяли об'єднанню навколо нього можновладців Великого князівства Литовського. Коли ж до Вітовта 1397 року по допомогу приїхав хан Тохтамиш зі своїми підданими, питання щодо наступу на південь було остаточно вирішено.

Джерела кінця XIV ст. дають більше інформації щодо з'ясування характеру, напрямку та організації литовських походів. Тохтамиш зі своїм двором розмістився на Київщині – між Каневом і Черкасами. Між ним і литовським правителем була укладена союзна угода, скріплена ярликом, на українські землі. У тому ж 1397 р. Вітовт, судячи з усього, здійснив перший похід. Німецька хроніка повідомляла, що війська Великого князівства Литовського дісталися Кримського півострова, де захопили Кафу. Беручи до уваги, що Тохтамиш приїхав до Литви саме з Криму, а його татари становили, згідно з тією ж хронікою, частину литовського війська, захоплення півострова можна вважати реальною подією.

Перші успіхи мали заохотити представників інших країн. Уже з 1398 р. в литовському війську присутні тевтонські лицарі. Як наслідок, Вітовт здійснив великий похід у пониззя Дніпра, де побудував кам'яну фортецю. Загалом історична традиція приписує Вітовту будівництво чималої кількості замків на нових землях. Тоді ж фортеці Київського кня-

зівства, передусім його столиці були зміцнені артилерією. На 1399 р. золотоординський хан Тимур-Кутлук і фактичний правитель держави темник Едигей нарешті зібрали значні сили, з якими перейшли Дон. З іншого боку і Вітовт зібрав чималу армію, в якій, окрім литовських полків, були німецькі лицарі, молдавани, татари, поляки, а також подільське ополчення на чолі зі Спитком. Папа Римський Боніфаций IX надав їм хрестоносні привілеї. Проте хрестоносне військо, незважаючи на гарне озброєння (окрім холодної, вояки мали вогнепальну зброю), успіху не мало. Вороги зустрілися на р.Ворсклі. Хан, побачивши, що литовці займають сильну позицію, до того ж зміцнену табором із возів, пішов на переговори. Як наслідок, Вітовт утратив час і дав можливість Тимур-Кутлеку дочекатися Едигея з додатковими туменами. Спочатку татари виманили литовське військо із табору, а потім оточили. Паніка, що розпочалася серед вояків Тохтамиша, зруйнувала бойові порядки хрестоносців і, як наслідок, вони зазнали розгрому. Втрати були величезними. Загинуло багато князів і воєвод, у тому числі Спитко. Проте Вітовту і Тохтамишу вдалося втекти. Золотоординці пронеслися по Правобережній Україні, руйнуючи населені пункти. Проте Київ зміг відбитися, але змушений був заплатити величезну, як на ті часи, суму в три тисячі рублів (Печерський монастир виплатив тридцять рублів).

Поразка на Ворсклі стала серйозним випробуванням для українських князівств. Утрати були великими, але загалом влада князів на захоплених у попередні роки землях не була підірвана. Уже 1402 року сучасники бачили у Босфорі київські кораблі – отже Київщина і ВКЛ загалом мали вільний вихід до Чорного моря і, можливо, фортеці на його узбережжі. Навчений гірким досвідом Вітовт продовжував стратегію наступу, але змінив тактику. Тепер на першому місці була підтримка литовським двором ханів, які боролися за золотоординський престол і зверталися по допомогу до Вітовта. Пізніше, як свідчать джерела, на території Великого князівства Литовського мешкало до сорока тисяч татар. Наприкінці 1409 р. литовський правитель повідомляв магістра Ордену, що під Києвом перебувають три сина Тохтамиша. Саме наявність Тохтамишовичів при Вітовтовому дворі несла постійну загрозу Едигею, який фактично очолював Орду і змінював ханів так, як і Вітовт. Незадовго до 1409 р. Джелал-ад-дин за литовської допомо-

ги на певний час став ханом, але змушений був повернутися до Литви. Саме його вояки допомагали Вітовту під час Грюнвальдської битви (1410). Після перемоги над німцями Вітовт відправив Джелал-ад-дина до Криму, проте і на цей раз той не зміг надовго захопити владу – вже 1411 року хан знову переховувався у Великому князівстві Литовському. Того ж року Джелал-ад-дин втретє за допомогою Литви захопив престол, який і утримував до своєї смерті у 1412 р. Коли Золоту Орду очолив ворог Литви Керим-Берди (1412), Вітовт швидко проголосив ханом Бетсабулу і, надавши йому вояків, відправив у Степ. Новий литовський протезе зазнав поразки і загинув. Назад повернувся його брат Ерим-Берди. Проте Керим-Берди був убитий, його вбивця влітку 1416 р. теж утік до Литовської держави. Ця політика принесла Вітовтові чималі дивіденди, одним з яких було забезпечення кордонів. Лише 1416 року Едигей спромігся організувати великий похід проти Великого князівства Литовського. Татари спалили київське місто і Печерський монастир, але київського замку захопити не змогли. Вітовт не забарився з відповіддю – по відході ординців з Київщини у супроводі Радзивілл послав у Степ Ерим-Берди, якому вдається ненадовго захопити престол. У 1417 року цей хан повернувся в Литву, де був убитий своїми супутниками. Врешті-решт Едигей не витримав такої боротьби і змушений був просити у Вітовта миру. Проте наступного року за підтримки литовського великого князя в Криму з'явився тохтамишович Кадир-Берди. 1420 року між ним і Едигеєм відбулася битва на р. Терек, у ході якої старий ворог Литви загинув, а його орда була розгромлена. Щоправда, литовський протезе невдовзі помер від ран. Фактично із загибеллю Едигея Золота Орда як єдина держава перестала існувати, величезну роль у цьому відіграло саме ВКЛ. Довге протистояння Вітовта і Едигея показало, що для Литовської держави конче необхідно тримати руку на пульсі степової політики, а наявність українських князівств дає можливість швидко реагувати на її часті та швидкі коливання. Саме в ці роки Крим поступово з улусу перетворювався на державу.

Приєднання українських земель до Чорного моря включно мало для Великого князівства Литовського важливе значення. Литовська держава через Україну отримала вихід до Чорного моря, завдяки чому відкрилися шляхи до прямих контактів із

Молдавією, Валахією, генуезькими колоніями в Криму, князівством Феодоро, Візантією, Туреччиною, Трапезундською імперією тощо. Водночас українські землі прикрили центральні райони держави від нападів татарських чамбулів. Орді, незважаючи на її потужні удари, в останній третині XIV – першій третині XV ст. так і не вдалося пробитися крізь Київщину і Поділля. При цьому використання союзних орд дало змогу литовським правителям здобути перемоги на інших напрямках. Яскравим прикладом успіху такого союзу стала Грюнвальдська битва, в якій на боці Вітовта воювали татари хана Джелал-ад-діна.

Однією з родзинок України було її положення як транзитної території, через яку відбувалася торгівля Європейської та Азійської цивілізацій. Великий Шовковий шлях, яким протягом століть надходили товари з Далекого Сходу до Європи і назад, приносив величезні прибутки тим країнам, через які пролягав. Одним із відрізків цього шляху з Малої Азії і Кавказу йшла до Криму, насамперед до Кафи. Саме з неї товари морем і сушею діставалися європейських країн, саме сюди надходили товари у зворотному напрямку.

Оскільки в часи середньовіччя домінувало каботажне плавання, то торгові судна рухалися вздовж узбережжя повз Дашів, Хаджібей, Білгород-Дністровський тощо. Відповідно ВКЛ, якому належали ці міста, мало значний прибуток завдяки оподаткуванню купців. Сухопутний шлях з Криму пролягав через Перекопський перешийок до Дніпра в районі Таванської переправи. Тут шлях розділявся на три гілки. Одна вздовж чорноморського узбережжя йшла на Балкани, друга прямувала на подільські міста Кам'янець, Брацлав, Вінницю і далі до Польщі, а третя повертала на північ по річці чи сушею до Києва. Останній, будучи складським містом, відігравав подібну до Кафи роль перевалочного пункту. Про рівень сухопутної торгівлі можна дізнатися від Михалона Литвина. Він зазначав, що купці, коли їх збиралося до тисячі чоловік, об'єднувалися в каравани з багатьма навантаженими возами і в'юченими верблюдами. При проходженні цих караванів через українські землі з них мали чималий зиск різні групи населення: збирачі податків, купці, міняли, човнярі, візники, корчмарі та інші. При цьому, за словами литовського дипломата, на це не скаржились ані московські, ані татарські, ані турецькі піддані. Тому нерідко в київських хатах, окрім різних плодів і фруктів, меда, м'яса, риби, можна було

знайти шовк, дорогоцінне каміння, соболів та інші хутра, прянощі.

Таким чином, Вітовт, який після довгої боротьби зміг захопити межиріччя Дніпро–Південний Буг–Дністер до Чорного моря включно, взяв під контроль Великого князівства Литовського всі сухопутні й морські відрізки Великого Шовкового шляху, що вели через Крим до Європи. До нас дійшли повідомлення про наявність на Тавані й Південному Бузі литовських податкових постів т.зв. «бань». Михалон Литвин писав, що на Тавані сидів литовський збирач податків, який мав право ще й штрафувати, а гроші відсилав до Києва.

Перші нащадки засновника Кримської держави Хаджи-Гірея I продовжували зберігати союзні відносини з Вільно. Однак уже на початку 70-х років XV ст. ситуація почала докорінно змінюватися. 1474 року відбувся перший великий похід кримців на українські землі Великого князівства Литовського, zorganizований ханом Хайдаром – сином Хаджи-Гірея і, як припускають, суперником батька на зламі 1450/1460-х років. Проте Менглі-Гірей I, який згодом повернув собі владу, і союзна йому Кафа продовжували вбачати у Великому князівстві Литовському покровителя і захисника. Недарма Менглі-Гірей I у цей час звернувся по допомогу до київського воєводи. Кафінський же єпископ з цим проханням взагалі прибув до Казимира IV. Такі прохання з Криму не містили в собі нічого дивного, адже повністю базувалися на традиції попередників. Відповідно й позиція литовського уряду була спочатку очікуваною. Пани-Рада виступили за те, щоб утрутитися в кримські справи і надати допомогу як хану, так і кафінцям. Проте Казимир IV пригальмував, а потім і скасував це рішення. Як наслідок, була допущена стратегічна помилка, а саме втрачено контроль над подіями в Криму.

Загалом події 1474–1475 рр. мали неабияке значення для подальших литовсько-кримських відносин. Напад Хайдара показав вразливість литовських кордонів з боку Степу, а відмова в допомозі Менглі-Гірею I, одночасно з веденням саме у цей час переговорів Казимира IV з ханом Великої Орди Ахматом, швидко зробила кримського правителя залежним від Порти. Наслідки не змусили себе довго чекати. Саме після повернення з турецького полону і відновлення за османської підтримки своєї влади на півострові Менглі-Гірей I почав шарпати литовський кордон.

1482 року кримський хан Менглі-Гірей I захопив і знищив Київ, а разом з ним і ще кілька міст. Бачачи, що внаслідок зруйнування удільних князівств населення українських земель самостійно не може зорганізувати оборону, а центральний уряд залишив їх фактично напризволяще, кримці почали руйнувати край систематичними нападами. Внаслідок їх наступу в останній третині XV ст. величезні території від берегів Чорного моря до річок Єгорлик (притока Дністра), Синюха та Савранка (притоки Південного Бугу), Тясмин (притока Дніпра) на півночі були зайняті кочів'ями степовиків і *de facto* ввійшли до складу Кримського ханату. Логічним завершенням наступу кримців на Україну стало будівництво ними низки фортець у пониззі Дніпра – Тягинки, Очакова і Іслама, якими татари блокували гирла Південного Бугу та Дніпра і встановили постійний контроль над Таванською переправою.

Катастрофа була очевидною. Ані Казимир IV – головний винуватець падіння обороноздатності країни, ані його син Олександр не спромоглися виправити ситуацію. Мало того, саме у часи Олександра спостерігаються перші спроби домовитися з кримцями про мир через сплату щорічної данини. Проте така політика лише заохочувала татар до нових нападів.

Паралельно з кочівниками сильних ударів по ВКЛ завдавала Москва. Ще наприкінці 80-х років XV ст. Івану III вдалося відколоти від Литви східні князівства. На зламі ж століть цьому московському правителю вдається захопити майже всю Сіверщину. Апогеєм московських успіхів стала перемога на р. Ведроці (1500) і захоплення Смоленська (1512). За цих умов новому литовському правителю Сигізмунду I вдалося за допомогою низки заходів урятувати ситуацію. Щодо України, то Сигізмунд спробував частково використати досвід XIV–XV ст. Волинь була передана у фактичне управління місцевим князів – передусім Острозьких і Сангушків, а Київщина відповідно своєму місцевому панству, винятком залишалася тільки посада воєводи. Ним мав бути литвин. Усе це швидко почало давати результати. Уже 1512 року татарам було завдано серйозної поразки під Вишнівцем. Як наслідок, хан погодився вислати закладників і уклав мирну угоду.

Залишається зрозуміти, які ж повноваження мали українські стани, яку частку самостійності зберегли українські землі на XVI ст.? На противагу XIV–XV ст. актовий матеріал останнього століття, коли Україна

належала до Литви, більш насичений, що і дає можливість більш повного огляду проблеми. З огляду на політичні реалії перших чотирьох десятиліть XVI ст. не викликає подиву насиченість зносин ВКЛ з Кримським ханатом. Навіть загальний перелік обміну посольств і пересування гінців за доволі короткий проміжок часу вражає своєю частотою – 1515–1517, 1520–1526, 1528, 1529, 1531–1533, 1535, 1537, 1538, 1540 роки.

Окрім посольств на міждержавному рівні, нерідкими, а, напевне, й частішими були обміни послами на місцевому рівні між адміністрацією українських земель і Кримом. Хронічна нестача джерельного матеріалу про листування урядників і кримської знаті не дає можливості визначити весь розмах цих відносин. Навесні 1515 р. до Києва прибув посол Амрон, узимку 1517 р. до Черкас часто приїздили татарські послы, місцевий староста Остафій Дашкович їздив до кримців. У 1526, 1528, 1532 рр. зафіксовано обмін посольствами між О. Дашковичем та Іслам-і Саадет-Гіреями. Стосовно гінців, то їх пересування мало майже щорічний, а іноді й щомісячний характер.

Не можна оминати увагою і відносини Вільно із Заволзькими та Ногайськими ордами. Переговори з ними мали місце взимку 1523–1524 рр. До Великого князівства Литовського приїздили послы від цих орд, а потім до заволжців було відправлено послом Матвія Заморенка. На початку 1526 р. до Вільна знову прибули послы «від царя Заволзького». Обмін послами із заволжцями зафіксовано і в 1530 р.

Посольства, особливо татарські, представляли собою доволі великі валки, оскільки ВКЛ приймало не тільки самих великих послів, а й десятки послів менших рангів від різних царевичів, цариць, князів, мурз. Така численність татар надзвичайно напружувала державну скарбницю, адже їх треба було утримувати. Тому литовський уряд при першій-ліпшій нагоді намагався встановити фіксований мінімум на кількість послів і гінців. Наприклад, в угоді 1540 р. зазначалося, що посольська валка має налічувати 10–20, найбільше 45 осіб, утримання всіх інших гінців і послів мало відбуватися за рахунок упоминків.

Маршрут слідування послів і гінців був традиційно незмінним: Тавань–Черкаси–Київ, а далі – залежно від кінцевої мети: через Мозир до Вільна або через Луцьк на Краків. Виникає логічне питання про місце в цьому складному процесі адміністрації та населення Київського воєводства.

М. Любавський, визнаючи, що воєводи і старости були намісниками великого князя в областях держави, зазначав, що там вони походили з числа місцевих землевласників і призначалися великим князем, нерідко «по обранню або погодженню місцевих землевласників». Тому на них часто дивилися «як на земських правителів, висунутих землею і покликаних опікуватись про її інтереси». Виходячи з цього, а також із загальної специфіки обласного управління у ВКЛ, Любавський дійшов висновку, що воєводи і старости були ще й політичними представниками очолюваних ними адміністративних одиниць перед центральною владою, головами їх земського самоуправління. Якщо область була прикордонною, то місцеві воєводи мали обов'язок і право на зносини із сусідніми країнами. Все вищезазначене повною мірою мало відношення до Київського воєводства, через яке в основному й велися дипломатичні контакти зі степовими ордами.

Старостами, в більшості, були місцеві землевласники. До того ж, це воєводство було доволі молодим, і автономічні пережитки серед місцевого нобілітету залишалися досить сильні. Відповідно до цього, й посада самого воєводи у феодальній ієрархії даного регіону була доволі високою. Воєвода мав право засідати в Раді держави і, порівняно з кримською знаттю, стояв нижче за царевича, але вище за татарських князів. Так, під час спільного литовсько-татарського походу на Сіверщину у 1513–1514 рр. з двох керівників – київського воєводи Юрія Радзивілла і кримського князя Адрагмана – старшим уважався перший. І це незважаючи на те, що цей кримський феодал був впливовою фігурою при дворі Гіреїв і навіть обіймав посаду ханського намісника у місті-фортеці Іслам. Зазначимо, що сусідній Очаків належав представникам родини Гіреїв.

Насамперед воєвода і старости мали забезпечувати всім необхідним посольства і гінців, які пересувалися територією Київщини. Це завдання, з огляду на частоту і чисельність представників дипломатичних кіл обох країн, було досить складним. Як зазначав Сигізмунд I у 1542 р., «...до воєвод київських часто як татарські послы, так і інші у великій кількості приїжджають, яким вони влаштовують почесні, ...». До того ж, саме Київ і Черкаси часто слугували місцем збору послів перед їхнім подальшим рухом. 1517 року литовські послы Ольбрахт Гаштовт і Яцко Ратомський мешкали у Києві, звідки перший їздив до Черкас на переговори з

кримцями. Коли ж переговори були зірвані, упоминки, що призначалися перекопцям, залишились у Києві. У грудні 1519 р. і березні 1520 р. Сигізмунд I назвав Київ місцем, де має відбутися обмін: кримський посол відправиться до ВКЛ, а упоминок – до столиці ханату Кіркору. На переговорах із заволжцями про видачу Ших Ахмата литовська сторона зазначала, що екс-хан буде мешкати у Києві і вже звідти відправиться до Тавані, де на нього чекатимуть заволжці та ногайці. Так і сталося у 1527 р. Знаменно, що пізніше, у 1530 р., вже Ших Ахмат, просячи короля відпустити з Литви цариць й царевичів, місцем їхнього мешкання пропонував зобити Канів і Черкаси. Однак Сигізмунд I відправив їх до Києва. Наступного року саме Київ став місцем, де проживало кримське посольство, члени якого були оголошені на батьківщині персонами нон-грата. 1535 року хан Сахіб-Гірей I просив Сигізмунда I річні упоминки не відправляти до Криму, а залишити їх у Києві на зберігання. Кілька разів Черкаси ставали місцем переговорів: у 1516/17 рр., 1528/29 рр., 1532 р. З огляду на це, адміністрація і мешканці Києва та інших українських міст мали спеціальні обов'язки з обслуговування цього дипломатичного маршруту.

Обслуговуючи дипломатичний шлях, а також нерідко листуючись з представниками кримського нобілітету, до ханів включно, київські воєводи і старости, передусім черкаські, повинні були мати відповідний штат персоналу, основу якого становили служебники. П. Клепатський зазначав, що воєводи (і старости теж), будучи керівниками великих областей держави, мали досить широкі повноваження. При цьому вони несли тягар військових, адміністративних, фінансово-господарських, суддівських «з придачею ще й політичних...» обов'язків, тому змушені були утримувати при собі доволі багато слуг. Саме цих служебників прикордонні урядники часто використовували в ролі послів, гінців і, навіть, закладників. 1528 року О. Дашкович послав до Іслам-Гірея «служу свого, доброго», за прикладом державних посольств, «...з чоломбитьем і з упоминками...», 1532 року служебник черкаського старости пішов у заручники до відступаючого від Черкас Саадет-Гірея I, а пізніше повернувся назад разом з послами Іслам-Гірея I. Причому цей служебник привіз цінну інформацію про антиягеллонівські відносини між Росією і Молдавією, отриману від якогось «москови-

тянина», який свого часу служив у київсько-го воєводи.

Окрім служebníків, тягар дипломатичної служби лежав на місцевому населенні. Під 1508 р. у Києві згадується толмач (перекладач) Солтан Албеєв. А вже у 30-х роках XVI ст. в реєстрах виплат фігурує київський вірмен, толмач «*татарський*» Василь Солтанович, можливо, син вищезгадуваного Албеєва. 1518 року згадується київський вірмен Ленько Дем'янович як такий, що отримав «*шкоди й накладу*», будучи на державній службі в Орді. Якщо це повідомлення згадує службу в Орді лише загалом, то вже пожалування іншому київському вірменові під 1524 р. прямо зазначає його службу толмачем і часті поїздки до Орди.

Традиційно обов'язками міщан, монастирських підданих і місцевого нобілітету були прийоми на своїх подвір'ях литовських і татарських послів та гінців, забезпечення їх усім необхідним, супроводження дипломатів до Орд, забезпечення їх підводами тощо. Обтяжливість цих обов'язків для населення краю, і без того сильно сплюндрованого частими татарськими наїздами, змушувала уряд поступово перекладати їх на державу. Ще Казимір IV, зважаючи на знищення кримцями Житомира й зубожіння внаслідок цього місцевого населення, «*від тієї стації і під'їому підвід (їх) визволив...*». У тих же випадках, коли татарські посли і гінці приходили до міста, пан староста приймав їх за рахунок доходів з місцевої корчми – «*яловиці й мед давав*». В уставній грамоті великого князя Олександра київським міщанам записано: «*Послів Лядських, і Московських, і Волоських, і Мультянських не треба їм піднімати нічим, тільки послів нашого Великого князівства Литовського й Ординського мають піднімати своїми звичаями*». Крім того, «*...міщанам і слугам міським з послами до Орди не ходити*». Сигізмунд I, підтверджуючи цей привілей, звільнив міщан і від прийому татарських послів. Пізніше він підтвердив це новим привілеєм, в якому зазначив, що київські міщани є вільними від прийому «*всіх послів наших, також московських, молдавських, турецьких, перекопських та інших ... посланників, гінців, кур'єрів... й від походу з послами до Орди...*». Щоправда, воєводи періодично порушували ці права міщан, тому 18 червня 1522 р. король черговим привілеєм підтвердив звільнення міщан «*від під'їому підводами й іншими речами послів та гінців татарських*». Натомість уряд зобов'язувався посилати на потреби прибулих

царевичів і мурз певну кількість грошей, а також щорічно 100 кіп грошей на утримання гінців. Причому у випадку нестачі фінансів король забороняв брати гроші з міщан, а радив позичати їх у князівських і духовних людей. У січні 1541 р. «*справця*» київського воєводства князь Андрій Михайлович Коширський отримав «*пенязі капцизні з міста Київського і також мито, крім аргіша*», для прийому татарських послів і гінців. Щоправда, це пожалування було дійсне «*на той час, поки він там буде мешкати*». Загалом треба констатувати, що Києву і його воєводам уряд сприяв найбільше. І це сприяння могло відбуватися навіть за рахунок сусідніх міст. Наприклад, у 1542 р. новий київський воєвода князь Януш Дубровицький отримав на послів медову данину з мозирської волості.

Відповідні привілеї на зламі XV–XVI ст. отримали також канівські та черкаські міщани. На це вказують їхні скарги на нововведення, запроваджені для них О. Дашковичем: «*підводи під гінці й посли казав їм самим давати...*». Щоправда, треба зазначити, що тут процес звільнення міщан від обов'язків щодо забезпечення послів і гінців ішов набагато повільніше. Так, під 1539 р. дізнаємося, що черкаські послів і гінців татарських «*мають... стаціями піднімати, а староста медом*». В описах замків 1552 року записано, що як черкаські, так і канівські мають давати «*підводи і стацію послам королівським і татарським, коли тільки з Орди ідуть, сіно, хліб, м'ясо, а мед із замку*». Щодо людей церковних, князівських, панських і боярських, то вони, окрім Києва, «*стерегівали неділи в Чорнобилі, і підводи давали воєводам і послам і гінцям, нашим (Великого князівства Литовського) й Татарським...*».

Знаті і духівництво Київської землі звільнилися від цих обов'язків дещо пізніше за міщан. У грудні 1507 р. київські князі, пани і бояри отримали привілей Сигізмунда I, аби їм «*з послами до Орди не ходити, слугам ходити*». Проте було добавлено, що у випадку потреби король може особистим листом наказати їхати до Орди будь-якому з бояр, «*як було за великого князя Вітовта*». У червні 1522 р. великий князь звільнив Києво-Печерський монастир «*від під'їому стаціями послів Татарських і гінців і від підвід*», оскільки від цього «*людям їх церковним важкість і кривда великая робиться...*». І, нарешті, у вересні 1529 р. в уставній грамоті Сигізмунд I, підтверджуючи

надані ним попередні привілеї, додав: «А на послів наших, і на Татарських, і на інших, які до нас через Київ йдуть і повертаються назад, люди їх (князівські, панські і боярські. – Авт.) не мають стацій і підвід давати». В описі Київського замку від 1552 р. вже не згадуються ніякі повинності щодо обслуговування послів і гінців.

Київський воєвода і прикордонні старости, користуючись доволі значною самостійністю, нерідко виступали і суб'єктами політичних відносин ВКЛ з Кримським ханатом. Наприклад, у 1524 р. Адрагман, скаржачись на дії Андрія Немировича, нагадував, що свого часу київський воєвода Іван Ходкевич «...ушапством своїм багато лиха вчинив...» 1493 року Менглі-Гірей I нагадував київському воєводі Дмитру Путятичу про «давні справи, що перед тим, за предків наших» через київського воєводу інформація і послання з Криму надходила до литовських правителів й урядовців. Тоді ж згадується, що Путятич передав слова хана великому князю. 1508 року київський воєвода просив у Менглі-Гірея I допомогу для Києва. Узимку 1513–1514 рр. до київського воєводи Юрія Радзивілла з Криму присилалися листи «від царя і від царевичів і від (литовських) послів». Ці листи воєвода, не гаючи часу, переслав до Вільна. У липні 1515 р. київський воєвода Андрій Немирович повідомив Панів-Раду ВКЛ, що новий кримський хан Мухаммед-Гірей I «писав і присилав до мене (підкреслення Авт.) посла свого, на ім'я Амрон». Кримський володар хотів довідатися щодо місця перебування Сигізмунда I, «о вашій милості раді господаря нашого, і теж о війську господарському, де би в ті часи мало бути; й писав до мене (підкреслення Авт.), аби того ж часу відпустив посла його назад до Орди, відписавши (підкреслення Авт.)», що воєвода і зробив. Невдовзі до Києва приїхав ще один татарський посол Сивенчай від ханського сина царевича Алп-Гірея, який розташувався з кримським військом неподалік Черкас. Через свого посла царевич кликав воєводу до спільного наступу на Росію і вимагав від Немировича особистої присутності у своєму коші.

Хоча статус і військово-економічна база черкаського старости були на порядок нижчими, ніж у воєводи, але й правителям цієї найвіддаленішої частини ВКЛ часто доводилося вступати в особисті стосунки з татарськими ханами та їхніми слугами. 1507 року Менглі-Гірей I надіслав листа черкаському наміснику князю Капусті, «приятелю» сво-

єму, в якому попереджав про півторатисячний татарський загін, що займався розбоєм у степу, і просив старосту захистити кримських послів та купців від цих розбишак. 1526 року Іслам-Гірей прислав до Остафія Дашковича, старости Черкаського і Канівського, свого посла Ель Алмиш Емел Дема. Староста відправив посла назад з власною відповіддю. У жовтні 1528 р. Іслам-Гірей знову прислав свого гінця і послів. Царевич просив Дашковича виділити йому місця для кочівлі й відправити послів до короля. Черкаський староста, виконавши прохання царевича щодо послів, відправив до нього свого слугу. Подібне мало місце і в 1532 р. Того ж таки року вже Саадет-Гірей I після невдалої облоги Черкас вів переговори з Остафієм Дашковичем. Цікавим є той факт, що під час цих контактів воєвода і староста дали відповідь, не очікуючи вказівок зверху.

Зрозуміло, що прикордонні намісники мали від уряду загальну вказівку, як себе поводити. На це недвозначно вказується у листі Сигізмунда I до Дашковича: «...Науку нашу через листи наші тобі... дали, яким звичаєм мав би... з ним (тут: Іслам-Гіреєм – Авт.) справу вести...». Загалом, намісники мали діяти на свій страх і ризик, оскільки час не чекав, та й обстановка їм була відома краще. Наприклад, у тому ж таки 1528 р. Сигізмунд I, даючи черкаському старості загальні вказівки, в основному повністю покладався на його досвід і знання у цій галузі.

Траплялися випадки, коли прикордонний урядник мав брати на себе весь тягар обов'язків дипломата до приїзду відповідних послів із центру. Подібне мало місце на міжурядових переговорах 1516–1517 рр., коли один посол – Іван Горностай – від'їхав з татарськими ярликами до Сигізмунда I, а інші – Гаштовт і Ратомський – ще не приїхали. Чамбули перекопців стояли вже біля Черкас, що вимагало невідкладних дій. У цих складних умовах роль литовського посла перебрав на себе О. Дашкович, саме йому кримці, на вимогу великого князя, мали скласти присягу.

У 1528–1529 рр. та у 1532 р. той же Дашкович мав сам прийняти Іслам-Гірея і визначити місце кочів'я для його орди, що попросила у ВКЛ захисту, а також забезпечити її на перших порах усім необхідним. Щоправда, були прецеденти й іншого плану, коли хани просили українських урядників виступити в ролі їхніх, тобто кримських, послів перед литовським урядом. 1526 року Іслам-Гірей просив черкаського старосту супроводити його

посла до Сигізмунда I. 1532 року Остафій Дашкович, їдучи до короля, мав доручення приватного характеру від Саадет-Гірея I. Як зазначив П. Клепатський, ці відносини з кримцями, незважаючи на їхні посольські повноваження, не завжди були безпечні для воєводи чи старости, оскільки їм доводилося їздити особисто до перекопського кошу, як це мало місце у 1515, 1517, 1521, 1528, 1532 рр. У такому разі урядник мав забезпечити власну безпеку заручниками, а саме взяти *«деяких людей добрих в заставу (аби міг безпечно до нього приїхати і назад відїхати)...*». Тому, коли черкаський староста у 1528 і 1532 рр. їздив до кримських ханів, він залишав у Черкасах надійних заручників. Під час походу О. Дашковича разом з Мухаммед-Гіреєм I на Росію роль татарського заручника виконував кримський Великий посол Овліяр-мурза. Щоправда, траплялися й інші випадки, коли татари, боячись атаки з боку українських урядників, брали заручників від них. Характерний випадок мав місце у 1532 р., коли Саадет-Гірей I, зазнавши поразки під Черкасами і відступаючи до Криму, взяв заручником одного зі старостинських слуг.

Однак, незважаючи на те, чи був заручник чи ні, чи їхав урядник до татар чи у своїх справах, він мав обов'язково забезпечити місто надійною обороною на чолі з досвідченим керівником. 1515 року Андрій Немирович, повідомляючи уряд про свій майбутній візит до кримців, зазначав, що до царевича поїхав, належно зміцнивши замок. Тоді ж він *«писав... до старост і до всіх бояр Київських, аби зі мною їхали на службу господарську»*. Щоправда, цей захід воєводи виявився невдалим, оскільки ніхто з них не приїхав. У подібній ситуації в 1521 р., коли Мухаммед-Гірей I, їдучи походом на Росію, вимагав, аби з ним пішли черкаський староста або київський воєвода, уряд вирішив, що до хана поїде Остафій Дашкович. Андрій Немирович же на випадок, якщо б хан або царевичі вимагали його присутності, мав зіслатися на хворобу. У разі, як би ситуація вимагала присутності воєводи у татарському війську, до Києва мав бути посланий його брат Юрій. Його Андрій Немирович *«на своєму місці в Києві залишив тим же звичаєм, як і сам мав залишатися...»*.

Така увага до посади воєводи і старости як людини, навколо якої концентруються всі аспекти політичного і воєнного життя міста, була постійною. Наприклад, Сигізмунд II Август дав згоду на відїзд князя Костянтина

Острозького з Києва тільки як велику милість і за умови, що він *«під час безпечний»* залишить Київ під таким же надійним захистом, як і за своєї присутності. Чи у 1562 р., коли король, дозволяючи остерському державцю Філону Кміту приїхати у власних справах до Вільна, ставив вимогу, аби Кміта перед цим забезпечив замок усім необхідним для надійної оборони. Як уже зазначалося, 1526 року король взагалі заборонив О. Дашковичу залишати Черкаси з огляду на небезпеку татарського вторгнення. Така специфічність посади київського воєводи і місцевих старост виражена навіть у посланні Панів-Ради ВКЛ до короля у 1538 р.: *«а інші панові воєводи, такі як Київський, Полоцький, Вітебський, ті завжди на замках воєводств своїх мешкають і мало на сеймах вальних бувають...»*.

Прикріплення до міста на час небезпеки поширювалось і на місцевих міщан, що було вписано в уставній грамоті великого князя Олександра Казимировича київським міщанам: *«...а коли вість прийде про поганство, тоді їм з міста не їхати, або їдучи з дому, мають на своє місце таких же добрих залишати, як і самі, які мають без них на службу нашу заступати»*.

Київський воєвода і старости, як знавці місцевого політичного життя, іноді виконували роль Великих послів до Криму. Це мало місце у 1500 р. з тодішнім київським воєводою Дмитром Путятичем. 1522 року вже Остафій Дашкович разом з Оникієм Горностаєм виконував місію Великого посла до Криму. На відміну від свого партнера, який власне й вів переговори з ханом та його оточенням, черкаський староста віз коштовності для хабарів кримським мурзам, виконував роль посередника в листуванні між Сигізмундом I і Мухаммед-Гіреєм I, а також мав секретну місію резидента при ханському дворі, на що недвозначно вказує широка інформація про політичні й воєнні плани й заходи кримців, що надходила від нього. Існувала й зворотна тенденція, коли люди, що були послами у Криму або в інших татарських країнах, потім призначалися старостами і воєводами в українських містах. Так, Матвій Заморенок, посол у Заволзькій Орді у 20-х роках XVI ст., був чорнобильським намісником у 1526, 1531 і 1539 рр., Оникій Горностаєв був намісником черкаським і канівським у 1544–1547 рр., Михайло Халецький, тричі посол у Великій Орді у 1497–1501 рр. і посол до Криму в 1521 р. обіймав посаду овруцького старости у 1522–1531 рр. тощо.

Таким чином, спираючись на викладені вище факти, можна констатувати, що адміністрація і представники вищих станів населення українських земель становили основу дипломатичної служби ВКЛ щодо Криму, Казані і Заволзько-Ногайських орд – надавали стації (їжу, житло, засоби пересування), відповідали за безпеку послів і гінців. При цьому київський воєвода, а часом і старости, частіше черкаський, виконували роль дипломатичних посередників. Віддаленість українських земель від центру і численні пережитки удільних часів зумовлювали певну самостійність київського воєводи і черкаського старости у відносинах з Кримським ханатом.

У першій половині XVI ст. збройні сили ВКЛ мали типовий вигляд феодального війська, основу якого становило земське ополчення або оборона земська. У ВКЛ таку назву мала служба військовозобов'язаних верств населення. В основі військової служби князівства було землеволодіння. Кожен, хто мав землю, повинен був її захищати, виходити на війну на коні й у повному озброєнні. Причому, залежно від розміру земельного наділу, кількості підвладного населення й, відповідно, матеріальних можливостей, землевласник мав виставляти, окрім власної персони, ще й відповідну кількість вояків «кінно й збройно».

До початку XVI ст. не існувало єдиного загального закону, який би визначав і регулював військову службу землевласників з їхніх маєтків. Тому реалії часу – катастрофічний стан, в якому опинилося ВКЛ в останній третині XV–на початку XVI ст. внаслідок наступу Росії і Кримського ханату, – почали вимагати врегулювання земської служби спеціальними загальнодержавними законами. 1502 року на сеймі в Новгородку було встановлено фіксований мінімум, згідно з яким кожен князь, пан, зем'янин і дворянин мав виставляти одного озброєного вершника з кожних десяти служб селян. Четверть століття показала, що тієї кількості вояків, що їх виставляли землевласники згідно з уставою, замало для потреб держави, тому у 1529 р. дана норма була знижена до 8 служб селян. Окрім вищезазначених норм, кожен землевласник мав право виводити на війну більшу кількість вояків «на ласку господарську», добровільно. На українських землях, які входили до складу ВКЛ, військові повинності місцевого населення в більшості відповідали загальнодержавним.

Федералістичний характер ВКЛ повною мірою виявився у військовому устрої цієї держави. Кожна земля фактично являла собою військовий округ, на чолі якого стояв намісник головного міста або воєвода, це, зокрема, мало місце на Київщині. У Волинській землі місцевими військами командував маршалок, якому підпорядковувалося й подільське ополчення. В бою ополчення кожної землі стояло окремо, очолюване власним намісником чи іншою посадовою особою. Загальне керівництво литовськими військами під час воєнних дій за відсутності великого князя здійснював великий гетьман. Війська кожної із земель та воєводства структурно склалися з ополчень повітів, на чолі яких стояли старости. Наприклад, у 1524 р. король наказував Панам-Раді ВКЛ: «...Усі панові ради наші, з дворами своїми і з усіма слугами своїми, кінно та збройно, зібралися и наготові були..., і повітам би своїм казали теж зібратися и наготові бути».

Адміністративно українські землі у складі ВКЛ ділилися на Волинську землю (Луцький, Володимирський, Кременецький повіти), Поділля (Вінницький та Брацлавський повіти), Київське воєводство (Мозирський, Овруцький, Житомирський, Любецький, Остерський, Чорнобильський, Київський, Черкаський, Канівський повіти). Особливістю останнього було те, що він складався з двох міст – Черкас і Канева, кожне з яких іноді мало свого власного старосту. Наприклад, у 1510 р. О.Дашкович став старостою канівським, у той час, як у Черкасах старостував А.Немирович. Як уже зазначалося, в основі військової служби було землеволодіння, тому й військовий обов'язок лежав на багатьох станах суспільства. Земську повинність відбували князі, пани, зем'яни, бояри і слуги (панцирні, путні, ординські), міщани й службові татари.

На Волині основний тягар по обороні краю несла шляхта. В результаті низки причин ополчення Волинської землі було тією військовою силою, яка брала участь практично в усіх найбільших битвах і воєнних операціях ВКЛ у першій половині XVI ст. – під Вишнівцем (1512), Оршею (1514), Сокалем (1519), Ольшаницею (1527) та ін. Проте, навіть коли ВКЛ пожинало плоди миру, волинське ополчення часто стояло у бойовій готовності, на конях, оскільки небезпека татарського вторгнення існувала постійно. 1530, 1532, 1533 і 1539 роках бачимо волинців відмобілізованими на кордоні. Цікаво, що у 1532 і 1539 рр., хоча мобілізаційні листи

з урахуванням татарської і турецької небезпеки були розіслані по всій країні, на ворога мали рушити тільки волинці. Щодо малої війни проти татар, то вона, беручи до уваги частоту їхніх нападів, вимагала щорічного напруження. Наприклад, у 1530 р. король, називаючи причини, що не дали можливості татарам напасти, серед інших вказав і на волинське ополчення, яке охороняло кордон. Тут можна додати: коли внутрішні землі ВКЛ насолоджувалися мирним життям. Виходячи з вищезазначеного, слова волинської шляхти від 1545 р., мовляв, *«Коли є перемир'я з Московою, тоді в безпеці вся шляхта Великого князівства живе, і не рушає із своїх домівок. Але тут на Волині, чи є, чи немає перемир'я з татарами, з коня мало зсідаємо, і кожен час мусимо в полі бути,»* – не слід сприймати як перебільшення, а розуміти як констатацію гіркої факту.

Проте таке життя мало й зворотній бік медалі. Постійна небезпека і часті сутички перетворили волинців (як у принципі й вояків інших українських земель) на загартованих і вправних бійців. І це не дивно, бо, як прокоментував 1538 р. від'їзд з молдавської виправи молодого Сигізмунда II старий польський ротмістр, *«той пан, якого люди в ординці (татарський бій. – Авт.) не бачили, той хоробрим ніколи не буде»*. Українському населенню таких *«ординок»* вистачало більше, аніж кому. Яскравим прикладом якості волинських загонів слугує Вишневецька битва 1512 р. Тоді вояки Острозького першими зустріли ворожу атаку, бо краще знали татарську тактику, ніж поляки, які, за твердженням литовського гетьмана, набиралися вміння у німців в Європі, але там інша система бою й інше мистецтво вояків. Уже під час самої битви волинці витягнули на себе все кримське військо і зв'язали його боєм, що дало змогу полякам завдати флангового удару.

Беручи до уваги, що кількість і озброєння вояків залежали від заможності кожного шляхтича, логічним буде припустити, що ударною силою волинців ставали надвірні хоругви найбільших князів Острозьких, Сангушків, Вишневецьких та ін. Причому, окрім вояків, яких вони мали виставляти згідно з уставою, ці можновладці нерідко утримували загони, так би мовити, понад норму. На це недвозначно вказує повідомлення про те, що князь Ілля Острозький мав якийсь загін (*«оршак»*) із 350 чоловік, *«гарно озброєний по литовській моді»*, подібний до якого в ВКЛ був лише у біскупа віленського, але

меншої чисельності. Зброю для цих вояків князь купив у Пруссії. Тут, певно, йшлося про вогнепальну зброю (принаймні луків і шабель було достатньо і на українських землях). Того ж року Острозький привів до основного війська на московський фронт 500 добре озброєних гусар і це при тому, що згідно з переписом 1528 р. Острозькі мали виставляти 426 коней. Цікаво, що в обох випадках джерело інформації і адресат одні й ті ж самі, та й сам зміст наштовхує на думку, що йшлося про два різних загони (350 і 500 чоловік) на службі в одного князя. Якщо навіть прийняти думку, що йдеться про одних і тих же вояків, то когось Ілля Костянтинович, привівши п'ятсот чоловік, мав залишити вдома для охорони проти татар, які якраз кочували вздовж кордону.

Частиною мілітарної системи ВКЛ була військова служба міщан державних (*«господарських»*) міст. Вони мали виставляти під час воєн ополчення, слідкувати за станом укріплень тощо. Не була в цьому винятком і Україна, в якій, за підрахунками П.М. Саса, налічувалося не менш як 150 міст. Щоправда, військова повинність міст на зламі XV–XVI ст. зазнала суттєвих змін: містам, що знаходились у внутрішніх районах держави і були віддаленими від театрів воєнних дій, поступово заміняли військовою службою грошовою виплатою. На українських землях цей процес мав місце на Волині. Відносна віддаленість від кордону, прикриття з півдня Східним Поділлям, сприятливі природні умови (ліси, болота) й численна шляхта, яка брала на себе основний тягар військової служби, поступово відсували волинські міста від прямої участі їхніх міщан у воєнних діях. Однак повністю скасувати військовою повинність не можна було, оскільки вона диктувалася політичними реаліями. Хоча малі татарські напади й обмежувалися Поділлям, але походи головних сил кочівників завжди досягали Волині, як у 1516, 1518, 1519, 1524, 1526/27 роках. Окрім небезпеки зовні, внутрішні війни між шляхтою теж змушували міщанство бути на сторожі й тримати зброю напоготові. За люстраціями українських міст, судовими вироками й земельними пожалуваннями середини XVI ст. видно, що офіційна військова служба волинських міщан зводилася до оборони міських і замкових укріплень, неофіційно ж вони брали участь у домашніх війнах місцевих феодалів, а значить, залишалися, хоча й меншою мірою, ніж у XV–на початку XVI ст., серйозним військовим резервом Волині.

Справи на Київщині та Поділлі були дещо іншими. Ці території, будучи фактично передовим форпостом у напрямку Степу, завжди приймали на себе перший удар кочовиків. Це, відповідно, наклало відбиток на військовий обов'язок міщан, який вони несли нарівні зі шляхтою і який полягав у переслідуванні ворога, сторожовій службі та ремонті укріплень.

1522 року Сигізмунд I, розбираючи скарги київських міщан на воєводу, підтверджував, що міщани мають їздити з ним у поле *«на погоню»*, ті ж, хто не має коней, повинні в той час стерегти замок, як *«перед тим»*. Міщани мають разом з іншими мешканцями міста стерегти по черзі полонених татар, причому застерігалось, що у випадку втечі полоненого під час чиеїсь черги має бути на винного *«переведено»*, якщо полоненого хтось *«навмисно відпустив, то той має бути покараний нічим іншим, тільки шиєю»*. Однак тут же король додавав: якщо хтось *«з необачності або з якоїсь пригоди татарина упустить, той не має бути покараний»*. У тому ж документі згадуються й кликуни, яких міщани спеціально наймали на замок. Окрім того, кияни повинні були висилати в поле сторожу.

Зі скарг черкаських міщан у 30-х роках XVI ст. дізнаємося, що вони разом із старостою мали виїжджати проти ворога, певно, те ж мали робити й канівці, оскільки вони довгий час мали того ж старосту.

Найбільш повну інформацію щодо військової служби міщан українських міст містять люстрації 1545 і 1552 рр. Саме вони дають можливість простежити цю військову повинність міщан й напрямки їхніх походів. Щоправда, треба зауважити, що люстрації були складені в той час, коли, з одного боку, відбувся спад агресії зі Степу, а з іншого, оборона краю більшою мірою, ніж у першій третині XVI ст., лежала на плечах найманих військ і козаків.

Згідно з люстраціями, міщани ремонтували укріплення, охороняли їх, а під час військових дій виїжджали на конях з місцевим намісником проти ворога.

В історіографії поширена думка про невисоку бойову цінність міщан. Так, Клепатський писав, що *«ці контингенти, особливо міщанські, були мало придатні для воєнних цілей»*. І. Крип'якевич, описуючи військові повинності міщан, їх озброєння, тут же робить категоричний висновок про те, що *«обов'язки ополчення були невеликі»*. Подібної думки дотримувався і М. Довнар-Запольський.

Специфіка життя Київщини та Поділля викликає сумнів у тому, що міщани були *«недисциплінованими народними ватагами»*. Той же Крип'якевич писав, що, наприклад, черкаські міщани *«мали ще обов'язок їздити кілька разів на рік у «поле»(степ) для розгляду, де перебуває ворог»*. Однак це доволі велике навантаження як для мирного життя. Фактично військова служба міщан зумовлювалася не стільки урядовими указами, скільки небезпечним прикордонням. Часті, майже щорічні, татарські напади, експлуатація уходів у зонах активного пересування кочовиків і утримання *«польної»* сторожі природно вимагали від міщан доброї організації й військової підготовки, що підтверджується конкретними фактами. Так, люстратор Житомира записав, що місцеві мешканці мають рушницю й добре з них стріляють. У Брацлаві під час облоги татаро-турецьким військом хана Девлет-Гірея I 50 міщан і зем'ян похилого віку, *«малопродатних до оборони»*, плюс жінки та діти протрималися під щільним обстрілом три дні і здалися через нестачу припасів та води. Навіть через 22 роки Бонецький, подорожуючи до Криму, відзначив, що у Брацлаві, незважаючи на те, що на той час це вже було, за словами польського дипломата, *«не важливе і не значне місто»*, всі мешканці *«гарні стрільці, які отримали чималий досвід і навик у легких і частих сутичках проти Скіфів (татар. – Авт.), вони становлять незмінний гарнізон у своєму місті»*. До того ж брацлав'яни, за спостереженням Бонецького, *«у степах відмінні провідники»*.

Цікавим прикладом високої бойової підготовки міщан Канева можуть служити події 1536 року. Тоді черкаські повстали проти свого старости Василя Тишкевича і витіснили його служебників з міста. На допомогу останньому була послана жовнірська рота з Києва. Не маючи змоги дістатися до Черкас, жовніри і старостинські служебники вирішили *«відігратися»* на канівцях, а саме, пограбувати місто, а потім усе представити як придушення бунту. Жовніри вночі проникли до острогу й напали на нічого не підозрюючих міщан. В умовах нічного несподіваного нападу чисельного і професійного вояцтва канівці не розгубились, а зібралися із силами *«і виперли з острогу тих нападників»*, причому останні зазнали істотних утрат в живій силі та амуніції. Дещо пізніше, у 60-х роках XVI ст., під час старостування у Черкасах князя Михайла Вишневецького, 500 татар раптово вдерлися до міста вночі, але

місцеві мешканці не розгубилися й вибили ворога з міста, а через кілька днів черкасці дали татарам бій у полі і там їх розгромили. 1532 року міщани становили суттєву частину гарнізону Черкас, коли місто витримало двотижневу облогу великого кримсько-турського війська. Під час відбиття татарських нападів міщани Поділля й Київщини, з огляду на нечисленність місцевої шляхти і часту відсутність найманих військ, мали становити суттєву частину прикордонної оборони.

Походи на Тягинку 1493 р., Іслам 1524 р., Очаків 1529 р. в документах зазначаються як такі, що здійснювалися черкасцями, кав'язцями та місцевими старостами. Зрозуміло, що тут йдеться про всіх мешканців цих міст, але, з огляду на вищезгадану особливість краю, роль міщан була в цьому значна. Це певною мірою підтверджується в документах. У скаргах киян 1522 р. чи черкасців 1536 р., у люстраціях цих міст багато уваги приділено полоненим татарам і воєнним трофеям. Окрім зазначених військових повинностей, існувала ще одна, яка повною мірою лежала на українських містах, – будівництво й обслуговування під час походів військових флотилій. Більшість великих походів, розпочатих проти татар з литовських земель, були річковими. Красномовним же фактом, який свідчить про процедуру підготовки флотилій, є лист Сигізмунда до Іслам-Гірея 1529 р.: *«Казали йому (Михайлу Григоревичу. – Авт.) з усіх міст і волостей українних казати зібрати людей човневих (підкреслення наше. – Авт.), і буде з ним чималий загін людей з гаківницями та з ручницями і з іншими бронями, скоро ріки пустять, він з цими людьми там на низ Дніпра прибуде»*.

Отже, у першій третині XVI ст. українське міщанство, передусім Поділля й Київщини, продовжувало відігравати значну роль в обороні краю від агресії перекопців та білгородців.

Литовські служиві татари становили частину ополчення литовських земель. За описом війська 1528 р., ці татари виставляли 673 коня. Під час збору земського війська на випадок вторгнення з боку степу литовські татари прикривали білорусько-литовські землі. Наприклад, у 1533 р., оголошуючи мобілізацію по всій державі у зв'язку з небезпечними рухами чамбулів кримців усього в 13 милях від Черкас, Сигізмунд I наказав *«маршалкам, хорунжим усіх стягів татарських і всім теж татарам по всьому пан-*

стеву нашому...», аби вони *«були б... усі наготові»*. Хоча, як зазначив Єжі Охмянський, невідомо, чи брали литовські татари безпосередню участь у боях проти нападників на українських землях.

Окрім участі у військових походах, з числа цих служивих татар формувалися кадри і для дипломатичного корпусу ВКЛ. Достеменно відомо, що саме вони становили більшість толмачів і гінців, які посилалися до Криму. Причому, ці професії могли бути й спадковими. Так, у перші дві декади століття до Криму доволі часто з урядовими дорученнями їздив князь Кузулман, який на початок 30-х років уже посідав уряд маршалка і писаря татарського, а у 20–30-х роках його місце займав Кузулман-молодий. Подорожі до Перекопської та інших орд були доволі небезпечними. 1508 року вищезгаданого Кузулмана захопили в полон астраханці і *«в Азові продали»*. Інший литовський толмач Ромодан у 1518 р. взагалі загинув. Хоча Кримський ханат і займав загалом ворожу позицію стосовно ВКЛ, проте це давало й зворотній ефект: кримські політичні дисиденти-втікачі до цих держав у такий спосіб збільшували чисельність литовських татар. Так, один з братів Менглі-Гірея I Ізтемір брав активну участь у знищенні кримської фортеці Тягинки у 1493 р. У королівському листі 1519 р. згадано *«Аздмірова сина Канівського»*, з чого можна зробити припущення про існування у Каневі татарської колонії. У 1507 р. до Черкас з Криму втік ханський слуга Шади Чекгімя. Причому, місцеві козаки, взявши його під свій захист, не тільки відмовилися видавати втікача кримським послам, а й переправили його до Канева.

У 1528–1529 рр. в районі Канева і Черкас мешкав зі своєю ордою царевич Іслам-Гірей, отримуючи від литовського уряду через місцевого старосту харчі та одяг. Цікавий випадок стався у 1531 р., коли до ВКЛ прибула численна делегація кримських послів на чолі з Маакул-мурзою. Цих послів на батьківщині проголосили персонами нон-грата, а держава, з урядом якої вони мали вести переговори, автоматично перетворилася на їхній новий дім з місцем проживання у Києві.

Напевно, за аналогією з литовськими, київські татари теж несли дипломатичні повинності толмачів. Що ж до Волині, то тут існування служивих татарських громад підтверджується джерелами. Щоправда, йдеться не про господарських, а про приватних підданих у цьому районі. Так, у 1540–1541 рр. у новозбудоване місто-фортецю Бар

з Волині було переселено дві родини Черемисів, які поклали початок так званому Черемисовому Бару. На Волині ж ці «люди татарського народу», як їх названо у люстрації Барського староства, мешкали у володіннях князя Корецького. Причому, за словами господині Бара, королеви Бони, було переселено лише дві татарські родини, а дві залишилися у князя. Михайло Грушевський, виходячи з того, що володіння Корецьких Межиріч і Корець знаходилися поблизу Острога, відносив черемисів до однієї категорії з татарами острозькими, Вітовтовими колоністами. Знаменно, що у 1574–1575 рр. згадуються надвірні татарські хоругви Корецьких і Острозьких. Хоча джерела і не виділяють українських татар у боях на прикордонні, вони мали брати участь у більшості походів, які здійснювали їхні сюзерени.

Слід відзначити, що у досліджуваний період литовський уряд для захисту своїх кордонів від нападів з боку Кримського ханату прагнув використовувати інші татарські орди, які, навідуючись у Дніпровсько-Донські степи, відрізали кримцям шлях на північ. Якщо прихід ногаїв і заволжців у 1516 і 1518 рр. на територію Кримської держави мав характер самостійних, не пов'язаних з ВКЛ акцій, то під час розгрому улусів кримців у 1523 р. між керівниками цих орд і Сигізмундом I вже зав'язалося листування, спрямоване на створення антикримського союзу і звільнення Ших-Ахмата. Похід же заволжців за Ших-Ахматом 1527 р. та антикримські акції останнього у 1529 р. були повністю організовані й скеровані Вільном.

Не можна обминути увагою і такий факт, як спільні воєнні заходи Литовської і Кримської держав, оскільки під час них агресія з півдня перепрямовувалася в інший бік – на Росію. У 1513–1515 рр. відбулися два литовсько-кримські походи. Успіх цих перших спільних воєнних акцій призвів до того, що наприкінці весни 1515 р. царевич Апл-Гірей намагався організувати третю спробу. У 1521 р. відбувся новий спільний похід військ Литовської та Кримської держав.

Щоправда, історії також відомий випадок спільних дій українців і татар не на державному, а на місцевому, неофіційному рівні. Такий факт зафіксований Сигізмундом Герберштейном під 1526 р., коли черкаський староста Остафій Дашкович *«провів у Московію деяких татар, одягнутих в литовський одяг...»*. Татари, набравши полон, відступили до ВКЛ, переслідуювані московськими вояками. Коли останні *«по-*

верталися... зі здобиччю, Остафій, (вийшовши) із засідки, оточив їх і перебив усіх до єдиного».

Збройні сили на українських землях ВКЛ, як, утім, і по всій державі, можна розділити на постійні й непостійні. До першої категорії належать слуги урядників (воєвод, старост, намісників-державців), сторожа і, з початку XVI ст., – жовнірські роти. Військова система Литовської держави передбачала, що кожен, хто ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної одиниці, обов'язково мав утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент, т. зв. служебників або слуг. Чисельність цього загону спеціально не визначалася, але повинна була відповідати вимогам місцевої оборони. Наприклад, у 1507 р. при призначенні Юрія Михайловича Монтовтовича воєводою київським було вказано, що *«він має, на тому замку нашому українному мешкаючи, не малую суму слуг ховати к службі нашій...»*. Тому король на утримання виділив воєводі плату з київських корчем, київське мито (крім аргіша) і *«половину плати нашої з корчми Черкаської...»*.

Бажання збільшити кількість служебників призводило до посилення експлуатації місцевого населення. Красномовним прикладом можуть служити дії Остафія Дашковича, який задля збільшення своєї військової сили привернув до себе частину населення Черкаського повіту, запровадив нові податки і відібрав у міщан частину їхніх прибутків. Слуги користувалися суттєвими пільгами, що ставало причиною нарікання інших категорій населення. Наприклад, у тих же Черкасах, *«якщо чоловік прихожий, або слуга старости, у якогось міщанина доньку візьме за себе, тоді має різних повинностей міських з ними (міщанами. – Авт.) вживати і в різних службах і виплатах рівною частиною їм допомагати»*. Однак за часів правління О. Дашковича ці слуги, хоча й користувалися місцевими *«пожитками»*, ніяких служб *«міських»* не виконували.

1522 року київські міщани скаржилися, що їхній воєвода Андрій Немирович під час походів у поле відбирав у міщан коней на користь своїх слуг. Окрім того, його *«воротні»* і слуги били *«кликунів»*, яких міщани наймали на замок, покладали на них силою ключі і змушували їх прибирати під узводом. Треба сказати, що військове навантаження на служебників теж було значним. Будучи фактично особистою гвардією воєводи, старости чи намісника-державця, вони мали супро-

воджувати його в усіх військових і дипломатичних місіях. Загони служебників були тим ядром, навколо якого збиралося земське ополчення і вільнонаймане вояцтво. Окрім супроводження свого господаря, служебники мали виступати проти татар і без нього, патрулювати в полі по кілька разів за літо, здійснювати розвідувальні рейди під ворожі території, не кажучи вже про щоденну охорону замку.

Сторожа (замкова, острогова і, під час польових робіт, польова) хоча й поступалася служебникам кількістю, проте значення її було не меншим, оскільки саме від сторожі багато в чому залежала безпека населення. Наявність сторожі у місті була таким же необхідним атрибутом, як і наявність вищезгаданих служебників, з тією тільки різницею, що її організація була обов'язком не лише керівника області, а й місцевих мешканців. Протягом XVI ст. на українських землях ВКЛ прогресує тенденція переведення сторожі на наймання. Під 1522 р. у Києві згадуються «кликуни», яких міщани наймали на замок. У середині XVI ст. в описі міста зазначено, що кияни наймають двох сторожів на замок за шість коп грошей на рік. У Черкасах під 1539 р. така сторожа згадується під назвою «башники». Їхній найм покладався не тільки на міщан, а й на «все населення і вдови міста Черкаського, і люди князівські і панські, і духівництво». Вони мали «давати з хліба, скільки буде в кожному окремому дворі людей, а кожен свій хліб буде їсти, по два грами старості, а староста має за ті пенязі сторожу наймати». Дещо пізніше продуктивний податок було замінено на грошову виплату – по два гроша на рік з кожного дому.

Острогова сторожа наймалася по всіх прикордонних містах України, хоча й з деякими відмінностями. Якщо у Каневі, Мозирі і Овручі за це теж відповідали міщани (а в двох останніх ще й волость), то вже у Вінниці цей обов'язок лежав на зем'янських людях, вдовах і неосілих козаках. Різнилися й суми, за які наймали сторожу. У Каневі міщани давали по два гроша і віз сіна, а князівські, зем'янські і церковні піддані – по три гроша. Остерські міщани й волость на двох сторожів давали на рік по дев'ять коп грошей. У Вінниці зем'янські піддані платили на рік по три гроша з хати, інші ж дві категорії населення – по півтора гроша відповідно. У Чорнобилі найм замкового сторожа лежав тільки на місцевому наміснику. Найм острогової і польової сторожі (у Мозирі – сторожа на Турі) був подібний до найму замкової, але

оплата була нижчою. Наприклад, у Каневі на острогову сторожу міщани і бояри та їх піддані давали з дому по грошу й чверті жита.

Система повинностей щодо найму та утримання сторожі не була стала і могла корегуватися урядом залежно від місцевих умов. Так, в Овручі, під час намісництва там пана Семена Полозовича, корчми, з доходів від яких місцеві бояри і міщани забов'язувалися утримувати сторожу «на полі від поганства татар», були переведені на замок. Сигізмунд I пояснював це тим, що бояри і міщани не виконували своїх обов'язків і не тримали в полі «жодної сторожі». Полозович же, отримавши корчми «до його живота ... забов'язався з тих корчем сторожу в полі від поганства татар завжди тримати...». Після перемоги під Черкасами у 1532 р. місцеві мешканці отримали від уряду на сторожу 50 кіп тканинами і 31 копу грошима. Потім Сигізмунд I додатково постановив «до волі господарської» щороку видавати черкасьцям на сторожу 20 кіп грошей. Якщо порівняти суми вищезазначених виплат з оплатою найманих жовнірів, то побачимо, що вони подібні.

Щодо озброєння сторожі, то в документах зазначено, що вартові «у ворот лежат з бронями», польова сторожа була ще й на конях. 1538 року Сигізмунд I дорікав Панам – Раді за те, що деякі вояки виїжджають у похід «на клячах», придатних тільки для сільського господарства «з рогатинками». І далі продовжував: «Може, ваша милість сам то добре бачить: якто такі почти могут згодити на сторожу або на бій?» З цього можна зробити висновок про рівнозначність сторожової служби і воєнного походу. Складне прикордонне становище українських міст наклало свій відбиток і на бойовий стан сторожі. Яскравим прикладом може служити бій канівців із загоном київських жовнірів і старостинських служебників. Коли останні зненацька увірвалися до острогу, «декілька мужів... які були в місті», вибили нападників.

Проте ті війни, які велися з кінця XV ст., показали, що сил служебників і сторожі все ж таки було недостатньо для оборони замку й міста на випадок, якщо ворог нападе зненацька (а саме так і діяли легкі й швидкі чамбули кримців). Тому литовський уряд прагнув посилити гарнізони за допомогою шляхетських загонів Київщини. Наприклад, чорнобильські зем'яни були зобов'язані перебувати при воєводі «в Києві у час неспокойний». Окрім того, на Київщині періодично

стояли застави. Причому, якщо у 1522 р. застава налічувала близько 337 коней і складалася з почтів окремих панів і дворян, то у 1530 чи 1533 рр. по півроку стояли відмобілізовані ополчення всіх українських областей ВКЛ.

Створення застав із земськими вояками було спробою удосконалити стару систему військової служби, але час вимагав кардинально нового типу вояків, не прив'язаних ні до якої місцевості і готових служити тільки за гроші (мається на увазі наймане жовнірство: кінні – панцирні і гусари, піші – драби). Взагалі, перехід від ополчень до найманих військ відбувався на зламі XV–XVI ст. в усіх європейських країнах. Не стало винятком і ВКЛ. Тут ще у 90-х роках XV ст. за розпорядженням великого князя Олександра було найнято у Польщі, Моравії та Сілезії кілька сот жовнірів. За спостереженням Єжі Охманського, вже у 1507–1509 рр. у Києві стояли роти найманців. Ймовірно, і в інші роки у Києві вже більш-менш постійно стояли жовнірські роти. Так, на початку 1520 р. Сигізмунд I послав київським службним *«тисячу вісімсот золотих: половину готовими пенязями, половину сукнами; а на жито у Київ двісті кіп грошей»*. Щоправда, наприкінці того ж року у Києві було не більше 30 жовнірів. Саме з 20-х років присутність жовнірів на Київщині стала постійною.

Техніка набору цих службних хоча й базувалася на найманій основі, проте мала деякі внутрішні відмінності. Спочатку уряд звертався до ротмістрів, як правило, іноземців, які являли собою прототип професійних офіцерів. Останні за отримані гроші наймали у свої роти вояків і приводили їх до держави. Специфікою кінних хоругв було те, що вояки, яких набирав ротмістр, були шляхтичами і називалися товаришами. Кожен з цих товаришів утримував за власний кошт певну кількість озброєних пахолків. Наприклад, у 1536 р. товариші київської роти скаржилися на канівців, що ті відібрали у їхніх пахолків ручниці і мечі. Коланковський пропонував рахувати в середньому на одного шляхтича 2–3 пахолки. Кожен товариш кінної хоругви отримував 5 кіп грошей на рік.

Як уже зазначалося, основним місцем на українських землях, де стояли роти жовнірів, був Київ. Наприклад, у 1521 р. до міста було послано 300 найманих драбів. 1524 року ротмістр Мислимицький привів до Києва *«почт людей»*. 1529 року з Кракова до Вільна було відправлено 11 кінних і 10 піших рот загальною кількістю 4064 вояків (не враховуючи па-

холків). Вадюю іноземних найманців була їх байдужість до становища територій, де вони стояли. До того ж, найм жовнірів у Польщі і приведення їх до ВКЛ вимагали багато часу і зайвих витрат. Аби уникнути пограбувань та мародерства на шляху руху найманців, уряд змушений був регламентувати ціни на продукти для цих жовнірів.

Враховуючи ці незручності, у Вільно вирішили, що вигідніше буде набирати місцевих українських шляхтичів. Так, у 1521 р. Андрій Немирович, київський воєвода, *«зобов'язався утримувати двісті коней... місцевих людей Киян, Овручан...»*. У 1529 р. Василь Тишкевич набрав кінну роту для Києва, вояки якої, за словами Сигізмунда I, *«чималий пожиток і послуги, перебуваючи там (у Києві. – Авт.), нам учинили»*.

Окрім найму окремих рот, уряд практикував утримання на кордоні дворян *«на пенезях»*. Коли вперше уряд спробував це зробити, поки що не відомо. Охманський писав, що це сталося наприкінці 1522 р., хоча, можливо, й безрезультатно. Проте за 1520 р. існує наказ короля Панам-Раді ВКЛ: *«тисячу коней і дворян на пенязі прийняти і по українним замкам розложити там, де їх м(у)л(о)сті»* вирішать за потрібне. Узимку 1523–1524 рр. Литовська держава розмістила по *«українним замкам»* дві тисячі кінних дворян. Тоді ж, окрім дворян, на державну службу було найнято і *«малий почот козаків»*. Дії цих вояків справили на короля таке враження, що він запропонував Панам-Раді ВКЛ збільшити кількість козаків на кордоні до двох, а дворян – до трьох тисяч осіб. Щоправда, міжусобна війна у Криму дала змогу урядові уникнути цього нового набору вояків, так що у 1527 р. одна з найбільших битв на кордоні між військами ВКЛ і Кримського ханату була виграна силами земського ополчення з українських земель. 1529 року було вирішено розташувати на Київщині чотиритисячне кінне військо. У листопаді наступного року це принесло свої плоди, коли *«пеняжні люди»* разом з київським ополченням розгромили татарське військо.

Загалом можна погодитися з думкою М. Любавського, що жовніри позитивно впливали на моральний дух інших вояків і місцевого населення своїм професіоналізмом і стійкістю в бою. Так, у 1545 р. мешканці Брацлава просили уряд прислати до них найманців. Житомирці в тому ж році запропонували уряду, аби їм видавали гроші з державного скарбу для найму *«особливого*

почту» вояків. Окрім професійних якостей, місцеві мешканці бачили, як на нашу думку, ту силу, що постійно була на службі, і це в свою чергу давало змогу менше часу витратити на особисту службу. Мабуть, пересічний мешканець того ж Житомира чи Брацлава почувався спокійніше, працюючи десь у полі чи в уходах знаючи, що домівка знаходиться під надійною охороною. Адже той же Брацлав був захоплений татарами тому, що староста зі слугами від'їхав у справах, населення розійшлося на різні роботи по околицях, а драбів, не зважаючи на кількарічні прохання, не було.

Цікаво, що найманці, несучи службу на українських землях, самі зазнавали впливу місцевих умов. Згідно з люстраціями середини XVI ст., багато хто з ротмістрів і жовнірів мав будинки в українських містах; частими ставали випадки, особливо серед пушкарів, коли через одруження з місцевими жінками змінювався їхній соціальний стан. Наприклад, у Каневі, згідно з люстрацією 1552 р., мешкали боярин Микита Драб і слуга (як зазначено в документі, «новий») Ян Драб. У Черкасах згадується слуга Щастний Драб тощо.

Складовою і необхідною частиною оборони України-Русі було несення сторожової служби і здобуття розвідувальної інформації з ворожого табору. Вище вже описувалася специфіка набору й утримання сторожі. Тепер слід визначити коло її обов'язків. Основним, найповнішим джерелом для цього є на сьогодні все ті ж реєстри українських міст 1545 і 1552 рр., завдяки яким можна виокремити три рівні сторожової служби: замкова, острогова і польова. Сама назва замкової сторожі дає зрозуміти її призначення. Служба сторожів (інші назви «*кликуні*» і «*башники*») полягала у безпосередній охороні фортеці й наданні господарських послуг. Господарські повинності припадали лише на день і включали доставку води, дров, прибирання ровів тощо. Проте в деяких замках, як, наприклад, у Вінниці чи Овручі, роботи по господарству були відсутні.

Охорона укріплень поділялася на нічну і денну. В основу нічної служби було покладено т. зв. «*кликання*», згідно з яким охорона мала патрулювати вздовж фортечного муру, «*по бланках ходячи*», і стояти «*на вежах*». Удень же сторожа (а в Києві біля Ротмістрових воріт ще й драби) охороняла ворота. Щоправда, з часом у багатьох містах денна служба сторожі повністю переводилася на господарські роботи.

Стосовно охорони острогу, то вона була подібна до замкової, тільки з тією різницею, що господарське навантаження на неї було набагато меншим. Навіть у тих випадках, коли замкова сторожа вдень не несла охорони, острогова обов'язково пильнувала ворота, причому, основна увага при цьому приділялася тим, що знаходилися з боку поля. Польова сторожа мала періодичний характер, а вигляд – кінних пікетів. Відстань від міста, на яку виставлялася дана охорона, коливалася від 1 до 30 миль. Як правило, ці пости ставилися на чітко визначених місцях, але іноді, «*де б потреба вказувала*», могли відбуватися й зміни.

Істотною вадою замкової й острогової сторожі було те, що, охороняючи безпосередньо місто і фортецю, вона могла помітити ворога тільки біля самих воріт. Кориснішою була польова сторожа, але її періодичний характер не міг повністю вирішити проблему захисту кордону. До того ж слабке узгодження дій різних постів, і без того розташованих на великій відстані, могло призводити до того, що, як скаржилися житомирці, «*ніколи сторожа не встереже, а хоча теж і підстереже татар, тоді до замку не може перед ними втекти*».

Документи чітко фіксують, що прикордонні старости часто дізнавалися про наближення ворога, коли той ще не увійшов у зону дії польової сторожі. Наприклад, у 1533 р. Остафій Дашкович повідомляв уряд про пересування кримців у 13 милях від Черкас, у той час як місцева «*уставична*» польова сторожа висувалась у степ максимум на 8 миль. 1538 року київський воєвода і черкаський староста писали до Панів – Ради ВКЛ, «*що сторожа їх на око бачила*», як татарське військо на чолі з ханом переправлялося через Дніпро. Це могло бути тільки в районі Таванської переправи і наштовхує на думку про існування спеціальних патрулів у глибокому степу, що підтверджується й документами.

У Черкасах, наприклад, місцеві бояри і старостинські слуги повинні були «*для обережності*» тричі улітку виїжджати в поле. Остерські бояри мали як із старостою, так і без нього, виїжджати на Сіверський бік Дніпра «*шляхів навідувати*». При Вінницькому замку існувало спеціальне село, мешканці якого мали за обов'язок «*довідуватися про військо Татарське і шлях їх стерегти на верху Десниці річки і в Остриці, де шлях йде на Базарів брод*». У Мозирі староста повинен був посилати своїх і замкових слуг на

«вивідування вістей по всіх замках українних, або теж під людей неприятельських піти довідатися», а міщани наймали для них воза. В Овручі ж «для вивідування вістей» використовували бояр і путних слуг. Необхідність оперативного отримання і передачі інформації змушувала уряд спеціально переводити на цю службу інші категорії населення, як це мало місце у Кременці. Тут, за королівським наказом, «відібрано мужиків тяглих 24 і вчинено їх слугами для посилення і вивідування вістей і для передачі листів куди потрібно».

Треба зазначити, що вищезгадувана патрульно-розвідувальна служба українського населення цінувалася і в Кримській державі. Наприклад, у 1507 р. Менглі-Гірей I, попереджуючи черкаського намісника князя Капусту про те, що з «Тереганьської (?) землі» вийшло 1500 татар «розбивати київський і черкаський шляхи», просив його послати своїх людей, аби вони перевірили «гаразд шляхів».

Судячи з усього, окрім сухопутних патрулів і постів, на прикордонні використовували і річкову сторожу, яка, мешкаючи на дніпровських островах, могла стежити за переправами. Ще у 90-х роках XV ст. згадуються люди, які «на Дніпрі стояли» і повідомляли в Черкаси про наближення татар. У 1524 і 1533 рр. висувалася ідея про встановлення на дніпровських островах постійної сторожі. Причому, у 30-х роках це запропонував староста черкаський і канівський О.Дашкович. Отже, можна припустити, що він уже тримав там якісь пости. Цікаво, що дещо пізніше Михалон Литвин, теж пропонуючи тримати там загоны з човнами проти кочовиків, тут же повідомляв про існування на островах якихось вояків, що на своїх судах розбивають татар під час їхніх переправ. Суттєвим доповненням до перелічених вище засобів попередження населення про напад ворога була наявність агентури у ворожому таборі, як називав їх сам король, «деякі приятели з Орди...». Цікаво, що своїх шпигунів у Криму мали й деякі урядники, такі, як Остафій Дашкович чи Андрій Немирович.

Ахіллесовою п'ятою в обороні прикордоння ВКЛ була відсутність суцільної лінії укріплень із засік, ровів і валів (такими укріпленнями захищала свої володіння на півдні Росія). Міста-фортеці на українських землях забезпечували спокій тільки для навколишнього населення, але не могли зупинити рух татарсько-турецької кінноти вглиб країни. Л. Коланковський виділяв три лінії міст-фор-

тець. Першу складали Канів і Черкаси на Дніпрі, Звенигород на Синюсі (щоправда, знищений татарами на початку другої декади XVI ст. і довго не відбудований після цього. – Авт.), Вінниця і Брацлав на Південному Бузі, Кам'янець і Галич на Дністрі та Снятин над Прутом (останні три у Польщі. – Авт.). До другої лінії польський учений помістив Київ і Житомир у ВКЛ та Тереховлю і Львів на землях, підпорядкованих Польщі. Третя ж лінія складалась, на думку польського дослідника, з Мозиря і Овруча на Полісі та Кременця і Луцька на Волині.

Дане виділення уфортифікованих міст за лініями є, на нашу думку, дещо штучним. Для уряду той же Мозир був таким же «гранічним» замком і містом, як Черкаси і Канів. Водночас Коланковський чомусь залишив поза увагою Чорнобиль, Остер, Володимир та приватні замки українських князів і панів. Той же князь Костянтин Іванович Острозький володів рівненським і полонським замками, причому під захистом укріплень останнього іноді відбувався збір волинського ополчення перед виступом проти татар, як це мало місце у 1532 р.

Незважаючи на свою нечисельність, розкиданість і не завжди відповідний тривожному часу стан укріплень, ці міста-фортеці все ж залишалися найбільш надійним захистом для навколишнього населення, особливо на території Київського воєводства і Подільської землі. Стан укріплень і озброєння українських міст-фортець в історіографії, як правило, піддавався нищівній критиці. Причина цього полягала в тому, що вчені склали своє уявлення про замки на основі їх люстрацій 1545 і 1552 рр. Дійсно, вивчаючи ці люстрації, не можна не погодитися з думкою про вкрай поганий стан укріплень замків та їх озброєння. Відомі скарги Сигізмунда I і київських воєвод на незадовільний стан фортифікацій київського замку.

Якщо фортечні мури були найбільш ефективним засобом оборони від нападів степовиків, то використання річкового флоту стало найкращим засобом нападу українських прикордонників на кримські улуси. Уже перші контрнапади українського населення на володіння кримців здійснювалися на човнах. Знаменно, що на першу декаду XVI ст. дії дніпровської флотилії досягли такого розмаху і сили, що хан був змушений прийняти план блокування річки за допомогою ланцюгів. Однак це не могло зупинити українських прикордонників. Походи 1519, 1523, 1524, 1529, 1532 рр. продемонстрували безсил-

ля кримців перед цією зброєю. Водночас у ВКЛ з'явилися проекти щодо переведення флотилії на постійне державне утримання. І хоча ці плани залишилися на папері, українське населення самостійно розвивало цей засіб оборони. Михалон Литвин у 40-х роках XVI ст. описував напади на татар по Дніпру як звичайне явище.

Будувалися човни в українських містах, розташованих на Дніпрі. У 1529 р. Сигізмунд I згадував *«людей челнових... з усіх міст і волостей українних»*. Часу на створення флоту потрібно було небагато. Наприклад, у листопаді 1528 р. Іслам-Гірей звернувся до Вільна по допомогу, а вже наступного року, як *«скоро ріки пустили»*, до нього підійшли литовські вояки на човнах. озброєння екіпажів човнів, складалося з гаківниць, ручниць та інших *«бронів»*.

Прийоми використання дніпровської флотилії включали й напади на кочовиків під час їхньої переправи через річку, блокування переправ (у 1524 р. українські козаки *«тижден через Дніпро (татар. – Авт.) не пропускали»*), висадку на ворожі території для атаки татарських улусів і фортець, а також захоплення татарських і турецьких кораблів. Окрім цього, флот міг бути використаний і для деблокади власних міст, як це мало місце у 1532 р. Того ж року татарсько-турецьке військо, кероване ханом Саадет-Гіреєм I, намагалося захопити Черкаси, але підхід військової флотилії по Дніпру з Києва змусив нападників відступити. Правду кажучи, у Кіркорі теж добре розуміли вигоду від використання флоту на Дніпрі. Однак економічні можливості ханату були для цього занадто обмеженими. Тому правителі Криму не один раз намагалися залучити на свій бік турецькі або московські судна, щоправда, безуспішно.

Перші згадки про українських козаків відносяться до початку 90-х рр. XV ст. Мова йде про згадування козацького імені в офіційних документах тієї доби. Хоча це скоріше є фактом, що наздоганяє вже існуюче явище. Адже ще за 1489 р. існує принаймні дві згадки в джерелах, які можна пов'язати з козацчиною. По-перше в хроніці М. Бельського описано, як козаки вказували шлях і служили розвідниками польсько-литовському війську під час виправи останнього на татар. І по-друге, приблизно у 1488 – на початку 1489 р. в районі Таванської переправи *«пана Юр'єві люди Пацевича»** напали на московський купецький караван, що повертався з Криму. Щоправда, в другому випад-

ку слово «козак» не згадується. Але місце і сам характер подій відповідають пізнішим козацьким нападам.

У 1492 р. кияни і черкаські на нижньому Дніпрі захопили татарське судно і пограбували підданих кримського хана. Великий литовський князь Олександр Ягеллончик звинувачував у цьому саме козаків. Наступного року вже хан називає нападників на московського посла Суботу козаками з Черкас. По великому рахунку обидві вищезазначені згадки є лише вершиною айсберга козацчини, що стрімко розвивалася. В грудні 1499 р. хан Менглі-Гірей I скаржився московському володарю Івану III на підданих ВКЛ, які регулярно на човнах нападають на околиці Очакова і *«багато лиха чинять»*, а також безмитно беруть сіль.

Підтвердження цього знаходимо в уставній грамоті київським міщанам. У ній оподаткуванню козаків, що займаються ухорощуванням, вже присвячено окремі пункти. До того ж у цьому документі зазначено, що міщани мають повідомляти місцеву владу про тих купців і козаків, які зупинились у них на подвір'ї *«згідно давнього звичаю»*. Отже, козаки є вже постійним елементом, принаймні на Київщині.

З початку XVI ст. маємо цілу низку повідомлень про українське козацтво. В 1500 р. черкаські і київські козаки влаштували засідку московському послу, але невдало. Взимку 1502/1503 рр. вони на човнах перекрили дніпровські переправи і розбили кримське посольство. Ймовірно, саме після цих подій київському ключнику Семену Полозовичу король наказав зробити обшук серед козацтва. Щоправда, згідно з документом, Семен Полозович просто забрав на місто, відповідно до закону, за яким речі померлого у випадку відсутності родичів *«приходять на намісника Черкаського»*, речі померлого козака. Цікаво, що частину отриманого Полозович роздав слугам *«на однорядки»* (уніформу. – Авт.), а коштовне каміння і перлини віддав особисто королю. Останні події цікаві тим, що вперше довідуємося про конкретні імена козаків, а також їх службу в почтах прикордонних урядників, у даному випадку самого київського воєводи князя Дмитра Путятича.

Влітку 1504 р. козаки знову на дніпровській переправі напали на турецьких купців і кримське посольство. Литовський правитель наказав черкаському наміснику спіймати нападників. Для чого останній буцімто навіть по полях їх розшукував і когось таки упіймав. Але, як показують події 1507 р., цей

трус був усього лише фарсом, оскільки козаки перебувають у Черкасах і ведуть себе по відношенню до хана досить нахабно. За скаргою Менглі-Гірея I – від нього втік слуга. Коли ханський посол побачив утікача в Черкасах, то спробував заарештувати його. Але останнього захистили місцеві козаки. Весною і влітку 1510 р. козаки часто з'являються в околицях новозбудованої кримської фортеці Іслам і, за словами хана, роблять великі «шкоди». Найголоснішою акцією козацтва стало захоплення табуна в 150 коней. Причому, як зазначав кримський правитель, табун відвели до Черкас.

Напевно, були й інші козацькі напади, повідомлення про які через брак джерел не дійшли до нас. Наслідком козацької активності став план Менглі-Гірея I з перебудови Очаківської фортеці, перегородження Дніпра ланцюгами і засипання річки Ярими, що обтікає острів Тавань, лісом і камінням. Згідно з документом, козаки по цій малій річці непомітно обходили татарські міста. Щоправда, невідомо – чи намагався хан втілити в життя цей оборонний проект. Скоріше за все – ні, оскільки на майбутнє десятиліття припадає спад козацької активності, пов'язаний, напевно, з повстанням М.Глинського і двома литовсько-московськими війнами.

Вже в перші два десятиліття козацької діяльності, принаймні відомої на сьогодні, вимальовується основний напрям походів українських козаків – нижня течія Дніпра й Південного Бугу. Цей напрям диктувався географічними, стратегічними і політичними чинниками. Річки служили зручним шляхом для козаків, які, використовуючи човни, спускалися з середньої Наддніпрянщини до гирла Дніпра і тим же маршрутом поверталися назад. Стратегічно межиріччя Південного Бугу і Дніпра було дуже вигідною територією. Тут знаходилися основні водні переправи, через які проходили великі торгові шляхи з Криму до західних країн, а також старий – «З Варяг у Греки». Тут перебували літні кочів'я кримців. Крім того, в районі Хаджибея видобувалася й експортувалася на північ сіль, а дещо північніше Тавані починалася зона уходів, які активно експлуатувалися українським населенням, козаками зокрема.

Політична причина полягала в тому, що Північне Причорномор'я, про що мова йшла вище, у XV ст. належало ВКЛ і було відібране у нього тільки у 80-х роках XV ст. Кримським ханатом, правителі якого перетворили цей район на плацдарм для наступу на сусідні

країни, передусім ВКЛ і Польщу. Отже, козацькі походи до цих територій підривали владу кримців і відповідали державному курсу Вільно, яке офіційно не відмовлялося від Північного Причорномор'я.

М. Стрийковський, описуючи військові дії під Вишівцем і Білгородом у 1516 р., виводив козаків як активних учасників тих подій. Щоправда, тут скоріш за все маємо справу з поглядом другої половини XVI ст. Інша справа – згадки в документальних матеріалах, які прямо вказують на козацьку активність у 1519 і 1522 рр. Причому друга дата є не зазначенням конкретної дії козаків, а підсумком їх діяльності напередодні.

Етапною подією в історії козацтва є подія 1524 р., а саме бої козаків на дніпровській переправі в районі Тавані, і королівський проект з їх вербування та організації. Якщо приналежність Михайла Козака і його загону (1526) до козацтва є поки що дискусійною, то постійна присутність останніх, принаймні, у Черкасах є фактом, підкріпленим королівським листом О. Дашковичу за 1528 р. В цьому документі сказано: «...опитував бояр і міщан черкаських і козаків, старих людей...», «...і ти б черкасям і козакам наказав...».

Розгром кримців на Ольшаниці 1527 р., походи під Очаків 1529 р., перемога над кримськими чамбулами у 1530 р. на Голтві і в Полозор'ї та успішна оборона Черкас 1532 р. – мали, безумовно, позитивно вплинути на зростання чисельності й організованості українського козацтва. Принаймні з тридцятих років XVI ст. згадування в документах козаків є постійним (у 1532, 1533, 1535 та ін.). Невипадковим є і збільшення кількості вояків, яких спочатку король, а через дев'ять років черкаський староста пропонували оселити на дніпровських островах від 1–2 тисяч (1524) до двох тисяч плюс кілька сот вершників (1533).

Під час литовсько-московської війни 1534–1537 рр. українські козаки вже діють спеціально найнятими ротами. Самим наймом відав намісник Чорнобильський Замоленок. Дислокацією козацтва є Полоцьк. Українські вояки ходять в розвідку, приймають участь в боях, здійснюють рейди по тилу противника.

Цінним джерелом щодо взаємовідносин козацтва і суспільства в той час є скарги черкасців, надіслані до короля після смерті О.Дашковича в середині 30-х рр. XVI ст. Тоді черкасці попросили короля зняти ряд «новин», введених покійним старостою в місті. З королівської грамоти дізнаємось не тільки про постійне перебування козацтва у Черка-

сах, але й про його повинності по відношенню до старости і населення загалом. Так у документі зазначено, що козаки «здавна» ділилися частиною трофеїв зі старостою за своїм бажанням, а Дашкович все «на себе привласнив». Напевне він перетворив періодичну данину з козацьких трофеїв на постійну. Вільне, до нього, пересування козаків через місто О.Дашкович теж взяв під жорсткий контроль. На Різдво староста зобов'язав козаків давати йому по куниці. У випадку ж відсутності хутра, сплачувати грошима – по 12 грошей з кожного. Останній податок, згідно з уставною грамотою київського воєводи до черкаського старости і мешканців міста, був зменшений до 6 грошей. Проте в цій же грамоті з'являється нове про козаків. Зазначено, що, у випадку загибелі козака чи потрапляння в полон до татар половину його майна староста забирає собі і на потреби міста, половину віддають тому, кому даний козак «поручив». Щоправда, все це діє за умови відсутності у козака дружини чи дітей. Отже, згідно з цим документом козацтво є складовою місцевого життя, має родини, майно і підпорядковується не тільки загальним, але й спеціально під нього ухваленим законам. Причому козаками називають не всіх прийшлих людей. Так у грамоті за 1536 р. окремо зазначені наймити, «інший люд загальний» та «люди прихожі».

40-ві роки XVI ст. позначилися черговим спалахом козацької активності. У 1540 р. вони розбили один з татарських загонів, що йшов на московські землі, було вбито 20 чоловік і захоплено 250 коней. Потім козаки перехопили й пограбували гінців кримського і казанського ханів до короля. На додаток, тих кримців, які випасають у степу худобу, за повідомленням Сигізмунда I «багатьох частото козаки н(а)ші б'ють і статки їх відбирають...». Після цих подій хан погрожував розірвати тільки що підписану союзну угоду. Під тиском Сахіб-Гірея I Сигізмунд I у другій половині 1541 р. надіслав цілу низку досить різких за тоном листів до київського воєводи і черкаського та канівського старост з вимогою вгамувати козацтво, натякаючи, що саме дані урядники є підбурювачами вищезазначених нападів. Крім того, на Київщину було послано дворянина Стрета задля перепису всіх козаків.

Подальша активність козацтва і відсутність інформації з приводу результатів місії Стрета спонукають думати, що королівські заходи не дали результатів. Вже в наступному 1542 р. король повідомив хана, що,

за його інформацією, козаки «лежать» по Дніпру з «немалим почтом», мають коней і стережуть на татарських і литовських гінців. Що ж до останніх, то король міг спеціально згустити фарби, оскільки козацька загроза давала йому можливість затримати відправлення поминок до Криму. В грамоті ж черкаського і канівського старости Оникія Горностая за 1544 р. знову серед мешканців Черкас згадані козаки: «...а черкаські, як бояри, так міщани і козаки...».

У 1545 р. Сахіб-Гірей I представив цілу низку скарг на козацькі напади, що свідчили про поширення козаччини з Київщини на Поділля. Десь у 1544 – на початку 1545 р. в степ вийшли одночасно кілька козацьких загонів з Черкас, Канева, Брацлава, Вінниці та інших прикордонних міст очолювані «старшими козаками Карпом, Андрушой, Лесуном і Яцком Білоусом». Загальна кількість цих вояків сягала понад вісімсот чоловік. Одночасне перекриття козаками доволі великих просторів одразу далось взнаки: «громили по кілка раз каравани купців Турецьких и Перекопських, які того року йшли з Орди до Москви через поля, а інші вже з Москви, назад до Орди», чим заподіяли чималої шкоди. Окрім караванів, козацьких нападів знову зазнали військові загоони та гінці кримців.

Спочатку в 1543/44 рр. при поверненні з Угорщини війська кримців один з татарських загонів був знищений на дніпровській переправі. А вже літом 1544 р. гінця царевича Емін-Гірея при поверненні з ВКЛ було вбито козаками, а купця, який подорожував разом з ним, пограбовано. При чому царевич наглошував на тому, що козаки «не раз і не два то чинять».

З ханських скарг і королівських відповідей дізнаємося про місцевості, в яких найчастіше оперують козацькі загоони: «на Тавані, по Дніпру, на Бургуні*, на Чорній Крилиці, на Дробних Крилицях, на Самарі». Саме на тих «урочищах вище описаних, завжди на воді і на полі людей наших (татар. – Авт.) імають». Певно саме про ці події згадував Михалон Литвин, пишучи: «...коли вони (Татари. – Авт.) перепливають, як завжди, без суден, прив'язавшись до коней, беззбройні та голі, то їх розбивають ті, які кидаються на суднах з островів, з очеретяних заростей та івняку».

Крім прямих військових походів, козацтво продовжує брати безмитно сіль у Хаджибеї. Щоправда, хан називає їх «солянниками», а не козаками. Але попередні скарги саме на

козаків, як чумаків, дають підстави стверджувати, що в 40-х рр. на соляних промислах діють саме вони. Видобуток солі, з огляду на непримиренну позицію обох сторін, проходив у вигляді військових операцій. У 1544 р. «соляники» розгромили кримців і захопили в полон знатного татарина.

Як і в попередні часи, скарги хана не дали ні якого практичного результату. Вже на початку весни 1545 р. козаки з Києва, Черкас і Канева здійснили два успішних напади на великі кримсько-османські купецькі каравани. Один, що йшов з Москви до Криму, був атакований в урочищі Ебрава. А другий, що, навпаки, прямував до Росії, розбитий в урочищі Санчарове. На додаток, козаки на 32 чайках спустилися по Дніпру і захопили Очаків.

Цікаво, що при ревізії Брацлавського замку, здійсненої у тому ж 1545 р., пропонувалося тримати у фортеці постійний гарнізон з найманців не тільки для оборони від татар, але й задля вгамування козаків і недопущення їх на турецькі землі.

На перший погляд козацькі походи виглядають хаотичними й грабіжницькими. Проте аналіз документів дає підстави думати, що обвинувачення Сигізмунда I і Сахіб-Гірея I в бік прикордонної адміністрації мають під собою підстави. Тут і чітко визначення кримською стороною міст, з яких починаються козацькі походи, прізвища деяких козацьких ватажків, в яких можна з легкістю розпізнати українських панів і князів. В принципі прикордонні урядники не особливо й приховували свій зв'язок з козаччиною. Наприклад, після розгрому татарського загону у 1543/44 рр. один із захоплених, який був до того ж знатного роду, виявився у полоні київського воєводи. Причому останній, не звертаючи ніякої уваги на бурю скарг і звинувачень з боку хана, продав полоняника його брату за 30 тис. «денег». А схоплений під Хаджибеєм підданий хана Саричора, ще в 1548 р. продовжував залишатися в полоні у троцького воєводи. Більше того, деякі епізоди дають підставу підозрювати самого короля чи, принаймні, представників уряду ВКЛ.

Наприклад, загибелі того ж гінця у 1544 р. передувала доволі зухвала вимога його господаря царевича Емін-Гірея, аби ВКЛ щорічно сплачувало йому 1000 золотих, окрім звичайних упоминків і подарунків. Гонець якраз віз відмову Сигізмунда I. Крім того, ця подія мала ще інші наслідки. Справа в тому, що уряд ВКЛ вже давно скаржився хану, що той присилає посольства з дуже роздутим

штатом. Утримання їх, у свою чергу, призводило до істотного напруження державної скарбниці. А після смерті гінця Сахіб-Гірей, за його зізнанням, не міг підібрати послів, бо всі відмовлялися, турбуючись за власне життя. Тому до ВКЛ поїхав один Великий посол від ханату.

Що ж до погрому караванів, то причина полягає в боротьбі за контроль над торговими шляхами. Відповідаючи на скарги хана, Сигізмунд I зазначив, що купці йшли новими шляхами в обхід Києва, Черкас і Канева, аби не сплачувати мито. Король зазначав, що на майбутнє купці нехай йдуть старим шляхом через ВКЛ, причому повідомити про себе і отримати належний супровід вони мають ще на Тавані. У випадку ж нападу на купців «на нових шляхах» – в обхід ВКЛ – литовська влада відповідальності нести не буде. Отже, за всіма взаємними обвинуваченнями і виправдовуваннями, викликаними козацькими нападами, чітко простежується основна думка Вільно: Тавань залишається литовською територією.

Козацькі походи на південь стали таким частим і звичним явищем, що новий кримський хан Девлет-Гірей I у 1552 р. вже в одному з перших листів до короля скаржить на них. Як він зазначав, з Черкас, Канева, Києва та прикордонних міст «козаки кінні і водяні під замки цесаря Турецького і під наші замки і улуси» підходять і шкодять, на полях захоплюють овець, коней, волів. Під Давлет-Керменем українські вояки зненацька напали на яничар і розгромили їх. Цікаво, що хан називає їх «водяними козаками», маючи на увазі флотилію. На ці, вже звичні скарги Сигізмунд II відповів не менш звично – грізно наказавши прикордонній адміністрації вгамувати козаків.

В історіографії утвердилась думка, що найм козаків на державну службу відбувся у 60-х роках XVI ст. Дійсно, якщо ставити питання про набір козаків на кількарічну державну службу, то можна погодитися з попередніми дослідниками цього питання. Що ж стосується взагалі козацтва на державній службі, то, на нашу думку, це сталося набагато раніше. Вже перше згадування про українських козаків під 1489 р. прямо вказує, що вони були провідниками війська королевича Яна Ольбрахта, тобто прямо працювали на уряд і мали, якщо не платнею, то здобиччю, від цього відповідний зиск. Козацький похід 1524 р. теж був повністю організований державою, а згадування під 1526 р. загону якогось Михайла Козака, що був присланий

королем до Черкас, дає право припускати, що деякі козаки таки були найняті тоді Сигізмундом I. Крім прямого найму королем, існував ще інший тип державної служби, а саме – у почтах українських урядників. Як уже зазначалося на початку нашої роботи, воєнна система ВКЛ передбачала, що кожен, хто ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної одиниці, обов'язково повинен був утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент, т. зв. службників або слуг. У документах 1502–1503 рр. прямо вказується, що козаки є на службі у київського воєводи. Теж саме стосується і старост. Навряд чи О.Дашковичу вистачило б своїх сил відбити наступ кримсько-турецького війська з досить потужною артилерією. Проте часто бувало, що місцевих доходів просто не вистачало на утримання необхідної кількості слуг, як це було, наприклад, з новим справцею київського воєводства – князем Андрієм Коширським на початку 1541 р. Не дивно, що вже через півроку цей князь звинувачувався Сигізмундом I в організації козацьких походів. Виходячи з цього, присутність козаків серед службників київських воєвод фактично була державною службою.

Українське козацтво репрезентувало кардинально нову воєнну силу на кордоні ВКЛ. Земське ополчення і наймані війська були

орієнтовані на стратегічну оборону, розраховану на рідкі вторгнення ворога. Але в умовах безперервних нападів кочовиків з метою максимально швидкого пограбування територій без в'язування у серйозні бої, така оборона була спроможна лише послабити ворога і зменшити шкоду. Козацтво ж було орієнтоване, за прикладом степовиків, на стратегічний наступ. Воно не чекало, коли і звідки прийде орда, а само шукало ворога, намагаючись випередити його.

Отже, можна констатувати, що основною військовою силою, яка захищала українські землі ВКЛ від нападів степовиків, були місцеві загони шляхти, міщан і козаків. Розташування на Київщині, Волині й Поділлі найманих військ мало періодичний характер, а їх невелика кількість не відповідала потребам часу. Несення сторожової служби покладалося на різні стани українського населення. При цьому бракувало координації дій сторожових постів, негативно позначався і сезонний характер польової сторожі. Що ж до якості вояків, то найкращу характеристику їм дав Михалон Литвин: *«(мешканці Київщини) за короткий час стають такими сильними, що можуть кулаком валити ведмедів і зубрів. Звикнувши до життєвих негараздів, вони стають досить відважними. Тому там дуже легко набрати багато добрих вояків».*

РОЗДІЛ 2. СТАБІЛІЗАЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКОМУ КОРДОНІ

У квітні 1515 р. помер Менглі-Гірей I, людина, яка перетворила колись невеличку і малозначущу державу у вагомий суб'єкт міжнародних відносин Східної, а подекуди й Центральної та Південної Європи. Новим ханом став його син Мухаммед-Гірей I. Прихід до влади Мухаммед-Гірея, відомого своїми антимосковськими поглядами, давав надію Сигізмунду I на успішне продовження литовсько-кримського співробітництва, особливо з урахуванням тієї складної ситуації, в якій опинився новий хан.

Виступаючи продовжувачем зовнішньої політики батька, Мухаммед-Гірей I намагався послабити вплив Москви на середній і нижній Волзі з метою підпорядкування цього регіону своїй владі. Проте новий кримський правитель не мав жорсткої влади над своїми підданими рівня Менглі-Гірея I. В опозиції до хана перебувала частина його рідних. Основним же конкурентом у боротьбі за владу виступав брат Ахмат-Гірей, який до того ж обіймав посаду калги.

Окрім того, Османська імперія, у васальній залежності від якої Кримський ханат перебував з другої половини 70-х років XV ст., підтримувала якраз антиханську опозицію і виступала проти зовнішньої політики Мухаммед-Гірея I. Така позиція Туреччини пояснюється, по-перше, особистою неприязню між султаном Селімом I і ханом. Ця ворожнеча між ними виникла в ті часи, коли Селім, виступивши проти свого батька – султана Баязида II, звернувся за допомогою до Менглі-Гірея I, тоді Мухаммед-Гірей пропонував

видати Селіма. По-друге, зовнішньополітичні плани Криму не тільки не відповідали зовнішньополітичному курсу Стамбула, а навіть суперечили йому. Справа в тому, що османи, докладаючи надзвичайних зусиль по захопленню південно-східної Європи і підпорядкуванню собі Угорщини та Молдавії, змушені були вести часті й тяжкі війни проти європейських країн. У цьому протистоянні Польща і ВКЛ виступили ворогами турків. Ягеллони, добре чи погано, але підтримували угорців і молдаван в їхніх війнах проти турків. Останні, не маючи достатніх сил для прямої агресії проти Польщі і Литовської держави, як ефективний засіб боротьби проти них використовували Кримський ханат, війська якого своїми руйнівними нападами відволікали литовсько-польських Ягеллонів від південно-європейських справ. Зрозуміло, що антилитовська політика Росії була вигідна Османській імперії.

Весь вищезазначений політичний розклад призвів до того, що султан і московський князь ставили на Ахмат-Гірея, який позиціонував себе як ворог Вільна і Кракова. Тим більше, що території його улусу, а саме межиріччя Дністра–Дніпра, межували з Польщею і ВКЛ. Він навіть просив у Василя III допомоги для захоплення Києва. У випадку успіху Ахмат-Гірей, у свою чергу, обіцяв Росії сприяння при «...завоюванні Вільна, Троків і цілої Литви». Водночас Василь III, побоюючись литовсько-кримського альянсу, пропонував Селіму I проект угоди проти ВКЛ і Кримського ханату.

Таким чином, виникла вісь Стамбул – Ахмат-Гірей і невдоволена ханом знать – Москва, спрямована як проти ВКЛ і Польщі, так і проти Мухаммед-Гірея I. Це автоматично штовхало останнього до зближення із Сигізмундом I, тому й не дивно, що саме хан зробив перший крок назустріч. На початку липня 1515 р. з Криму до Києва прибув ханський посол Амрон, який, за словами А.Немировича до Панів-Ради, «...довідаючись про стан господаря нашого (Сигізмунда I. – Авт.) короля його милості, і про вашу милість рад господаря нашого и теж про війсьсько господарське, де б тими часами мало бути...». Окрім посла, під Черкаси підійшло двох тисяч кримське військо на чолі з Алп-Гіреєм. Цей царевич вимагав від київського воєводи військової допомоги для походу на Московську державу. Причому, відмова київського воєводи, мовляв «...коней відігнали козаки Білогородські», через що Немирович не може приїхати, мало цікавила Алп-Гірея. Він наполягав, щоб воєвода «сам один приїхав...».

Поява Алп-Гірея під Києвом не була випадковою. Загалом татари не відходили з Київщини після останнього набігу на Сіверщину. Причому, як стверджували вони самі московському послу І. Мамонову, Алп-Гірей разом з Алік-Гіреєм залишилися на українських землях ВКЛ на прохання литовських воєвод, які непокоїлись, що московські війська можуть здійснити вторгнення у відповідь на минулорічні напади на Сіверщину. На момент смерті Менглі-Гірея I якісь два царевичі стояли на Тясміні неподалік Черкас, і новий хан намагався відізвати їх до півострова. Напевно, якраз і йшлося про цих двох Гіреїв. Тим більше, що у повідомленні за серпень 1515 р. вказано вже точніше, що Мухаммед-Гірей I наказував повернутися саме Алп- і Алік-Гіреєм. Небезпечну ситуацію завдяки рішучим і оперативним діям місцевої адміністрації вдалося вирішити з вигодою для ВКЛ. Корпус Алп-Гірея було переведено під Мстиславль, звідки він робив напади на Смоленщину. Ідея щодо такого кроку литовської влади належала О. Дашковичу. Московський посланець Михайло Тучков перед цим писав, що саме цей намісник обіцяв татарам провести їх повз Кричів на Росію.

Невдовзі після згаданого вище демаршу Алп-Гірея Мухаммед-Гірей I вислав до ВКЛ Велике посольство на чолі з Башибекмурзою, Ябук-мурзою та Августином Гарибальдичем. При цьому хан навіть не дочекався повернення аналогічного за рівнем

посольства, відправленого до Вільна ще за життя Менглі-Гірея I. Офіційним приводом цієї дипломатичної місії було представлення Сигізмунду I нового хана. Також правитель Криму пропонував королю «для вірного братства и вічної нашої приязні між нами докончальними листами списатися й присягами утвердитися потому, як і з батьком його...». ВКЛ і Польща, як і раніше, добре прийняли послів і розмістили їх у передмісті Кракова, але відповідь давати не поспішали. Прибуття Сигізмунда I на початку вересня з Віденського конгресу не принесло змін у цьому процесі. Затримано було й виплату упоминок. Такі дії короля пояснюються тим, що позиції Ягеллонів у Європі дещо стабілізувалися. На конгресі вдалося владнати відносини, хоч і не надовго, з Габсбургами і Бранденбургом. У війні проти Росії ініціатива, внаслідок оршанської перемоги, поступово переходила до литовської сторони. У березні 1516 р. король вихвалявся хану, що війська ВКЛ «часто в землю ворога нашого Московського ходять и посполиті землі його шкоди великі роблять і в цілості виходять...», і далі додавав, що «...люди його (Василія III. – Авт.) з ласки милого бога людям нашим в його землі ніде покою не можуть оказати...». Та й згадувана вище політична ситуація у Криму давала можливість Вільну і Кракову відчувати себе впевненіше. Тільки у березні 1516 р. до Перекопської Орди було відправлено великого посла Станіслава Скіндера, людину, яка мала великий досвід відносин з цим неспокійним сусідом. Скіндер віз до Кіркора умови союзу та упоминки за 1515 р.

Сам факт відправлення посольства ще, зрозуміло, не означав, що переговори дійшли свого логічного кінця. Навпаки, маховик дипломатичної гри між Вільном і Кіркором тільки розкручувався. Шлях до Криму був далекий, та й литовці, судячи з усього, не поспішали. Тому ще у травні Мухаммед-Гірей I з гнівом скаржився Сигізмунду I на відсутність послів: «...а до цього часу їх до нас не відпустили...». Ця тяганина у часі з литовського боку мала свою логіку, а саме, бажання перевірити, наскільки сильними були позиції Мухаммед-Гірея I у Кримському ханаті і чи справді він готовий дотримуватися пролитовського курсу. Невипадково ж в умовах договору записано, що хан і його сини можуть безпечно приїхати до ВКЛ і так само безпечно відїхати. На жаль, невідомо, чи це було усне прохання кримського правителя через послів, чи ініціатива литовського уряду, який, зрозуміло, непогано володів

інформацією про політичну ситуацію в Криму. Сам зміст цієї умови вказує на спроби Сигізмунда I повернутися до ординської політики часів Ольгерда і Вітовта. Цікаво, що конкурент Мухаммед-Гірея I Ахмат-Гірей заручився аналогічною умовою у московського уряду. Кримський хан, зацікавлений у швидкому підписанні угоди й, зрозуміло, отриманні упоминків і неофіційних подарунків, почав тиснути на Сигізмунда I. У березні до Вільна прибув гінець від Мухаммед-Гірея I Хочжанкул з повідомленням, що ногаї «...князь Муслинь син Чаркгур мурза й інші вісім їх в головах прийшовши... у ноги чолом ударили...», так що хан може вже не турбуватися про загрозу з їхнього боку. Окрім того, хан через свого гінця вихвалявся, що московський великий князь прислав до нього посла з пропозицією перейти на його бік, але хан залишився вірним дружнім відносинам з Великим князівством Литовським. Зрозуміло, що це звучало як приховане попередження Сигізмунду I, щоб поквапився. На це вказує те, що Мухаммед-Гірей I, показуючи свої успіхи і вірність, тут же скаржиться, що він литовських гінців «...борзо відпускає...», а послів як батька, так і його, досі «не відпустили, а ні того упоминка», обіцяного ще Менглі-Гірею I, до цього часу «не послали...». Відповідь з Вільна, вислана 29 березня 1516 р., містила загальні фрази, мовляв, король радіє, що ногайці більше не турбують Крим і що хан не вірить московському князю. 24 травня цього ж року з Криму повернувся королівський толмач Лагуш разом з ханським гінцем Кірейга-мурзою. Кірейга привіз новий лист від Мухаммед-Гірея I, в якому кримський правитель, співчуваючи з приводу смерті королеви, знову докоряв Сигізмунду I за те, що той досі не відпустив з ВКЛ кримських послів і не прислав свого Великого посла. Хоча сам Мухаммед-Гірей I, за його словами, відправив своїх послів, «пам'ятаючи присяги наші і правди знайомість даючи...». Хан згадував, як відвозив Джелал-Діона і ходив із синами на Московську державу. Тут же Мухаммед-Гірей I писав, що Василій III прислав до нього свого Великого посла Івана Григоровича Мамонова з пропозицією союзу проти ВКЛ, причому, за словами хана, московський правитель висунув пропозицію: «...Король ваш в рік що упоминків має, і я хочу в рік же вдвоє того посилати...». Мухаммед-Гірей I попередив Сигізмунда I, що поки посадив Мамонова «на три ночі в залізо» і не відпустить його, «поки від вас брата нашого вість буде...», а якщо король хоче і надалі бути в мирі з ха-

ном, нехай швидше присилає послів і упоминок. Друга частина ханського листа стосувалася білгородських татар.

Ще у середині березня 1515 р. їхня орда пронеслась по українських землях ВКЛ і Польщі, «села побрали і багато шкоди поробили...». Удару білгородці завдали у зручний момент, коли Сигізмунд I перебував в Австрії (король від'їхав до Відня ще 5 березня. – Авт.). Це свідчить про добру обізнаність кочовиків щодо обстановки у сусідів. Населення чинило загарбникам неорганізований опір. На Київщині, як уже зазначалося, нападники захопили табуни коней. Про інші шкоди джерела не повідомляють.

Зрозуміло, що такі дії степовиків викликали гостру реакцію з боку Сигізмунда I, який вимагав від хана пояснень і повернення полону. Мухаммед-Гірей I виправдовувався тим, що «Білгородські козаки» йому не підвладні і до Перекопа, побоюючись його гніву, не кочують, тому ні покарати їх, ні повернути полон він не може. Мало того, хан попереджав короля, що до Білгорода з Криму втік Алік солтан, який, за чутками, став «...Білгородським козакам старшим...», і, можливо, скоро буде новий напад. Тому кримський правитель радив на найближчий час мати від Алік солтана «тверду сторожу». У перспективі ж хан висував перед Сигізмундом I ідею спільного удару по цій орді, аби «...Білгородським замкам та іншим ворогам нашим справу з божою ласки вчинили...». Таким чином, кримський володар фактично давав зрозуміти, що готовий у майбутньому об'єднатися з ВКЛ і Польщею проти Османської імперії, бо місто Білгород, як і місцевий замок, належав саме туркам. У відповідь з Вільна 18 червня відправлено до Криму два листи. У першому, адресованому хану, висловлювалася подяка за арешт Мамонова, неприйняття московських умов і попередження про білгородців. Там же повторювалася вимога про повернення полону. Окрім того, від хана вимагалось на знак оформлення союзу присягнути перед Станіславом Скіндером і вислати військо на московські землі. Причому, Мухаммед-Гірей I повинен був якомога швидше попередити про це Вільно, аби війська обох країн діяли скоординовано.

Другий же лист, який віз толмач Макарец, призначався казанському хану Мухаммед-Еміну I. У своєму посланні король згадував історію, коли у часи Вітовта попередники Мухаммед-Еміна I переховувалися у ВКЛ, і як Мухаммед-Емін I розбив московські війська. Тоді не вдалося налагодити стосунки

через «далекість дороги». За правління Сигізмунда I до Казані посилали двох послів. Перший, Сорока, навіть помер у Казані, а другий взагалі не зміг до неї доїхати. Сигізмунд I пропонував відновити відносини. Він повідомив казанського хана про перемогу під Оршею, союз з Кримом і далі пропонував Мухаммед-Еміну I розірвати відносини з Василієм III, бо той, як і його батько, мовляв, ніколи слова не дотримувався. У підсумку король висував ідею щодо нападу казанців улітку або восени 1516 р. на Нижній Новгород. При цьому Сигізмунд I обіцяв: якщо московські війська атакуватимуть Казань, то він, зі свого боку, розпочне наступ на західні кордони Росії. Таким чином, уряд ВКЛ знову намагався втілити в життя план щодо створення антимосковської коаліції у складі Литви, Польщі, Криму і Казані. Похід у першій половині червня кримського війська під проводом ханського сина Богатир-Гірея на московські кордони, здавалося, підтверджував сподівання литовців. Однак поява кримців на Поділлі поклала їм край.

Загалом бої на українських землях ВКЛ точилися всю весну. Проте ці напади були організовані не ханом, а навпаки, проти його волі. Принаймні так повідомляли московські послі з Криму. Весняні походи степовиків були справою рук калги Ахмат-Гірея. Спочатку його син Геммет-Гірей на чолі загону з чотирьохсот чоловік зорганізував вдалий напад і повернувся з великим полоном. Потім, знову ж таки ахматові піддані кількістю в 400 чоловік повторили напад. Пізніше Ахмат і Геммет-Гіреї вихвалялися Василю III, що завдали поразки самому К.Острозькому. Однак донесення московських послів, які бачили татар одразу після повернення з походу, спонукають сумніватись у достовірності вищезазначених хвастощів. Так, І. Мамонов писав, що татари ходили на Литву, де мали бої. І хоча самі степовики казали про перемогу, послі звернули увагу, що, по-перше, відсутній полон, «*полону не чути*», а, по-друге, дуже багато поранених. «*При мені (Мамонові. – Авт.) з того бою побиті поранені приїхали*». Окрім цих двох нападів, відомо ще, що паралельно з Геммет-Гіреєм на ВКЛ з Криму пішло до тисячі татар, очолених мурзами. Щоправда, про їхні дії інформація відсутня.

На початку червня 1516 р. почали надходити від сторожі повідомлення щодо небезпеки великого татарського вторгнення. Король, який не довіряв Мухаммед-Гірею I, радив польській шляхті тримати напоготові військові загоны. Однак, як зазначав Деціус, з Кримом був союз, а вісті часто не підтвер-

джувалися, тому можновладці не відреагували на повідомлення розвідників і накази короля. Коли ж 30–40-тисячне татарське військо в другій половині червня з'явилося на Поділлі, було вже запізно. Оскільки основний матеріал щодо цих подій береться з польських джерел, то, на жаль, інформації про події на землях саме ВКЛ дуже мало. З документів дізнаємося, що більшість литовських військ перебувала на московському фронті. Однак постає питання, чому кримці у такому разі не атакували беззахисні Волинь і Київщину. Зрозуміло, що при виборі напрямку агресії кримці виходили як з економічних причин (на українських землях у складі Польщі можна було здобути більше здобичі), так і з політичних – небажання послабляти ВКЛ і відволікати його від війни з Великим князівством Московським. Проте часто бувало, що чамбули степовиків, розсипавшись у всі боки, не відрізняли, де Польща, а де Литва. Деціус писав, що одна з причин пасивних дій польського гетьмана Фірлея при відбитті татарського вторгнення та, що до нього не надійшла очікувана допомога з ВКЛ. З цього можна зробити припущення, що там все ж таки встигли приготуватися до оборони, тим більше, що одна з небагатьох перемог була отримана саме на українських землях Литовської держави – під Вишнівцем.

Коли татари з'явилися на кордоні, краківський воєвода Криштоф Шидловецький оголосив збір шляхти під Прочовим. Проте на його наказ іти на ворога, шляхта почала вимагати, аби воєвода рушив першим або видав їй за службу гроші. Позаяк Шидловецький не виконав її вимоги, шляха, дійшовши лише до Сандомира, розійшлася по домівках, а сам воєвода повернувся до Кракова. Оскільки допомоги від урядових військ Фірлея і Посполитого Рушення Шидловецького годі було очікувати, основний тягар боротьби повністю ліг на плечі місцевого населення. Татари, розташували свій кіш біля Буська, розпустили свої загоны широкою хвилею по Поділлі і Галичині. Деякі ватаги нападників перейшли Дністер і дійшли аж до Карпат. Деціус зазначав, що тоді перекопці спалили поселення, підлеглі угорцям, «*чого не було, як пам'ятає людська пам'ять*». Спробували також кримці захопити і Буськ, користуючись тим, що навколишні болота підсохли і тим полегшили доступ до міста. Щоправда, гарнізону вдалося відбитися – спалено було тільки передмістя. Наступного дня по штурмі орда відступила.

Єдиним більш-менш організованим спротивом нападникам були дії подільського

воеводи Мартина Камінецького. Він зібрав подільську шляхту, з'єднав її із загонами кам'янецького старости Станіслава Лянцкоронського, Творовського та розкиданими підрозділами найманих жовнірів і почав контрдії проти татар. Спочатку під Тереховлю подільський воевода наздогнав і розбив ворожий загін у 800 чоловік, звільнивши при цьому весь полон. Потім неподалік містечка Потока оточив і повністю знищив 500 татар. У даному випадку всіх кримців перебили скоріш за те, що вони, відчуваючи, що не можуть відірватися від переслідування, вбили весь полон «дітей і дівчат».

Основне польське військо, до якого входили як найманці, так і шляхетські загони з Галичини і Поділля, йшло за кримцями до Вишнівця, проте гетьман Фірлей так і не наважився атакувати орду. Деціус виправдовував польського керманіча тим, що сил було замало – разом з Камінецьким понад 2000 вояків. Щоправда, якщо взяти до уваги, що Деціус скоріш за все подав кількість, за звичаєм того часу, враховуючи тільки шляхтичів або, як писав Пуласький, лицарів, то разом зі слугами виходить більше вояків, принаймні у три рази. Так чи інакше але, як писав польський хроніст, татари на очах жовнірів йшли у степ, ведучи полон у 50 тисяч чоловік. Про дії литовських військ відомо лише те, що під Вишнівцем було знищено 200 ворогів, «озброєних не по-татарськи». Можливо, це були османи. Цікаво, що М. Стрийковський, виходячи з козакуючої традиції роду Вишневецьких другої половини XVI ст., називав вояків, що розбили ворожий загін «козаками Вишневецького».

Втрати, завдані татарським нападом, були величезні. Деціус, як сучасник тих подій, не приховував обурення й гіркоти: «Під час тих виправ татари перетворили в попіл багато містечок і сіл... Татари, як переможці, знущалися над християнами – захоплювали людей і бидло, наречених і дівчат шляхетських забирали на розпусту. Забрали з собою понад п'ятдесят тисяч чоловік. А тих, хто не міг іти через похилий вік чи дитинство, вбивали. О, які ж то нещасні часи! Що за страшна поразка, в якій пролито стільки християнської крові і до якої ще багато було подібних! О королівство сарматське, передмур'є християнства, його платина й оборона від ворогів, нарощене на атаки найгірших ворогів! Коли ти затримуєш своєю груддю ті окропні атаки, не бракує таких, що через інтриги прагнуть до повної твоєї загибелі і навмисно насилають на тебе найгірших ворогів християнства».

Татари, відійшовши за Дніпро з великим полонем, залишилися в бойовій готовності до нового вторгнення. Не останню роль у цьому відіграла посуха в степу. В цій ситуації Сигізмунд I

відправив до Криму гінця з листом до хана та інструкцією подальших дій Скіндеру. Тон королівського послання був різким. Сигізмунд I довідав хану, що ВКЛ посилає до Криму своїх послів з упоминками, щедро обдаровує кримських послів і утримує Ших Ахмата, несучи при цьому відчутні збитки. Хан же, у відповідь, не тримає свого слова. Далі король поставив перед Мухаммед-Греєм I умови подальшого розвитку добросусідських відносин: по-перше, «той полон весь, який діти твої в лядській і в литовській землі побрали, зібравши і до нас, у землі наші відпустив...», по-друге, «тих, які ту лиху справу вчинили, покарав, аби наперед того не допускав...», по-третє, «...того посла нашого пана Станіслава присягу нам перед ним учинивши і до нас без затримки його відпустив...» і по-четверте, король знову наполягав, щоб хан «людей своїх згідно обіцянки своєї в землю ворога нашого Московського нам на допомогу надіслав і разом з нами замків наших, які він (московський великий князь. – Авт.) забрав до наших рук добивав...».

Татарський напад, що відбувся у червні–липні 1516 р., повністю відповідав політиці Кримського ханату XV–початку XVI ст., яка полягала в тому, щоб не допустити домінування в навколишньому регіоні будь-якої держави. Хоча Росія й виступала основним суперником Криму на середній та нижній Волзі, дозволити відновлення могутності ВКЛ Крим теж не міг. Окрім того, були ще й інші, більш прозаїчні причини подвійної політики Кіркора.

Здійснювана ханатом політика тотального терору проти ВКЛ і Польщі, коли майже щороку на території цих держав організовувалися від одного до кількох походів, призвела до того, що захоплення і продаж ясиру та інших трофеїв стало одним із головних доходів татар, а для багатьох простих кочовиків це був чи не єдиний заробіток. Тому, хотіли цього кримські володарі чи ні, але вони у XVI ст. вже були просто змушені організувати загарбницькі рейди на сусідів. Більше того, наявність у Криму так званих пролитовських і промосковських угруповань спричинювалася, на нашу думку, багато в чому наявністю «спеціалізації» нападів різних улусів на конкретні країни. Так, якщо для кочовиків самого Кримського півострова і північніших від нього територій у межиріччі Дніпра–Дону не було різниці кого атакувати – ВКЛ, Польщу чи Росію, то для улусів нижнього Дніпра і Правобережної України польський і литовський напрямки були основними, бо ці держави розташовані поряд. Їх кордони були відкриті з боку степу і як природно, так і штучно погано укріплені. Окрім того, слабка централізація влади цих країн і хронічний брак коштів не давали можливості їм утримувати на кордоні війська у достатній кількості. За цих умов

промосковська позиція Ахмат-Гірея, який очолював саме ці улуси, стає зрозумілою, а похід на ВКЛ і Польщу був лише питанням часу. Недарма Ахмат-Гірей, попереджуючи Василя III у червні про виступ Богатир-Гірея, вихвалявся, що відправив свого сина Геммет-Гірея проти короля.

Мухаммед-Гірей I, хоча й відмежувався перед королем від червневого походу, пишучи, що він *«нічого не відав»*, а його син Алп-Гірей, який очолював нападників, *«...від нас утік без нашого відомо, й Дніпр перейшовши, у ваше де й панство пошли...»*, швидше за все хитрував, бо серед керівників походу, окрім Алп-Гірея, були й інші ханські діти: Ачарт- і Газі-Гіреї, а також рідний брат Сахіб-Гірей, не кажучи вже про вищезгаданого племінника Геммет-Гірея. Вочевидь, окрім дотримання батькової політики і бажання поповнити державну скарбницю, ханом керувало й інше. Ймовірно, Мухаммед-Гірей I намагався одним пострілом убити аж трьох зайців. Конфлікуючи з Ахмат-Гіреєм, він зрозумів, що походу його улусу на ВКЛ і Польщу не минути, тому краще не зупиняти його, а, навпаки, стати на чолі. Тоді б уся здобич і слава належала його роду і, зрозуміло, піднімався б авторитет центральної влади. У зовнішній же політиці хан натякав правителям Порту і Росії, що готовий з ними примиритись. Недарма ж хан пропонував Василю III спільно оволодіти Астраханню або Києвом. Водночас, не бажаючи поривати стосунки із Сигізмундом I та ослабляти ВКЛ і Польщу, хан не переходив до політики безперервних нападів на ці країни. Тому, хоча військо стояло напоготові поблизу дніпровських переправ, повторного походу не сталося. Сигізмунд I отримав 29 серпня листи від хана та його оточення, в тому числі від Богатир-Гірея, Довлет-Бахті і князя Абдрагмана з вибаченням і обіцянками надалі підтримувати дружні відносини: *«...Проти ворога вашого також хочемо неприязнь шаблею нашою доводити...»*. Окрім цього, кримці просили грошей для своїх людей. Богатир-Гірей прямо писав королю: *«Я вас, батька мого, прошу літом і зимою слугам своїм не маю чого давати, ви знайте чим маєте слуг наших пожалувати»*. На доказ власної лояльності царевич прислав полоненого його вояками московського боярина.

Однак головною новиною стало те, що хан був готовий надіслати до ВКЛ, у супроводі Богатир-Гірея і Скіндера, заручником когось із власних синів. На початку вересня 1516 р. до Криму було відправлено два листи. У першому, датованому 9 вересня, литовський уряд висував як старі вимоги – покарати винних за напад, повернути полон і організувати новий похід на Росію, так і нові – сина, якого хан збирався відправити

до ВКЛ, кримці мали привезти до Черкас. Звідти кримський царевич-заручник разом із Станіславом Скіндером мав відправитися до Вільна. Окрім того, Сигізмунд I наполягав, аби Мухаммед-Гірей I заборонив своїм підданам кочувати біля кордонів ВКЛ і Польщі. На закінчення свого послання король, за методом батога й пряника, з одного боку, обіцяв кримському володарю, якщо той допоможе повернути міста, захоплені на зламі XV–XVI ст., допомогу Кримському ханату *«військом і скарбом»*. З іншого боку, хану давалося зрозуміти, що дружні відносини з ВКЛ сприятимуть тому, аби він міг *«на панствах своїх довгі й щасливі часи панувати...»*. Друге послання було охоронним листом, адресованим сину Мухаммед-Гірея Газі. Цей лист надавав йому право вільного переїзду, перебування і від'їзду з Литовської держави.

Поки йшли активні дипломатичні переговори з обох боків, відбулася подія, яка, хоча й була, за визначенням того часу, локальною пригодою, але, як це нерідко буває в історії, з часом набула більшої слави і легендарності, аніж інші більш масштабні і значущі для свого часу події. Йдеться про похід П. Лянцкоронського на Білгород-Дністровський. Сучасники описали його доволі скупко. Основними джерелами є Деціус, Ваповський і скарга Мухаммед-Гірея I. Згідно з повідомленням польських хроністів, купка жовнірів, очолювана Лянцкоронським, перейшла кордон і захопила турецькі й татарські стада та отари під Білгородом. На зворотному шляху османи з татарами оточили жовнірів біля Овідієва озера, але останні перемогли і з полонем повернулися додому. Деціус пояснив перемогу Лянцкоронського тим фактом, що турки билися за власні статки, а жовніри за життя. Через кілька років, у 1520 р., хан у своєму листі писав, що королівські піддані, *«прийшовши під Очаків, чабанів... побили й кілька тисяч овець взяли...»*. У даному випадку про Білгород ні слова, проте є Очаків. Це доповнює хроністів, адже по трьох відомих географічних пунктах: Білгород, Овідієво озеро та Очаків можна уявити собі масштаб дій польських вояків. Що ж до відсутності у ханській скарзі саме турецьких територій, то це пояснюється причинами, що спонукали Мухаммед-Гірея I до його написання, а саме виправдати напад кримського війська на ВКЛ і Польщу улітку 1519 р. Окрім того маршрут руху вояків Лянцкоронського проліг по територіях османів і білгородських татар, вороже налаштованих стосовно хана. Що ж до погрому кочовиків під Очаковом, то це, як не дивно, теж було вигідно Мухаммед-Гірею I, оскільки очаківські землі належали улусам його брата і залятого ворога Ахмат-Гірея.

Михайло Грушевський у сьомому томі «Історії України-Русі», використавши повідомлення Ваповського, дійшов висновку, що

похід Лянцкоронського «досить дрібний сам по собі, очевидно, один з досить звичайних таких нападів». У такому ж дусі писав і К. Пуласький. Польський учений, посилаючись на те, що в кореспонденції з Кримом за 1516 р. не міститься згадок щодо акції Лянцкоронського, дійшов висновку, що дана подія є однією з багатьох прикордонних сутичок між нечисельними загонами татар і королівськими підданими. І в майбутньому вони переросли у козацькі походи. Однак у тій же праці, описуючи події 1519–1520 рр., К. Пуласький при переліченні скарг хана на козацькі напади зазначав, що тут йдеться саме про похід Лянцкоронського. Щоправда, при цьому не пояснив, чому ж тепер ця акція згадується у документах. Однак повідомлення Деціюса змушує піддати сумніву висновки попередників щодо «звичайності» даної події. Польський хроніст, який був сучасником тих подій, назвав їх «незвиклими». Вочевидь, походи в степ з українських земель Польщі, на відміну від ВКЛ, були ще рідкістю.

Напрямок походу свідчить про добру політичну обізнаність його організаторів. Завдаючи втрат білгородським та очаківським татарам, які завжди були авангардом турецько-кримської агресії у Східній Європі, захоплюючи табуни кочовиків, польські вояки автоматично збивали наступальний порив основних сил степовиків, що стояли у пониззі Дніпра, і демонстрували їм свою бойову готовність. Це, в свою чергу, найкраще допомагало литовським дипломатам у переговорах з ординцями. В усякому разі, на повторний великий набіг татари так і не наважилися. Лише наприкінці листопада степовики значно меншими силами, аніж улітку, спробували воєнного щастя на Поділлі та Галичині.

Кочовики, розраховуючи, ймовірно, що обронці ВКЛ і Польщі під впливом власної перемоги заспокоїлись і не очікують нового вторгнення, чотирма загонами рушили до Кам'янця-Подільського, Літавожа, Меджибожа і Зинькова. На цей раз оборона діяла більш організовано, бо, пам'ятаючи літній напад кримців, поляки тримали на кордоні жовнірів. Вільно теж тримало свої війська у бойовій готовності. Знову відзначився Лянцкоронський, цього разу Станіслав, який, керуючи обороною Кам'янця і Літавожа, завдав нападникам низку поразок, звільнив полон і, як писав М.Стрийковський, «мурзів теж і уланів... тільки піймав». Успішно діяли загоны й в інших містах. Під Меджибожем татарський чамбул у 400 вояків 7 грудня був перехоплений жовнірами Павла Фачурея і, після тяжкого нічного бою, розгромлений. Наступного дня неподалік Зинькова жовніри, керовані Сецигньовським, розбили тисячний загін степовиків.

Показовою щодо мінливості прикордонно-го життя є історія, що сталася з хрещеником і

«сестринцем» князя Костянтина Острозького князем Романом Сангушком, якого Папроцький охарактеризував як «мужа пам'яті й слави гідного». Останній, за сприяння Острозького, отримав у січні 1516 р. в пожиттєве володіння Брацлав і Вінницю. Під час переслідування татарського чамбулу князь Роман вирвався вперед, відірвався від своїх службників і, оточений ворогами, загинув. Це, однак, не завадило його воякам добити ворога. Загалом же ця воєнна операція закінчилася для агресорів невдало. Бої показали, що навіть наявними силами місцевого населення і урядових військ, за вмілої координації їхніх дій, можна доволі успішно давати відсіч нападникам.

Наприкінці жовтня, внаслідок несприятливих природних умов – випав глибокий сніг і худобі не було чим харчуватися, – Перекопська орда залишила Кримський півострів і відкочувала до Дніпра, ставши неподалік кордону ВКЛ. Таке близьке розташування татарських кочовиків викликало природне занепокоєння литовських урядовців. На додаток, київський воєвода і черкаський староста повідомили про смерть в Орді Станіслава Скіндера. Ситуація була вкрай тривожною, бо в умовах голоду степовики могли перейти кордон.

На дипломатичному фронті Вільно діяло оперативно. Уже 5 листопада 1516 р. до Орди відправлено нового посла Івана Горностая, теж вихідця з української шляхти. З ним до Мухамед-Грея I відправлено лист, у якому, представляючи Горностая як «дворянина нашого доброго і знатного...», хану пропонувалося саме йому передати до рук свого сина, якого кримський володар обіцяв прислати до ВКЛ. Окрім цього, король вимагав, аби перекопці, що «на цьому (правому. – Авт.) боці Дніпра мають зимувати», краще б кочували поблизу російських кордонів і не зачіпали території Литовської держави. При цьому король посилався на колишні обіцянки хана «казити» московські землі і сповіщав про військові успіхи литовських військ на східному фронті: «...ходили за нашим наказом в землю ворога нашого на двоє: одні до Гомеля і Стародуба, другі – до Луків Великих та до Опочки», де завдали чималої шкоди і повернулися уцілілими додому.

Оперативність, з якою уряд ВКЛ вислав нового посла до Перекопської Орди, була тим доречнішою, що хан саме в той час намагався знайти спільну мову з Москвою. Його послі 12 листопада повідомили Василя III, що їхній правитель спеціально перейшов Дніпро для походу на королівські землі (отже, побоювання литовської сторони щодо небезпеки вторгнення степовиків були небезпідставні). Хан пропонував московському великому князеві разом захопити Київ

для Кримського ханату, а Троки і Вільно – для Росії. Мотиви цих дій кримського правителя, на нашу думку, лежать на поверхні. З одного боку, це звичайне намагання забезпечити спокій своїм улусам з боку ногайців, які (за намовляннями Москви) могли легко напасти на не прикритих ніякими природними і штучними перепонами перекопців. З іншого боку, Мухаммед-Гірей I ще виношував плани використати мілітарну міць Росії для розширення своєї влади на Дніпрі.

Ідея приєднання до Кримського ханату Києва була не новою серед кримської верхівки. Попереднику Мухаммед-Гірею, Менглі-Гірею I, як уже зазначалося, навіть вдалося захопити у 1482 р. це місто, але сил його утримати у кримців все ж було замало. Тоді ВКЛ, виславши 20 тис. будівельників і 40 тис. вояків на відбудову Києва, продемонструвало, що цим містом воно не збирається поступатися. І от тепер, коли голодні улуси кримців підступили до кордону ВКЛ, ця мрія, за московської військової підтримки, могла здійснитися. На доказ своїх слів, а також перевіряючи оборону ВКЛ і Польщі, наприкінці листопада (про що йшлося вище) хан вислав свої війська на Поділля і Галичину. Успішні дії захисників були холодним душем для хана. Та й Росія, що мала власні претензії на Україну, не збиралася допомагати Мухаммед-Гірею I. Окрім цього, Москва просто-напросто не мала сил для потужного наступу на ВКЛ. Був ще один не менш важливий момент як для литовців, так і для кримців. Останні стояли майже в чистому полі поряд з Черкасами, а хан мешкав у Ісламі. Для ВКЛ склалась унікальна можливість завдати потужного удару по перекопцях, не витрачаючи сил і часу на їх пошук по степах. Інша справа, що Литовська держава через громіздкість та малорухливість свого військового апарату, особливо з огляду на насиченість 1516 р. воєнними подіями, не могла цього зробити. Таким чином, Мухаммед-Гірею I нічого не залишилось, як піти на поступки ВКЛ.

Узимку між литовцями і кримцями розпочався новий етап переговорів, метою яких було відновлення співробітництва між цими країнами і надіслання ханом до ВКЛ свого сина заручником. Від ВКЛ переговори вели Іван Горностай і Остафій Дашкович, з боку Перекопської Орди – Богатир-Гірей. Ще в перший свій приїзд до кримців у листопаді 1516 р. І. Горностай не зміг потрапити саме до Іслама, де була тоді ставка хана. Це сталося тому, що (як зазначав Сигізмунд I, у квітні 1517 р.) *«той наш посол дітей твоїх (мається на увазі хана. – Авт.) за Черкасами в полі з військом твоїм знайшов...»*. Кримські царевичі спочатку затримали Горностая при собі, а потім, вислухавши литовського посла, *«...назад його з твоїм послом – з князем Жефером і своїми до*

нас (короля. – Авт.) повернули...» Так що вже 25 березня 1517 р. татари у супроводі Горностая були у Вільно. Зрозуміло, що царевичі діяли за прямою вказівкою хана. На це вказує хоча б те, що Жефер був послом Мухаммед-Гірея I і саме від нього віз лист до короля.

У своєму посланні хан писав, що раніше не міг напасти на Росію, бо військо ще не було готове. Тепер же він відправив чамбули, як на Московську державу, так і на Астраханський ханат. До того ж, Мухаммед-Гірей I попереджав короля, щоб той остерігався *«Білгородських козаків»*. Основною темою послання Мухаммед-Гірея I було відправлення сина до ВКЛ. Хан скаржився, що помер Станіслав Скіндер – і це ніби завадило дати заручника. Тепер же він готовий і саме для цього вимагає, аби Сигізмунд I прислав до Черкас когось з Панів-Ради, як це було ще за Хаджи-Гірея I. Тут же володар Криму називав можливі кандидатури: *«...або пана Яна Миколайовича, або пана Гаштовта, або Яна Заберезинського, або пана Ілінича...»* Новини з Орди підтверджували ці плани. Так звана пролитовська партія на чолі з Богатир-Гіреєм отримала гору серед перекопців. За визначенням Сироєчковського, *«обіцяна королем «велика казна» туманила голову Богатира, полонила уяву»*. Це ж, хоч і менш поетично, стверджував інший російський дослідник В.Каргалов. Зрозуміло, що гроші були важливим фактором під час переговорів з кримськими урядовцями, проте будувати на цьому всю зовнішню політику ханату видається занадто сумнівним. Богатир-Гірей дійсно отримав через Горностая чималі подарунки – 1000 золотих і коштовні речі. Те, що свого часу Мухаммед-Гірей, будучи ще калгою, отримав від Вільно таку ж суму грошей, недвозначно вказує на те, що розмір даної виплати відповідав рангу калги чи головного спадкоємця хана. Все ж не тільки гроші, але й стратегічна лінія Мухаммед-Гірея I на захоплення Волго-Донського степового ареалу була основним підґрунтям *«антимосковської»* позиції царевича. На початку січня Богатир-Гірей разом з Абдрагманом виступив у похід на Росію, але, дійшовши до Сули, повернув назад. Можливо, це була демонстрація сили перед Московією і Вільно, хоча похід міг бути відкладений і через природні умови. Так чи інакше, але протягом усієї весни ординці кочували вздовж українських земель ВКЛ, проводячи активні переговори з місцевою адміністрацією в особі Остафія Дашковича. Цьому прикордоннику довелося взяти на себе відповідальну роль дипломата. У листі до хана від 2 квітня 1517 р. Сигізмунд I вимагав, щоб саме Дашковичу сини Мухаммед-Гірея I *«присягу вчинили...»*. Також повідомлялося, що Гаштовта і Ратомського з упоминком уже послано до Києва. Тоді ж до

перекопців було знову направлено Івана Горностая, який привіз *«листи наші (королівські. – Авт.) опасні (для безпечного проїзду. – Авт.) тому сину...»*, що повинен їхати *«на проживання»* до ВКЛ. Наприкінці травня канцлер Ольбрахт Мартинович Гаштовт таки прибув до Черкас. У ході переговорів з царевичами він висував уже відомі вимоги надіслати заручника і спрямувати кримські війська на Московську державу. Богатир-Греї *«з карачеями з князем Агішем і князем Абдрагманом та з іншими князями і вланами»*, приїхавши до Черкас, перед О. Гаштовтом та *«іншими слугами нашими (королівськими. – Авт.)»* присягнули.

Однак реальний стан речей показував, що кримці не збиралися виконувати своїх обіцянок. Тому Гаштовт припинив переговори, залишив Черкаси, а упоминок затримав у Києві. Єдиним реальним здобутком зимово-весняних переговорів між ВКЛ і Кримським ханатом став літній похід степовиків на Росію, хоча саме його хід показав, як низько впав авторитет центральної влади в очах її підданих. У серпні кримці, очолювані Алп-Гіреєм, зібралися для нападу на ВКЛ і Польщу. Богатир-Греї від імені хана наказав їм іти на Московську державу, але кочовики відмовлялися виконувати це розпорядження. І тільки надзвичайні заходи – покарання на горло деяких татарських мурз та щедрі подачки – дали змогу Богатир-Гірею примусити степовиків атакувати московські кордони.

У перші роки правління Мухаммед-Гірея І литовський уряд прагнув продовжувати з ним відносини, що базувалися на принципах, досягнутих в останні роки життя його попередника Менглі-Гірея І. Хоча ВКЛ вдалося досягнути деяких успіхів, проте вони мали лише тактичний характер і не змогли вирішити головного питання – припинення татарських нападів на українські землі, як Литовської так і Польської держав.

Наприкінці вересня 1517 р. розпочався черговий спалах кримської агресії на українські землі. Степовики напали на Поділля, розбивши там невеликий загін польських військ. У листопаді кримці повторили напад. Цього разу кримці дісталися не лише подільських, а й волинських земель. Щоправда, загонам, очолюваним Сецидньовським і Твороським, вдалося перехопити татарські чамбули, завдати їм відчутних утрат і відкинути нападників до їхніх кочовищ на Дніпрі. Польські прикордонні урядники і цього разу не обмежилися пасивною обороною, а вийшли в степ, де перехопили гінця Ахмат-Гірея з листами від Селіма І. У Вільно і Кракові були не на жарт схвилювані цими двома осінніми нападами. До того ж, молдавський правитель Стефаниця став проводити відверту антитурецьку політику і попросив у поляків допомоги. На по-

чатку 1518 р. польська шляхта ухвалила кредити на утримання на українських землях 3 тис. найманого війська. Тоді ж вийшла постанова, за якою шляхта усієї Корони поділялася на три частини, які по черзі мали служити на південному кордоні.

1518 року Мухаммед-Гірей І скорегував свій зовнішньополітичний курс: захоплення Астрахані, нижньої Волги і Прикаспійського степу тепер планувалося втілити у життя не через конфронтацію з Росією, а навпаки, за її допомогою. Ідея ця не була новою. Кримський уряд робив розвідку в цьому напрямі ще у 1516–1517 рр. Однак тоді московські дипломати не бажали обговорювати дане питання, та й ставка на союз з ВКЛ переважала серед кримського проводу. У червні 1517 р. кримський посол у Москві подав Василю ІІІ нові пропозиції Мухаммед-Гірея І, за якими той обіцяв після захоплення Астрахані, *«...де твій ворог не буде, і я сам на нього піду: в який час мені велиш піти, в той час піду»*. Така позиція хана пояснюється, на нашу думку, все більшою втраченою впливу як, зокрема, в країні, так і в усьому регіоні. Могутня опозиція, очолювана Ахмет-Гіреєм і підтримувана Москвою та Стамбулом, не давала Мухаммед-Гірею І можливості силовим шляхом досягти поставленої мети. Більше того, кримці навіть не могли ефективно захистити свої кордони як від нападів прикордонників з українських земель ВКЛ і Польщі, так і від вторгнень ногайських та астраханських орд, що дедалі відчутніше давалися взнаки. Так, восени 1516 року ногайці та астраханці, увірвавшись на територію Кримського ханату, розгромили улуси Асан-мурзи так, що той *«...тільки що сам втік...»*. Після дворічної перерви, викликаної посиленням конфронтації між Астраханським ханатом і ногайцями, ці орди знову повторили свій похід на Крим. На початку літа 1518 р. ногайці з астраханцями швидким рейдом дійшли до Дніпра в районі Таванської переправи й загнали улуси перекопців до кримського півострова, внаслідок чого останні були відрізані від північних країн. Це одразу далося взнаки на дипломатичному рівні. Ногайці перехопили литовського гінця, толмача Ромодана, а астраханці, в свою чергу, розбили кримсько-московську посольську валку. Хоча послам Кудаяру та Мелищеву вдалося врятуватися, усі коштовності, включаючи упоминки кримців Василю ІІІ, були втрачені. Напади заволзьких орд були тим небезпечніші, що мали підтримку, а, можливо, і пряме заохочення в середині Кримської держави. На це недвозначно натякав Ахмат-Гірей московському послу І. Г. Мамонову у жовтні 1517 року: *«...а я собі друзів пошукаю в Нагаях і в Астрахані, ...»*. Зближення з Росією і покращення відносин з Османською імперією давало Мухаммед-Гірею І можливість зміцнити своє становище.

Улітку 1518 р. Кримська держава організувала великий похід проти Молдавії і ВКЛ. Сам хан повідомляв до Москви у серпні 1518 р., що «...на Литовський юрт сина свого Богатир-Гірея, і Алп-Гірея, а брат мій Ахмат-Гірей солтанова сина Геммет-Гірея в головах послав..., а з ними сто тисяч раті». Тут же хан перед Васи́лієм III описав перспективи: «...як Бог дасть, я або на Астрахань, або на Київ піду, ...», а також висловив побажання, аби великий князь поквапився – «...суди і тюфяки (вид гармат. – Авт.) і пушки велів приготувати...» для захоплення вищеназваних міст. Що ж до масштабу акції, то Мухаммед-Гірей I явно перебільшував. М. Бельський у своїй хроніці повідомляв про півторатисячне військо, основний удар якого прийшовся по Молдавському воєводству, яке в цей час конфліктувало з Туреччиною, а на ВКЛ пішли окремі загони з його числа. Мухаммед-Гірей I недарма перебільшував свої сили і наголошував, що послав їх на Литовську державу, бо саме в той час московські війська розпочали наступ на центральні області ВКЛ, завдаючи основного удару в напрямку Полоцька. Воєнна акція кримців (незважаючи на початкові успіхи, коли їм вдалося заглибитись у внутрішні території Молдавії та Волині) закінчилася невдало. Молдавські війська разом із тритисячним прикордонним військом Польщі розбили татарські чамбули і відбили полон. На Волині кримці теж зустріли організований опір, особливо відзначилися загони князя Костянтина Острозького і Остафія Дашковича. Мартін Кромер писав, що вояки під їхнім керівництвом завдали нападаючим три поразки, щоправда, подробиць польський хроніст не повідомив. Деяку більшу інформацію про ті події подав М. Бельський. Згідно з його повідомленням, князь К. Острозький знищив ворожий відділ у 800, а Остафій Дашкович – у 300 ворожих вояків. Загальні втрати степовиків були настільки великими, що московський посол у Криму Остафій Андреев повідомляв Васи́лію III: «...Так, государ угадують, що половина людей вийшла з Волох, а всі ті, государ, вийшли піші, а Богатир царевич був, государ, у Черкасах (маються на увазі українські землі у складі ВКЛ. – Авт.), і Черкаси його, государ, побили; кажуть, государ, тільки третина людей вийшла з Черкас, а два жереб'я людей побито». Перемога над агресорами, отримана силами українських полків, привела до того, що відпала необхідність відкликати вояків з московського фронту, це, в свою чергу, посилювало литовські війська, які там знаходилися, і сприяло перемозі над росіянами.

Успіхи зміцнили зовнішньополітичну позицію ВКЛ, внаслідок чого воно перейшло до наступу – спочатку проти Великого князівства Москов-

ського, а згодом і проти Криму. В останньому боротьба між Мухаммед і Ахмат-Гіреями на початку 1519 р. досягла свого апогею. Московський посол писав, що Ахмат-Гірей виступив проти свого коронованого брата, почав збирати сили навколо Очакова, а до османів відправив по допомогу свого сина Геммет-Гірея. Фіналом цієї міжусобиці стало вбивство Ахмат-Гірея. Користуючись тим, що кримці, які кочували на дніпровських улусах, втратили свого очільника, а хан ще не встиг повністю їх підпорядкувати, з Черкас під Очаків було послано українських козаків, де вони, як пізніше скаржився хан, «...улуси і городи наші погромили, багатьох людей наших побили, коней і овець стада, багато лиха вчинили...». Розмах воєнної акції козаків вказує як на їхню велику кількість, так і на ретельну підготовку походу. Казимір Пуласький вважав, що йшлося про похід Лянцкоронського 1516 року. Однак поважний учений помилявся, бо у королівських листах до хана від 13 грудня 1519 р. і 1 березня 1520 р. прямо вказувалося на 1519 рік: «...а над то це сього літа...», на противагу походу Лянцкоронського, що відбувся раніше. Цікаво, що уряд Сигізмунда I, констатуючи козацькі походи як факт, не збирався при цьому виправдовуватися за них. Причина цього, як на нашу думку, полягає не тільки в тому, що українські вояки діяли якщо не за вказівкою, то, принаймні, за мовчазної згоди уряду. Справа в тому, що хоч ВКЛ і втратило в останній третині XV ст. землі в пониззі Дніпра, офіційно ніколи цього не визнавало, тому татарські міста Очаків та Іслам вважалися у Литовській державі незаконно збудованими на її території фортецями, значить, і походи підданих ВКЛ були, так би мовити, «легітимними». Окрім того, неподалік Очакова у Хаджибеєвському лимані видобувалася сіль, яку здавна українські ухадники вивозили на ринки Литви і Польщі. Обкладання податками «чумаків» було важливою частиною доходів кримської скарбниці. Водночас литовські піддані намагалися уникнути цього. Матвій Меховський писав, що нерідко траплялися випадки, коли візників солі захоплювали у полон татари з Очакова разом з 200–300-ма возами. Таким чином, козацькі напади на цей регіон розхитували контроль кримців над соляними промислами. Через кілька років хан уже прямо називав візників солі козаками.

Ослаблення опозиції дало можливість Мухаммед-Гірею I об'єднати країну і зміцнити свою владу над усіма татарськими улусами, що входили до складу Кримського ханату. Зміцнення держави відкривало перед ханом нові політичні перспективи, але найпершою була організація нового широкомасштабного походу, який найефективніше зміг би піднести

авторитет центральної влади в очах кочовиків. Метою чергової агресії кримців стали українські землі у складі Польщі. Те, що вибір упав саме на ці території, не було випадковим. На відміну від Московської держави, кордон якої був добре укріплений засіками, фортецями і чисельними військами, південні кордони ВКЛ і Польщі були укріплені, як уже зазначалося вище, недостатньо. До того ж усі фортифікації зводилися до поодиноких міст-фортець, не з'єднаних суцільною лінією засік, валів, ровів тощо, як це мало місце у Росії. Якщо ж до цього додати, що постійних військ на самому кордоні було мало, іноді всього кількасот вояків, то картина виглядає жалюгідно. Окрім стратегічних міркувань, польський напрямок був обраний, напевно, ще й тому, що улуси покійного Ахмат-Грея орієнтувалися саме на Правобережну Україну, отже, напади на ВКЛ і Польщу задовольняли місцеву татарську верхівку і в разі успіху остаточно наvertsали її на бік Мухаммед-Грея I. Сам хан уже через півроку після походу показував його Сигізмунду I як «народну ініціативу», що виникла під впливом затримки упоминок і нападів українських козаків. Водночас саме кримський правитель, зважаючи на минулорічні договори з королем, нібито намагався їх зупинити і послав для цього Богатир-Грея. Останній же, наздогнавши степовиків уже біля польських кордонів, не зміг повернути кримців і був змушений, за словами хана, приєднатися до нападників. Хан, як і раніше, намагався подати агресивні дії своїх підданих як самостійні. Однак уже сама чисельність нападників – 40 тисяч – та їх організованість знищують будь-які ілюзії щодо спонтанності цього заходу Кримського ханату.

У ВКЛ і Польщі, ймовірно, добре володіли інформацією про політичну ситуацію в Кримській державі, що склалася на кінець зими – початок осені 1519 року і не створювали собі ілюзій з приводу спокою кордонів з боку степовиків. Литовська держава, зайнята війною проти Росії, тримала на східному кордоні більшість своїх сил і не могла виділити чисельних військових контингентів для захисту українських земель. Тому, як це часто бувало й раніше, оборона краю лягала в основному на плечі місцевого населення. Загальне керівництво було покладено на князя Костянтина Острозького, якого, незважаючи на посаду польного гетьмана ВКЛ, король залишив на Волині. Литовські урядники не обмежились єдиними оборонними заходами. Уже згадуваний козацький похід 1519 року під Іслам і Очаків, окрім вищеназваних причин, мав на меті, на нашу думку, якщо не зірвати літні напади кримців, то принаймні по можливості затримати їх за рахунок блокування переправ і захоплення татарських коней. Уряд Польщі теж не сидів, склавши руки. Так, у березні 1519 р. на сеймі було запроваджено спеціальний податок по

12 грошей з лану для воєнних потреб, у т. ч. і на захист проти татар.

У липні 1519 р. сорокатисячне військо Кримського ханату атакувало Волинь. Не затримуючись там надовго, воно перейшло Західний Буг і почало плюндрувати землі Галичини. Деякі загони степовиків сягали навіть Вісли. На захоплення нападників поспішив князь Костянтин Острозький з волинцями, приєднуючи по дорозі війська подільської і галицької шляхти. За королівським наказом литовському гетьманові було підпорядковано й коронне військо, розташоване на Поділлі. Об'єднані війська розташували свій табір над Західним Бугом, неподалік від міста Сокаль. На протилежному березі річки розкинули свій кіш татари. Враховуючи чисельну перевагу ворога, Острозький пропонував не вступати у відкриту битву, а, використовуючи перевагу в стратегічній рухливості союзного війська (бо татари), були переобтяжені великим обозом і полоном, нав'язати кримцям маневрову війну – атакувати їх на переправах або вночі під час стоянок тощо. Проте командири польських підрозділів, звинувачуючи литовського гетьмана у нерішучості, виступали за генеральну битву. Князь Костянтин, не маючи можливості переконати опонентів у власній правоті, пропонував хоча б не переходити річку, а, використовуючи сильну позицію союзного табору, дочекатися підкріплення (на підході були молдавський кінний полк у 600 вояків, Я. Творовський, який вів 500 кіннотників, і загони волинської шляхти). Польське військове керівництво, не маючи можливості переконати старого вояка, вирішило самостійно атакувати степовиків, не чекаючи підмоги. Другого серпня 1519 року хоругви коронного війська, перейшовши Західний Буг, розпочали наступ на татарські бойові порядки. Кримці, очолювані Богатир-Греєм, застосували свою класичну тактику. Спочатку степовики, вдаючи відступ, заманили жовнірів на територію спаленого Сокаля. Там коронна кіннота, потрапляючи, за словами Михалона Литвина, у провали погребів, ям і підземних ходів, зруйнувала і без того розтягнуті власні бойові порядки. Цим одразу скористалися кримці, які раптовою атакою оточили хоругви союзників. Від повного знищення жовнірів врятував К. Острозький, який зі своїми волинцями прикривав тил. Литовський гетьман, об'єднавши навколо себе загони подільського воеводи Мартина Камінецького, королівського маршалка і львівського старости Станіслава Ходецького та інших, пробився через татарське військо і сховався у Сокальському замку. Катастрофа була очевидною. Втрати союзників, навіть за найнижчими обрахунками, становили 1200 шляхтичів, не рахуючи пахолків, причому багато із загиблих були представниками знатних польських родин: Гербурти,

Фірлеї тощо. Коронне військо фактично перестало існувати.

У Криму Сокаль сприйняли як видатну перемогу, чим вона, по суті, й була для Орди. Вже давно кримцям не траплялася удача знищити головне військо Польщі. Степовики з помпезністю привезли до Кіркора трофейну зброю. Тут треба відзначити цікаву деталь: татари і росіяни сприйняли Сокаль як розгром, передусім, князя К. Острозького. Загалом складається враження, ніби для Кіркора і Москви важливішим було не стільки знищення польських військ, скільки поразка такого полководця, як князь Костянтин, причому, справжня роль Острозького в битві або не бралася до уваги, або взагалі не була відома росіянам.

У Кримському ханаті під впливом перемоги серед татарської знаті домінували думки про повторний наступ на ВКЛ і Польщу. Турбуючись про оборону ВКЛ, король наказував Панам-Раді, аби «ваша милість мислила про оборону і наслідкування (забезпечення ресурсами. – Авт.) замків його милості українних – Києва, Полоцька, Вітебська» та інших. Окрім цього, литовські урядовці повинні були подумати про забезпечення «служебних, які на замках українських мешкають, про оплату тих, які із землі уходять, і теж о старую оплату, який рік положен на Різдво». Мали також Пани-Рада потурбуватися про найм «тисячі коней і дворян на пенязі прийняли і по українним замкам розложили там, де їх м(у)л(о)сті» вирішати за потрібне. Також Сигізмунд I наказував литовським урядовцям добре слідкувати за Ших Ахматом. Загалом же король вимагав від ВКЛ щоб за його відсутності від зовнішніх ворогів «безпечні були». Сигізмунд I повідомляв, що вже послав служебним київського гарнізону «тисячу вісімсот золотих: половину готувими пенязями, половину сукнами; а на жито у Київ двісті кіп грошей».

У Польщі теж прагнули швидко відновити оборону українських земель, проте з низки причин не так вдало, як у ВКЛ. Король з польськими сенаторами одразу після Сокальської битви негайно почав вживати заходів щодо забезпечення захисту краю. У Польщі було видано накази щодо набору трьох тисяч служебних. Окрім цього, в Сандомирі було скликано сейм, на який Сигізмунд I «сам своєю головою рушив, будучи в надії відверот тому поганству в панство наше і, бога, взявши на допомогу, хотіли їм отпор чинити». Шляхта погодилася на новий податок задля набору війська. Однак при цьому не поспішала давати гроші, тому вже на найняті за позичені гроші війська потрібно було шукати нові варіанти позичок для подальшої виплати жовнірам. До того ж, у цей час розгорівся військовий конфлікт Польщі з Бранденбургом, внаслідок чого, як писав Сигізмунд I литовським

Панам-Раді наприкінці листопада 1519 року, «...служебних і суму немалу на пенязі прийняли і там уже (на північному кордоні. – Авт.) наперед до замків наших послали...» Зрозуміло, що за таких умов чисельність найманих військ на українських землях Польщі не могла бути великою, оборона краю, як завжди, лягала на плечі місцевого населення.

Ситуація, за якої обидві держави, Польща і ВКЛ, встали перед проблемою війни на три fronti, змушувала Сигізмунда I і до дипломатичних маневрів. Тому король просив Панів-Раду порадитися між собою на Вальному сеймі, чи примиритися з Московською державою хоча б на кілька років, чи воювати далі. Також радив подумати «...про упоминки й про посилання до царя Перекопського». На закінчення своїх послань Сигізмунд I наполягав, аби Пани-Рада із сейму дали йому знати «про воєводу Київського, про царевичів – Ізтемірова сина Канівського і про Ахматова сина (Геммет-Грея. – Авт.), який у Царгороді, та про Абдрагмана...».

Така зацікавленість короля пояснювалася, на нашу думку, тим, що в урядових колах ВКЛ, напевно, обговорювався план активного втручання у внутрішні справи Кримського ханату на випадок втрати Мухаммед-Гіреєм I престолу. Така перспектива існувала. За донесеннями з Туреччини московських послів Василю III наприкінці серпня 1519 р., Ширини і голова їхнього роду Бахтияр-мурза активно підтримували Геммет-Грея, який проживав у Стамбулі. Причому, за тим же повідомленням, Селім I ніби хотів посадити цього царевича або його дядька Саадет-Гірея на кримський престол, унаслідок чого Мухаммед-Гірей I «...бережеться від турецького, тому що тих царевичів жалує...».

Зрозуміло, що у Вільно теж володіли подібною інформацією, і перспектива появи у ханаті протурецьки налаштованого Геммет-Гірея не дуже радувала литовських урядовців. З іншого ж боку, це відкривало перед Сигізмундом I перспективу посадити в Криму свою людину – сина царевича Ізтеміра. Нічого фантастичного в цьому плані не було, бо серед Гіреїв основним був принцип старшинства, таким чином, син Ізтеміра мав більше прав бути ханом, аніж Геммет-Гірей. Сама ж ідея направлення до Криму свого ставленика могла базуватися на татарській політиці ВКЛ першої половини XV ст., коли ця держава, уміло використовуючи усобиці в Золотій Орді, саджала у Сараї вигідних собі ханів. На жаль, брак джерел не дає можливості піти далі припущень. Те, що уряд ВКЛ, добре пам'ятаючи історію своїх відносин з Кримом, про що прямо свідчить листування між цими державами, залишав за собою можливість втручання у внутрішньокримські справи, підтвердилося через кілька років під час міжусобної війни у ханаті.

РОЗДІЛ 3. СПРОБИ ЦЕНТРАЛЬНОГО УРЯДУ ПОВЕРНУТИ СТАРІ КОРДОНИ

Наприкінці листопада – на початку грудня 1519 р. хан прислав до Торуня, де тоді перебував Сигізмунд I, королівського писаря Михайла Васильовича, захопленого у полон під Сокалем, у супроводі свого гінця Войсала. У листі, переданому через них, Мухаммед-Гірей I згадував дружні відносини між країнами у минулому і походи татар на Московську державу. Що ж до літнього нападу кримців, то хан покладав усю провину на польсько-литовську сторону. З одного боку, мовляв, О.Гаштовт зірвав переговори у Черкасах 1517 р., і до Криму вже кілька років не присилаються королівські послани й упоминки. З іншого боку, часті напади королівських підданих ніби так розлютили татар, що ті самовільно пішли на ВКЛ і Польщу. Хан же, за його словами, незважаючи ні на що, намагався зберегти мир і послав Богатир-Гірея їх зупинити, але царевичу не вдалося цього зробити.

На думку К.Пуласького, татари не наважилися на повторну агресію, побоюючись воєнних приготувань короля. Що ж до ханського листа, то це була звичайна хитрість, мовляв, хани завжди після нападів присилали миролюбиві листи. Польський учений мав рацію, хоча, на нашу думку, головна причина, що спонукала Мухаммед-Гірея I до примирення, полягала, насамперед, у вже згадуваній внутрішньополітичній кризі Перекопської Орди і поступовому загостренні кримсько-московських відносин. Приводом для цього послужила боротьба за казанський «стілець». Василій III і Мухаммед-Гірей I бачили

там свого ставленика. Поки був живий казанський хан Мухаммед-Емін, Росія і Кримський ханат мали змогу більш-менш спокійно обходити це слизьке для обох сторін питання. Смерть же у грудні 1518 р. підстаркуватого Мухаммед-Еміна відкрила шляхи для відкритої боротьби за Казань.

Першим почав діяти московський уряд. У березні 1519 р. до Казані відправлено касимівського царевича Шах-Алі у супроводі московських військ. Мухаммед-Гірей I, зайнятий боротьбою проти опозиції, яку до того ж підтримувала могутня Османська імперія, не мав змоги перешкодити московським діям і змушений був мовчки спостерігати за подіями на середній Волзі. Це, однак, не означало його відмови від планів щодо поширення впливу на Казань. Хан, ймовірно, збирався виграти час, остаточно придушити опозицію і знайти союзників. Зрозуміло, що за цих умов першим, на кого Мухаммед-Гірей I міг опертися в своєму протистоянні з Василієм III і Селімом I, був саме Сигізмунд I.

Король, який тільки у грудні 1519 р. попереджував литовських урядовців про наміри кримців спільно з росіянами захопити Київ, радісно зустрів Войсала. Однак, тверезо оцінивши політичну обстановку, що склалась у ханаті, Сигізмунд I не збирався поступатися власними позиціями. У своїй відповіді від 13 грудня 1519 р. він дорікав хану за минулорічні напади його синів і прямо писав, що не погоджується з обвинуваченнями Мухаммед-Гірея I. Король вимагав, аби кримці повернули полон, захоплений Богатир-Гіреєм.

Що ж до пропозиції миру, то Сигізмунд I погоджувався відновити минулорічні угоди і направити до Кіркора посольство з упоминком за умови прибуття до Києва ханських послів: «...І коли ти, брат наш (Мухаммед-Гірей I. – Авт.) тих послів своїх до Києва к тому року захочеш прислати, то вже буде початок твого до нас братерства і приятні...». У наступному посланні від 1 березня 1520 р. королівський тон був більш жорстким. Відповідаючи на запит хана про виплату чотирирічних упоминок, що їх заборгували Криму ВКЛ і Польща, Сигізмунд I перелічив збитки, що їх завдали цим державам татари, і давав зрозуміти Мухаммед-Гірею I, що це він винен королю, а не король йому. На закінчення свого листа Сигізмунд I знову нагадав хану про його послів, при цьому королівський Великий посол з річним упоминком мав відправитися до Криму тільки після прибуття татар до Києва. Тоді ж було дано відповідь і Богатир-Гірею на його два листи. Царевич, писав, що свого часу відвернув кримців від нападу на ВКЛ і Польщу і за це отримав через ханського посла Августина 1000 золотих від короля. Тепер він вимагав, аби йому ці гроші «...вперед на кожний рік... давали...». Сигізмунд I відповів, що платити не повинен. Єдине, про що може йтися, так це про разові подарунки за умови, якщо Богатир-Гірей свого батька «...на все наше добро буде приводити і нам сприяти, і справу нашу во всьому стерегти...».

Незважаючи на активне листування урядів Кримської та Литовської держав, обмін Великими посольствами, підписання спільної угоди затримувалось. Лише 25 жовтня 1520 р. Мухаммед-Гірей I видав ярлик Сигізмунду I, і вже у листопаді його Велике посольство на чолі з Овліяр-мурзою відправилось до короля. Ця тяганина з оформленням спільної угоди пояснюється все тією ж внутрішньополітичною кризою у ханаті, причому, Мухаммед-Гірей I і не приховував своїх проблем перед королем. Богатир-Гірей ішов ще далі, повідомляючи Сигізмунда I, що його брати і союзні ногайці погодились присягнути лише завдяки хабарам на загальну суму 50 тис. алтин.

Наслідком такої слабкості авторитету ханської влади став татарський напад наприкінці 1520 року. Розраховуючи на те, що королівські піддані послабили увагу в очікуванні посольства з Криму, степовики атакували Поділля, Волинь і Київщину. Правда, на цей раз прикордонні війська обох країн, пам'ятаючи гіркі уроки 1519 року, діяли більш злагоджено. На Поділлі 2-тисячне

татарське військо було зустрінуте й розбите об'єднаним корпусом з 400 поляків і 200 волинців. Сигізмунд I одразу почав скаржитися Мухаммед-Гірею I на дії його підданих. Король вимагав, аби хан повернув полон, а винних спіймав і покарав перед Михайлом Халецьким, якого якраз готували до відправки у Крим. Очільник Кримської держави виправдовувався тим, що нападниками були «прости люди», які діяли всупереч його волі, і урядові війська їх уже побили. На цей раз, судячи з усього, Мухаммед-Гірей I не брехав. Готуючись до широкомасштабного походу на Росію, в якому важливу роль хан відводив литовським військам, кримському правителю було не вигідно псувати і без того не найкращі стосунки з Вільно. Та й литовський уряд більше не торкався цієї теми. Швидше за все, сам напад був організований «білгородськими і очаківськими козаками» за вказівкою османів, на що прямо вказував Мухаммед-Гірей I через рік, вихваляючись, що покарав винних. Цікаво, що кримський посол Овліяр-мурза мав список полонених татар у ВКЛ, що дало змогу королю використати їх як зайву карту на переговорах з Кримом.

Бої, що протягом кількох років точилися майже по всій Україні, показали, що при належній організації і взаємодії вояків і допомоги центрального уряду можна доволі ефективно прикрити кордон. Загалом навіть сил місцевого українського населення при їх концентрації у вправних руках досить, аби захистити південні території ВКЛ. Поразка під Сокалем, була сильним ударом по обороні ВКЛ і Польщі, і показала, що татарським військом не можна зневажати навіть у відкритій битві.

І без того натягнуті відносини Кримського ханату і Росії переросли на кінець 1520 р. у відкрите протистояння. Детонатором стало казанське питання. Василій III і Мухаммед-Гірей I хотіли бачити в Казані ханом свого ставленика. Більше пощастило кримському правителю, рідний брат якого Сахіб-Гірей у квітні 1521 р. очолив Казанський ханат. Успіхи кримців були сприйняті у Москві з тривогою і гнівом. Росія не збиралася миритися з таким станом речей. Отже, обидві країни стрімко котилися до війни, передумовою якої став пошук союзників. Москва перетягнула на свій бік астраханців і заручилася підтримкою османів. Сулейман I застерігав Мухаммед-Гірея I, аби він утримався від посилки військ на Росію. Інакше, погрожував султан: «...Піду на твою землю...». На підтвердження сулейманових погроз Саадет і Геммет-Гіреї відвели Білгородську Орду «...къ Ядрину

полю (за Дунай. – Авт.)...» Так що хан, за інформацією московських агентів у Азові, «...вийшов з Перекопа геть зі всією силою, та й став... на Молочній воді...», де, за їхніми ж повідомленнями, остерігався нападу. Притиснутий з обох боків кримський володар, як і раніше, покладав свої сподівання на ВКЛ. Однак цього разу, окрім загальних фраз про дружбу, Мухаммед-Гірей I пропонував конкретну акцію, а саме спільний похід кримських і литовських військ на Московську державу.

У Литовській державі не створювали ілюзій щодо миру з Кримом. Сигізмунд I попереджав литовських Панів-Раду про кримців: «...У їх прязні більше слід остерігатися неприязні» Сокальська поразка стала холодним душем для гарячих голів у ВКЛ і Польщі. Йшла планомірна відбудова оборони й покращення сторожової служби. Вдале відбиття татарського нападу наприкінці 1520 р. продемонструвало, що рани, завдані Сокалем, швидко загоювалися. Перспектива спільного наступу на Росію сприймалась у Вільно дво-яко. Кримсько-московський конфлікт був, безумовно, вигідним ВКЛ, бо забезпечував спокій для східних і південних кордонів держави і послабляв двох найнебезпечніших ворогів Литовської держави. Але степовики були ненадійними союзниками і в будь-який момент могли повернути зброю на своїх теперешніх партнерів, як це не раз уже бувало. Окрім цього, Білгородські татари на цей момент взагалі не підпорядковувалися Криму, отже, небезпека їхнього вторгнення була реальною.

Тому урядовці ВКЛ робили спішні кроки з укріплення Києва, зміцнюючи місцевий гарнізон. Якщо наприкінці 1520 р. чисельність останнього не перевищувала 30 чоловік, то вже навесні 1521 р. він налічував 300 бійців піхоти та 200 в кінноті. Місцевому пушкарю, з метою покращення його служби з обслуговування артилерії замку, ще навесні 1520 року були надані пільги. Король просив Панів-Раду ВКЛ, аби вони «...науку дали...» Андрію Немировичу і Остафію Дашковичу з приводу спільних дій з татарами, «щоб ті замки наші мали від нього (Мухаммед-Гірея I. – Авт.) в безпеці бути». За планом литовських урядовців, похід на Москву спільно з кримцями доручався О. Дашковичу, на кандидатурі якого, до речі, наполягав і кримський хан. Щоправда, існував і резервний варіант на випадок, якщо Мухаммед-Гірей I буде вимагати присутності у своєму стані київського воєводи за прикладом 1515 року. У цьому випадку Андрій Немирович

повинен був залишити замість себе у Києві свого брата Юрія. Кандидатура Остафія Дашковича не була випадковою. Для хана він був гарантією надійного тилу, бо перспектива повторення козацького нападу 1519 р. його, зрозуміло, мало влаштовувала. Для короля ж важливим було те, щоб його вояками у далекому поході керувала людина, яка добре розумілася на складних політичних перипетіях трикутника Вільно–Москва–Кіркор і знала місцевість майбутніх воєнних дій. Остафій Дашкович якраз цілком відповідав цим вимогам.

Основу експедиційного корпусу литовців склали «...сто драбів простих, а сто коней менших...» з числа київського гарнізону, окрім того, Остафій, ймовірно, взяв із собою і частину власного «почту». Загалом кількість литовських вояків не могла бути суттєвою. У німецькій авторизованій редакції записок С. Герберштейна повідомляється про кілька сот кіннотників. Що стосується артилерії, то король наказав, аби О. Дашкович взяв із собою одну малокаліберну гармату і дві гаківниці.

Таким чином, нечисленність експедиційного корпусу і перебування основних військових сил Литовської держави на південному кордоні вказує на те, що Сигізмунд I і Пани-Рада ВКЛ намагалися будь-що уникнути втягування своїх військ у серйозні бої з росіянами і, отже, основну ставку робили на кримців. Не забули у Вільно й підстрахуватися на випадок, якщо кримці в останній момент спробують змінити напрямок свого походу з Росії на ВКЛ. Хоча Сигізмунд I і обіцяв хану надіслати Халецького з упоминком, як тільки кримські послі прибудуть до Києва, але не зробив цього. Таким чином, король давав зрозуміти Мухаммед-Гірею I, що гроші той отримає, тільки виконавши свої союзницькі зобов'язання. Та й сам упоминок під таким кутом зору мав вигляд цільової виплати за конкретно виконану роботу. Окрім грошей, литовський уряд затримав у себе Великого посла Овліяр-мурзу, відпустивши при цьому інших послів. Вартим уваги є той факт, що ідею затримання Овліяр-мурзи як заручника королю радили «деякі приятелі з Орди...». Мухаммед-Гірей I вимагав від урядовців ВКЛ відпустити його Великого посла з упоминком, супроводжуючи це навіть погрозами вдатися до нападів, щоправда, марно.

Кримська армія, очолювана самим ханом, у середині липня 1521 року вдало форсувала Оку і з'єдналася під Коломною з казанським військом Сахіб-Гірея. Під загрозою

захоплення опинилася столиця держави – Москва. Василій III, кинувши свій столийний град на призволяще, від'їхав на північ. Мухаммед-Гірей I взяв з Москви чималий викуп і, що важливіше, вимагав і отримав грамоту від Василія III, в якій московський правитель зобов'язувався бути вічним данником хана, як його батько і пращури.

Задовольнившись цим, хан відступив спочатку до Рязані, а вже в першій половині серпня з величезною здобиччю повернувся до Криму. Що ж до дій експедиційного корпусу Остафія Дашковича, то тут головним джерелом є Сигізмунд Герберштейн, який, можливо, зі слів самого Дашковича, описав його дії у Росії. За повідомленням австрійського дипломата, литовські вояки набрали чималу здобич і намагалися за допомогою хитрощів захопити Рязань, але це їм не вдалося. Окрім того, Остафій виконував роль посередника у переговорах Мухаммед-Гірея I з керівником рязанського гарнізону Іваном Хабаром.

Після відходу кримців до своїх улусів О. Дашкович зі своїми вояками спокійно повернувся на Київщину. У Вільно високо оцінили дії черкаського і канівського старости, результатом чого стали щедрі нагороди й призначення його Великим послом до Криму. Воєнна акція кримців була використана ВКЛ для якнайшвидшого урегулювання відносин з Росією, а саме для оформлення перемир'я між цими державами. І хоча сама угода була підписана 25 грудня 1522 р., воєнні дії припинилися набагато раніше. Для Московської держави виникла серйозна проблема в особі династії Гіреїв у Казані. Вона вимагала чималих напружень країни, оскільки все загрозливішою ставала перспектива поширення влади Мухаммед-Гірея I вздовж величезного московського кордону від Сіверщини на півдні і до верхніх течій Волги на північному сході. А це, в свою чергу, зводило фактично нанівець успіхи ординської політики Івана III. Вже після походу кримців 1521 р. Василій III змушений був тримати на півдні численні військові контингенти, що, зрозуміло, робило неможливою активну політику в бік ВКЛ.

Для Литовської держави мир теж був конче необхідним. З одного боку, країна була вкрай виснажена 11-літньою війною зі своїм східним сусідом та нападами степовиків. З іншого боку, у південно-східній Європі відбулася подія, яка могла різко змінити європейський баланс сил. У 1521 році османи розпочали проти Угорщини чергову війну з метою загарбання цієї країни. Польща і ВКЛ не могли не занепокоїтись з цього приводу.

По-перше, вони були союзниками угорців, а по-друге, успішний наступ турків серйозно загрожував їхнім кордонам. Про це повідомив у 1521 р. Сигізмунд I Панів-Раду ВКЛ. Тоді ж, навесні, до Угорщини було відправлено 2,5-тисячний корпус на чолі з Яном Тарновським.

Не менше занепокоєння викликало і стрімке розширення влади Гіреїв. Антимосковська політика Мухаммед-Гірея I, безумовно, відповідала політичному курсу ВКЛ. Однак у Вільно розуміли, що Крим у будь-який момент міг повернути зброю на своїх союзників. До того ж цього домагався сюзерен Кримського ханату – Османська імперія. За цих умов перед урядовцями і королем ВКЛ й Польщі постало складне завдання – використати антагонізм між Кіркором і Стамбулом на свою користь з метою захисту власних земель і поширення політичного впливу Литовської держави у Північному Причорномор'ї, а Польщі – у Молдавії.

На початку 1522 року до Криму відправився Велике посольство, очолюване Оникієм Горностаєм і Остафієм Дашковичем. Посли везли річний упоминок та інші коштовності й хабарі Мухаммед-Гірею I і кримській знаті.

Разом з ними додому повертався і Овляяр-мурза, який перед цим присягнув від імені хана королю на Городненському сеймі. Кандидатури послів були запропоновані Панами-Радою ВКЛ і затверджені королем. В усякому разі, саме це Сигізмунд I просив від литовських урядовців через Станіслава Слона наприкінці 1521 року. Оникій Горностай, як відомо, вже мав досвід поїздок до Криму послом. І йому, ймовірно, доручалося вести переговори з ханом та його оточенням. А Остафій Дашкович був героєм нещодавнього походу на Москву, досвідченим прикордонним старостою, людиною, яка добре розумілася на політиці даного регіону. В обов'язки Остафія входила доставка цінностей, виконання ролі посередника в листуванні між ханом і королем, а також секретна місія резидента при дворі Мухаммед-Гірея I.

Підсилений склад посольства і великі подарунки були послані з урахуванням складної політичної інтриги, що розгорнулася в Кримському ханаті. Вхідження Казані в зону впливу Криму, поразка Росії значно зміцнювали позиції кримців. Наступ же османів на Угорщину і поява у Литовській державі Бельського з планом про відновлення Рязанського великого князівства виводили Кримський ханат на одне з чільних місць не тільки у східній, а й у південно-східній Європі. На порядку денному постало питання, на чю чашу

терезів Мухаммед-Гірей I кине свою Орду, підкріплену ногайцями і казанцями. Стамбул і Москва будь-що намагалися нацькувати степовиків на володіння Сигізмунда I, останні ж, зрозуміло, ставили за мету спрямувати кримців проти Росії і Туреччини. Причому, з боку Вільна і Кракова у переговорний процес вступили Бельський і Угорщина. У такій політичній обстановці Мухаммед-Гірей I, природно, став почуватися повним господарем становища, який мав право диктувати свої умови.

Поступове напруження у відносинах з Кримом Литовська держава почала відчувати вже влітку 1521 р., одразу після закінчення московського походу. Хан дорікав королю, що той не послав у московські землі основного війська. Наприкінці 1521 р. на Петрівському сеймі в Польщі Сигізмунд I звернув увагу шляхти на *«непомірний ріст потуги татар»*, що, за умови їхньої ненадійності, могло, на думку короля, призвести до трагічних наслідків у майбутньому. Литовських Панів-Раду ще влітку того ж року глава держави попереджував: *«... Слухи певні з Орди його (Мухаммед-Гірея I. – Авт.)... доходять, що цар Перекопський твердо на тому хоче стояти, аби міг у своїх руках Куїв мати (підкреслення наше. – Авт.)»*. Звертає на себе увагу той факт, що в своєму попередженні Сигізмунд I писав не про безпосередню підготовку захоплення Києва, а про стратегічну ідею правителя Кримського ханату володіти *«матір'ю городів руських»*, що було необхідно з точки зору політичного курсу Мухаммед-Гірея I у розбудові його держави в межах колись могутнього Джучева Улусу. З прикордоння, орди і від правителя Молдавії надходили тривожні повідомлення про безперервний тиск Туреччини на кримців з метою направити їхні чамбули на Польщу і ВКЛ.

Одразу по приїзді до Криму литовські посли через спеціального гінця попередили Сигізмунда I, що султан і московський князь пообіцяли хану по 15 тис. золотих. Хан був розгніваний довгим затриманням свого посла і малими сумами виплат під час походу на Москву. На закінчення свого послання Горностай з Дашковичем повідомили про головне: Мухаммед-Гірей I готується до нападу на ВКЛ і Польщу. Останнє було логічним – з точки зору вищезгаданого становища Кримського ханату. Повторна агресія на Росію ще не дозріла, бо кордон цієї держави прикривався сильним військом, а, грабуючи українські землі ВКЛ і Польщі, хан зменшував напругу у відносинах зі Стамбулом, отримував звідти і з Москви численні виплати та змушував Сигізмунда I бути

поступливішим на переговорах. Рейд на північний захід давав надію на приспання пильності московитів і астраханців. Не кажучи вже про те, що успішний грабіжницький похід піднімав авторитет хана серед степовиків від Білгорода до ногайських орд.

У володіннях Сигізмунда I почали вдаватися до чергових оборонних заходів. У Польщі на сеймі було встановлено податок по 12 грошей з лану й ухвалено тримати на Поділлі 4000 служебних. Після донесень великих послів, особливо Дашковича, який і пізніше тримав Сигізмунда I в курсі агресивних приготувань татар, король розіслав листи по Короні, аби шляхта була напоготові. Старостам і воеводам наказувалося вжити заходів щодо покращення обороноздатності ввірених їм земель і всілякими правдами й неправдами, хоча б і за позичені гроші, найняти служебних. Тоді ж король, висловлюючи молдавському воеводі подяку за інформацію про турків і татар, радив йому бути напоготові і взаємодіяти з Коронаю. Однак відсутність грошей у польській скарбниці давалася взнаки, і служебних на кордоні було мало. Тому 22 квітня, 7 червня і 12 липня 1522 р. Сигізмунд I видав спеціальні листи про збір Посполитого Рушення неподалік Перемишля на день Святого Бартоломея (серпень). Але всі заходи короля наштовхнулися на вже звичну шляхетську сваволю. Рушення збиралося повільно і тільки з українських і навколишніх польських земель. Великопольська шляхта взагалі не рушила до табору. Ніякі королівські скарги, погрози, умовляння не могли примусити польську шляхту виступити до Перемишля. Зрештою і та шляхта, що вже прийшла до місця збору, поступово розійшлася по власних домівках.

У ВКЛ оборонні заходи, на противагу його союзниці, були більш вдалимими. Правду кажучи, тут ще з літа 1521 р. зміцнювали київський замок. На тому ж сеймі король разом з Панами-Радою ВКЛ видає універсал з метою підняти дисципліну під час збору Земського ополчення у Литовській державі. Цим універсалом проголошувалося, що винні за неявку до війська, невідповідне озброєння і неуконплектування почтів будуть суворо покарані. 18 червня 1522 р. Сигізмунд I розглянув скарги київських міщан на свого воеводу Андрія Немировича та вніс зауваження і нововведення у справу військової і дипломатичної служби Києва. Всі міщани повинні були виступати разом з воеводою, *«на погоню ходити»* за татарами. Ті ж, хто не мав коня, залишалися стерегти міські і замкові укріплення. Воевода не мав права відбирати у міщан коней, зброю і трофеї, як це він практикував на користь своїх служеб-

ників. Пійманих татар повинні були стерегти по черзі як міщани, так і князівські панські і духовні піддані. При цьому, з метою зміцнення дисципліни, король наказував у тому випадку, якщо татарин з чисеїсь зміни втече, то на винного *«переведено»*, якщо *«його навмисно хтось відпустив, той має бути покараний нічим іншим – тільки шиєю»*. Але тут же король додавав: *«Хто з необачності, або з якоїсь пригоди татарина упустить, той не повинен бути покараний»*.

Така увага до полонених татар вказує на те, що доволі нечисленне населення Київщини успішно вело малу прикордонну війну, сторінки якої часто не відображались у державному листуванні ВКЛ і Криму. В дипломатичних повинностях зміни зводилися до звільнення міщан від *«піднімання»* послів. Щоправда, цей привілей кияни мали й раніше, але воєвода систематично порушував його. Тому король переводив обслуговування послів на державну скарбницю. Воєвода мав тепер попереджувати уряд про наближення послів і отримувати на них спеціальні пенязі. На випадок їх запізнення він мав позичати гроші у місцевої князівської, панської або духовної людності, а держава повинна була віддати борг пізніше. Окрім того, щорічно воєвода мав отримувати на татарських гінців по 100 кіп грошей. Українську шляхту зобов'язували виступати періодично на заставу до Києва. Зберігся документ, за яким у липні в Києві стояла застава чисельністю не менше 337 чоловік, очолювана Юрієм Немировичем – братом місцевого воєводи. У серпні по ВКЛ оголосили загальний збір шляхти. Причому великому гетьману князю Костянтину Острозькому давалися надзвичайні права – карати тих, хто не з'явився. На кінець року було ухвалено тримати на кордоні 2000 дворян за гроші. Можливо, саме тоді відбувся один чи декілька козацьких походів на кримців. На це наштотує той факт, що в ярлику, виданому в наступні місяці, Мухаммед-Гірей I дозволив козакам вільно купувати сіль, сплачуючи лише половину мита.

Воєнні приготування у Литовській державі та Польщі, хоч і не завжди вдалі, все ж зіграли свою роль, і хан був змушений відмовитися від агресії. Уже 9 серпня 1522 р. Мухаммед-Гірей I знову присягнув перед О.Горностаєм та послав до короля відповідного листа. Окрім присяги, хан через Остафія Дашковича довів до відома короля: *«... З тобою (Сигізмундом I. – Авт.), братом нашим, так і з королем угорським справа наша одна є...»*. Спроби втягнути хана до союзу з угорцями робилися вже з весни – на

Балканах агентом Сигізмунда I виступав Ян Тарновський. І от нарешті хан заявив про намір розпочати переговори з антитурецьким блоком Ягеллонів. Після надіслання до Кіркора листа від угорського короля Мухаммед-Гірей I приймає важливе рішення. Він висловив готовність послати до Угорщини свого посла. В історіографії часто домінує думка, ніби кримські хани були сліпою зброєю в руках османів. Проте зовнішня політика Мухаммед-Гірея I, особливо у 1521–1523 рр., явно йде врозріз із політикою турків. І якщо походи на Росію можна ще розглядати як непокору норовистого хана, то переговори з країнами, з якими Османська імперія вела виснажливі війни, прямо вказують на те, що правитель Криму остаточно відчув себе незалежним правителем, рівним султану. В своєму листі до короля Мухаммед-Гірей I спростував чутки про своє примирення з Сулейманом I і писав, що на вимогу останнього припинити воювати московські землі він дав тому таку відповідь: *«...Я відаю, що маю з холопом своїм з московським вчинити, а ти, цар, в те не вступай»*.

Узимку Мухаммед-Гірей I обіцяв на чолі 300-тисячної армії виступити проти Росії і вимагав, аби Сигізмунд I прислав до нього рязанського великого князя, бо саме з ним хан хотів йти у похід. На випадок королівської відмови чи затримки Мухаммед-Гірей I погрожував, що *«великий гнів на вас буду мати»*, і на Росію похід не відбудеться. Але позиція Сигізмунда I була непохитною. Рязанський князь поїде до Криму тільки після повернення О.Дашковича або в обмін на належних закладників. Дещо згладжуючи тон своєї відмови, король сам змальовував переваги утворення Рязанської держави під протекторатом Кримського ханату. На думку російського вченого Д.Іловайського, контакти рязанського князя Івана Івановича з Мухаммед-Гіреєм I розпочалися ще у 1519–1520 рр. Ходили чутки, ніби князь навіть хотів одружитися з донькою хана, за що у 1520 р. і був заарештований у Москві. Беручи до уваги цей факт, Іловайський припускав, що серед причин, які спонукали Мухаммед-Гірея I до походу на Росію у 1521 році, було захоплення Рязані і введення її до сфери кримських впливів. Підтвердженням цього, на нашу думку, може служити факт облоги кримцями Рязані, а також намагання хана як мирними, так і силовими засобами захопити місто. Взагалі, ідея реставрації удільних князівств татарськими ханами, як вдало підмітив Казимир Пуласький, не була новою. Відомо, що Ших Ахмат, останній правитель Великої Орди, мав види на Тверське велике

князівство. Та й батько Мухаммеда – Менглі-Гірей I виношував плани щодо відновлення Київського князівства під своєю зверхністю. Особливо імпонувало королю повідомлення про підготовку нового наступу на Московську державу, про що повідомляв Дашкович. Правда, правитель ВКЛ тут же обмовився, що Литовська держава змушена примиритися зі своїм східним сусідом по причині османського наступу на Угорщину. Однак, якщо хан все ж організує похід на володіння Василя III, то Пани-Рада ВКЛ зможуть допомогти кримцям у цьому. Все вказує на те, що у Вільно хотіли повторити ситуацію літа 1521 р., аби хан сам тягав каштани з вогню, воюючи з Росією, а їх війська стояли в той час на кордоні. Мухаммед-Гірей I, зі свого боку, намагався натиснути на короля через послів останнього. Для них спеціально створювали незручності у мешканні, грабували їхніх слуг, а королівського посла Ясмана взагалі заарештували. Зрозуміло, що тиск з боку кримців на литовське посольство міг мати й іншу мету. Хану було вигідно, аби його зовнішні супротивники бачили це. Хоча одне не виключає іншого. Окрім того, Мухаммед-Гірей I, готуючись до широкомасштабного походу, напевне, хотів мати побільше заручників з ВКЛ. І його побоювання за свої тили з боку цієї держави, як показало майбутнє, не були марними. Ставлення оточення Сигізмунда I до угод, підписаних з кримцями, і до хана зокрема гарно характеризує каламбур Томіцького: *«цар поганський і мир з ним поганський»*. Коли ж хан відправився в черговий похід, то цей королівський радник сказав *«Боже, дай, аби він звідти не вийшов»*.

На початку 1523 р. правитель Криму вирушив у далекий похід на Астрахань. Ця зовнішньополітична акція стала апогеєм успіхів Мухаммед-Гірея I. Хан у союзі з ногайцями, *«...з великим військом підійшовши, захопив Астрахань»*. Таким чином, під його владою були зібрані всі основні татарські держави Східної Європи. Як справедливо зауважив О.Галенко, Мухаммед-Гірею I вдалося, по суті, відновити Золоту Орду, тільки під новою династією.

Зміна напряму політичного курсу Кримського ханату з українських земель ВКЛ на землі, розташовані у Волжському басейні, та війна цієї держави з Росією виявилися найбільш надійною гарантією безпеки українських земель з боку степовиків. Водночас місії О.Дашковича до кримців показали, що навіть у часи апогею своєї могутності Кримський ханат відчував себе вразливим з боку

прикордонних земель ВКЛ, передусім Київщини та Поділля. Припинення війни проти Московської держави створювало передумови для концентрації литовського уряду на кримській політиці.

Успіх Мухаммед-Гірея I виявився тимчасовим. Ногайські мурзи, які спочатку підтримали хана, побоюючись зміцнення його влади, перейшли на бік його супротивників, що змінило весь хід астраханської кампанії Криму та визначило її результати. Очолювані князями Мамаєм і Агішем, вони виманили Мухаммед-Гірея I з Астрахані і вбили його разом з калгою і свитою, після чого розгромили тритисячний загін, що супроводжував хана. Таким чином слова Томіцького виявилися пророчими. Більшість війська було розпорошено по степах і окремими групами поверталися до рідних улусів. Першими у Крим повернулися двоє синів хана, Газі- і Бабу-Гіреї, разом з п'ятдесятьма князями. Їх переслідували заволзькі татари на чолі з Ших Айдаром – сином хана Великої Орди Ших Ахмата, а також ногайці під проводом князів Мамая та Агіша, які наприкінці березня 1523 р. заблокували півострів з півночі. Перейшовши Перекопський перешийок і розташувавшись табором біля Солоного озера, нападники вислали два загоны до столиці ханату Кіркора і головного міста ширинівського роду Старого Криму з метою спустошення улусів. Поки тривало розорення Криму з Астрахані надійшло зібране кримськими князями з роду Ширинів Мемешем і Давлет-Бахтієм 12-тисячне військо, яке розбило дорогою ногайського князя Кошума і магитського князя Удема. Кілька днів по тому під стінами Перекопської фортеці відбулася битва кримських татар з головними силами заволжців та ногайців. Кримські татари зазнали поразки й змушені були шукати захисту за стінами перекопських укріплень, гарнізон яких на той момент складався з турецьких яничарів. За свідченням сучасників, турецькі вояки мотузками втягували татар на стіни. Тоді ж переможці послали два загоны під Очаків, де захопили в полон чотирьох кримських царевичів, з них двох Гіреїв – Шан-Гірея і Ша Іслама – було вбито, Мерет-Гірея, Бетігіреєвого сина, відпущено до Перекопа, а сина Мухаммед-Гірея I Іслам-Гірея – забрано у неволю. Нападники, однак, не змогли захопити жодного кримського уфортифікованого міста. Через два тижні після битви заволзькі й ногайські татари вирушили до своїх улусів.

Поразка кримських татар під Астраханню і спустошення земель Кримського ханату заволзькими та ногайськими ордами, а також відсутність найвищої ланки ієрархії

влади внаслідок загибелі хана і калги одразу позначилися на зовнішній політиці ВКЛ. Склалися сприятливі умови щодо захисту власних південних кордонів і спроб хоча б часткового повернення свого впливу у Північному Причорномор'ї. Литовська держава не тільки припинила сплату щорічних уминок, а й навіть у Києві було перехоплено кримських гінців, що вже поверталися додому, і відібрано у них коштовності, передані королем Мухаммед-Гірею I. Війська ВКЛ, очолювані Остафієм Дашковичем, навесні 1523 р. захопили і знищили в пониззі Дніпра кримське місто-фортецю Іслам, розташоване на лівому березі. Як пізніше скаржилися урядовці Кримського ханату Панам-Раді ВКЛ, литовські вояки, «...город Іслам зламали і сказали и гармати побралаи і кілька татар з гарматами і з дружинами і з дітьми своїми, що ховалися неподалік Дніпра» захопили в полон. Не зупиняючись на цьому, нападники вийшли в море, де «два кораблі взяли і людей в них побили і на чотири тисячі золотих побралаи...». Загальні ж збитки кримці рахували на 9 тис. золотих і 90 тис. аспр. В документах збереглося свідчення про те, звідки були вояки, що здійснили операцію із знищення татарської фортеці. Князь Адрагман, правитель Іслама з часу його заснування, скаржився королю, що це зробили вояки «з українних городов». А такими «городами» для кримців були міста Київщини і Поділля. Таким чином, похід у пониззя Дніпра був продуктом мілітарної сили населення українських земель у складі ВКЛ. А це, в свою чергу, черговий раз підтверджує те, яке місце і роль відводилися Україні у кримській політиці Литовської держави.

Знищення Іслама було дуже серйозною втратою для Кримського ханату, оскільки це фортифікаційне місто контролювало відторгнуте свого часу від ВКЛ усе південне Подніпров'я. Окрім того, Крим утратив контроль над стратегічно важливою Таванською переправою.

Перші наслідки цих подій одразу ж далися взнаки. Десь наприкінці весни того ж року між ВКЛ і заволзько-ногайськими ордами розпочалися переговори, ініціатором яких стала литовська сторона, яка прислала до ординців спеціального гінця. Зміст переговорів зводився до встановлення антикримського союзу і звільнення экс-хана Ших Ахмата. Фактично Сигізмунд I повернувся до політики своїх попередників Ольгерда і Вітовта, а саме – маніпулювання різними татарськими ордами з метою захисту власних кордонів.

Недарма ногайські мурзи вихвалялися перед Сигізмундом I: «...Від перекопського не остерігайтеся, безпечні будьте, коли вже ми тут, і обіцяли «Перекоп і Кіркор взяти...». Молдавський воєвода через свого гінця в лютому 1524 р. повідомляв до Криму, що заволжці і ногайці обіцяли Сигізмунду I повернути під його владу міста Іслам і Очаків. Недарма у своєму посланні до Панів-Ради ВКЛ король писав: якби «...син царя заволзького... з обома ордами заволзькою і ногайською на поле витягнув...», тоді б «цар Перекопський, чувши про це, не смів би з царства свого людей своїх посилати панств наших казити».

Уряд ВКЛ погодився відпустити на волю экс-хана і навіть запропонував процедуру поступової передачі Ших Ахмата з рук до рук. Передбачалося, зокрема, що спочатку до заволжців і ногайців буде послано «з вашими послами... дворянина нашого Матвія Заморанка, і що б ви перед тим нашим послом як цар, так і всі мурзи нам присягу вчинили на том, що брата нашого Ших Ахмата, царя, матимете собі государем, потому як і предків його і його самого мали». Окрім того, литовський посол мав визначити «про той рік певний...», коли відбудеться звільнення хана. Місцем для цього було обрано південну Наддніпрянщину: «Аби вони і з усіма своїми улусами підкочували до Тавані близько міста його милості Черкас... А государ наш король його милість брата свого (Ших Ахмата. – Авт.) надавши йому необхідні речі, к тому часу з Києва до них відпустив...».

В той час, як Литовська держава і заволзько-ногайські орди вели жваві переговори, в Кримському ханаті поступово розкручувався маховик внутрішньополітичної кризи. Відсутність найвищої ланки ієрархії влади змусила кримську знать, не гаючи часу, обрати нових хана і калгу. Ними стали діти Мухаммед-Гірея I Газі- і Бабу-Гіреї відповідно. Але Сулейман I, не визнаючи цей крок кримських князів і мурз, прислав до Кафи Саадет-Гірея у супроводі 200 яничар. Наявність турецьких гвардійців при хані є показовим фактом, оскільки яничари, за визначенням російського вченого Петросяна, були «важливим інструментом у руках султанів, за допомогою якого ті досягали мети по збереженню й зміцненню своєї влади на завойованих територіях». У країні, і без того постраждалій від зовнішніх ворогів, було встановлено двовладдя. Ситуація вимагала швидшого улагодження даного конфлікту. Тому у квітні

1524 р. було вирішено провести примирення на умовах проголошення ханом Саадет-Гірея, а Газі-Гірея калгою. Однак під час принесення присяги останнього було вбито за наказом дядька, який став, таким чином, єдиним правителем держави.

Новому хану дісталася тяжка спадщина внаслідок воєнних поразок його попередників. Небезпека нових вторгнень ззовні залишалася досить великою. Усю зиму 1523/24 років кримські війська стояли відмобілізовані в очікуванні нових нападів ногайців. Навесні 1524 р. поширилась чутка, ніби 80-тисячне військо Сигізмунда I, розоривши Очаків, рушило на Білгород. Не меншу загрозу для Криму становили переговори Ших Айдара, Агіша і Мамає з урядом Литовської держави щодо звільнення Ших Ахмата. Щоб зашкодити цьому і, якщо не повернути на свій бік, то, принаймні, нейтралізувати ногайців, Саадет-Гірей I дав згоду на шлюб свого брата, казанського хана Сахіб-Гірея I, з дочкою князя Агіша і свого сина – з донькою князя Мамає. До того ж остаточно з'ясувалося, що більшість вояцтва, яке пішло на Астрахань, залишилося живим. За словами хана, до рідних домівок майже щодня поверталися кримські вояки окремими групами *«по п'ятсот і по сто наші люди войовані до нас приходять... як добрі так і прості...»*. Тоді ж повернувся й Іслам-Гірей.

Наприкінці весни 1524 р. Саадет-Гірей I перейшов до більш активної зовнішньої політики, направивши кримську агресію на ВКЛ і Польщу, що було частиною європейської політики Османської імперії. Ще у 1523 р., невдовзі після свого прибуття до Криму, Саадет-Гірей I почав тиснути на Сигізмунда I. У своєму першому листі до короля і Панів-Ради ВКЛ хан вихвалявся, що, будучи ставлеником Сулеймана I, привів із собою до Криму величезне турецьке військо, *«...з гарматами і з ручницями з чисельним військом, хвала Богу, прийшовши...»*. В наступних листах він детальніше змальовує турецьку допомогу: *«щасливий государ турецький цар то почув (мається на увазі про смерть Мухаммед-Гірея I. – Авт.) і зі мною, братом своїм, твердо присягу вчинив, велике військо шістдесят тисяч війська Селістрійського санджака і, крім того, війська ще десять тисяч добрих людей полем прислав... А сам... морем з двома тисячами холопів своїх прийшов до Кафи з ручницями...»*. Окрім турків, Саадет-Гірей I, за власним визнанням, зібрав у своїх руках усі війська *«моїх батьків предків»*. Залякуючи урядовців ВКЛ своєю могутністю, хан тут же вимагав прислати до нього Великого посла з

річними упоминками і татарських послів, які ще з часів Мухаммед-Гірея I перебували у Литовській державі, покарання О.Дашковича та іже з ним за напад на Іслам. У випадку ж невиконання його вимог Саадет-Гірей I погрожував нападом: *«з турецьким військом татарському війську... призволю людям і панству твоєму люто буде...»*.

Сигізмунд I, володіючи, напевно, достатньою інформацією щодо реальних турецьких сил у Криму, послав до хана свого дворянина Андрія Шелуху з листами. У них король і Пани-Рада ВКЛ вітали Саадет-Гірея I зі вступом на престол і згадували дружбу з ханами, які правили раніше. В той же час, литовська сторона замовчувала питання упоминків і татарського полону, захопленого у пониззі Дніпра, який, до речі, перебував у *«доброму здоров'ї в ...українних городах»* ВКЛ.

Кримська верхівка, роздратована впевненою позицією Вільно, спробувала вдатися до нових погроз. Особливо красномовним був лист князя Адрагмана. Татарський феодал скаржився на Андрія Немировича за те, що останній перехопив у 1523 р. кримських гінців, які саме поверталися до півострова, відібрав у них коштовності, а самих скарав на горло. Адрагман від імені уряду Кримського ханату вимагав покарати київського воєводу. В іншому ж випадку князь нагадував про долю Івана Ходкевича, який був київським воєводою у 1482 р., коли місто було знищене Менглі-Гіреєм I. Мовляв, тоді *«Ходкевич ушапством своїм багато лиха вчинив...»* і тепер з Андрієм Немировичем *«так само буде, як над Ходкевичем (!)»*.

Такий жорсткий політичний тиск був продуктом агресивних планів кримського нобілітету та Османської імперії. Для першого успішного наступу на сусідів давав як політичні, так і, враховуючи падіння політичного престижу ханату, необхідні економічні дивіденди. Османам, як уже зазначалося, було конче необхідно за допомогою кримців скувати сили ВКЛ і Польщі. Ставлячи Саадет-Гірея на престол, Сулейман I не просто знищував сепаратистські тенденції у ханаті, а й перетворював цю татарську державу на слухняну зброю у своїх руках. Недарма один з кримських аристократів, князь Булгак, говорив московському послу І.С.Морозову, який саме повертався з Туреччини, що султан підбиває Саадет-Гірея I воювати *«литовського короля»*. Перехід турецько-татарського блоку від політичного наступу до військового не змусив себе довго чекати.

Навесні 1524 р. в рамках османської агресії в Європі на українські землі Польщі

вдерлося 8-тисячне турецьке військо і 4 тис. білгородських татар. Нападники почали розорювати Подільську, Львівську, Саноцьку й Белзьку землі. Було знищено багато сіл і містечок. Українське населення чинило шалений опір, зважаючи на власну потужність. У Зинькові й Красиліві туркам вдалося захопити і спалити міста, але замків вони здобути не змогли. У Рогатині після того, як дерев'яні укріплення почали руйнуватися, захисники відступили до місцевого уфортифікованого костюлу, де, очолені Сенявським, відбили всі ворожі наступи. Король розіслав шляхті листи, аби вона виступила проти нападників. Щоправда, як скаржився сучасник, чимало шляхтичів ігнорували ці накази. Сигізмунд I звернувся навіть до мазовецьких княжат Станіслава і Яна, щоб вони зі своїми загонами виступили проти турків і татар і поспішили до Буська та Глинян.

Відповідно до ординації 1519–1520 рр. ядром збору шляхетського ополчення стало наймане військо. До нього поспішали загопи із Течина, Таркова, Вісничка, Львова, Кам'янець, Буська та інших міст. Хоча серед вояків панував високий бойовий дух, гетьман Фірлей, пам'ятаючи Сокальську катастрофу, відмовився від атаки ворожого війська і, таким чином, прирік українські землі, які він мав захищати, на розорення. На противагу пасивним діям головного війська, вояки передового корпусу, очолюваного Яном Тарновським, діяли більш рішуче. За повідомленням Бельського, вони перехопили турецький загін, що повертався з-під Комірного, і, притиснувши його до болота, знищили. Ще низки поразок агресори зазнали на зворотному шляху під час переходу Дністра. Окрім цього, молдавські війська розгромили білгородців і відібрали весь полон. Загалом було захоплено чимало турків, яких було відіслано в подарунок Сигізмунду I.

Улітку того ж року в наступ перейшли кримці. Їх 40-тисячне військо, очолюване калгою Озюбеком і царевичами Іслам-, Бучкак- і Янтура-Гіреями, закінчило мобілізацію і вирушило у похід на північний захід.

У ВКЛ і Польщі ще взимку, коли Саадет-Гірей I «до його милості (короля. – Авт.) писав вельми прикро...», почали вживати оборонних заходів, у Короні «...панове ради... жадного датку царю перекопському давати не хочуть, а до того його упоминку приложивши, хочуть служебних на кордоні тримати».

Хоча, як показали попередні події, головна проблема при обороні краю лежала навіть не в площині кількості вояків, а саме в

мужності й рішучості керманічів польського війська. Адже вже не перший раз гетьман, маючи під командою кількатисячні сили, лякався ворога, а окремі урядники з нечисленними загонами сміливо кидалися в бій. Це вчергове підтвердило той факт, що оборонна система українських земель Польщі від степовиків була вкрай неефективна. За великим рахунком усе залежало від особистої рішучості кожного конкретного урядника чи ротмістра.

До військових заходів додалися й дипломатичні «з Волоським порозуміння взявши, проти його (тут Саадет-Гірея I. – Авт.) з Божою допомогою хочуть оборону чинити».

Литовська держава розмістила по «українним замкам» дві тисячі кінних дворян. Багато уваги приділялося зміцненню Києва, оскільки у київському замку «ще багато лихих місць не відремонтовано, а спижів жодних, ані гармат, ані пороху, ані пушкаря не має і служебних теж мало». Сигізмунд I наказував, аби до міста було послано майстрів на ремонт фортифікацій, кілька десятків, викуплених перед цим скарбом у пана воєводи віленського, гармат, а також селітри на виготовлення пороху. Сам же король обіцяв надіслати з Корони «кілька десятків гаківниць і олова...». Пани-Рада ВКЛ зобов'язувалися перед Сигізмундом I перевірити чисельність київського гарнізону, «щоб були з тими почтами і з бронями, як раніше пописали, і ротмістра казали би, Ваша милість, належного установити (бо той, що є – «проста людина, а к потребі нічого не є заможний»), кого б Вашій милості» було видно. До міста було направлено ротмістра Мислимицького «з почтом людей» і пушкаря Яна, так що вже у травні вони мешкали у Києві. Заслуговує на увагу той факт, що пушкар за королівським дозволом мав власних десять драбів. Що ж до жита, яке повинно було бути відправлено до Києва з Віленського і Троцького повітів, то король наказував, аби замість жита ті місцевості оплатили його вартість. А земський підскарбій Богуш Боговитинович за отримані кошти придбав би його на Волині, «бо чули, що там жито дешевше, ніж у Великому князівстві», і вже звідти прислав би до Києва. Для забезпечення координації дій литовських і польських військ до Кракова поїхав князь К.Острозький.

Основним недоліком зазначених заходів була їх традиційна орієнтація на пасивну оборону. Тому Сигізмунд I запропонував план якщо не повного, то хоча б часткового захоплення ініціативи. Для цього, на думку короля, треба було направити козацьку

флотилію на Тавань, аби вона перешкодила кримцям форсувати Дніпро. Цей план є офіційним визнанням ролі козацтва у справі захисту українських земель від агресії степовиків. Сама ж ідея контролювати за допомогою українських козаків дніпровські переправи остаточно ввійшла в життя у другій половині XVI ст. завдяки розвитку Запорозької Січі. 1524 року як завжди, на перешкоді став хронічний брак коштів. Тому, хоча Семен Полозович і Криштоф Кмітич за урядовим наказом *«не мало козаків брали були і мешкали з ними довгий час у Києві»*, грошей так і не отримали, більшість козацтва розійшлась. Щоправда, Полозовича з Кмітичем це не зупинило, вони *«з малим почтом»* козаків відправилися таки у похід.

Наслідком оборонних заходів ВКЛ стало те, що кримці обминули його кордони і атакували Польщу. Розрахунок на те, що поляки ще не оговталися від весняного нападу білгородців і турків і очікують основного наступу кримців на київському напрямку, виявився правильним. Кримці глибоко врізалися у Львівську землю, спаливши при цьому передмістя столиці Руського воєводства. Розташували кіш поблизу Мостиської, нападники розіслали свої загони в різні боки. Особливо відзначилися вояки Іслам-Гірея, які, за визначенням Бельського, *«в різних сторонах великі шкоди починили, всі, містечка попалили, людей... піймали»*. Під замком Пручник нападникам було завдано поразки, причому серед загиблих татар були й жінки, переодягнені в чоловічий одяг. Тоді багато татар *«хлопи косами посікли»*.

Сигізмунд I ще на початку літа отримав повідомлення про наближення кримських чамбулів. До того ж київський воєвода попередив, що татарське військо зміцнене турецькими загонами: *«...цар Турецький чималу допомогу людьми йому вчинив...»*. Тому король наказував, аби *«...всі панові ради наші, з дворами своїми і з усіма слугами своїми, кінно та збройно, зібралися і наготові були... і повітам би своїм казали теж зібратися і наготові бути»*. Ймовірно, подібні накази отримала й польська шляхта. Це непрямо підтверджує Бельський, пишучи, що король, почувши про вторгнення татар, наказав малопольській шляхті рушити проти них. А це означає, що процес мобілізації вже йшов повним ходом. Сигізмунд I особисто відправився до Сандомира, куди мали поспішати й інші шляхетські хоругви. Кримці, довідавшись про збір шляхти, почали стягувати свої загони до головного коша і швидко відступати до рідних улусів. Глава держави

з основними силами дійшов до Львова, але татар не наздогнав. Тільки королівському авангарду пощастило перехопити декілька чамбулів перекопців і відібрати в них ясир.

Оскільки стратегічне переслідування татар військами Польщі і ВКЛ, як правило, не практикувалося, то кримці, відірвавшись від коронної армії, відчували себе у безпеці і спокійно почали переправлятися через Дніпро в районі Тавані. Саме в цей час їх зненацька атакувала козацька флотилія С.Полозовича і К.Кмітича. Українські вояки, незважаючи на свою нечисленність, доволі успішно билися проти перекопців. Поки що відоме єдине пряме джерело, в якому описуються дії козаків. Це лист Сигізмунда I до Панів-Ради ВКЛ перед Берестейським сеймом від 10 грудня 1524 р. У цьому повідомленні король, не приховуючи задоволення, пише, що козаки *«...до Таваня на службу нашу ходили і, там будучи, послуги свої нам немало вчинили, і тих людей – неприятелів усіх татар, які в панстві нашому були, тиждень (!) (підкреслено нами. – Авт.) через Дніпро не пропускали і на кожен день (підкреслено нами. – Авт.) з ними битву мали і багатьох їх били, а інші самі тонули, яка ж послуга їх нам добре вдячна є»*.

Свого часу Боплан, описуючи Тавань, зазначив, що *«це протока і велика переправа для татар, оскільки ріка тече тут одним руслом і має не більше 500 кроків завширшки, руський берег (правий. – Авт.) дуже високий і стрімкий, а протилежний – низький...»*. В іншому місці своєї праці французький інженер писав, що турецькі стріли летять не менш аніж на 500–600 кроків. Зіставляючи повідомлення Боплана, бачимо, що постріл, зроблений з лука з правого берега (особливо зважаючи на його висоту), спокійно сягав протилежного. Якщо ж пригадати, що серед кримців були турки, частина з яких мала на озброєнні вогнепальну зброю, то залишається лише дивуватись, як жменьці українських вояків на відкритому місці вдалося протриматися під обстрілом багатотисячного війська цілий тиждень.

Судячи з усього, козакам вдалося або відбити ясир, або змусити татар просто кинути його. За повідомленнями московських агентів у Криму, військо перекопців повернулося додому з худобою і нечисленним полонем. Взагалі, кинути полон, який становив основу здобичі, татар могла змусити тільки велика небезпека. Такою небезпекою була сама ситуація, в якій опинилося кримське військо. Неможливість переправитися через Дніпро могла, в разі підходу основних польських і

литовських військ, стати для кримців безвизхідною пасткою.

Татарсько-турецькі походи 1524 р. були загрозливим сигналом для уряду ВКЛ. Поставала реальна перспектива повторення ситуації кінця XV – початку XVI ст., коли татарсько-турецькі орди трохи не щорічно нападали на території цієї країни. Наявність же у Криму протурецького хана Саадет-Гірея I тільки посилювала ці побоювання. Причому страх перед новими вторгненнями виявлявся ззовні у вигляді паніки. Наприклад, на початку серпня поширилися чутки, ніби до Польщі наближається велике турецьке військо. Як наслідок, у Кракові виникла паніка. Про оборону ніхто не думав. Як зазначає Дворзачек, тільки завдяки особистому втручання Яна Тарновського почався збір Посполитого Рушення. Але його мобілізація проходила настільки повільно, що ще у другій половині вересня кордон залишався відкритим. На щастя, турецька небезпека далі чуток не матеріалізувалася.

У зверненні до Панів-Ради ВКЛ від десятого грудня 1524 р. Сигізмунд I прямо говорив про хана: *«що він за звичаєм предків своїх перших царів несправедливими присягами і лестивими залицяннями хоче нас заводити собі і приязні, а з поради і за допомогою царя Турецького (підкреслення наше. – Авт.) збирається у панства наші, хоче плюндрувати; так же чутки до нас доходять, що на наступне літо ті оба царі поганські, Перекопський і Турецький, з великими силами хочуть людей своїх у панства наші посилати, хочучи казити...»*.

В умовах такої небезпеки ззовні король наполягав, аби Краків і Вільно об'єднали свої зусилля в справі оборони. На думку Сигізмунда I, на сеймі, що має відбутися, треба вирішити питання, які безпосередньо стосуються державної безпеки країни. Прийняти жорсткі укази щодо мобілізації військ, бо *«деякі княжата і панята, й урядники наші, і шляхта мало послушенства к нам, господарю й Вашій милості Панам-Радам нашим мають»* і не з'являються на місце збору згідно з урядовими наказами. Тому король вимагав, аби винних *«без всякого милосердя наказуєм карати на горла»* й конфіскувати *«маєтки їх»* Пани-Рада мали подумати, що робити з послами Мухаммед-Гірея I, які досі мешкали у Вільно. А також щодо щорічних упоминків і грошей, захоплених при знищенні Іслама, яких вимагав хан. Крім того, король звертав увагу на відносини із заволзькими і ногайськими ордами, які своїми походами у причорноморській степі фактично захищали кордони ВКЛ.

Окреме місце в листуванні короля з Вільно займало питання безпосередньо Києва та інших прикордонних міст. Сигізмунд I скаржився, що й досі не виконали його розпорядження щодо ремонту київських укріплень і не прислали до тамтешнього замку жита. Тому він наказав, аби до Великодня все було зроблено. Що ж до військових сил на кордоні, то Сигізмунд I запропонував Вільну план, який у майбутньому повністю довів свою ефективність. На думку короля, на кордоні потрібно постійно утримувати 2–3 тис. *«дворян наших на пенязях для... швидкої оборони панствам нашим від того поганства»*. І набрати у Києві на службу 1–2 тис. козаків на чолі з дворянином королівським, аби вони *«по Дніпру на перевозах»* мешкали *«і тих перевозів стерегли і боронили, скільки їм Бог милий допоможе»*. Оборонні заходи, запропоновані на Сеймі королем, у разі їх виконання мали досить ефективно захистити Велике князівство від агресії з півдня. Але допомога прийшла з іншого боку і була неочікуваною не тільки для Вільно, а й для інших країн південної Європи.

Уперше за більше ніж п'ятдесят років своєї кримської політики ВКЛ змогло застосувати кроки, спрямовані на перехоплення ініціативи. Поразка під Астраханню, вторгнення волзьких орд і напади литовських вояків значно послабили Кримський ханат. В той же час нові способи оборони, застосовані ВКЛ у 1524 р., довели свою ефективність у боротьбі з кримською агресією. Великим головним болем для Вільно знову, як і наприкінці XV ст., стала загроза турецького вторгнення.

Наприкінці 1524 р. у Кримському ханаті розпочалася міжособна війна, яка з періодичними перервами тривала до 1537 р. і в яку поступово були втягнуті всі сусідні країни. Фактично йшла боротьба між *«партією незалежників»*, очолюваною сином Мухаммед-Гірея I Іслам-Гіреєм, і *«турецькою партією»*, керівниками якої були Саадет-Гірей I, а, пізніше Сахіб-Гірей I. Каталізатором, напевно, стали події, що мали місце під час походу кримців 1524 р. Як зазначав М.Бельський, Іслам-Гірей був одним з керівників кримського війська, саме татарські загоны, очолювані ним, досягли найбільших успіхів під час рейду по українських землях Польщі. Водночас провина за поразки, завдані козаками степовикам на зворотному шляху, лежала на хані, який, маючи при собі турецьких вояків, не спромігся прикрити тил свого війська і забезпечити йому вільний відступ до півострова.

Напевно, навколо останнього сина Мухаммед-Гірея I почала гуртуватися кримська

знать, невдоволена Саадет-Гіреєм I через репресії і протурецьку політику. В листі до Сигізмунда I Іслам-Гірей, пояснюючи причини конфлікту між ним і ханом, прямо вказував, що останній, ставши ханом, «...*братію нашу порізає, а потім (намагався) нас погубити і батька свого царство втратити...*». Водночас Саадет-Гірей I, пишучи до того ж Сигізмунда I, наполягав, що Іслам-Гірей почав «вархалт» за «...*порадою лихих людей*», і що «...*він (Іслам-Гірей. – Авт.) не з власної волі те вчинив*». Подальші події підтвердили, що за Іслам-Гіреєм стояли чималі сили.

За донесеннями московських послів, хан вирішив убити свого племінника. Проте Іслам-Гірей, пам'ятаючи долю своїх братів, був насторожі і вчасно зміг врятуватися та зміцнити табір своїх прихильників. За їхньою допомогою він захопив біля Перекопа матір Саадет-Гірея I, а також його череди. Невдовзі Іслам-Гірей вступив до Кримського півострова і вірною йому частиною кримської знаті був проголошений ханом (хоча навряд чи це було легітимним). Саадет-Гірей I не з своєї волі відступив до Перекопа з малою кількістю людей. 4 листопада 1524 р. Іслам-Гірей розпочав облогу Перекопської фортеці, яка затягнулася на три місяці. Саадет-Гірей I скористався слушним моментом і завдяки своїм активним маніпуляціям знову залучив на свій бік більшість кримських князів і мурз, що змусило Іслам-Гірея відійти до Молочних Вод. Не останню роль у цьому відіграли турецькі яничари, озброєні вогнепальною зброєю. Взагалі, упродовж свого правління у боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами Саадет-Гірей активно використовував турецьких вояків з їхніми «гарматами» і «ручницями».

Оскільки успіх під час цих внутрішньо-кримських баталій коливався то в один, то в інший бік, а власних сил для остаточної перемоги не вистачало ні одній із сторін, це змушувало конкурентів шукати підтримки ззовні. Зокрема, Саадет-Гірей I, який уже мав у союзниках могутнього султана Сулеймана I, намагався водночас заручитися підтримкою правителя Росії. 18 лютого 1525 р. він надав Василю III шертну грамоту, в якій обіцяв «...*в любові від дітей до внучат, братом і другом бути...*», причому, грамота мала явне антиягеллонівське спрямування, оскільки хан обіцяв «*на Жигимонта, Короля Польського, і на Великого князя Литовського і на їхніх дітей, або іншої хто буде на Великому князівстві Литовському государ, і на польському королівстві, і на їх дітей оби-*

два за один будемо». Отже, цією грамотою був оформлений наступальний союз Москви і Криму, спрямований проти об'єднаних персональною унією Польської і Литовської держав. На перший погляд, повторювалася ситуація останньої третини XV ст., коли навколо ВКЛ існував блок агресивно налаштованих проти нього сусідніх держав, що, в свою чергу, призвело до катастрофічних наслідків для цієї країни. Але насправді ситуація для Вільно не була такою страшною. Москва, що й так втомилася від довгої війни з Литвою, втягнулась у затяжний конфлікт з Казанню. Це, в свою чергу, різко зменшило її політичну активність на західному напрямку. Що ж до турецько-татарського блоку, то тут на перешкоді став Іслам-Гірей.

Повернувшись у 1525 р. до Криму, бунтівний царевич не тільки завдав поразки прихильникам хана, а й знищив турецький експедиційний корпус з 1700 вояків, очолюваний головним турецьким чиновником на півострові кафінським пашею. Іслам-Гірей у пошуках підтримки звернув свій погляд на Вільно. У серпні 1525 р. він на чолі своєї орди наблизився до Дніпра і надіслав Сигізмунду I листа, в якому, називаючи себе «*великим царем*», повідомив, що «*влани і князі і карачеї і вся орда мене – брата вашого (Іслам-Гірея. – Авт.) полюбивши, на царство посадили*». Тому він пропонував поновити союз, що існував між його батьком Мухаммед-Гіреєм I і Сигізмундом I, за це обіцяв в «*правді і присязі батька свого стояти...*». Окрім того, Іслам-Гірей «*через того свого посла*» хотів дізнатися, чи зможе він у випадку «*трудності... від царя Турецкого (!)*» відступити до королівських володінь.

У Вільно уважно стежили за внутрішньо-кримським «вархалтом», що несподівано врятував ці країни від осmano-кримської агресії. До того ж, до Стамбула було відряджене польське посольство на чолі з Одровонжем з метою пошуку миру, що й було досягнуто в листопаді 1525 р. підписанням перемир'я на 3 роки. З урахуванням таких політичних реалій будувалися й відносини з кримцями. Улітку 1525 р. послам Саадет-Гірея I була дана офіційна відповідь, в якій, повністю ігноруючи питання упоминків і сплату збитків, завданих вояками Дашковича, хану ставили у вину напади кримських військ і погрожували покарати його послів. Щоправда, в кінці відповіді король пом'якшував тон, проголошуючи власне бажання мирних відносин у майбутньому. З іншого ж боку, послі від Іслам-Гірея були прийняті з почестями. На цей раз королівський кабінет не забарився з відповіддю. Листи від опози-

ційного царевича були отримані 24 серпня, а вже 27 серпня до нього послано Ястребського з повідомленням, що Сигізмунд I готовий з Іслам-Гіреєм «у вірному братстві і в справедливій приязні бути...». Головне ж, син Мухаммед-Гірея I отримав гарантію надання йому притулку і захисту у випадку поразки від ворогів. Від іншої, більш широкої допомоги: поставки зброї, провіанту і допоміжних військ – королівський кабінет утримувався. Причини такої відповіді слід шукати в тому, що позиції Іслам-Гірея все ж були хиткими, та й псувати відносини з Османською імперією, з якою йшли переговори, не було, на думку правителя ВКЛ, сенсу.

І дійсно, невдовзі війська вірних хану мурз витиснули сина Мухаммед-Гірея I з Криму до Волзько-Каспійського степу, звідки він зміг повернутися тільки на початку 1526 р. Цього разу все скінчилося компромісом. Саадет-Гірей I призначив Іслам-Гірея калгою і дав йому на «мешкання Перекопську фортецю». Сахіб-Гірею ж, який був до цього калгою, хан надав «міста що на Дніпрі...». Серед різних причин, які підштовхнули протиборствуючі сторони до примирення, було й те, що значно підупав авторитет Кримського ханату на міжнародній арені. Особливо це далось взнаки у відносинах з ВКЛ, яке одразу після загибелі хана Мухаммед-Гірея I припинило сплачувати щорічні упоминки. Водночас, Сулейман I, готуючись до вторгнення в Угорщину і бажаючи утримати Польщу від військової протидії, підштовхував кримського хана до походу на українські землі ВКЛ і Корони, що могло бути здійснене тільки за умови політичної стабільності у Криму. Староста черкаський і канівський Остафій Дашкович у листуванні з Сигізмундом I прямо пов'язував підготовку татарських військ до нападу з фактом примирення між Саадет- та Іслам-Гіреями.

Небезпека нового вторгнення степовиків швидко зростала, що викликало відповідні заходи безпеки з боку Вільно і Кракова на українських землях. У березні у Польщі шляхта отримала королівський наказ «кінно і збройно наготові бути». Окрім того, Краків зосередив на Поділлі «декілька тисяч людей на пенязях...». Тут спрацювали заходи, які мали місце ще 1525 року, з реформування системи фінансування найманців. Суть реформи полягала в тому, що війська мали утримуватися з податків, які виплачувалися по землях і воєводствах до рук воєводських комісій. А це, передусім, зробило надходження грошей більш стабільною справою.

Аналогічні накази отримали піддані ВКЛ. Урядникам прикордонних міст нагадувалося, аби вони «велику чуйність мали». Для

зміцнення обороноздатності цих міст з казни виділялися відповідні кошти та інші необхідні речі. Наприклад, О.Дашкович отримав «п'ятдесят камінів селітри, і десять камінів сірки..., декілька десятків кіп грошей і декілька поставів тканин». Крім того, до Черкас і Канева Сигізмунд I вислав загіг якогось Михайла Козака. На жаль, брак джерельного матеріалу не дає можливості з'ясувати, чи тут йде мова про прізвище командира, чи про якийсь загіг козаків, набраний на державну службу під впливом козацьких походів 1523–1524 рр. Завершувалася й підготовка до передачі Ших Ахмата заволжцям. Король зобов'язував литовських урядовців визначити, яким військом і під чийм командуванням супроводити экс-хана Великої Орди до Києва і Черкас. На кінець весни 1526 р. у Вільно отримали інформацію про те, що перекопці за підтримки турецьких військ і артилерії готують наступ саме на Київ і міста, розташовані поряд. У зв'язку з цим, а також наближенням часу, коли мали підійти заволжці і ногайці за Ших Ахматом, Пани-Рада просили Сигізмунда I якнайшвидше прибути до Литви. З Вільно попереджали короля, що ситуація тим складніша, що, з одного боку, «...Київ, ...на той час у бронь і в потреб замкових є сильно недоукомплектований, людьми і оборонами, і живностями, й іншими потребами...». З іншого боку, нагадували про ворожі настрої щодо Литовської держави Росії, яка «...лідбуває проти вашої милості (Сигізмунда I. – Авт.) Турецького і Перекопського й інших сусідів».

Намагаючись за допомогою дипломатичного листування приспати Вільно, Саадет-Гірей I, Іслам-Гірей та інші представники кримської знаті всіляко демонстрували єдність і мир, що начебто запанували в Криму, і обіцяли Сигізмунду I організувати похід на Москву. Щоправда, Василія III вони теж запевняли у своїй готовності йти на ВКЛ. Причому, кримські урядовці вдавалися до хитрощів не тільки у листуванні з урядами, а й з прикордонними старостами. Наприклад, Іслам-Гірей прислав до О.Дашковича свого посла з проханням супроводжувати його до королівського двору. Але Сигізмунд I, отримавши від черкаського старости інформацію про це, не тільки заборонив йому залишати Канів і Черкаси, а й надіслав туди гроші й військове спорядження.

По відході татар до півострова було відправлено посла Михайла Григоревича з королівським листом, у якому Сигізмунд I нагадував хану, що його великий посол Дчанмурза перебуває у Литві як заручник.

І видача його може бути здійснена тільки за умови прибуття іншого кримського вельможі.

Наприкінці року велике кримське військо повторило свій напад, спрямувавши його на Волинь і Полісся, в район Пінська. Використовуючи замерзлі річки й болота, татари змогли дійти до, як здавалося, найнедоступніших і захищених природою місць. О.Гаштовт пізніше писав Ю.Радзивілла, що татари діяли навколо Бобруйська й Речиці, чим завдали чимало клопоту місцевій шляхті. Любецькому наміснику вдалося тоді розбити один з ворожих відділів. Навздогін нападникам рушили загони Юрія Радзивілла, Андрія Немировича, Остафія Дашковича, князів Юрія Слуцького, Федора Сангушка, Івана та Олександра Вишневецьких, Олександра Чарторийського. Очолив це 3,5-тисячне військо, створене головним чином з української шляхти, гетьман князь Костянтин Острозький. Глибокий сніг і великий полон уповільнювали відступ кримців. Одночасно вояки Острозького, йдучи, за словами Бельського, *«удень і вночі»*, змогли наздогнати ворога на річці Ольшаниця під Каневом. 5 лютого 1527 р. князь Костянтин, оточивши вороже військо, що зупинилося на відпочинок, почав рішучий наступ. Наслідком битви став нищівний розгром кримців. Загибло від 20 до 26 тис. татар. Недобитків, що вирвалися з оточення, було перехоплено поміж Каневом і Черкасами О.Дашковичем і Ю.Слуцьким. Кількість загиблих кримців, можливо, дещо й перебільшена джерелами, але в іншому випадку перемога й не набула б такого резонансу в Європі. Секрет численних втрат легко розкривається за допомогою С.Герберштейна та М.Бельського. Сигізмунд Герберштейн пише, що Острозький атакував татар, коли ті *«відпускали коней пастись, різали (худобу) й пирували, а потім лягали спати»*, тоді князь *«з першими променями сонця нападав на них й учиняв їм повний розгром»*. Польський хроніст додавав, що вояки Острозького в Ольшаницькій битві спочатку захопили татарських коней і змусили їх битися пішими. А це в умовах глибокого степу унеможливило для кочовиків відхід і прирікало їх на поразку. Можливо, багато степовиків просто замерзло. Князь Костянтин Острозький у супроводі 700 полонених татар прибув до короля у Краків, де йому було влаштовано великий триумф. Старовольський писав, що Острозький став єдиним воєначальником, якому було влаштовано триумф у Вільно і Кракові. До речі, це була остання воєнна перемога К.Острозького, який незабаром помер. За своє життя,

за свідченням папського легата Якуба Пісо, князь здобув 33 перемоги над татарами.

Розголос від перемоги на Київщині розлетівся за кордон. Причому деякі країни, передусім Угорщина, навіть спробували отримати з цього конкретний зиск. Угорські послы з 1526 р. просили поляків надіслати до них війська на допомогу. І якщо спочатку мова йшла про вояків саме з польських земель, то вже в листопаді 1527 р. посол Ян Статіліус писав Яну Тарновському про надіслання додатково п'ятисот литовських лучників і двох тисяч татар, очолюваних О.Дашковичем. В травні 1528 р. французький і угорський послы просили князя К.Острозького завербувати й відіслати до Угорщини татарський загін, очолюваний тим же О.Дашковичем. Ольшаницький удар виявився настільки сильним для ханату, що Крим не зміг навесні того ж року зашкодити Литовській державі випустити з полону Ших Ахмата. Цим актом литовський уряд створював серйозну небезпеку для Кримської держави, оскільки Ших Ахмат міг, якщо не відновити Велику Орду, то, принаймні, згуртувати Астраханський ханат, заволзькі і ногайські орди проти Криму. Єврейнівський літопис так змальовує процедуру звільнення екс-хана: *«Тієї ж ж весни по Великодню царя заволзького відпущено з Литви на царство Заволзьке до сина його, і проводжали його багато повітів до Києва, а з Києва пенежні люди на полі вже зустріли його, які на зустріч його послані були від сина його. Ті його в орду Заволзьку волості супроводили...»*. Щодо найближчої перспективи, то Вільну вдалося принаймні на півроку заблокувати Крим заволжцями і ногайцями. Це не тільки захистило південні кордони ВКЛ від походів перекопців, але й передусім відрізало їх від родючих південноукраїнських степів, що було згубним для економіки Кримського ханату. Тільки у вересні 1527 р. кримці спромоглися вийти за межі півострова. Військо, кероване Іслам-Гіреєм, напало на московські кордони, але прикордонні полки цієї держави вчасно зайняли переправи через Оку і після перестрілки змусили кримців відступити.

Оскільки компроміс 1526 р. не знімав протиріч між ханом та його племінником, то новий спалах військових дій був лише питанням часу. Вже на початку 1528 р. в Кримському ханаті між прибічниками Саадет- і Іслам-Гіреїв розпочалися сутички.

У березні того ж року Саадет-Гірей I за допомогою турецьких військ завдав поразки конкурентові, причому в битві полягло багато кримської знаті. Восени 1528 р. Іслам-Гірей відступив на Наддніпрянщину під Черкаси, просячи через О.Дашковича захисту і допомоги в уряді ВКЛ. Особливо наполягав царевич на отриманні *«гармат і гаківниць і війська...»*.

Перед Вільно відкрилися широкі горизонти для проведення старої, але перевіреної політики маніпулювання різними ханами у Великому Степу задля досягнення власних цілей. Уже союзом із заволжцями і ногайцями було закладено першу цеглину в цій справі. Підхід же орди Іслам-Гірея давав можливість взяти ініціативу у відносинах з Кримом у свої руки. Досвід такої політики був у Литовської держави чималий. Наприклад після смерті Хаджи-Гірея I, коли в Криму почалася боротьба за владу, ті претенденти на ханській *«стілець»*, яким не пощастило в ній, один за одним втікали до ВКЛ: у 1479 р. Нур-Девлет і Хайдар, у 1491р. – Ізтемір з племінником Девлешем. Причому Ізтемір, ставши литовським служивим царевичем, успішно воював проти Кримського ханату. Пам'ять про ці події жила і в 20-х рр. XVI ст., недарма Сигізмунд I нагадував Іслам-Гірею: *«...що предкам твоїм і іншим царям багатьом в їх важкий час тут у Великому князівстві Литовському відпочивали і всяке добро їм багато бувало...»*.

Окрім ханів та їхніх дітей, нерідким було, коли до ВКЛ втікали і представники татарської знаті, а то й звичайні люди. Особливо масового характеру такі втечі набували під час бушування в степу міжусобних війн чи голоду. Наприклад, у 1430 р. на території Литовської держави перебувало, за деякими даними, до 40 тис. татарських вояків. Як писав Вітовт магістрові Ліванського ордену, – *«До нас прибула незчисленна кількість татар з межі Києва, які втомилися від Війни... й прохають дружнього нагляду з нашого боку»*.

Тому не дивно, що Іслам-Гірей, як уже зазначалося, у 1525 р. звертався з подібним проханням до Сигізмунда I і отримав схвальну відповідь. Певно, ще до приходу ісламової орди до українських земель прикочувували якісь татарські чамбули. Адже не на порожньому місці в угорців виникла ідея про вербунок татарських вояків, про що говорилося попередньо, і, що не менш важливо, якийсь татарський

загін перебував на угорській службі. Та й С.Герберштейн за ці роки подає історію, коли О.Дашкович напустив татарський загін на московські землі.

Уряд Литовської держави швидко зорієнтувався в цій складній ситуації і без зволікань надав Іслам-Гірею та його людям землі поблизу Черкас для кочування, прислав їм кожухи на зиму, а на літо – тканини. Таким чином, Черкасько-Канівський район, як і у 1397 р., коли там кочував Тохтамиш, знову повинен був відіграти роль плацдарму для наступу на Крим. Остафію Дашковичу, який безпосередньо спілкувався з кримськими прибульцями, було надіслано листа з інструкцією, в якій давалися загальні вказівки щодо того, як слід ставитися до Іслам-Гірея і його прибічників. В основному ж Сигізмунд I повністю покладався на досвід і знання О.Дашковича у цій сфері. Водночас, коли на Черкащині розміщували орду Іслам-Гірея, у Литовській державі відбувалися події, які мали зміцнити мілітарну силу країни і, зрозуміло, підвищити його політичну міць у навколишньому регіоні. У 1528 р. по всій державі було проведено спеціальний перепис, результатом якого став реєстр князів, панів, земель і бояр-шляхти і почтів, з якими вони мали йти на війну. На початку ж 1529 р. на вальному сеймі у Вільно було затверджено, аби з кожних восьми служб людей виставлявся один воїн у повному уставному озброєнні. До цього один ратник виставлявся з десяти служб людей. Наслідки воєнних реформ не змусили себе довго чекати.

У червні 1529 р. на українські землі було послано колишнього посла у Криму Михайла Григоревича і *«немалий відділ людей з гаківницями і з ручницями та з іншими бронями»*. Іслам-Гірей отримав повідомлення від короля, що Григоревич, як тільки *«річки пустять з тими людьми, там на низ Дніпра буде...»*. Хід військової операції по супроводженню Іслам-Гірея до Кримського ханату доволі непогано висвітлено у Литовській Метриці. Це дає можливість простежити, яку роль відігравали саме українські землі не тільки у даних подіях, а й у подібних подіях стоїчної давнини.

Загони, прибулі з Григоревичем, складали, так би мовити, ядро організованого війська. На Київщині спеціальні люди повинні були підготувати човни для майбутньої флотилії. Окрім вояків, присланих з центру, до експедиційного корпусу приєдналися

місцеві сили під головуванням О. Дашковича. Останній весь час згадується в документах у парі з Григоревичем, з чого можна зробити припущення про їх рівноцінну владу над військом. Навесні 1529 р. Іслам-Гірей повідомив Сигізмунда I, що Ших Ахмат, *«цар заволзький»*, вирядився проти Саадет-Гірея I і вже *«на коня сів і в поля виїхав...»*. Переговори між королівським клієнтом і Ших Ахматом розпочалися взимку 1528/29 рр., і Ших Ахмат тоді обіцяв разом з Іслам-Гіреєм піти походом на Крим.

Таким чином, похід 1529 р. на Кримський ханат планувався як велика військова акція за участю ВКЛ, Астраханського ханату, заволзьких і ногайських орд. Момент для наступу було обрано вдало. Москва знову конфліктувала з Казанським ханатом і готувалася до військових дій з ним. Порта була зайнята війною з Габсбургами і не могла надати Саадет-Гірею I миттєвої допомоги. До того ж, Сулейман I мав з Польщею і Литовською державою перемир'я на п'ять років від 1525 р., яке йому не вигідно було порушувати, аби забезпечити нейтралітет цих держав щодо військових дій на Балканах.

Похід на Крим відбувся у червні-липні 1529 р. Спершу події розгорталися якнайкраще для союзників. Об'єднання військ ВКЛ, очолюваних М.Григоревичем і О.Дашковичем, з людьми Іслам-Гірея пройшло за планом. На бік союзників почали переходити представники кримської знаті, і хоча їх було ще небагато, але це вже був загрозливий сигнал для Саадет-Гірея I. Проте, коли останній запропонував Іслам-Гірею примиритися на умовах передачі йому Очакова, то Іслам на це погодився. Пояснюючи свої дії Сигізмунду I, Іслам-Гірей писав, що Саадет-Гірей I запросив миру, аби *«панство наше не гинуло»*. Крім того, за словами Іслам-Гірея, порадившись з литовськими керівниками, він вирішив, що *«людей у нас мало...»* і що не можна *«з тими людьми батьківщини своєї дістати...»*.

Не випадково царевич згадує спільні наради з ватажками союзного війська. Судячи з усього, хоча він і мав формально очолювати об'єднані війська, але фактично Дашкович і Григоревич, зрозуміло, з подачі Вільно, підпорядковувались Іслам-Гірею тільки на тій стадії, коли дії цього кримського дисидента не йшли врозріз з планами ВКЛ. А якщо так, то і припинення наступу на Кримський півострів слід розглядати як цілеспрямовану

політику Литовської держави. Вільно навряд чи було вигідно, аби в ханаті переміг хтось із конкурентів. Утримати переможця, нехай і Іслам-Гірея, під своїм захистом і, зрозуміло, контролем ця держава вже не могла. Занадто сильні позиції займали на той час Османська імперія і Росія, та й у самому Криму існували численні й могутні угруповання, які не підтримували союз із ВКЛ. Водночас, наявність двох ханів давала можливість Вільно підтримувати одного з конкурентів і цим паралізувати агресію перекопців, не вступаючи у пряму конфронтацію із сюзереном Кримської держави – Османською імперією. Непрямо це підтверджується тим, що з литовського боку операцію очолювали хоч і відомі урядовці, але все ж не Пани-Рада. Наприклад, при Вітовті ханів супроводжував Радзивілл, а з Богатир-Гіреєм зустрічався О.Гаштовт. Отже, Дашкович з Григоревичем навіть з огляду на свій статус не могли посадити царевича на ханський трон.

Осадження Іслам-Гірея в Очакові було значним успіхом Литовської держави, оскільки це давало можливість через нього контролювати пониззя Дніпра зі стратегічно важливим Таванським перевозом. Крім того, через Очаків ВКЛ отримувало вихід до Чорного моря. Зигмунт Борас писав, що Іслам-Гірей отримав Очаків у ленне володіння від Сигізмунда I. Проте джерела, які доволі повно описують ті події й статус литовських керівників, змушують нас не погодитися з цим твердженням. Що ж до подальших дій, то тут справи пішли не найкраще. Напевне, другим етапом операції повинен був стати об'єднаний наступ Ших Ахматової орди і Іслам-Гірея, причому останнього мав підтримувати спеціальний корпус *«в тисячу коней»*, посланий з Вінниччини і Брацлавщини. Трапилося так, що Ших Ахмат, дізнавшись про примирення Іслама із Саадет-Гіреєм I, відмовив у допомозі, побоюючись пастки. А допомога з Поділля, не знаючи, що Очаків уже в руках Іслам-Гірея, напала на його людей, які пасли стада в степу, і багатьох убила, а потім і сама потрапила до царевича у полон.

Енергійне втручання литовської сторони в конфлікти степових орд, а також міжусобну війну в Кримському ханаті, підкріплене до того ж умілим використанням військових сил, дало змогу ВКЛ виправити ситуацію на півдні. Відпущення Ших Ахмата і підтримка Іслам-Гірея виявили свою ефективність у справі захисту українських земель.

Восени 1530 р. татари атакували Волинь і Київщину, детонатором для чого, можливо, послужила звістка про смерть «старого сторожа литовських кордонів» князя Костянтина Острозького. Правда, не зовсім зрозуміло, чи це були перекопці, чи білгородці. Літописи, на жаль, не називають, які саме орди підготували і здійснили цю воєнну акцію. Можливо, напади були зорганізовані двома ордами. Недарма у першій половині 1530 р. Сигізмунд I попереджував Панів-Раду ВКЛ про можливість вторгнення степовиків. Підстави для цього були серйозні. Авторитет влади Саадет-Гірея I стрімко падав разом з авторитетом усієї держави. Литовська і Польська держави не тільки не виплатили упоминків за минулі роки з часу загибелі Мухаммед-Гірея I, а й відмовлялися робити це й надалі. В цих умовах ханові була вкрай необхідна воєнна перемога, яка б дала гроші, зміцнила позиції його влади. Відступ же Ших Ахмата і непорозуміння Іслам-Гірея з литовською стороною давали Саадет-Гірею I шанс для успішного походу на північ. Тоді ж уряд ханату вів переговори з Москвою з метою підтвердження старої угоди про антилитовський союз. У листопаді 1530 р. Саадет-Гірей I видав Василію III нову шертну грамоту. Вона загалом повторювала грамоту 1525 р., головними доповненнями було тільки те, що основними ворогами Кіркора і Москви визнавались не тільки Литва і Польща, але й «Ахматові цареві діти...».

Литовська держава виступала головним оплотом антикримських й антиханських сил – заволжців та Іслам-Гірея, тому не випадково удар степовиків прийшов саме по ній. Існувала ще одна причина нападу степовиків, прямо пов'язана з антиосманською позицією Вільна і Кракова. Восени 1529 р. турки зазнали досить серйозної поразки під стінами Відня, тому Сулейману I була конче необхідна татарська диверсія в бік володінь Сигізмунда I. ВКЛ виявилось готовим до татарської агресії. На Волині стояло ополчення на чолі з князем Іллею Острозьким, сином померлого гетьмана. Волинцям вдалося перехопити татарські чамбули й розгромити їх.

На Київщині проти агресорів виступили наймане військо – «пенежні люди» – під проводом князя Івана Дубровицького і київське ополчення, очолюване місцевим воєводою Андрієм Немировичем загальною чисельністю 1500 чоловік. Далися

взнаки оборонні заходи уряду, вжиті заздалегідь. Ще у бутність Сигізмунда I у ВКЛ, там було вирішено запровадити спеціальний «податок як на наших (королівських. – Авт.) людей господарських, так і вашої милості князівських і панських, духовних і світських з кожної служби людей по два гроша, тобто з коня по шістьнадцяти грошей на виправу службених до оборони». Правда, цей процес ішов дещо повільно, тому король у першій половині 1530 р. наказував більш жорстко ставитися до тих, хто не виконував урядового рішення.

Судячи з усього, урядові таки вдалося набрати належну кількість службених. Це були, як і в 1524 р., литовські дворяни. В усякому разі, на це вказують літописи. Хроніки Литовська і Жмойтська називають їх «лицарством литовським», а Ольшевський літопис пише про дворян, «які були на пенязях». Не все було добре з київським ополченням. Немирович скаржився королю: «які князі і пани і зем'яни мають у Київському повіті маєтки свої, ті при нас на замку ніколи к потребі не бувають...». Тому Сигізмунд I видав суворий наказ, аби «тим князям і панам і зем'янам наказали, аби вони того часу без всякого затримання до Києва їхали і при пану воєводі будучи, місця свої в час пригоди осідали й нам служили». Таким чином, об'єднаними зусиллями службених і ополченців ординці були перехоплені на р. Голтві та Полозор'ї і розгромлені.

У наступному році король через підскарбія земського Івана Горностая знову поставив питання перед Панами-Радою щодо відносин з Кримом і оборони України від кочовиків. Сигізмунд I повідомив про прибуття кримського Великого посла Маакул-мурзи з іншими послами, через яких хан вимагає упоминок по-старому, «як і до цього». Беручи до уваги, що спокій минулих років «від царя Перекопського» був досягнутий завдяки зовнішньополітичним успіхам Литовської держави, оскільки «на переказі» хану стояли литовські клієнти – Іслам-Гірей й Ших Ахмат, так і тому, що волинське ополчення перебувало у бойовому стані, король пропонував і надалі «всім зем'янам кінно і збройно наготові бути». Голова уряду наводить приклад Польщі, де замість сплати упоминків було вирішено набрати службених і «прилеглим землям до тих службених кінно і збройно до допомоги наготові бути і з божою допомогою...

від того неприятеля боронитись». Щоправда, стимулом для таких заходів поляків була не тільки і не стільки кримська загроза, як молдавська – принаймні слуга Юрія Радзивілла в листі до свого патрона саме з нею пов'язував воєнні приготування Польщі.

Далі король, скаржачись на зубожіння своїх володінь, просив, аби Пани-Рада ВКЛ знайшли гроші на оборону земську, а також відремонтували й забезпечили всім необхідним Київську фортецю. На кінець свого послання король поставив вимогу щодо посилення контролю над сплатою коштів, призначених для найму служебних. Пани-Рада скаржилися королю, що не можуть надійно зміцнити прикордонні замки.

У відповідь Сигізмунд I 27 листопада 1531 р. видав спеціальний лист земському підскарбію панові Івану Горностаю. Цей документ містить чималу інформацію щодо оборонних заходів короля та їх виконання урядовцями. Тон листа досить жорсткий, відчувається, що Сигізмунд I роздратований неефективним витрачанням державних коштів і невиконанням його наказів. Наприклад на Київ були видані чималі суми, але місту «нічого досить не учинено». Тому, на думку короля, Пани-Рада мають обрати чотирьох «добрих і гідних» людей, які будуть по прикордонних замках кожен рік поперемінно їздити і слідкувати за належним виконанням королівських наказів. Що ж до видачі зі скарбу грошей, то Сигізмунд I наказав Горностаю без його особистого розпорядження ні на забезпечення замків, ні на послів, ні на найманців не видавати «пенязів». Наступний рік показав, що побоювання Сигізмунда I щодо Криму й оборони України були небезпідставними.

На осінь 1531 р. ВКЛ впритул наблизилося до перспективи нового втручання у внутрішньокримські усобиці, бо якраз тоді у Саадет-Гірея I вибухнув конфлікт з могутнім татарським родом Ширинів. Для відносин між Вільно і Кіркором це мало неабияке значення, оскільки частина Ширинів на чолі із загиблим у 1528 році князем Мемешем підтримувала литовського клієнта Іслам-Гірея, а частина, під проводом Бахтіяра, – Саадет-Гірея I. Крім того, в першій половині 1531 р. до ВКЛ прибуло Велике посольство кримців, що складалося з Ширинів, очолюване їхнім же вельможею сином Бахтіяра Маакул-мурзою. Прибуття посольства могло означати початок змін у зовнішньому

курсі Криму: від протистояння з Литовською державою до союзу з нею. В усякому разі, послі склали присягу Сигізмунду I.

У листопаді царевич Бучкак-Гірей з п'ятитисячним військом сплюндрував Тульські та Бельовські землі у Росії, після чого спокійно відійшов. Тоді ж у Криму за наказом хана було пограбовано московського посла Злобіна, а його супровід частково розселено по півострову, а частково продано у неволю. Те, що посольство складала Ширини, а на Тулу напав представник їхнього угруповання, змушує думати, що спроба налагодження стосунків з Вільно йшла від них, оскільки поразки останніх років, завдані кримцям литовськими військами, підірвали й без того низький авторитет Кримської держави і Ширинів, зокрема. Але такий вплив роду призвів до зворотного ефекту. Хан звинуватив Бахтіяра й інших мурз у тому, що вони нібито готували на нього замах. Тому, не гаючи часу, Саадет-Гірей I разом зі своїм калгою Сахіб-Гіреєм виступив проти заколотників. Каральне військо, озброєне вогнепальною зброєю, захопило ширинівські улуси. Багато місцевої знаті було страчено, в тому числі князь Бахтіяр, Овліяр-мурза, царевичі Бучкак- і Юсуф-Гіреї. Царицю Ширин-Бек за наказом кримського правителя було посаджено за ґрати у Кіркорі.

Королівський дворянин Сава з листом від Сигізмунда I приїхав до Криму якраз у розпал конфлікту. Але для Саадет-Гірея I королівські пропозиції були вже вчорашнім днем. Він відправляє до Литовської держави свого посла Сюдюка з вимогою повної сплати річних упоминків, погрожуючи об'єднатися з Василієм III. Щоправда, тут хан хитрував, оскільки в той час він уже поновив свої контакти з Москвою: прийняв послів, підтвердив шерть і пообіцяв воювати «проти Польського короля». А Василій III, у свою чергу, надіслав до Криму упоминки, які на фоні відсутності литовських грошей були конче необхідні хану.

Не менш важливим для Вільна було те, що Сюдюк привіз ханські слова щодо статусу кримських послів та досягнутих з ними домовленостей: «Аби вже не мали його собі за посла, (тут Маакул-мурзу. – Авт.), а ховали б його самого і тих усіх Ширинів, які при ньому суть як воля н(а)-ша (тут: Сигізмунда I. – Авт.) буде...». Саадет-Гірей I просив тільки відпустити його старого слугу посла Магмедімія.

Офіційна відповідь литовського уряду зводилася до обіцянки вислати Магмедімія з власним Великим послом. На ділі ж до Києва було переведено супровід Маакул-мурзи, на що вказує грошова виплата від 22 грудня 1531 року, адресована *«татарам Маакул-мурзи за мешкання їх Київське 130 кіп грошей»*.

Напевно, у Вільно сподівалися, що конфлікт у Криму розростеться до нової внутрішньої війни, відтак Маакул-мурза зі своїм супроводом, перебуваючи у Києві, може стати сильною картою. Знаменно, що тоді було затримано й Магмедімія. Перспектива об'єднання Іслам-Гірея з Ширинами для нового наступу на кримців була, напевно, спокусливою. Бельський пише, що приблизно в той час Іслам-Гірей прислав своїх послів до короля з вимогою вислати 15 тис. золотих, аби цей царевич зміг далі утримувати своїх уланів і мурз. І, як зазначає польський хроніст, царевичу було обіцяно упоминки. Судячи з усього, ми тут маємо справу з неточністю автора. Хоча сам сюжет, швидше за все, оснований на реальних подіях. Ймовірно, він є відгомонам зносин між Іслам-Гіреем і Сигізмундом I, в яких перший просив у короля фінансової (і не тільки) допомоги на створення антиханської коаліції.

Відсутність Іслам-Гірея в ханаті у зв'язку з його перебуванням у Донсько-Волзьких степах, а також енергійні дії Саадет-Гірея I, якому фактично вдалося застати заколотників зненацька, не дали змоги опозиції вчасно виступити. Єдиною серйозною втратою хана на цьому етапі стала спричинена тиском невдоволеної жорстокими репресіями кримської знаті висилка Сахіб-Гірея до Стамбула. Іслам-Гірей, активно листуючись у той час з кримськими феодалами, прийняв до себе майже 100 вигнаних із півострова ширинівських мурз.

Наприкінці року Іслам-Гірей знову підступив до Перекопа. Так почався останній етап збройної боротьби між Саадет-Гіреями. Важко сказати, в якій мірі ці антиханські сили користувалися підтримкою ВКЛ, але в Кіркорі й Москві вважали, що така допомога існувала. За відсутності належного джерельного матеріалу можна впевнено стверджувати тільки про політичну підтримку, особливо щодо можливості переховування у володіннях Литовської держави.

Саадет-Гірей I, маючи у своєму розпорядженні турецьких вояків і користу-

ючись тим, що вірні йому війська стоять відмобілізовані, завдає норавливому племінникові поразки. Але Іслам-Гірею знову вдалося відірватися від переслідування. Використовуючи вже знайомий прийом, що виправдав себе кілька років тому, Іслам-Гірей відступає під Черкаси та Канів (останній став, так би мовити, його штаб-квартирою). Зупинившись під захистом цих міст, царевич відправив послів до короля, прохаючи про допомогу. 21 лютого 1532 року Сигізмунд I переправив татарські листи до Панів-Ради ВКЛ з наказом дати відповідь щодо подальших дій, наголошуючи, що *«та річ потребує великої поспішної відправки»*. Поспіх, про який говорив Сигізмунд I, пояснювався, по-перше, зносинами Іслам-Гірея з Василієм III, про які доповідав Остафій Дашкович. Черкаський староста повідомив, що *«...прийшов посол Ісламів від великого князя Московського до ісламових татар, ті ж татари і той посол Ісламів тепер перебуває в Черкасах, і кажуть, що (князь) Московський знаменито їх там обдаровував, і до його залицяються, аби він до нього схильність мав»*. А по-друге, все це пояснювалося небезпечкою нового вторгнення кримців. У цей час Саадет-Гірей I намагався створити антиягеллонівську коаліцію за прикладом тієї, що існувала наприкінці XV ст. І йому це вдалося. Виникла вісь Молдавія–Крим–Москва, метою якої були українські землі Польщі і Литви. Кожна із сторін повинна була завдати одночасного удару: Молдавія – по Покуттю, Крим – по Черкасах, а Москва – по Києву.

Саадет-Гірею I захоплення хоча б Черкас давало великі політичні дивіденди: знищувався оплот опозиції, забезпечувався північний кордон Кримського ханату, відкривалися нові території для кочів'їв і, найголовніше, втілювалася в життя давня мрія кримських правителів про захоплення Середньої Наддніпрянщини. Московський посол у Криму Злобін прямо писав, що метою хана є не тільки Черкаси, а й Київ. Вочевидь, підготовка до наступу на Київ велася ще раніше. Як зазначалося вище, ще взимку 1523–1524 рр. з Криму на адресу литовського уряду йшли прямі погрози щодо цього міста. А у 1526 р. *«цар Турецький взяв порозуміння з царем Перекопським, прагнучи людей своїх з гарматами направити під замки... українні, а передусім під Київ, хочучи того славного і знаменитого замку...»*

Києва добувати...». Але блискуча перемога К.Острозького на Ольшаниці звела ворожі плани нанівець.

На нашу думку, в 1531 році хан повертається до ідеї захоплення Києва, а прибуття яничар з гарматами було обумовлене саме цим. Султану ж, з огляду на початок чергової воєнної кампанії турків у Європі, була конче необхідна нова виправа кримців проти Ягеллонів. До того ж, втягуючи Москву у конфлікт, кримському правителю вдавалося автоматично зменшити її тиск на Казань. Участь Порти обумовлювалася її політикою в цьому регіоні. Сутність турецької політики полягала у підтримці в Криму вірного їй хана і мала за мету не допустити зміцнення позицій ВКЛ у Східній Європі, адже це автоматично загрожувало б позиціям османів у Північному Причорномор'ї та на Кримському півострові. До того ж, у 1533 р. закінчувався термін польсько-турецького перемир'я. В той же час Папа Римський в умовах загрози турецького нападу на Італію просив у короля допомоги. Сулейман I, зацікавлений у продовженні перемир'я, воєнним ударом з півдня підштовхував Сигізмунда I до цього кроку. Таким чином, знову на Україні, навколо прикордонного міста Черкаси, вирішувалася доля східноєвропейської політики.

Наприкінці січня 1532 р. Саадет-Гірей I оголосив мобілізацію з центром збору в Ісламі. Через одинадцять днів кримські війська й турецькі союзники уздовж Дніпра рушили на Черкаси. Як підрахував В.Ластовський, кримсько-турецькі війська наблизилися до міста наприкінці лютого – на початку березня 1532 р. Це вторгнення кардинально відрізнялося від звичайних нападів кримців на Україну і було подібне до походу Менглі-Гірея I на Київ у 1482 р., оскільки агресори не розсилали чамбули за ясиром, а сконцентрували сили навколо конкретного населеного пункту.

Чисельно у війську домінували кримські вояки, але ударну силу становив саме півторатисячний турецький корпус. Бельський писав, що це були яничари. Якщо так, то хан мав у своїх руках досить могутню силу, оскільки в першій третині XVI століття яничари – султанська гвардія – були одними з найкращих вояків у Європі. З огляду ж на те, що загальна чисельність яничар на всю величезну Османську імперію коливалась у межах 10–12 тисяч чоловік, то кількість їх при

хані була досить значною. Злобін у своєму повідомленні звернув увагу Василія III на численну й сильну вогнепальну зброю кримсько-турецького війська. Причому, малася на увазі як ручна зброя, так і гармати.

Про наявність у Саадет-Гірея I артилерії сповіщав Вільно і Сигізмунд I. Бельський повідомляє точну кількість гармат у хана – 50 штук. Для порівняння, найсильніший замок воєводства Київський у той час мав 30 гармат. Причому, серед облогової артилерії були досить великі гармати, кулі від яких Остафій Дашкович пізніше привозив на Петрівський сейм: *«До ради привіз великі кулі стрільби татарської»*. Сам хід облоги відомий мало. Сигізмунд I, оголошуючи мобілізацію, писав, що Саадет-Гірей I *«замку нашого добуває»*. Про штурм писав і Бельський, додаючи, що татари і турки сильно обстрілювали Черкаси і намагалися підпалити дерев'яні укріплення. Це було небезпечно, адже у 1482 р. саме підпал стін дав змогу кримцям оволодіти Києвом. Цей облоговий спосіб степовиків ми зустрічали і в попередніх подіях. Судячи з реєстру виплат на ремонт замку від 1533 р., татарам і туркам вдалося пошкодити 20 городень з 29 існуючих.

Отже, штурми і атаки на фортецю йшли майже з усіх боків. Але, не дивлячись на це, Саадет-Гірею I так і не вдалося захопити замок. Далося взнаки те, що між мобілізацією кримців і їх походом до Черкас пройшло не менше місяця. Цього часу виявилось достатньо такому воєначальнику як Дашкович, щоб зібрати навколишнє населення, й без того звикле до частих війн, і організувати оборону. Серед більш пізніх виплат мешканцям Черкас дві з трьох адресовані міщанам, причому, кожна з них сама по собі більша за виплату загальну. З цього виходить, що, по-перше, замкнувшись у замку, міщани покинули свої будинки в острозі, і ті, зрозуміло, були знищені під час облоги. І по-друге, саме міщани становили основну частину гарнізону і, відповідно, несли більшість матеріальних і фізичних втрат. Хоча, ясна річ, при старості були його особисті та замкові слуги, а також місцева шляхта і козаки. На те, що кошти для оборони йшли зі старостинської скарбниці Дашковича, недвозначно вказує знову ж таки виплата *«Старості черкаському і канівському пану Остафію Дашковичу за шкоди від Саадет-Гірея – царя Пере-*

копського прийняв і за справу Ординську п'ятсот кіп грошей зі скарбу» (ця сума справляє враження ще більше, коли згадаємо, наскільки бережливий щодо витрат був Сигізмунд I)». Основною втратою оборонців був відступ Іслам-Гірея зі спільниками за Дніпро.

Отримавши повідомлення про облогу Черкас, Сигізмунд I одразу сповістив Панів-Раду та регіональних урядовців. По всьому ВКЛ була оголошена мобілізація. Конкретні ж оборонні заходи мали такий вигляд. Загальнодержавне земське ополчення після збору мало бути розташоване там, де вкажуть Пани-Рада. Його роль зводилася до того, аби не пропустити прориву кримців до внутрішніх областей держави: *«Аби той неприятель наш не мав великої сміливості далі у панство наше рушити»*. Що ж стосується захисту України і деблокади Черкас, то тут оборонний план передбачав використання місцевих сил. Волинське ополчення під головуванням князя Іллі Костянтиновича Острозького повинно було зібратися у Полонному й звідти, розвідавши про безпечність шляху на Київ, *«до того замку нашого швидко тягнути і як можучи тим замкам рятунок чинити»*.

Бельський зазначав, що облога тривала 13 днів, тоді як Томіцький, будучи сучасником тих подій, в одному із своїх листів називав 12 днів. Згідно з позицією М.Бельського причиною закінчення облоги був той факт, що війська Саадет-Гірея I зазнали великих втрат. Свідчення старожилів під час ревізії Черкас у 1552 р. доповнюють це твердження іншим фактом: *«За держання пана Остафія, коли цар Перекопський доставав їх на тому місці, де тепер замок стоїть, рятовано там їх тоді, прибулими (вояками) з Києва водою Дніпром»*.

Таким чином, серйозні втрати, підхід українських військ і постійна небезпека появи з тилу кочуючого в степу Іслам-Гірея змусили Саадет-Гірея I припинити облогу і розпочати переговори з Дашко-

вичем. Останній, взявши татарських заручників, приїхав до хана у ставку. Там, за словами Бельського, О.Дашкович і Саадет-Гірей I пообідали і нібито побраталися, так що, як каже польський хроніст, черкаський староста хана *«з неприятеля приятелем королю Сигізмунду I пану своєму учинив»*. Так чи інакше, але з документів відомо, що Саадет-Гірей I попросив Остафія Дашковича супроводити до короля кримських послів – князя Тохтамиша і Салтан-Кула. Причому, як інформував Сигізмунд I Панів-Раду ВКЛ, *«він (хан. – Авт.) у больших речах своїх дав доручення старості нашому Черкаському пану Остафію нам від себе мовити...»*. Відступаючи від Черкас і побоюючись переслідування, хан взяв заручником у О. Дашковича одного з його службників.

Чергова поразка від Литовської держави посилилася для Криму ще однією зовнішньополітичною втратою. Росія не тільки не втрутилась у Черкаську кампанію, а навпаки, вдало використала її у власних інтересах. Скориставшись тим, що кримські війська були скуті на Середньому Подніпров'ї, Москва здійснила державний переворот у Казані і скинула з престолу тамтешнього хана Сафа-Гірея, замінивши його на свого ставленика. Внаслідок перевороту було покладено край одинадцятирічному правлінню у Казані династії Гіреїв. Таким чином, план Саадет-Гірея I по захопленню центральної України, відволіканню Москви від Казані й знищенню Іслам-Гірея дав прямо протилежні результати. Вже у червні-липні 1532 р. черкаський староста повідомив Сигізмунда I про те, що Іслам-Гірей, за згодою османського посла в Криму Айдарбека, оволодів Очаковом і Перекопом, а Саадет-Гірей I перебуває у Кіркорі. Дашкович попередив уряд про спроби турків примирити ворогуючих Гіреїв. Він докладно інформував про загальну політичну ситуацію в Криму, в тому числі й про перебування там ексхана Сафа-Гірея.

РОЗДІЛ 4. СТАРОДУБСЬКА ВІЙНА І УКРАЇНА

Перемога під Черкасами зупинила татарсько-турецьку агресію, спрямовану на Україну, але не зняла її в перспективі. Взагалі, 1532 рік позначився для Литовської держави і Польщі напруженням у зовнішньополітичній сфері. Корона з перемінним успіхом вела війну з Молдавією. Крім того, як уже зазначалося, закінчувалося перемир'я з Османською імперією. Для продовження його і встановлення *«вічного миру»* до Порти було послано польського посла Петра Опалинського. ВКЛ же знаходилося на порозі війни з Москвою. Хоча литовським послам і вдалося 24 березня 1532 р. продовжити перемир'я з Росією ще на рік, проте реальний стан справ вказував на готовність Василя III в будь-який момент розпочати військові дії. Сама угода про продовження перемир'я була підписана московським урядом з неохотою, під тиском Черкаської перемоги ВКЛ.

У травні через свого посла Василій III виговорював Саадет-Гірею I за те, що той, *«дійшовши з військом своїм до Черкас, раптом з похода свого повернувся в Перекоп»*. Саме в цей час, *«по Божому в небо вознесінні у неділю»*, в Києві отримали листа від московита, що був перед цим служебником воєводи, в якому Андрія Немировича попереджували про підготовку московських військ до наступу на місто.

Політика Вільно мала відповідати тому стану речей, що склався. Сигізмунд I у своєму посланні від 12 травня наказував Панам-Раді подумати про склад посольства до

Криму. Що ж стосується кримських послів, то Солтан-Кула було відправлено одразу, а Тохтамиш мав їхати, на думку короля, разом з литовським Великим послом. Повідомлення про підготовку Москви захопити Київ змусило короля і Панів-Раду прискорити оборонні заходи. До Києва було послано підключника віленського Олехна Федоровича Кривця із завданням ремонтувати замок. Підскарбій земський пан Іван Горностаї отримав від Сигізмунда I усне розпорядження щодо перевірки київського арсеналу й забезпечення його всім необхідним. Що ж до гарнізону, то було вирішено послати до Києва *«декілька ловитів»* на заставу. Вибір припав на місцеву шляхту, підсилена вояками з Пінсько-Турівського регіону.

На дипломатичному фронті Пани-Рада запропонували королю два варіанти: або послати до хана *«великі»* упоминки з паном Оникієм Горностаєм, або *«рівні»* – з дяком Андрієм Мацкевичем. Сигізмунд I, керуючись думкою задобрити хана, не даючи йому при цьому підстав розглядати себе як господаря становища, наказав відправити до Криму великі упоминки, але з Мацкевичем. Князя Тохтамиша, Магмедімія та інших татарських послів було направлено до Мозиря назустріч з литовським послом, а вже звідти вони мали разом їхати до Саадет-Гірея I. Виняток становив тільки Маакул-мурза, якого Сигізмунд I залишив при собі. В королівському листі, адресованому Саадет-Гірею I, хану давалося зрозуміти, що Литовська держава і Польща готові прийняти його пропозиції

щодо миру, привезені Тохтамишем, Солтан-Кулом і О.Дашковичем. Однак спочатку хан мав обов'язково скласти присягу перед литовським послом разом з «князями і вланами своїми», а «докончан'є» зі своїм Великим послом у супроводі литовського посла прислати до Сигізмунда I. Тільки тоді король і Пани-Рада ВКЛ присягнуть у відповідь і вишлють упоминки. Щоправда, тут обумовлювалося, що упоминки будуть, як за Вітовта, Казимира й Олександра, тобто такі, що мають разовий характер і менші за прийняті при Сигізмунді I.

Новий перерозподіл влади, який почався у Кримському ханаті, а саме захоплення Іслам-Гіреєм Очакова і Перекопа, змусив Сигізмунда I скорегувати початковий план. Він запропонував Панам-Раді послати до Іслам-Гірея окремого посла з упоминками. На думку короля, литовські послани мали поїхати разом. Пани-Рада ж повинні були подумати, кого і з чим послати, а також про те, як забезпечити вільний і безпечний проїзд одного з послів до Саадет-Гірея I. Врешті-решт було вирішено направити до Саадет- та Іслам-Гіреїв двох окремих послів: дворян Андрія Мацкевича та Гліба Есьмана відповідно. Виходячи з того факту, що виплата упоминків не гарантувала спокій державі з боку татар, а також розуміючи, що Перекопська Орда «знищена і вельми упала», литовський уряд не став посилати до Криму великих або «урочистих» упоминків. Замість цього було вирішено запропонувати кримським правителям по дві тисячі золотих (половину – грошима, половину – тканинами) щороку. Така виплата, на думку урядовців ВКЛ, повинна була мати вигляд добровільного подарунка за конкретно виконану роботу. У випадку ж відмови Саадет-Гірея I пристати на пропозиції литовської сторони, уряд ВКЛ залишав за собою право за допомогою воєнної сили стверджувати свої позиції у даному регіоні.

Питання зміцнення замків і збільшення військ на Київщині займало помітне місце в листуванні Сигізмунда I і Панів-Ради. За королівським наказом, підскарбій земський перевірів припаси та забезпечення службових київського гарнізону й поповнив нестачу. Проблемним залишалося питання, ополчення яких саме повітів і з яким почтом мають їхати до Києва. Пани-Рада скаржилися, що діючий реєстр вже вичерпав себе, оскільки «мало не половину того почту померло». Проте король видав категоричний наказ виставляти вояків згідно діючого реєстру: «*аби ті почти згідно попису служби були виставлені і що б ні в чому той почот людей не був зменшений*».

Пани-Рада пропонували королю «*не рушити зем'ян Дорогицьких, Белських, Мелницьких*», а зібрати з них гроші, за які найняти кілька сот службових і дворян, бо «*велика послуга з тих людей княжих, ніж з повітів, нам була*». На це Сигізмунд I відповів: що мовляв, під час його останнього мешкання у ВКЛ вже було встановлено плату з кожної служби по два гроша, «*або з коня по 16 грошей, на висилку службових на оборону*», і за ці гроші була набрана й направлена до Києва жовнірська рота у 200 коней. Нова же плата недоречна, бо «*тоді б одно піддани наші к тяжкості прийшли*». Тому король видав наказ і розіслав відповідні листи, аби до замку їхали вояки з навколишніх земель, ті, хто «*у повіті Київському і біля Мозиря і Овруча і у Волевщині маєтки свої мають*». В той же час хоругви з центральних земель, на думку Сигізмунда I, не треба туди направляти, оскільки «*маєтки їх від Києва далеко і самі далеко. І швидко вони не прийдуть і продуктів на них немає*». Що ж стосується зазначеного вище ополчення Київщини, то у королівському наказі обумовлювалося, що у заставу особисто повинні їхати тільки «*рівнійші... зі слугами своїми*», а «*преложнійші князі і пани нехай би слуг своїх, згідно тих маєтків виставили...*».

Для зміцнення цієї застави до Києва було послано Волинське та Подільське ополчення. Час збору всіх військ був призначений «*на народження Матері Божої*». Тоді ж до Києва було послано 4 гармати з 10, закуплених у Польщі. Така пильна увага, приділена Київщині, пояснювалася, з одного боку, тим, що у Чернігові йшла підготовка московських військ до будівництва фортеці: «*від Києва в 7 милях, у маєтку пана воеводи Віленського (Ольбрахта Гаштовта. – Авт.), хоче двір свій і людей наших послати там свого (підкреслення наше. – Авт.) замку будувати і вже їжу приготував*». З іншого ж боку, знову поширилися тривожні чутки про загрозу з Криму. Десь на початку літа українські козаки захопили торгову валку, яка належала кафінським купцям. О.Дашкович через свою агентуру в ханстві отримав інформацію про підготовку як Саадетом-, так і Іслам-Гіреями акції помсти.

Мобілізація ополчення на українських землях ВКЛ й укріплення прикордонних замків принесли свої плоди – татарського вторгнення у 1532 р. не відбулося. А незабаром Саадет-Гірей I остаточно втратив владу і, поступившись нею племіннику, відплив до Стамбула. Ставши єдиновладним правителем Кримського ханства, Іслам-Гірей I

одразу почав шукати союзників зовні. Враховуючи його колишні контакти з Вільно, не дивно, що саме туди він поспішив направити посольство, засвідчуючи власну приязнь. Для підвищення статусу цих послів Іслам-Гірей I разом з ними відпустив і служебника Остафія Дашковича, який з березня перебував у закладі в Орді. Окрім союзних пропозицій, новий кримський хан просив Сигізмунда I відпустити додому Маакул-мурзу, а також свого слугу Яньш Дчувана, який мешкав у Гаштовта. Вочевидь, кримський правитель мав підтримку серед Ширинів, верхівка яких сильно постраждала від Саадет-Гірея I, і присутність у державі сина Бахтіяр-мурзи була конче необхідна новому хану.

Король діяв оперативно. Давши догану Мацкевичу за те, що той без королівської згоди повернув з Києва до Литви, він наказав Панам-Раді поквартитися з відповіддю Іслам-Гірею I. Сигізмунд вимагав, аби з Вільно Мацкевичу була дана інструкція, як поводитись і що казати хану. Упоминок, що їх готували для Саадет-Гірея I, мали бути дещо збільшені. Мацкевич мав доставити їх Іслам-Гірею I. Що стосується Маакул-мурзи, якого утримували в закладниках, то Сигізмунд I справедливо зауважив, що від цього мало толку, мовляв, раніше у закладі перебував Чжен-Гірей-мурза, але це не завадило кримцям нападати на Польську й Литовську держави, доки їх не побив на Ольшаниці князь К.І.Острозький. Тому король вирішив Маакул-мурзу *«та інших татар, які з ним при нас є»* разом з Іслам-Гіреєвими послами відпустити. Те ж стосувалося і Яньш Дчувана, якого мав захопити із собою Мацкевич.

Офіційна відповідь хану в основному збігалася з тією, яку планувалося направити Саадет-Гірею I (див. вище. – *Авт.*). Доповненням було нагадування Іслам-Гірею I про допомогу грошима і людьми, яку він отримав раніше від ВКЛ. Цікаво, що в цьому документі теж фігурує Дашкович у ролі головного інформатора щодо подій у Криму. Вочевидь, король навмисне згадував черкаського і канівського старосту у листах до ханів з огляду на високий авторитет Остафія Дашковича серед кримських феодалів. Поспіх, з яким Сигізмунд I давав відповідь Іслам-Гірею I, пояснюється передусім побоюваннями литовсько-польського монарха, аби новий хан не пристав на пропозиції інших правителів, маючи, напевне, на увазі молдавського і московського. Тут повною мірою виявляється намагання Сигізмунда I зруйнувати вісь Молдавія–Крим–Москва. Оволодіння кримським престолом Іслам-Гіреєм I все-

ляло впевненість у короля щодо цього. Та й стосунки нового хана з Василієм III не склалися. Грамота, надіслана з Криму до Москви, як зауважив О.Ф.Малиновський, містила зарозумілі й образливі для московського правителя слова.

Таким чином, ханат вносив розкол у антиягеллонівську коаліцію і на деякий час забезпечував спокій українським землям ВКЛ і Польщі. Це було тим доречніше, що Андрій Немирович отримав від свого агента з Криму повідомлення про домовленість Василя III і Петра Рареша щодо спільного наступу на Україну. Причому, московський монарх обіцяв *«сам і з людьми своїми має під замок наш Київ бути на день святого Юрія майбутнього свята восени...»*. З огляду на це, король наказав, аби ті, хто мав їхати до Києва на службу, поквартитися і *«щоб кожен з них на том замку нашем аж до другого року від нас установленого, який у листах наших їм буде виписаний мітками... і без науки нашої звіти не з'їжджати...»*.

Незабаром по приїзді Мацкевича до Іслам-Гірея I було прислано з Криму жалуваний ярлик. Специфікою його було те, що даний ярлик був звичайною копією Мухаммед-Гіреєвого ярлика, виданого Богатирем Гаштовтові у 1517 році. Іслам-Гірей I змінив тільки початок, а сам текст, включаючи імена Мухаммед-, Богатир- та Алп-Гіреїв, залишив. Це цілком задовольняло Вільно, оскільки зміст документа, особливо щодо антимосковського союзу, в повній мірі відповідав моменту. Сама ж незрозуміла, на перший погляд, форма, а саме звичайний плагіат старого тексту, пояснюється поспіхом, з яким новий хан хотів видати ярлик і тим самим показати Сигізмундові I і Панам-Раді, що він є справжнім і законним правителем Криму.

Справа в тому, що Іслам-Гірей, зайнявши ханський *«стілець»*, звернувся до Сулеймана I з проханням прислати до Криму кого-небудь ханом. Як влучно підмітив В.Д.Смирнов, за допомогою цього політичного маневру він хотів повернути до себе прихильність султана. Для Сигізмунда I було вигідно убезпечитися з боку Іслам-Гірея присягою і ярликом, хоча на той момент він уже володів інформацією про рішення Сулеймана I з приводу Кримського ханату. Польський посол у Стамбулі Опалинський повідомив Краків, що Сулейман I, залишаючись вірним своїй політиці, вирішив поставити ханом Сахіб-Гірея, який мав антимосковські погляди і намагався нав'язати їх султанові. На початку 1533 р. між Сигізмундом I і Сулейманом I

було укладено «вічний мир» і одночасно з цим до Криму було прислано Сахіб-Гірея. Такий збіг не був випадковим. Сулейман I таким чином забезпечував своєму ставленнику спокій з боку ВКЛ, яке, з огляду на події 1528–1529 і 1532 років, могло підтримати свого клієнта Іслам-Гірея I. Тим більше, що в цей час на Київщині спостерігалось скупчення литовських військ. Тоді ж султан надіслав попередження Сигізмунду I, щоб «з *ваших україн не почалося*» якого-небудь воєнного виступу.

На нашу думку, тут мова йде не тільки про молдавський кордон. Те, що документ перекладено староукраїнською мовою, крім бажання Сигізмунда I повідомити Панів-Раду про мир, пояснюється ще й тим, що в цей час відбувались напади на турецько-татарське прикордоння саме з українських земель ВКЛ. Пригадаємо хоча б розгром черкаських козаками валки кафінських, тобто турецьких підданих, купців. Та й сам Сахіб-Гірей I вже в перші місяці свого правління «*посилав донесення... часто про тих козаків*». Крім політичного прикриття, Сахіб-Гірей I мав ще й сильний турецький воєнний супровід, який складався з 60 пушкарів, 300 латників, 1000 сейменів, 40 фур'єрів, 30 чаушей, 60 зеаметників і тімаріотів. До того ж, уряд Туреччини почав відраховувати Сахіб-Гірею I суму на утримання особистої гвардії, т. зв. «*псарні гроші*». За таких обставин Іслам-Гірею I нічого не залишалось, як погодитися на титул калги.

Намагання Саадет-Гірея I втілити в життя стару мрію кримських правителів щодо захоплення Києва, Черкас і центральних українських земель загалом в результаті запеклої боротьби місцевого населення закінчилися поразкою. Ця невдача врешті-решт стала фатальною для хана і змусила його назавжди залишити Крим. Оборона Черкас показала, що українські землі слугували могутнім мілітарним резервом ВКЛ, використання якого дало змогу ефективно вплинути на ситуацію у Кримській державі.

Новий 1533 р. обіцяв Вільно непогані перспективи в політиці. З османами було підписано мир, і в Стамбулі намітилося зростання антимосковських течій, про які Сигізмунд I міг знати від Опалинського. Це, як зауважив Греков, спонукало польських урядовців «*до дій, які дали певні результати*». Захоплення Османською імперією Угорщини і підписання «*вічного миру*» зблизило Стамбул, Краків і Вільно. На думку турецького вченого Галіла Іналджика, неабияку роль у такому перебігу османської зовнішньої політики відіграв Сахіб-Гірей I, якому вдалося пере-

конати Сулеймана I в намірі російських правителів захопити колишню золотоординську територію у басейні Середньої і Нижньої Волги. А це було не вигідно Стамбулу, який збирався воювати з Персією за розширення свого впливу на Месопотамію і Кавказ. Щоправда, остаточне розуміння небезпеки з боку Москви у Туреччині отримали на середину XVI століття. Але вже Сахіб-Гірей I отримав фактично дозвіл на розширення кримської агресії супроти Росії, не забуваючи при цьому кордонів Литовської держави, а також Польщі.

Сахіб-Гірей I, на відміну від Саадет-Гірея I, котрий змалку жив у Туреччині, як політичний діяч сформувався під безпосереднім впливом політичного оточення свого батька Менглі-Гірея I та брата Мухаммед-Гірея I, отже, брав активну участь у здійсненні ними великодержавного курсу Кримського ханату у Східній Європі. Під час війни Мухаммед-Гірея I з Москвою у 1521–1522 рр., як відомо, Сахіб-Гірей був Казанським ханом, супротивником Василя III. У зв'язку з послабленням Криму після смерті Мухаммед-Гірея I і поступаючись перед воєнно-політичним тиском Москви, він був змушений залишити Казань у 1524 р. і повернутися до Криму. Ставши правителем Криму і все ще вважаючи себе законним, але позбавленим влади володарем Казані, Сахіб-Гірей I не міг оцінити призначення Василієм III ханом у Казань у 1532 р. Джан-Алі інакше, як ворожу акцію. Відтак природно, що новий хан фактично став продовжувачем великодержавного курсу своїх попередників. Уже в червні кримці, керовані Сафа-Гіреєм, піддали руйнуванню московський кордон між Мещерою і Касимовим. 14 серпня 1533 р. 40-тисячне військо перекопців на чолі з Іслам- і Сафа-Гіреями напало на Рязанщину.

Хоча вірогідність нападу на ВКЛ з боку Кримського ханату у першій половині 1533 р. була досить малою, проте у Вільно не збирався залишатися в стороні від зазначених подій. Тим більше ситуація, як це бувало вже не раз, могла в будь-який момент кардинально змінитися. Тому влітку того ж 1533 р. до нового хана було направлено Великого посла Оникія Горностая з пропозиціями союзу. Литовці пропонували хану, як до того його батькові і брату, 15 тис. золотих (половину – грошима, половину – тканинами) щорічно, окрім тих років, у які хан або його піддані плюндрували ВКЛ чи Польщу. Щоправда, Сахіб-Гірей I, під впливом власних успіхів у війні з Москвою, зайняв більш жорстку позицію. Він вимагав, аби 15 тис. упоминків

було обов'язково доставлено в листопаді, як було домовлено з О.Горностаєм. У випадку ж відсутності упоминків хан погрожував не затвердити присягу.

Серйозною проблемою на переговорах стало козацьке питання. Українські козаки з Середньої Наддніпряни здійснювали часті напади на улуси степовиків. Неодноразові ж скарги Сахіб-Гірея I до литовського уряду залишалися без наслідків. Особливо хана роздратувало те, що під час його нападу на російські землі козаки з Черкас і Канева шарпали кримські фланги і давали притулок путивльським козакам – підданам Москви. Можливо, бажаючи помститися за ці козацькі походи і за допомогою пограбування українських земель підняти бойовий дух свого війська перед великим походом на Рязанщину, у другій половині липня 1533 р. кримці під проводом Сахіб- і Іслам-Гіреїв підкочували до Поділля й зупинилися у 15 милях від Брацлава. До короля надійшла інформація, що хан з калгою збираються здійснити напад на Волинь та українські землі Польщі. Тому Сигізмунд I першого серпня 1533 р. оголосив мобілізацію на Волині і Поділлі, оскільки саме вони мали прийняти перший удар нападників. Король наказував, аби вся місцева шляхта *«кінно, і у зброї були наготові зі всім почтом своїм»* служила аж до Різдва Христового. При цьому, в наказі заборонялося залишати край навіть тим, хто мав раніше королівські грамоти про від'їзд до Вільно чи інших частин країни. Відбулись бої, так би мовити, місцевого значення. Вздовж кордону йшов польський обоз з Язловецьким на чолі, татари його розбили. Судячи з усього, вчасні воєнні приготування дали змогу unikнути ворожого нападу, так що того ж 1 серпня Томіцький у листі до архієпископа Гнездинського писав, що на Русі панує спокій.

Через деякий час у тому ж серпні 1533 р. кримці знову перейшли Дніпро і почали групуватися у небезпечній близькості від кордонів ВКЛ. За повідомленням О.Дашковича, степовики стояли за якихось 13 миль від Черкас. Ходили чутки, що вони збиралися йти на молдаван. По всій країні було розіслано воєнні листи про збір земського ополчення. На цей раз кримці таки напали на Київщину та Поділля, але їх було вчасно перехоплено й розгромлено прикордонними загонами. На Поділлі чи Волині нападників у числі 800 розбив князь Ілля Острозький, причому 12 полонених він відіслав королю в подарунок. На Київщині ж степовиків погромив Андрій Немирович. У жовтні Опалінський писав до

правителя Бранденбургу князя Альберта, що татари два рази розбили польські відділи. Проте важко сказати – мова йшла про того ж Язловецького чи були інші бої.

Незважаючи на татарський напад, загалом ситуація склалася для ВКЛ непогано, оскільки походи кримців на Рязанщину змусили Василя III виставити проти них значні воєнні сили, а це, в свою чергу, дещо послабило напругу на литовсько-московському кордоні. Смерть же Василя III на початку грудня 1533 р. і прихід до влади трирічного Івана IV взагалі звели нанівець московські плани щодо наступу на Литовську державу. Але це була не єдина подія, що вплинула на подальшу політику Вільно і Кракова. Приблизно у травні – червні 1534 р. в Кримському ханаті спалахнуло нове вогнище міжусобної війни, цього разу між прибічниками Іслам- і Сахіб-Гіреїв.

Згадувані московські і кримські події, як уже зазначалося раніше, серйозно вплинули на зовнішню політику ВКЛ. Під впливом деструктивних інтриг, що почалися при московському дворі, на Віленському сеймі, зібраному 15 лютого 1534 р., було вирішено розпочати війну за повернення втрачених раніше білоруських і українських територій. За великим рахунком прикордонна війна між ВКЛ і Росією, як влучно підмітив в свій час В.Сироєчковський, не стихала і в періоди перемир'я. Не були винятком і двадцять років XVI ст. Бойові дії між обома країнами точилися по всьому кордону. Причому з литовського боку відзначилися ті ж персони, що й на татарському кордоні – Семен Полозович і Остафій Дашкович. Показовими щодо масштабу цих баталій є скарги московських воевод на С.Полозовича: *«Семен Полозов(ич), з Речиці в його (московські. – Авт.) волості і села гомельські багатьох людей приславши, війною до самого міста Гомеля повоювали й людей його велів, піймавши, до себе привести...»*. Цікаво, що речіцький намісник змусив усіх полонених присягнути. Ще в квітні 1525 р. Василій III скаржився Сигізмунду I, що С.Полозович нападає на *«волості і села Стародубські, Гомельські, Попову Гору, в Дрокіє, у Маслов десятку, у Крюкіє десятку та інші»*. В жовтні 1532 р. Полозович разом з князем Федором Вишневецьким – знову під Гомелем. Щоправда, невірно думати, що напади були односторонні. Литовські скарги на московських підданих були ідентичні.

12–14 березня 1534 р. вийшов універсал, за яким на 4 квітня призначалася мобілізація земського ополчення в районі Мінська. Після цього дата збору ще кілька разів переноси-

лася, спочатку на 23 травня, а потім 29 червня. Щоправда на початку липня збір війська ще не закінчився. На гроші з сребещизного податку планувалося найняти 2000 драбів. У цьому питанні литовська влада була більш спритною, на кордон було послано 2000 кінноти і одну тисячу піхоти. Зважаючи на те, що московські воеводи сильно укріпили прикордонні міста, король подбав про потужну облогу артилерію.

Відповідно до воєнних приготувань важливим залишалось питання щодо позиції Кримського ханату. Там у другій половині 1534 р. Іслам-Гірей відкрито виступив проти Сахіб-Гірея. Проте турецька допомога дала можливість хану розбити племінника і змусити його сховатися за стінами Перекопської фортеці. Іслам-Гірей втратив більшість знаті, що його підтримувала. Сигізмунд I писав гетьманові ВКЛ Юрію Радзивілу, що при царевичі залишилися лише *«посполиті»* люди. В той же час Сахіб-Гірей I, хоч і вийшов переможцем з битви, проте не мав достатніх сил не тільки для закінчення війни, але й не зміг закріпити свій успіх, тому відступив до Кіркора. Фактично в Криму встановилося двовладдя. Тут виникає питання: наскільки кримська усобиця була вигідна литовській стороні. З одного боку, слухним виглядає твердження М.Крома, що для ВКЛ, яке мало союзню угоду з Сахіб-Гіреєм I, внутрішньокримський конфлікт перешкоджав здійснити обіцяні ханом військові дії проти Росії, про що Сигізмунд I писав кримському володарю в наступному 1535 р. Проте було б дивним якби король написав хану, що його війна з племінником вигідна ВКЛ! Інша справа листування Сигізмунда I з литовськими урядовцями. Коли Сигізмунд I отримав від О.Дашковича повідомлення про *«великий замяток в Орді Перекопській»*, то він якнайшвидше поквапився проінформувати про це гетьмана Юрія Радзивілла. Останній збирав у районі Мінська війська, і король заспокоював його тим, що, поки у Криму війна, *«війська наші від тієї Орди ніякої перекази прийняти не зможуть»*. Радість короля не виглядає дивною з огляду на те, як часто в попередні роки кримці не дотримувалися угод.

Розділивши країну навпіл, ворогуючі сторони розіслали окремі загони на московські землі. Як наслідок, в районі Коломни були зібрані московські війська, щоб дати відсіч татарам. Це в свою чергу ослабило оборону західного кордону Росії.

Припинення нападів степовиків на Київщину дало змогу Вільно активно задіяти воєнну силу воеводства. В той час, як осно-

вні сили литовських військ чисельністю від 20 до 40 тис. чоловік стояли біля Могилева в очікуванні нових підкріплень, на російські землі у березні 1534 р. рушили дві бойові групи. Перша, князя Олександра Вишневецького, йшла на Смоленськ, друга, Андрія Немировича, – на Сіверщину. Отже, кампанія 1534 р. велася фактично силами Київського воеводства, оскільки Немирович був місцевим воеводою, а Вишневецький – намісником Речицького замку. Не дивлячись на малі сили, Немировичу вдалося знищити посад у Стародубі і місто Радогощ разом з місцевим намісником. Воякам Вишневецького поталанило менше – їх було відбито від смоленського передмістя.

Поки на півночі відбувалися баталії, на півдні, у Криму, Оникій Горностай вів активні переговори з обома ворогуючими таборами. На щастя, ці угруповання самі шукали підтримки зовні. Іслам-Гірей зміг закріпитись у Перекопі. Отже, він закрити чи, принаймні, істотно ускладнив для Сахіб-Гірея I доступ до північних країн. Така позиція давала царевичу можливість тримати під прицілом зносини хана з Вільно і Москвою, а також мати плацдарм для самостійних воєнних походів за межі Криму. Сахіб-Гірей I попросив допомоги у Сулеймана I, крім того, він і Іслам-Гірей обіцяли Сигізмунду I *«добримися друзями бути»*. Царевич, користуючись своїм розміщенням, направив до ВКЛ посольство у супроводі королівського толмача Кузулмана. Оникій Горностай, ще коли почалися бої між прибічниками Іслам- і Сахіб-Гіреїв, поспішив сховатись у Кафі, аби ніякої *«трудності і шкоди в той час не прийняв»*. Складна політична ситуація, в якій опинилася Перекопська Орда, значно полегшила литовському послу переговорний процес. Врешті-решт обидва кримських лідери пішли на значні поступки. Окрім загальних обіцянок щодо дружби і союзу, кримці дозволяли королівським підданам вільно їздити за сіллю до Хаджібея і на торги до Перекопа та Кафи, а також, сплативши старі мита, везти товари назад до Києва й Луцька. Причому, Сахіб-Гірей I зобов'язувався забезпечити ці купецькі валки надійною охороною. Кримці обіцяли не нападати на ВКЛ і Польщу та стримувати від цього білгородців. Винних же у нападах Сахіб-Гірей I мав схопити і разом з їхніми родинами вислати до короля.

Ця стаття і особливо згадування в ній білгородських татар багато в чому була обумовлена їхньою активністю в середині 1534 р. В той час, як московські війська нищили білоруські й литовські землі ВКЛ,

10-тисячне татарське військо підступило до Поділля. Отримавши від полонених інформацію про оборонні заходи польського великого гетьмана Яна Творовського і зібрані при ньому війська, степовики відмовилися від наступу. Вони спалили передмістя Заславля і відійшли. За іншими даними, татари вельми сильно повоювали Волинь і вивели 15 тис. полону. В одному з листів за 6 червня 1534 р. сучасник писав, що кілька тисяч татар спустилися володіння князя І.Острозького і рушили на Поділля.

Серйозним успіхом Горностая стала домовленість із кримськими правителями про зменшення річних упоминків. Сахіб-Гірей I мав отримувати 200, а Іслам-Гірей – 60 поставів *«лунських»* тканин з виплатою 30 червня. У випадку ж татарського нападу упоминок взагалі не виплачувався. Хан мав посилати своїх послів тільки в крайньому випадку, фінансуючи їх з упоминку. Основні ж зносини мали відбуватися через гінців, але тут також висувалося застереження, що кримський гонець повинен мати не більше трьох чоловік супроводу. Приймавши присягу від хана, Горностаю повернувся до ВКЛ у супроводі Сахіб-Гіреєвого посла Девлетмурзи.

Ці *«фінансові»* успіхи О.Горностая були тим доречніші, що литовська скарбниця і так була переобтяжена воєнними витратами на війну з Московією, а поляки, як скаржилися О.Гаштовт і П.Гольшанський, не хочуть давати свою долю упоминку. Вже у квітні у Вільно було споряджено нового Великого посла Василя Тишкевича. Новому послу ставилося за обов'язок взяти з Сахіб-Гірея I присягу, ідентичну присязі 1517 р. між Богатир-Гіреєм і Ольбрахтом Гаштовтом, бо докончальний лист, надісланий ханом, був, на думку короля, *«не потому написан»*, як за пращурів. Крім того, Тишкевич мав закріпити домовленості між Горностаєм і Сахіб-Гіреєм I. Що стосується упоминків, то Девлетмурза передав ханське прохання затримати їх у Києві до спеціального повідомлення.

У першій подорожі Василя Тишкевича до Криму багато білих плям. Офіційна версія Сигізмунда I, викладена Сахіб-Гірею I у грудні 1537 р., зводилася до того, що Тишкевича з упоминками було направлено до хана, але Іслам-Гірей перехопив литовського посла і привласнив упоминки собі. Але дана версія була викладена уже після Ісламової смерті, коли королю було конче необхідно приховати свої контакти з опозиційним царевичем. Певно у першій половині 1535 року Василь Тишкевич, староста черкаський і канівський, їхав до Криму з головним завданням – зму-

сити татар до нового походу на Московську державу. Саме в цей час закінчувалася підготовка наступу ВКЛ на Стародуб. І упоминки, які він віз, призначалися саме для цього. В той же час питання, хто саме мав організувати цей похід – Іслам- чи Сахіб-Гірей, – великого значення не мало. Більше того, швидше за все саме Іслам-Гірей був тією силою, на яку у Вільно робили ставку у справі організації військової операції кримців. Бо навряд чи Сигізмунд I і Пани-Рада мали ілюзії щодо того, що царевич погодиться пропустити їхнього Великого посла з цінностями до хана. Був ще один не менш важливий момент.

У 1534 р. Іслам-Гірей приділив значну увагу встановленню союзницьких відносин з Московією. Цим він вирішував дві проблеми. По-перше, виступаючи ворогом Сахіб-Гірея, сподівався отримати від росіян суттєву допомогу, по-друге, підвищував своє значення в очах Сигізмунда I. Добиваючись підтримки Москви, Іслам-Гірей як причину ворожечі із Сахіб-Гіреєм називав його спільні з Сигізмундом I наміри воювати проти Росії. Московські урядовці спершу поставилися до Іслам-Гірея обережно, бо не довіряли йому, але потім вирішили використати сина Мухаммед-Гірея I у війні проти ВКЛ. Енергійні переговори і великі дарунки з Москви привели до того, що 21 січня 1535 р. Іслам-Гірей видав шертну грамоту Івану IV. У ній царевич обіцяв московському правителю бути вірним союзником проти *«...Ахматових дітей і Казимирових королевих дітей Сигізмундом королем почав...»*

Відносини Іслам-Гірея з Московією занепокоїли литовський уряд. Ось чому дипломатична служба ВКЛ вжила енергійних заходів, аби залучити царевича на свій бік. Невдовзі після підписання угоди між останнім та Іваном IV (точніше його матір'ю О.Глинською) князь Стригін на наказ з Москви їхати послом до Іслам-Гірея відмовився на тій підставі, що той у присутності литовського посла в Криму Онікія Горностая присягнув Сигізмундові I бути ворогом Росії. Відповідно і В.Тишкевич, відправляючись до Криму, певно виходив з кон'юнктури, яка склалася.

Літні події засвідчили успіх литовського посольства. В середині серпня 1535 р. маси степовиків на чолі з Іслам-Гіреєм підступили до Рязанщини. Москва змушена була припинити підготовку наступу на Вільно й завернути послані раніше до Стародуба полки. Внаслідок цих дій війська Литовської держави, зміцнені загонами з Польщі, змогли з 16 липня по 29 серпня здобути Гомель, Почеп, Радогощ і Стародуб. До кінця війни

кримці систематично тероризували московські кордони, сприяючи цим Вільно. У лютому 1537 р. було підписане п'ятирічне перемир'я між ВКЛ і Росією з відправною датою 25 березня.

Зменшення напруги на Сході не принесло Вільно полегшення, оскільки в тому ж році загинув Іслам-Гірей. Царевич залишив Крим і направився до ногайців. Судячи з усього, до цього його змусила втрата підтримки з боку кримського населення. Феодали, які підтримували Іслам-Гірея, або загинули, або перейшли до табору прихильників Сахіб-Гірея I, який здійснював небезуспішну зовнішню політику; просте ж населення втомилося від руйнівних міжусобних воєн. Іслам-Гірей не очікував з боку ногайців якоїсь небезпеки. Цим скористався місцевий мурза Баки, який, аби прислужитися Сахіб-Гірею I, а можливо, і за його намовлянням зібрав 1000 чоловік, зненацька напав і вбив сина Мухаммед-Гірея I.

Загибель головного кримського опозиціонера одразу позначилася на політиці цієї східноєвропейської татарської держави. Вже сьомого грудня 1537 р. Сахіб-Гірей I прислав до короля свого гінця Текеша з повідомленням про смерть царевича і про те, що хан повністю взяв у свої руки всю Перекопську Орду. А незабаром до короля прибув і Великий посол хана князь Бумак. Він привіз ту ж інформацію з доповненням про необхідність надіслання попередніх і теперішніх упоминків. Вимоги Сахіб-Гірея I, на перший погляд, були досить незначними. Та й сама кандидатура посла мала заспокоїти Сигізмунда I, оскільки Бумак був братом Адрагмана. Проте при королівському дворі не впадали в оману щодо зміцнення позицій хана і, відповідно, Кримського ханату у Східній Європі. Тому, не гаючи часу, до Сахіб-Гірея I було відправлено королівського гінця Хаску (разом з ним повертався і Текеш). Хаска повинен був передати Сахіб-Гірею I відповідь: мовляв, у ВКЛ задоволені кінцем розбрату серед кримців, упоминки готові і будуть надіслані взимку разом з відповідним Великим послом у супроводі Бумака.

Король вирішив у березні зібрати у Вільно сейм, на який направив від себе лист з Іваном Горностаєм. Давши загальний огляд Сахіб-Гіреєвих прохань, Сигізмунд I попередив Панів-Раду, що хан, маючи у своїх руках всю Орду, може в будь-який момент напасти, бо Іслам-Гірея вже нема і, відповідно, нікому стримувати агресивні плани кримського уряду. Причому, король зазначав, що сплата упоминків не зменшить цю небезпеку. Тому Пани-Рада, на думку литовського володаря,

мали подумати про забезпечення кордону належною обороною. На сеймі було вирішено не збирати шляхту, а з кожних восьми служб селян (з кожної за уставою виставлялося по одному кінному вояку) зібрати по 20 грошей і *«за ті пенязі відправити ... на замки українні тисячу коней»*. У випадку ж явної загрози ворожого вторгнення мало зібратися все земське ополчення у відповідному місці. У червні того ж року Сигізмунд I, на прохання Панів-Ради, наказав підскарбію земському Івану Горностаю видати 5000 кіп грошей на найм і відправку до Києва ще однієї 1000 коней. У вересні король наказав зі своїх дворів продати деякі продукти і за виручені гроші послати до Києва й міст на московському кордоні *«збіжжя і живностей і сплужів...»*.

У цей час ситуація на півдні ставала критичною. Хан прямо заявив свої претензії на великі упоминки і взагалі, як зазначав король, писав *«з пихою»*. Причому, Сахіб-Гірей I не обмежився погрозами, а *«вже почав і людей своїх в землі наші (королівські. – Авт.) посилати»*. У 1537 р. білгородські, добруджські й очаківські татари здійснили напад на Поділля. Щоправда, в районі Панковець їх було розгромлено польним стражником Миколою Синявським.

Така агресивність хана лежала не тільки в площині внутрішньокримських відносин, а й у тій політичній напрузі, яка вимальовувалася на середину 1538 р. у Східній Європі, особливо у басейні нижнього Дунаю. Молдавський правитель Петро Рареш протягом 30-х років XVI ст. вів війну з Польщею за Покуття. У 1537 році він активізував зносини з Габсбургами, відтак займаючи антиосманську позицію. Туреччина, що вже завоювала добру частину Угорщини і заглибилася таким чином доволі сильно у Центральну Європу, потребувала все більшого забезпечення флангів. Ті умови залежності, які мала Молдавія від Османської імперії, вже не задовольняли останню. А ворожа до османів позиція Рареша і його зносини з Габсбургами послужили каталізатором наступу турків на цю маленьку дунайську державу.

У вересні 1538 р. Сулейман I на чолі величезної армії, чисельність якої, за розрахунками сучасників, становила 250 тис. вояків і 300 гармат, вступив до Молдавії. Кримці мали атакувати Рареша зі сходу. Сигізмунд I побоювався, що турки не зупиняться на Молдавії і рушать далі на північ, до ще не зайнятих угорських територій. У цій ситуації Сахіб-Гірей I намагався здобути якомога більше власних дивідендів, та й турки щедро забезпечували його грошима і зброєю.

У вересні роз'їзди з українських земель повідомили про перехід Дніпра кримцями, які мали до того ж гармати і гаківниці. По ВКЛ було оголошено збір земського ополчення. Шляхта литовських і білоруських земель збиралася у своїх воєводствах, тому весь тягар оборони ліг, як і раніше, на плечі українського населення. Київське, волинське і подільське ополчення перекрили кордон. Це виявилось вчасним з огляду на те, що саме в цей час трапились згадані вище наскоки кримців. Можливо, Сахіб-Гірей I випробовував сили прикордонників. Але київському воєводі А.Немировичу вдалося перекрити шлях нападникам і завдати їм поразки. Ті ж із степовиків, хто уникнув загибелі чи полону, відступили до Хаджибейського лиману. Дорогою вони захопили багато людей, які працювали на пасіках. Щоправда, цей успіх виявився тимчасовим. Загін на чолі з Бернардом Претвичем наздогнав кочовиків і розгромив їх ущент. Було звільнено ясир і захоплено 170 коней, половина з яких виявилася турецькими. Знаменно, що згадуваний бій став по суті бойовим хрещенням майбутнього героя прикордонних воєн з Ордою.

Поразка, завдана молдаванами під Штефанештем, остаточно охолодила бойовий запал Сахіб-Гірея I і змусила його відступити до Очакова, не чіпаючи кордонів ВКЛ і Польщі. Невдачі перекопців додали впевненості литовській стороні на переговорах у Криму. В листі до хана король дорікав йому за те, що *«приятель нашу бачити не хочеш, і з пихою до нас пишеш, яко би не хочаючи о приятель нашу дбати»*. Що стосується упоминків, то Сигізмунд I прямо казав, що платили їх Мухаммед-Гірею I за те, що він воював проти ворогів ВКЛ, а *«не з повинності»*. Тому Литовська держава, за твердженням короля, готова платити за союз обумовлені раніше з Сахіб-Гіреєм I упоминки, тобто 200 поставів *«лунських»* тканин. Якщо ж хан не пристане на пропозиції литовського посла і буде надалі загрожувати кордонам, то Сигізмунд I відверто попереджав про готовність до військових дій.

Навесні 1539 року татари переправилися через Дніпро, загрожуючи як ВКЛ, так і Польщі. По Литовській державі було розіслано спеціальні листи про збір земського ополчення. Сигізмунд I суворо наказував Панам-Раді, аби вони *«чуйність велику мали»*. На початку травня з Києва, Канева і Черкаса прийшли повідомлення про рух кримського війська *«у верх Дніпра.., мимо Чернігова на Лоеву гору»*. Тепер під прямою загрозою вторгнення опинилися

центральні райони країни. Погрози Сигізмунда I хану не були пустим звуком. Саме в той час українські козаки сміливо напали на окремі татарські загони в районі дніпровських переправ. Сигізмунд I наказав литовським урядовцям зібрати військо *«на місці слушнім і пригожим...»*. Виняток робився тільки для волинських загонів. Прикордонні старости повідомляли про підготовку білгородськими татарами (1000 коней) разом з очаківськими (кількасот коней) нападу на Поділля і Волинь. Тому волинцям наказувалося зібратися *«на Бережном між Городком и Дубровицею»*. А вже звіти вони *«в час потреби»* мали йти до основного війська. Татари таки напали на подільські землі Польщі і ВКЛ. В цей час знову добре зарекомендував себе Бернард Претвич, який, очоливши загони з Брацлавщини, Белзщини та інших місцевостей, наздогнав татар за Бериндою і в трьох нічних зіткненнях розбив їх. Переможцям дісталось 560 коней, у тому числі 200 турецьких. Через деякий час білгородці і очаківці разом з турецьким загоном в триста чоловік повторили напад, тепер у напрямку Вінниці. Не маючи достатніх сил, Претвич уникнув відкритого бою і організував засідку під Чаплакчеєю. Ця воєнна хитрість завершилася повним успіхом. Білгородці були розбиті, а їхній ватажок Атока потрапив у полон і був посаджений на палю. Хоча у червні надійшла заспокоїлива інформація про зникнення загрози татарського вторгнення, проте війська все одно не розпускалися ще декілька місяців. Судячи з усього, остаточно воєнне напруження було зняте у жовтні внаслідок походу кримців на Москву.

Таким чином, активні маневри татар вздовж українських земель навесні – влітку 1539 р. були демаршем Сахіб-Гірея I. Бо саме в той час між кримськими урядовцями і Василем Тишкевичем йшли активні переговори. Результатом їх стало укладення на початку 1540 р. нової угоди і видача ханом ярлика. В основі угоди лежали ті ж пункти, що і в угодах 1517, 1532 років. Хану вдалося знову виторгувати 15-тисячні упоминки та їх дворазову на рік сплату. В той же час самі упоминки залишалися тканинами: один постав *«лунської»* тканини за 33 золотих. Визначення цієї виплати було, як і в старому варіанті, *«за добрість»*, а не *«з повинності»*. Що стосується кримських гінців і послів, то стосовно перших все залишалось по-старому; перекопські послі ж отримали право приїзду, хоч і в обмеже-

ній кількості – валкою у 10–20, найбільше 45 чоловік. Утримання всіх інших гінців і послів мало відбуватися за рахунок упоминків.

Стародубська війна, в якій розоренню протиборствующими сторонами піддавалися головним чином українські землі, розірвані між ВКЛ і Росією, показала всю трагічність народу без держави. Водночас на півдні почала відчуватися зміна стратегії нападів військ Кримського ханату, а саме – поступовий відхід від масштабних військових операцій і застосування малої війни загонами від кількох тисяч до кількох десятків вояків. Підписання угоди 1540 р., основні положення якої базувалися на принципах, сформованих у часи Менглі- та Мухаммед-Гіреїв, стабілізувало стосунки з Кіркором. Останньому вже не вистачало сил для наступу на українські землі Великого князівства Литовського рівня перших ханів, а Литовська держава вже не мала можливостей для проведення кримської політики на зразок 1528–1529 рр. чи 1532 р.

Проте заспокоєння на кордонах не було довгим. Уже 1551 року новий кримський хан Девлет-Гірей I знищив Брацлав. Однак повторити ситуацію 1482 р. він був уже не в змозі, а поява Хортицької січі під боком ханату взагалі змусила татар до максимальної мобілізації сил і ресурсів заради її знищення.

* * *

Загалом подальший політичний розвиток ВКЛ та внутрішні протиріччя в державі, що загострилися після смерті Сигізмунда I, досить відчутно вдарили по системі державного управління. Унаслідок цього Литовська держава вже не змогла витримати нового напруження сил під час Лівонської війни і інкорпоровалася 1569 року до Речі Посполитої. Щодо українських можновладців, то багато в чому саме завдяки їхній позиції результати Люблінської унії були такими. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв збагаченню нобілітету. Відповідно шляхта хотіла здобути додаткові пільги і права на зразок польських сусідів. Окрім того, прикордонне становище Волині та Київщини, часті війни проти кочівників гальмували нормальний розвиток краю. Приєднання до Польщі вселяло надію, що спільними зусиллями легше буде захиститися від нападників. Недарма свого часу князь Костянтин Острозький виступав проти проголошення Сигізмунда-Августа великим князем литовським ще за життя його батька. Основна причина тоді була саме ця – побоювання, що буде зруйноване співробітництво по обороні від татар.

Отже, можна констатувати, що «татарська» проблема, яка займала в литовській політиці одну із важливих позицій із середини XIV ст., так і не була повністю розв'язана і врешті-решт призвела до втрати Литовською державою України і незалежності загалом.

Кейстут і Вітовт в полоні у Ягайла. Фрагмент. Художник - Войцех Герсон

Частина 2

ПРАВОВА СИСТЕМА

ТА МЕХАНІЗМИ ЇЇ ФУНКЦІОНУВАННЯ

РОЗДІЛ 1. РЕЦЕПЦІЯ ТА ГЕНЕЗА ПРАВА УКРАЇНИ

Руська Правда і литовсько-українське право

У дослідженні правової спадщини ВКЛ принциповим є питання щодо генези найбільш ранніх правових писемних пам'яток, зокрема уставних земських грамот (обласних привілеїв). Оскільки на території нинішньої України одним із найперших правових збірників була Руська Правда, то, на нашу думку, буде закономірним співставлення її норм із нормами обласних привілеїв для того, щоб побачити, якою мірою вона знайшла своє відображення у праві українських земель, що перебували у складі ВКЛ.

Переважна більшість дослідників історії права відзначала, що Руська Правда була першоосною для литовсько-українського права. «Руська Правда, – писав М. Максимейко, – виникла на тому ґрунті, де розвивалося литовсько-руське право (тобто Середнє Подніпров'я. – Авт.); вона була початковим пунктом його розвитку». Дану тезу частково заперечував М. Грушевський. Він, з одного боку, визнавав, «що право кн. Литовського розвивалося на основі староруського», а, з іншого, зауважував: «...запозичене було се право Р. Правди не з Подніпров'я, а з тутешніх земель (землі басейну Німану, Західної Двини, Березини й Західного Бугу. – Авт.), з їх права і практики, що опиралося на київським праві».

Аналогічні висновки представлені й в окремих дослідженнях останніх кількох десятиліть. Так, у колективній монографії В. Па-

шуті, Б. Флорі та А. Хорошкевич вказувалося, що «на території України та Білорусії діючим залишалось право Давньоруської держави». Генезу інститутів «дєцких», «видоків» та «послухів» із Руської Правди до правових документів ВКЛ показав В. Поліщук. Водночас, з'явилися і критичні публікації щодо зазначеної точки зору. Так, на думку С. Лазутки та І. Валіконіте, статті про майнове і правове становище жінки у Першому Литовському Статуті були запозичені швидше із Помезанської Правди та Кішпорського договору 1242 р., аніж з Руської Правди. Досліджуючи Судебник Казимира 1468 р., І. Старостіна констатувала: «Порівнюючи Руську Правду із Судебником можна говорити про те, що на Судебник Руська Правда безпосереднього впливу не мала».

Отже, вірогідніше, що Руська Правда вплинула на загальний розвиток литовсько-українського права, а не на окремі документи, зокрема на Перший Литовський Статут та Судебник 1468 р. Тепер розглянемо дану тезу на основі аналізу правових норм двох редакцій Руської Правди (Академічного Списку та Троїцького І Списку) з уставними земськими грамотами Новгородської землі 1440 р., Жмудської 1441 р., Київської 1440 р. та Волинської 1452 р.*

* Перших два привілеї хоч і не мають відношення до України, але поки що залишаються єдиними оригінальними, а не підтвердними грамотами, що збереглися до нашого часу. Тому їх порівняння з Руською Правдою та українськими грамотами є логічним. Датування інших двох докладніше буде розглянуто нижче.

Розглянемо спершу статті про систему судочинства. В Руській Правді це особливі форми процесу – «свод» і «гоніння сліду», представлені у Троїцькому І Списку. В окремому місті позивач повинен був «йти» до того часу, поки не знайде злодія. Коли ж підозра падала на жителів за межами даного міста, то обвинувачувач зупинявся на третьому «своді». Тоді дана особа сплачувала вартість краденого («ліца») і з ним же мала «йти» поки не буде знайдено справжнього злочинця. Потерпілому залишалось чекати закінчення «своду», а коли встановлювалась особа злочинця, той і сплачував усі витрати.

Іншою статтею регулювалися справи між жителями різних міст. В одному місті «свод» не допускався із мешканцями іншого. Однак обвинувачуваний пред'являв

свідків або митника, при яких він купував украдену річ; тоді обвинувачувач її забирав, а з втратою іншого мав змиритися. Перший же примирювався із втратою грошей за придбану річ.

«Гоніння сліду» передбачало пошук злодія, який втік з місця злочину, по його сліду. Коли слід приводив до села чи торговельної стоянки («товар»), а їхні жителі не відводили від себе сліду або не пішли на слід, чи почали відбиватися, то вони сплачували вартість украденого та штраф у казну. «Слідити» потрібно було з чужими людьми і свідками. У разі приведення сліду до торгової дороги («гостинець») без села або на пустир, де також не було ані села, ані людей, то ніхто нічого не платив.

Згідно з обласними привілеями усі спірні питання вирішувались у суді:

Київський привілей 1440 р.	Волинський привілей 1452 р.	Новгородський привілей 1440 р.
<p>«Без закону людей не страчувати та мастків не забирати. У випадку чиеїсь провини діяти відповідно до судового рішення: винуватого карати згідно закону та вчинених дій».</p> <p>«Якщо хтось когось образить чи обмовить таємно чи явно, то таку особу не карати ні ув'язненням, ні стратою, а обоє мають стати перед судом християнським і вирішити справу по закону. Винного карати по заслугі».</p>	<p>«Також князів, панів і зем'ян старості нашому словами не ображати та ув'язницю не саджати. В разі їх провини старості направити до нас листа, як ми напишемо у своєму листі чи через посла, що з ними робити, так відповідно до науки нашої чинити».</p> <p>«Старості та намісникам нашим... людей їх не судити, а судити їм самим людей своїх...».</p> <p>«А князя, пана та зем'янина старості й намісникам нашим одному їх не судити, мають посадити біля себе князів, панів і зем'ян та разом з ними судити»*.</p>	<p>«Якщо хтось когось образить чи обмовить явно чи таємно, то нам його не карати ні штрафом, ні мастками, ні ув'язненням, ні грошима, ні стратою, а обоє мають стати перед судом християнським і вирішити справу по закону. Винного карати по заслугі».</p>

Таким чином, у кожному привілеї реалізувався «принцип презумпції невинуватості» особи шляхетського стану: покарати шляхтича дозволялося тільки після рішення суду. Правда, на Волині шляхта отримала значно ширші права, аніж представники інших земель: суд відбувався лише після того, як господар надсилав листа чи свого слугу з відповідними інструкціями. Також вона отримала виняткове право судити власних слуг, окрім чотирьох випадків: грабїж, гвалтування, підпал та «шляхетська рана» – в такому випадку суддею виступав староста**.

Отже, на нашу думку, «свод» як інститут судочинства Руської Правди не має нічого спільного із «судом» як інститутом судочинства представлених обласних привілеїв***. «Гоніння сліду» також відсутнє в уставних грамотах. Встановлення особи злочинця, якщо він не був спійманий на місці скоєння злочину, відбувалось у суді.

Із судочинством тісно пов'язаний інститут свідків («послушство»). Як у Руській Правді, так і в Київському привілеї залежним людям заборонялося виступати свідками у судових справах:

* Дана стаття була включена великим князем литовським Олександром Казимировичем в 1501 р. при підтвердженні Волинського привілею.

** «...старості на замку нашому судити князівських, панських і зем'янських людей в таких випадках: грабїж, гвалтування, підпал та нанесення тілесних ушкоджень шляхтичу, щоб злодіяння не поширювались».

*** У тексті Жмудського привілею статті про судочинство відсутні.

Троїцький І Список	Київський привілей 1440 р.
<p>«А свідчень на холопа не покладати... А в малих справах за потреби покласти на закупа».</p>	<p>«У випадку, коли чоловік, холоп або раб буде свідчити на свого господаря, то з чоловіком, холопом і рабом суду немає, а чоловіка, холопа й раба видати господарю».</p>

Волинський привілей не акцентує спеціально увагу на даному положенні, але аналогічний висновок напрошується із загального контексту грамоти. У Жмудській та Новгородській уставних грамотах статей про свідків немає. Однак, Руська Правда давала можливість позивачу користуватися, в окремих випадках, свідченням «холопа», але тоді вся відповідальність покладалася на обвинувачувача^{*}.

Руська Правда узаконила застосування тортур у судовому процесі (Троїцький І Список): коли донощик не пред'являв свідків і наполягав на справедливості звинувачення, йому дозволялося підтвердити свій позов випробуванням залізом. У разі відсутності прямих доказів вини («ліца»), особа злочинця встановлювалася через випробування залізом, якщо позов не менше 0,5 гривні золота; коли він був меншим, до двох гривень, застосовувалося випробування водою, а ще при меншій сумі – приносилась присяга за власні гроші. Тобто,

йдеться про так званий Суд Божий – який нібито не вважався тортурами. Однак, за матеріалами дослідження Д. Скотта, «техніка тортур під назвою «Суд Божий» була дуже жорстокою, а її результати приносили надзвичайно страшні каліцтва, як фізичні, так і моральні». Наприклад, у 1751 р. у м. Трінг (Англія) сімдесятирічна жінка Рут Осборн, звинувачена в чаклунстві, після випробування водою відразу померла.

Тому вважаємо, що «Суд Божий» за своєю суттю нічим не відрізнявся від інших засобів тортур, які використовувалися в судових процесах того часу.

Обласні привілеї, навпаки, заборонили використання тортур у процесі дізнання. Найбільш категоричним був Новгородський привілей: «Під час тортур віри немає».

Важливою нормою усіх документів, що розглядаються, є права вдов та дітей. Виняток становить лише Волинська грамота^{**}. Як показав проведений аналіз вони майже однакові:

Київський привілей 1440 р.	Новгородський привілей 1440 р.	Жмудський привілей 1441 р.
<p>«Після смерті дружині та дітям володіти маєтком, а в кого дітей не буде – ближньому, а дружина поки залишатиметься вдовою, то володіє майном чоловіка, а записувати дружині грошима лише одну частину, а всього маєтку не записувати. В разі повторного одруження жінка отримувала те, що записав чоловік, а маєток залишався дітям, не буде дітей – близьким родичам; а буде одинокий чоловік, без дітей та родичів, то маєтності на господаря».</p>	<p>«Після смерті князя, пана, боярина чи міщанина їх дружина повністю володіє майном чоловіка поки буде вдовою: коли ж захоче вдруге вийти заміж, то їй залишалося те, що записав чоловік, яке засвідчувалось родичами небіжчика або людьми добрими, а маєток залишався дітям, в разі відсутності дітей, то братам, коли не буде братів, то близьким родичам першого чоловіка».</p>	<p>«А по смерті чоловіків жінці, дітям, потомкам володіти».</p>

^{*} Усі справи розглядалися за свідченням вільних людей. «Холоп» не мав права бути свідком у суді. Позивач міг скористатися свідченням «холопа» (яке, очевидно, носило інформативний, а не обвинувачувальний характер), при цьому сказавши: «кликну тебе в суд із слів холопа, але від свого імені, а не холопського». У такому випадку особа, яку звинуватили, виправдовувалась «залізом». Якщо вона виявлялась винною, то позивач брав з нього свій позов; коли невинною, то обвинувачувач платив за тортури одну гривню, оскільки викликав її на випробування «залізом» із слів «холопа».

^{**} Однак, як свідчать джерела, вони були нормою звичаєвого права. Наприклад, 10 березня 1463 р. Казимир Ягеллончик підтвердив права вдови Простяниці Сангушкової: «має право сидіти на вдовиному стільці, а після смерті все поділити між дітьми».

Дружина померлого, залишаючись вдовою, розпоряджалась, а не володіла його маєтком; якщо вона виходила заміж, то маєток залишався дітям, зберігаючи право лише на те, що залишив їй чоловік, так зване «віно». У випадку відсутності дітей маєток переходив до найближчих родичів небіжчика. При відсутності таких, згідно із Київським привілеєм, маєток переходив у власність великого князя литовського.

В Руській Правді дані норми дуже схожі із цитованими вище, але в набагато ширшій редакції. Наведемо кілька прикладів, які відсутні в проаналізованих уставних грамотах:

– «Жінка, котра, розтративши майно померлого чоловіка, виходила заміж, виплачувала дітям компенсацію;

– «Діти однієї матері, але від різних чоловіків, отримували кожен майно свого батька»;

– «...Діти раба не отримували спадку, але ставали вільними разом із матір'ю»^{***};

– «Якщо в будинку залишалась незаміжня сестра, то від батькового спадку вона не отримувала нічого, але брати, по своїм можливостям, зобов'язувались дати їй придане при одруженні»^{****};

– «В разі смерті «смерда», у якого не було дітей, спадкоємцем виступав князь, незаміжнім дочкам виділялась частина спадку, а коли вже вийшли заміж – не отримували нічого».

У Руській Правді зафіксований також інститут «опіки»: «Якщо залишаються малі діти, а мати вийде вдруге заміж, то ними мають опікуватися близькі родичі разом з майном та будинком до часу повноліття». Незважаючи на відсутність «опіки» в уставних грамотах, її наявність підтверджується іншими документами. Так, 4 квітня 1473 р. Казимир Ягеллончик «дозволив Яньку, Табарєву сину, одружитись на вдові, дружині Монвила в Ейкшистській волості, в якій

є два сини з правом опікуватися цими дітьми; прийняти племінника дружини та опікуватися тими всіма дітьми й маєтностями, щоб все не розтрачувалося, до часу повноліття». Коли на Волині помер зем'янин Яновицький, він залишив після себе трьох синів і вдову, яка пізніше вийшла заміж. Брат небіжчика просив великого князя віддати осиротілих дітей йому в опіку. Володар задовольнив прохання «відповідно до звичаю та права земського».

Отже, окремі принципи цивільного права Руської Правди відтворені в обласних привілеях. Решта стали нормою повсякденної практики.

Серед статей, які стосуються кримінального права, варто виділити статті «про татьбу» («про злодійство»). Вони присутні ще в Академічному Списку: «Якщо вб'ють злодія на подвір'ї, або біля кліті чи хліва, то той вважався вбитим; в разі дотримання до світанку, то вести його на князівський двір; в разі вбивства, коли люди бачили його зв'язаного, то вбивця платив штраф». У Троїцькому І Списку даний пункт конкретизовано: «Злодій, спійманий під час скоєння злочину, вважався ніби забитим псом; в разі дотримання до світанку, то вести його на князівський двір; в разі вбивства, коли люди бачили його зв'язаного, то вбивця платив штраф 12 гривень». Тобто, коли злодія («татя») вбивали під час скоєння злочину, то вбивця звільнявся від відповідальності; якщо залишали його живим до ранку, то мали вести на княжий двір, при цьому у випадку вбивства злодія, якого люди бачили зв'язаним, вбивця сплачував штраф 12 гривень.

Жінка і діти холопа вважалися винними, якщо крали і ховали вкрадене разом із ним, та видавалися потерпілому (правда, господар міг їх викупити); за вільних людей сплачувався штраф у казну князя.

Руська Правда розрізняла, в окремих випадках, крадіжку, здійснену однією людиною та групою осіб: «Хто краде худобу в хліві

* Майже аналогічний пункт був представлений у загальноземському привілеї від 2 травня 1447 р., виданому Казимиром Ягеллончиком: «Ст. 8 В разі смерті князя, рицаря, шляхтича чи містича, вдова залишалася в маєтку чоловіка до того часу, поки перебувала на вдовиному стільці. Їй дозволялось вдруге вийти заміж, однак діти від першого чоловіка володіли майном покійного. У випадку відсутності дітей спадкоємцями виступали близькі родичі».

** На думку М. Максимейка, дане правило виконувалось і значно пізніше. В одній із книг Литовської Метрики дослідник знайшов судову справу боярина Кіндрата, який за життя мав п'ятьох синів і одну дочку від своєї холопки-наложниці. Потім він одружився із шляхтянкою, з якою не мав дітей. Після його смерті, за судовим рішенням, майно успадкувала племінниця; діти рабині отримала свободу і не брали участі в розподілі спадщини.

*** Хоча в обласних привілеях увага на цьому не акцентувалася, але такий стан речей був практичною нормою звичаєвого права ВКЛ. Так, при розподілі майна померлого віленського воеводи Миколая Радзивілла між його дружиною та дітьми у судовому вирокі від 4 серпня 1522 р. було записано: «...Коли будуть розподіляти маєтки, тоді між собою мають укласти угоду, скільки щорічно давати грошей сестрам на проживання до того часу, поки заміж вийдуть... А коли будуть сестер заміж видавати, тоді до першої суми кожен брат має дати своїй сестрі по двісті червоних золотих».

чи кліті, якщо один – платить 3 гривні і 30 кун; якщо їх багато – всі по 3 гривні і 30 кун... Хто краде худобу на полі, чи віцив, чи кіз, чи свиней – 60 кун; якщо їх багато – то всім по 60 кун». Потерпілий міг забрати вкрадену, а потім знайдену у кого-небудь річ тільки після встановлення особи злочинця на «своді»: «Хто впізнає своє втрачене чи вкрадене майно, чи то кінь, чи хорт, чи худоба, то не має права

стверджувати, що це моє, а зобов'язаний піти на «свод» та знайти винного; у знайденого злодія він забирає своє, а чого вже не було – відшкодовувалось; конокрад видавався князю, а клітній – сплачував 3 гривні штрафу».

Серед обласних привілеїв найбільш повною статтю «про татьбу» висвітлені у Київському та Волинському привілеях:

Київський привілей 1440 р.	Волинський привілей 1452 р.
<p>«Хто в кого що вкраде, вартість якого велика і це знайдуть, а злодій («тать») не в змозі відшкодувати, то його на шибеницю; якщо вкрадене переховував у дружини, яка про це знала і користувалася разом із дітьми, то жінка винна з дітьми; а що вкрає, то повернути власнику; якщо злодій в змозі заплатити, то відшкодує позивачу своїм майном, а вкрадене («лицо») на двір».</p>	<p>«Злодія, спійманого із вкраденими речами («полічноє»), судили і карали відповідно до давнього звичаю на території того ж маєтку; вкрадене належало власнику маєтку, де спіймали злочинця. Такого зловмисника заборонялось відпускати; хто б його відпустив або дав на відкуп при наявності доказів вини, той платив штраф по-давньому, як перед тим було»; «Злодій, який спійманий на ярмарку чи місті з речовими доказами: заслужив шибениці – на шибеницю, якщо не заслужив – платив тому, кому шкода, а штраф («вина») тому, кому належав злочинець».</p>

Тобто, на Волині злодія спійманого з «полічним»*, судили і «карали» на місці злочину згідно із давнім звичаєм, «полічноє» в такому випадку йшло на користь власника маєтку, де був спійманий злодій. Відпускати його або давати на відкуп, якщо були докази його вини, заборонялося, винуватий платив штраф. Злодія, котрого спіймали з речовими доказами на ярмарку або в місті, судили відповідно до ступеня правопорушення (вираком могла бути навіть смертна кара через повішання). За Київською уставною грамотою «тать» сплачував вартість украденого; в разі неплатоспроможності, його вішали. Жінка і діти злочинця вважалися винними, якщо знали про факт крадіжки і користувалися вкраденим. Крадені речі поверталися колишньому власнику. Коли «тать» виявлявся заможним, у володіння позивача переходив його маєток, «лицо»** в такому випадку йшло на користь великого князя. У Жмудській грамоті «про татьбу» не згадується зовсім, а Новгородський привілей досить лаконічний: «Якщо знайдуть вкрадене, то повернути власнику, а чого буде не вистачати, видати злодія».

Таким чином, порівняльний аналіз Руської Правди з обласними привілеями не дає підстав з повною упевненістю говорити про домінування староруської «старини» у праві ВКЛ. Рецепція норм Руської Правди, з нашого погляду, виявилася тільки у низці положень. По-перше, у правах вдів і дітей. Однак в Руській Правді вони представлені в ширшій редакції, а лаконічність обласних привілеїв пояснюється, очевидно, існуванням норм звичаєвого права, які, мабуть, не потребували письмового декларування. По-друге, в обмеженні відповідальності дружини і дітей злодія (у Руській Правді дана стаття застосовувалася лише до «холопів», а в Київському привілеї – до представників шляхти). По-третє, в забороні залежним людям виступати свідками. Водночас, система судочинства і статті «про злодійство» уставних земських грамот не мають нічого спільного з Руською Правдою. Тому ми не можемо з упевненістю говорити про рецепцію староруського правового спадку другої половини XV ст. в усіх галузях права окремих земель ВКЛ, зокрема, Київської, Волинської, Жмудської та Новгородської.

* Ми поділяємо міркування М. Ясінського та І. Старостіної, що «полічноє» – вкрадена річ.

** Термін аналогічний «полічному».

Литовські Статуту

Початок XVI ст. для правового розвитку Великого князівства Литовського ознаменувався чіткою фіксацією майбутньої реформи усієї правової системи. Так, перше письмове декларування про запровадження загальнодержавного збірника законів здійснено великим князем литовським Олександром Ягеллончиком при підтвердженні уставної грамоти Волині в 1501 р.: *«А те все маємо дотримуватись тих статей (тобто привілею. – Авт.), що в цьому нашому листі вищеописані до того часу, поки право, статут всієї землі, вітчизні нашій Великому князівству Литовському запровадимо, а коли право статуту у вітчизні нашій устанемо, тоді всі землі наші одного права дотримуватися мають і одним правом судитися будуть відповідно до Статуту»*.

Таким чином, запроваджений у дію 29 вересня 1529 р. Перший Литовський Статут (далі – ПЛС) ознаменував собою закінчення у Великому князівстві Литовському часу домінування уставних земських грамот*. *«Також хочемо і встановлюємо, що вічні часи має дотримуватись, – читаємо в Р.1 §9, – всі піддані наші, як убогі так і багаті, будь-якого роду чи стану, рівно та одностайно тим правом (ПЛС. – Авт.) мають судитися»*. Водночас Статут гарантував збереження старих звичаїв, закріплених у попередніх привілеях: *«Також про збереження старих привілеїв земських та звичаїв, які в тих привілеях описані, підтверджені та схвалені, або нові запроваджено... з дозволу рад наших Великого князівства Литовського дотримуватися будемо»* (Р.3 §6). Проте, як бачимо, дотримання положень старих привілеїв мало санкціонуватися Панами-Радою ВКЛ.

Незважаючи на те, що Статут прийнято значно пізніше, аніж про це заявлено, його поява засвідчила колосальні соціально-економічні та політичні зміни у внутрішньому та зовнішньому розвитку ВКЛ. Більш того, введення в дію Першого Литовського Статуту стало результатом *«грандіозної державної правової програми ВКЛ, своєрідним викликом часу»*. Водночас, усього цього було б недостатньо, якби у феодальному суспільстві ВКЛ побутували недостат-

ній розвиток культури та писемності, слабка науково-правова основа та обмежена кількість правових джерел. Оскільки все це налічувалося в достатній мірі, то підготовка ПЛС виглядає цілком закономірною.

Джерелами Першого Литовського Статуту виявилось, передусім, українське, литовське та білоруське звичаєве право. Щодо цього надзвичайно цінними стали протоколи як суддівських рішень, так і самого процесу, у вигляді «зошитів» чи «книг». Така форма письмової фіксації справи поступово розширювалася та удосконалювалася, перетворюючись на своєрідний прецедент чи «юридичний довідник» для вирішення у майбутньому аналогічних судових позовів.

Другу, надзвичайно важливу групу джерел ПЛС склали писемні правові великокнязівські акти у вигляді земських та обласних привілеїв, котрі активно функціонували в щоденній правовій практиці. Згідно з останніми дослідженнями, найбільш повно у змісті ПЛС із українських грамот представлений привілей Київщини. Зокрема, аналогічними є статті щодо покарання державних злочинців, заборони чужоземцям давати землю та міста у межах ВКЛ, можливості представникам шляхти виїжджати за кордон та обмеженні сім'ї злочинця в кримінальній відповідальності. Безпосередньо із Волинським привілеєм схожими є: присутність під час судового засідання осіб шляхетського стану, послання судового виконавця – *«дичького»* – до звинувачуваного після двох письмових попереджень з'явитися до суду та сплата *«головщини»*. Рецепція обох грамот виявилась у таких положеннях: формулюванні принципу *«шляхетської презумпції невинуватості»*, заборони запроваджувати нові мита та звільненні від сплати окремих податків, необхідності відбувати земську службу (правда на Волині дана норма діяла на практиці і не вносилося до привілею), регулюванні сімейних стосунків (статті щодо сімейного права не були задекларовані Волинською уставною грамотою і діяли лише у повсякденному житті).

Тобто, на момент прийняття Першого Литовського Статуту утворилася своєрідна «литовсько-руська правова система», основу якої, на думку М. Грушевського, становило староруське право, однак *«...це*

* Правда, на думку М. Ясінського, обласні привілеї *«не могли втратити свого значення і після видання загального кодексу»* (ПЛС. – Авт.). Його міркування підтримав А. Пресняков, котрий стверджував, що ПЛС діяв разом із *«місцевими привілеями окремих земель»*. Такого ж погляду дотримувався і Є. Маховенко: *«Після видання ЛС цінність привілеїв зменшилась, але вони не втратили юридичної сили»*.

право Руської Правди було запозичене не з Подніпров'я, а з тутешніх земель (землі басейну Німану, Західної Двини, Березини й Західного Бугу. – Авт.), з їх права і практики, що опиралося на київським праві». Саме така назва – литовсько-руське право – зустрічається в документах того часу: «...те місто наше Новгородок з права литовського і руського, яке там діяло спершу, в право німецьке, яке зветься магдебурзьке, переводимо на вічні часи». Водночас зустрічається й інша назва – «право вітчизни нашої Великого князівства Литовського» чи «право добровільне християнське». Така термінологія вживалася, по-перше, щоб підкреслити місцеве походження правових норм, а, по-друге, щоб відмежувати литовсько-руське право від польського чи німецького (магдебурзьке) права.

Третю групу джерел становили різноманітні судєбники європейських держав, особливо Польщі та Чехії, а також судова практика того часу в цих державах, з якою кодифікатори Першого Литовського Статуту були безперечно знайомими*.

Написання первинної редакції Статуту розпочалося задовго до літа 1522 р., коли розпочав роботу Віленський сейм. Керівництво кодифікаційним процесом здійснювали віленський воєвода, канцлер Великого князівства Литовського Миколай Радзивілл та його брат Ян, надзвичайно досвідчений правознавець свого часу, земський маршалок і голова багатьох маршалківських та комісарських судів. Проте обговорення Статуту на Віленському сеймі здійснювалося після їхньої смерті вже під керівництвом Ольбрахта Гаштольда, який посів уряди віленського воєводи та канцлера ВКЛ. Саме під його наглядом здійснювалась остаточна редакція тексту Статуту, який і був прийнятий на Віленському сеймі у вересні 1529 р. Він був писаний староукраїнською мовою, проте через рік на вимогу королеви Бони секретар О. Гаштольда Деодат Септеній переклав Статут латиною. Саме в цьому варіанті канцлер ВКЛ утвердив своє виключне авторство Першого Литовського Статуту, нічого не залишивши Радзивіллам, а також жодним словом не згадавши про інших високоосвічених членів Панів-Ради та сейму, не говорячи вже про секретарів та писарів. 1532 року ПЛС перекладено польською мо-

вою. Нині налічується сім списків та дві копії Першого Литовського Статуту, які С. Лазутка, І. Валіконіте та Є. Гудавічюс поділили на три редакції: 1) *Списки Первинної редакції* (Дзялинський, Замойський, Фірлейський), писані староукраїнською мовою; 2) *Списки Латинської редакції* (Лаврентіївський, Пулавський); 3) *Списки Пространної редакції* (Ольшевський, Остробрамський – старо-польською мовою, Слуцький – староукраїнською). Свідзинський список (неповних чотирьох перших розділів) дійшов до наших днів в публікаціях XIX ст., тому згадані дослідники не віднесли його до жодної із груп.

Статут 1529 р. складався з 13 розділів та 244 параграфів. Трохи згодом до нього внесено зміни та доповнення і кількість параграфів збільшилася до 283-х. У *Розділі 1 – Про господарську персону* – містяться положення щодо державного права, а також основні моменти цивільних та економічних правовідносин. *Розділ 2 – Про земську оборону* – врегульовував питання, пов'язані із відбуванням шляхтою військової служби. Зокрема зазначалось, що «кожен князь, пан, дворянин, вдова, а також сирота, який досягнув повноліття чи не досягнув, і всякий інший повнолітній чоловік володіючий маєтком, у разі потреби з нами і з потомками нашими або при гетьманах наших повинен на війну ходити і відбувати військову службу відповідно до ухвали земської» (§ 1). Важливим пунктом була заборона мародерства та знищення шляхетських маєтків під час військових дій (§ 13).

Третій розділ присвячено визначенню шляхетських прав – *Про шляхетські вольності та про розширення Великого князівства Литовського*. Влада гарантувала збереження старих урядових посад (§ 4) та встановлених раніше законів; нові мали запроваджуватися зі згоди ради ВКЛ (§ 6). Окрім цього, господар зобов'язувався повернути незаконно забрані території та не надавати землю та урядницькі посади чужоземцям (§ 2–3).

Майнові та сімейні відносини регулювались *Розділами 4 і 5. Про жіночу стать і про видачу дівчат заміж* йдеться в *четвертому*. Вдова після смерті чоловіка володіла лише своєю частиною – віном, а в разі її відсутності майно розподілялося порівну із синами (§ 1). При бездітності у власність

* Ю. Бардах показав зв'язок змісту Першого Литовського Статуту із староримським правом, яке по праву вважається першоосновою всієї європейської юриспруденції.

вдови переходило те, що записав чоловік («віно»), а маєтки переходили близьким родичам; за відсутності вінового запису вдова залишилась на третій частині до того часу, поки не вийде заміж, решта маєтностей спадали ближнім, які мали відбувати з них земську службу (§ 2). При відсутності вінового запису небіжчика і за наявності дітей все майно розподілялося порівну; своєю частиною вдова володіла до того часу, поки повторно не виходила заміж, за таких обставин її частка переходила у володіння дітей, а ті не надавали їй вінця (§ 3). Якщо у вдови не було дітей і чоловік їй не записав нічого, то у її володінні залишалася третина маєтку до смерті, інші дві третини спадали на близьких родичів, до них же відходила вдова частка у випадку смерті чи повторно заміжжя (§ 5). Права опікунів зафіксував *п'ятий розділ – Про опікунів*. Спеціальним великокнязівським розпорядженням дозволялось опікуватися майном неповнолітніх дітей, при цьому заповідані збитки відшкодовувалися (§ 1); малолітні особи могли відповідати за свої вчинки у суді лише після досягнення повноліття, за винятком випадків з чотирьох справ: викуп маєтку, батьківська порука, родовий маєток, по якому батько не завершив судову справу, батьківський борг (§ 2; 5); опікун не мав права продати вотчину дітей (§ 4). Окрім цього, особливими постановами встановлювався порядок розподілу нерухомості між братами та складання заповіту.

Судочинство та порядок проведення судових засідань представлені в *Розділі 6 – Про суддів*. Головними артикулами є такі: винуватість особи та спосіб покарання встановлювалися лише судом; заборона переводити судові засідання на так зване «вище право», тобто безпосередньо до великого князя*. Водночас існував виняток щодо цієї норми: одна із сторін могла звернутися до господаря за умови виникнення підозри, що справа вирішується невідповідно до Статуту. Скаржник просив листа у судді, завіреного печаткою, з яким він мав приїхати на сейм до великого князя литовського разом із суддями. У разі відмови видати документ позивачу дозволялося взяти випис справи та разом з трьома шляхтичами приїхати на

розгляд. Коли б і це не відбулося, тоді суддя платив штраф: господарю 12 рублів грошей та відшкодовував збитки позивачу (§ 1). Суд відбувався за присутності, окрім судді, двох шляхтичів, які приводилися до присяги, разом з намісниками та маршалками воеводи чи старости (§ 2). Судовий виконавець «*дицький*» надсилався до звинуваченого після двох письмових попереджень з'явитися до суду (§ 6). Судові стягнення та плати встановлювалися параграфами 7, 11, 20, 27.

Розділ 7 – Про земське насилля, побої та шляхетську головщину – містить норми визначених аспектів кримінального права. Встановлювався чіткий порядок розгляду справ та відповідальності за: вчинений розбій (§ 1–3), зґвалтування (§ 6), вбивство та нанесення тілесних ушкоджень шляхтичу (§ 7–13, 28) й близьким родичам (§ 14–15), переховування злочинців (§ 30) тощо.

Земельні суперечки розв'язувалися згідно з параграфами *восьмого розділу – Про земельні закони, границі, межі і копи*. Основним правилом виступала заборона єпископам, як католицьким так і православним, князям, панам, удовам та зем'янам захоплювати чужі володіння. У випадку бажання заволодіти іншою нерухомістю обидві сторони на суді пред'являли по вісімнадцять свідків; за ким судді визнавали право доказу, той і мав присягнути разом із шістьма свідками з будь-якого вищезазначеного стану (§ 1). При цьому до уваги бралось здобуте право на власність: кровна спорідненість, купівля-продаж, земська давність (§ 2). Свідки ж обов'язково мали належати до католицького чи православного віросповідання (§ 5). *Розділ дев'ятий – Про лови, пущі, бортне дерево, озера, боброві гони, хмільники, соколинні гнізда* – доповнив попередній з питань різноманітних земельних угідь.

Справи про боргові маєтки та застави вирішувалися згідно з параграфами *десятого розділу – Про маєтки, які в боргах, та про застави*. Зокрема, рухоме майно, що закладалося на певний термін і не викуповувалося, назавжди переходило у володіння того, хто брав заставу (§ 7). Щодо нерухомого майна, то заставаотримувач після закінчення терміну застави мав повідомити близьких

* Цікаве міркування з цього приводу висловив Є. Маховенко. Він вважав, що «довгий час (як мінімум до ПЛС. – Авт.) невдоволені вирокom оскаржували не сам вирок, і апеляція сприймалась не як перегляд справи у вищій судовій інстанції, за участі сторін, а як скарга на суддю, що він не чесний і розглянув справу однобічно. У такому випадку інша сторона заявляла, що спір уже вирішено у нижчому суді і тому великий князь литовський не займався такою справою. Потерпіла сторона мала можливість зняти збитки прямо із судді і тоді спір відбувався між суддею та стороною, яка звинуватила суддю. Поступово це змінилось».

родичів заставонадавача, щоб ті викупили заставлений маєток; якщо впродовж року ті не сплачували гроші, то маєток назавжди переходив у власність того, хто взяв у заставу (§ 8).

Одинадцятий розділ – Про головщини путних людей, селянських та парубкових – стосувався залежних людей. Запроваджувалася плата за вбивство (§ 1–3) та нанесення тілесних ушкоджень (§ 4) різноманітним категоріям підданих (бортник, золотар, органіст, пушкар, пекар, кухар, тесляр, сокольник, ткач та інші). Окремим положенням євреям та татарам заборонялося тримати в неволі християн. Проте механізм реалізації цієї норми був не таким вже й простим: особа, яку єврей чи татарин купив навечно чи вона народилася від купленої челядинки, досягнувши повноліття зобов'язувалася відпрацювати сім років і лише після цього відпускалась на свободу. Якщо хтось був узятий в заставу за гроші, тоді як чоловік, так і жінка відпрацьовували по півкопи грошей за кожен рік до того часу, поки не відпрацюють всю заставлену суму. Челядь, яку надали татарам великі князі литовські, залишалась у вічному володінні (§ 5). Заборонялося вільну людину за вчинений злочин перетворювати на невільну (§ 6). Челядь ставала вільною внаслідок вигнання під час голоду за умови повідомлення про це повітового чи міського урядника і підтвердження з боку свого власника (§ 11). Окрім цього, визначалися чотири випадки, коли людина ставала невільною: народжені від невільних; полонені з ворожої держави; злочинці (окрім злодіїв), які замість смертної кари вибрали неволю, а також їх майбутні діти; одруження з невільною особою (§ 12).

Грошові компенсації щодо насильно захопленої худоби та залежних людей відображені в *розділі 12 – Про захоплення та винагороду*.

Останній, тринадцятий розділ (**Про крадіжки**), присвячено покаранню злодіїв. Для спійманого злочинця було кілька способів спокутування вини: штраф, побиття плітями або смертна кара через повішання. Окрім цього, остаточна вина злочинця встановлювалась у судовому порядку. У разі вбивства злодія на місці вчинення злочину вбивця наступного дня разом із свідками мав засвідчити це власнику вбитого чи його наміснику (§ 20). Сім'я та челядь

не несли відповідальності за вчинений злочин за умови, коли злодія спіймали на місці злочину і в його будинку не було знайдено жодної краденої речі (§ 13).

Загалом же, Статут 1529 р. повністю гарантував збереження і дотримання привілеїв та пільг представникам шляхетського стану й духовенства. Проте у період феодалізму такий підхід був цілком виправданий, більш того, прийняття подібного кодексу законів було значним кроком вперед у процесі формування правової системи держави. Гуманістичні ідеї Першого Литовського Статуту у вигляді задекларованих норм були не просто викликом часу і не залишилися паперовим варіантом, а активно використовувались у повсякденній юриспруденції. Роль ПЛС важко переоцінити і тому, що він відіграв значну роль у подальшій кодифікації та систематизації литовсько-українського права, наступним кроком якої став **Другий Литовський Статут (або Волинський) 1566 р.**

Постійне прагнення шляхти до розширення своїх прав і свобод, а також необхідність удосконалення правової системи держави спричинили початок роботи над новою редакцією Статуту. Так, у 1551 р. передбачалося утворити комісію у складі 10-ти осіб (5 католиків та 5 православних), проте було визначено лише 5 католиків. Однак невідомо чи зазначена комісія дійсно була утворена у визначеному складі та розпочала роботу, оскільки інформація з Бельського привілею 1564 р. зовсім іншого змісту: *«Згідно нашої волі та дозволу рад наших обрані на то були... особи певні, ради наші маршалкові земські, урядники земські, хоружі та інші особи роду й народу шляхетського, справ чужоземних, котрі спільною діяльністю поправили старий статут і написали деякі нові розділи стосовно суду і судового порядку»*. Загальне керівництво роботою здійснював канцлер ВКЛ Миколай Радзивілл Чорний.

Передбачалося, що Статут у новій редакції стане чинним з 11 листопада 1564 р., однак через суперечки з окремих параграфів силу закону він набрав з 1 березня 1566 р. Про цьому, вже через три місяці спеціальним привілеєм у текст внесено незначні зміни й доповнення.

Статут 1566 р. складався з 14 розділів і 367 параграфів; окрім цього, були вписані

Віленські привілеї 1563 й 1565 рр. та Бельський привілей 1564 р. Нинішнім дослідникам, за даними В. Райдзелюнаса, відомі 58 рукописних списків Статуту: 13 староукраїнською мовою, 40 – польською і 5 – латиною.

Третій, останній, Литовський Статут затвердив своїм привілеєм король Сигізмунд III Ваза 28 січня 1588 р. Підготовка тексту здійснювалася під керівництвом канцлера ВКЛ Остафія Воловича та підканцлера Лева Сапєги. Статут складався з 14 розділів та 488 параграфів. Головною відмінністю від попередніх двох редакцій став, як визначив дослідник Я. Юхо, *«своєрідний поділ гілок влади у державі: законодавча (сейм), виконавча (великий князь, адміністративний*

апарат) та судова (Трибунал ВКЛ, земські та підкоморські суди, вибрані та незалежні від адміністрації)». На його думку, *«Статут 1588 р., переважно у редакції 1614 р., був головним письмовим кодексом діючого права в Україні (у Київській, Подільській та Волинській губерніях до 1840 р.)»*.

Насамкінець відзначимо, що поява Литовських Статутів ознаменувала собою початок якісно нової епохи в юриспруденції не лише ВКЛ, а й українських земель зокрема. З'явившись у першій третині XVI ст., вони продовжували удосконалюватись і не втрачали своєї актуальності впродовж трьох століть, підтвердженням чому є активне використання їх норм у судовій практиці.

РОЗДІЛ 2. УСТАВНІ ЗЕМСЬКІ ГРАМОТИ

Київщина

Перехід українських земель до складу ВКЛ породив проблему врегулювання відносин між великокнязівським урядом та адміністрацією інкорпорованих територій. Відсутність єдиного для всієї країни законодавства призвела до того, що землі мали різні права. Тому для нормалізації відносин потрібні були відповідні правові документи. Ними стали привілеї, норми яких і визначали ступінь залежності окремих областей від сюзерена та регламентували їх внутрішнє життя. Саме через це мешканці регіонів отримували від великого князя вказані грамоти. Норми цих документів склали основу правової та судово-адміністративної системи не лише України, а й Великого князівства Литовського в період до видання Першого Литовського Статуту 1529 р. Надання привілеїв великими князями литовськими розпочалося з XIV ст. Проте спочатку це були поодинокі явища, а в з другої половини XV ст. даний процес набув масового характеру.

Одним із основних питань в цьому напрямку є походження уставних земських грамот та причини їх видачі. На думку М. Ясінського, метою пожалування привілеїв було «...намагання визначити відношення області до держави та бажання регламентувати взаємні стосунки між населенням області та місцевими урядовими органами», а приводом до цього стало «знищення удільної системи» і, водночас, «централізація всіх функцій верховної влади в особі великого князя». Якщо з першою частиною можна

погодитися, то друга потребує докладнішого розгляду.

За М. Ясінським, кожна земля в своїй історії мала періоди, коли великим князям литовським необхідно було утвердити свою владу в областях. Такі моменти наступали або в результаті завоювання (Смоленщина) або внаслідок придушення повстання (Жмудь), або через залучення на свій бік жителів краю у міжусобицях (Полоцька земля), або під час ліквідації окремих уділів (Київщина, Волинь, Вітебщина). Так, наприклад, учений, посилаючись на Київський привілей 1507 р., припустив, що перший такий привілей Київська земля отримала за часів Вітовта (роком видання такої грамоти історик називав 1396 р., коли зі смертю Скиргайла Вітовт направив у Київ свого намісника Івана Ольгимунтовича), а вперше був підтверджений Казимиром у 1471 р. після смерті князя Семена Олельковича під час призначення київським воєводою Мартина Гаштольда. Його підтримав М. Довнар-Запольський, який доводив існування Вітовтового привілею: «*Казимиріє привілей вказує на те, що він ексцерпірує* грамоти Вітовта; але можливо він вніс і повну його грамоту, яка стосувалася суду і повинностей... Інша справа, якої форми була ця грамота*». Однак, у тексті вказаного Київського привілею 1507 р. немає прямих вказівок на те, що уставна грамота видавалася Вітовтом. У преамбулі документа читаємо: «*Били нам (Сигізмунду. – Авт.) чолом слуги наші, князі і пани, бояри, зем'яни і вся*

* нім. exzerpieren – робити виписки цитат з книги.

шляхта київська, та показували перед нами лист доброї пам'яті батька нашого, короля Казимира його милості, і брата нашого короля Олександра». Тобто жодного натяку на існування якого-небудь «листа», пожалуваного Вітовтом.

Правда, у привілеї згадуються його часи – «як було за великого князя Вітовта та Жикгимонта»^{*}. Однак, серед виділених нами 38 статей ім'я Вітовта зустрічається лише у шести статях, а Сигізмунда Кейстутовича в одній (!). Тому малоймовірно, на нашу думку, що привілей Вітовта (якби він дійсно був) складався б лише із шести статей. Скоріше всього, як вважав М. Грушевський, «дане формулювання було тільки нормою старої практики і нічого більше». Ще одним доказом того, що Київська земля не отримувала привілею від Вітовта є Уставна грамота «обивателям і шляхті Київській» 1 вересня 1529 року, в якій йдеться, що вперше шляхта Київщини отримала привілей від Казимира, який потім був підтверджений Олександром: «...першочергово за доброї пам'яті батько наш (Сигізмунда. – Авт.) Казимир, король польський і великий князь литовський, а потім брат наш Олександр, король, і ми самі, дали їм (шляхті Київщини. – Авт.) право добровільне християнське та привілеєм нашим то їм підтвердили по тому, як батько наш їм був дав». Приводом до нового підтвердження стала пожежа великокнязівського замку в Бересті^{**}, під час якої «ті права всі троє... того часу у вогні згоріли». Тобто у полум'ї зникли три документи, а повертаючись до преамбули привілею 1507 р., неважко встановити які саме: оригінальна грамота Казимира, підтвердження Олександра та Сигізмунда. На неможливість існування Київського привілею, наданого Вітовтом, вказав також І. Якубовський. Він визначив,

що підтвердний привілей 1507 р. містив схожі статті із загальноземським привілеєм 1447 р. і Судебником Казимира 1468 р. Історик також сумнівався у можливості володіння литовськими боярами маєтками у Київській землі (що було закріплено в одній із норм грамоти), яка щойно перейшла під безпосередню владу Вітовта. Отже, приєднуємося до думки вчених, що Київського привілею як мінімум до червня 1440 р. (саме того року Казимира обрано великим князем литовським) не було.

Не менш складним є визначення другої можливої дати видання уставної земської грамоти Київщині – 1471 р., яка припадає на час правління Казимира Ягеллончика, про якого і йдеться у підтвердженнях 1507 та 1529 рр. В обґрунтуванні саме цієї дати дослідники вказували, що, по-перше, як зазначалося вище, цього року помер київський князь Семен Олелькович і Казимир, всупереч волі киян, котрі хотіли, щоб новим князем став брат померлого Михайло, направив у Київ свого намісника Мартина Гаштольда і тому для «заспокоєння» жителів Київщини він і видав відповідний привілей; по-друге, привілей 1507 р. містить у собі статті, схожі із попередніми документами Казимира: загальноземським привілеєм 1447 р. та Судебником 1468 р. (І. Якубовський відзначив також близькість окремих його положень із реконструйованим ним самим Смоленським привілеєм 1442 р.), тому й Київський привілей міг бути пожалуваний тільки після 1468 р. Дійсно, за нашими спостереженнями, 1–11, 13, 16, 21, 29, 32 статті уставної земської грамоти 1507 р. відповідають 2–9, 11, 13, 14, 16 статтям загальноземського привілею 1447 р. Для прикладу наведемо статті, в яких йдеться про право шляхти на виїзд за кордон:

Київський привілей 1507 р.	Загальноземський привілей 1447 р.
<p>Ст. 16. «А які князі та пани захочуть поїхати до інших земель повідомлять нам чи подадуть чолобитну нашому наміснику, а в своєму маєтку залишать особу таку ж добру, ніби як сам, а без себе і з своїми людьми до кого буде справа, тому суд здійснювати, тоді може з доповіддю їхати, якщо служби земської не буде. А без них маєтків не чіпати. Тільки у ворожу землю не їхати проти нас і нашої землі».</p>	<p>Ст. 11. «Також дозволяємо, щоб князі, рицарі, шляхтичі, бояри добровільно мали право виїхати з наших земель князівства великого для здобуття кращого досвіду, або для учасників рицарських до кожної землі, сторін, за винятком сторін ворожих; а коли будуть виїжджати зі своїх маєтків, щоб служби наші не були уповільнені, і нам і намісникам нашим ніби самі були, скільки потрібно служили б».</p>

^{*} М.Ясінський, аналізуючи еволюцію Київського привілею, не припускає, що він міг бути підтвердженим великим князем литовським Сигізмундом Кейстутовичем, який також згадується у документі разом із Вітовтом.

^{**} Можемо припустити, що пожежа відбулась приблизно в 1525 р. Оскільки приводом до видачі нового підтверджувального привілею пану Андрію Борисовичу Лозці на отчині маєтки Лутки та Хилчичі у Турівському повіті також стала пожежа в Берестейському замку: «як з Божого допущення замок наш Берестейський і все місто згоріло». Документ датовано 22-м вересня 1525 р.

Як видно, обидва документи дозволяли представникам шляхти виїжджати за межі ВКЛ. Відмінність полягала тільки в тому, що у першому привілеї даним правом користувалась обмежена кількість осіб («княжата і ланове») і на виїзд потрібен був дозвіл або великого князя, або його намісника.

Докладний порівняльний аналіз Судебника 1468 р. із Київським привілеєм 1507 р. зробила І.Старостіна, яка встановила, що 26 стаття привілею («про татьбу») повністю відповідає 1, 2, 4 та 5 статтям Судебника.

Окрім цього, якщо погоджуватися з М. Ясінським, що обласні привілеї видава-

лись у зв'язку з ліквідацією удільної системи у ВКЛ, то 1471 як рік видання Київського привілею повністю підходить.

Однак, у такому формулюванні дана концепція не може бути повністю прийнятою через кілька обставин. У зв'язку із віднайденням С. Жемайтисом Новогрудського привілею 1440 р., який залишається найдавнішим з тих, що дійшли до наших днів, маємо можливість порівняти його положення із Київським 1507 р. та загальноземським 1447 р. У результаті проведеного співставлення видно, що Київський привілеї надзвичайно схожий із Новогрудським, а окремі статті повністю збігаються:

Київський привілеї 1507 р.	Новогрудський привілеї 1440 р.
<p>Ст. 4. «Якщо хтось когось образить чи обмовить таємно чи явно, то таку особу не карати ні ув'язненням, ні стратою, а обоє мають стати перед судом християнським і вирішити справу по закону. Винного карати по заслугі»;</p> <p>Ст. 7. «А хто яке покарання заслужив, то того самого карати по його вині, а дружину, дітей в маєтку не чіпати. Винний батько, карати батька, винний син, карати сина; а батька за злочини сина не карати, а сина за злочини батька не карати, хто винен, то й відповідає».</p>	<p>Ст. 1. «Якщо хтось когось образить чи обмовить явно чи таємно, то нам його не карати ні штрафом, ні маєтками, ні ув'язненням, ні грошима, ні стратою, а обоє мають стати перед судом християнським і вирішити справу по закону. Винного карати по заслугі»;</p> <p>Ст. 2. «А хто яке покарання заслужив, то того самого карати по його вині, а дружину, дітей не чіпати, маєтки не рушити, тільки тих, хто знав про злочин, карати: винний батько, карати батька; винний син, карати сина, а батька за злочини сина не карати, а сина за вину батька не карати, тільки того карати, хто винний».</p>

Схожими є також 3, 5, 6, 7 та 9 статті Новогрудського привілею із 10, 13, 16, 21, 24 статтями Київського. По-друге, перші вісім статей (усього 19) уставної грамоти Ново-

грудської землі відповідають 3–6, 8–9, 11, 14, 16 статтям (загалом 16) загальноземського привілею 1447 р. Наведемо приклад статті про «діцьких»

Новогрудський привілеї 1440 р.	Загальноземський привілеї 1447 р.
<p>Ст. 7 «Також на князівських і панських людей діцьких нам (великому князю. – Авт.) не давати, кому буде шкода, спершу у власника шукати правди: в разі відмови власника у визначений термін здійснити суд, нам і нашим намісникам діцьких дати, а присуджений штраф заплатити своєму власнику».</p>	<p>Ст. 14 «Також на позов зазначених князів, рицарів, шляхтичів, бояр, міщан, діцьких не давати: спершу від пана, підданий якого вчинив шкоду, має здійснитись суд; в разі відмови з'явитися у встановлений термін, тоді діцький наш, або заказник мають бути послані: а винний штраф заслужив, пану своєму, а не іншому, зобов'язаний заплатити».</p>

Відмінність їх полягає лише у кількості категорій людей, які користувалися судовим імунітетом: судові виконавці («діцькі») брали участь у судовому процесі тільки після того, коли у встановлений термін («рок») справа не була розглянута «господарем» або «панамі».

Таким чином, беручи до уваги разючу схожість Новогрудського привілею 1440 р. із Київським 1507 р., а разом з тим подібність їх обох із загальноземським 1447 р. (див. таблицю 1), можна висловити міркування, що першу уставну земську грамоту Київська земля отримала із рук Казимира Ягеллончика у період між червнем 1440 р. – травнем 1447 р.

Таблиця 1

Перелік подібних статей трьох привілеїв

Новгородський привілей 1440 р.	Загальноземський привілей 1447 р.	Київський привілей 1507 р.
Ст.1.	Ст.3.	Ст.4.
Ст.2.	Ст.4.	Ст.7.
Ст.3.	Ст.5.	Ст.16.
Ст.4.	Ст.6.	–
Ст.5.	Ст.8–9.	Ст.10.
Ст.6.	Ст.11.	–
Ст.7.	Ст.14.	Ст.13.
Ст.8.	Ст.16.	Ст.21.

Тепер спробуємо встановити більш точну дату видання першого Київського привілею. Найвірогіднішою, з нашого погляду, є друга половина 1440 р. На користь цієї дати видання Київського привілею свідчить аналіз політичної ситуації у ВКЛ. Після вбивства 20 березня 1440 р. великого князя литовського Сигізмунда Кейстутовича новим володарем ВКЛ був обраний 29 червня 1440 року 13-річний син Ягайла Казимир. У результаті, як зазначала О. Русина, «*черговий верхівковий переворот дав поштовх сепаратистським тенденціям на місцях*». Зокрема, на півдні ВКЛ через пропольську політику Свидригайла виникла реальна загроза переходу Волині та Київщини до Польщі. Тому молодому князю, спираючись на своїх прихильників, слід було закріпити владу та стабілізувати внутрішньополітичну ситуацію у державі. Завдяки регенту Я. Гаштольду, «волинське питання» вирішилось шляхом надання Свидригайлу цієї території у довічне володіння, а коли останній визнав зверхність Казимира, тоді отримав від нього ще й Гомель і Туров; Київщину повернуто старшому сину Володимира Ольгердовича Олельку (Олександрю) (котрий з 1435 р. перебував в ув'язненні разом із сім'єю за допомогу Свидригайлу під час війни 1430–1438 рр.), і, як дослідив М. Грушевський, вже з початку 1441 р. існують документи від Олелька в новій

ролі київського «государя-отчича»; Вітебськ і Полоцьк добровільно визнали владу Казимира, а повстання в Жмуді та Смоленську було придушене силою.

Водночас діяльність уряду нового князя, як свідчать джерела, характеризується також наданням окремим землям уставних земських грамот: Новгородській у 1440 р., Жмудській в 1441р. та Смоленську в 1442 р. Останні дві були пожалувані для «заспокоєння жителів», про що свідчить, наприклад, перша стаття Жмудського привілею: «*Що проти нас котрий від нас відійти мав, то все їм відпускаємо і всю злість, хитрощі*». Тому, на нашу думку, роздаючи привілеї окремим областям та беручи до уваги подібність привілеїв Новгородського та Київського, Казимир, відновлюючи владу Олелька в Київщині, пожалував цій області першу уставну грамоту*. Отже, датою видання цієї грамоти є підстави вважати другу половину 1440 р., коли київський стіл зайняв Олелько**, а не ліквідацію Київського уділу в 1471 р., як про це писали М. Ясінський та І. Якубовський***.

Яким же був цей перший привілей? І. Якубовський стверджував, що «*перша частина Київського привілею (як видно із самого тексту документа, він поділяється на дві частини. – Авт.) може бути визначальною дослівною копією привілею Казимира*

* Аналогічні проблеми і з Київським магдебурзьким привілеєм. Донині достеменно не встановлено, в якому році він був виданий. Як стверджує О. Русина, це були останні роки XV ст., оскільки «на початку Олександрового правління київське міщанське «поспільство», очолюване війтом, жило за власним звичаєвим правом, що його освячувала традиція Вітовтових часів, а деякі норми сягали «Руської правди».

** Додатковим доказом є міркування К. Гурського, що Олелько Володимирович отримав Київщину «з титулом не князя, а намісника».

*** У сучасній історіографії щодо ліквідації Київського уділу у 1471 р. висловлено критичні міркування. Так, О. Русина зауважувала, що «*навіть після утвердження на Київщині режиму воєводського правління скасування її удільності не розглядалось як остаточне... Навіть термін «Київське воєводство» не відразу прижився на місцевому ґрунті, а вперше фіксується актами 1533 р. Київщину, як і раніше, вважали князівством*».

1471 року». Однак, проаналізувавши першу частину грамоти, яка закінчується положенням про взаємовідносини з Ордою і складається із 34 статей, можна побачити, що майже всі вони відносяться до першого привілею, за винятком трьох:

Ст. 8. «*А отчини і вслуги не забирати, що вслужили у великого князя Вітовта та Жикгимонта, і в батька нашого короля його милості (Казимира. – Авт.), і в брата нашого (Олександра. – Авт.), що надали предки наші, то їм підтверджуємо**».

Ст. 9. «*А що дали князь Олександр і князь Семен, а отчини не чужі, того у вас не чіпаємо, а побачивши листи, нашими листами те підтвердити з ласки нашої, то вже буде наша данина***».

Ст. 28. «*А що дали люди князь Олександр і князь Семен, тим людям рибу не ловити, сіна не косити і дворів наших не селити****».

Отже, перші 34 статті Київського привілею 1507 року (за винятком трьох вищезазначених) можемо визнати уставною земською грамотою Казимира Ягеллончика Київській землі. Перше підтвердження, ми вважаємо, було здійснено великим князем литовським Олександром Ягеллончиком у період між 1492 р. (коли успадкував великокнязівський стіл) до 1495 р. Оскільки у грамоті великого князя литовського Олександра до черкаського намісника Кміти Олександровича від 27 липня 1495 р. чітко вказувалось: «... ми (Олександр. – Авт.) на то вам (шляхті Київщини. – Авт.) право наше дали всій землі Київській». Тобто, до 1495 р. Олександр вже пожалував підтверджуючий привілей. Він повністю відповідав привілею Казимира, але з невеликими доповненнями до ст. 8. («...і в батька нашого короля його милості» (Казимира. – Авт.), та, можливо, додано ст. 28. Стосовно другої частини Київського привілею 1507 р. можна погодитись із І. Якубовським, що вона була приписана Сигізмундом I Старим, оскільки в даній частині документа (в якій йдеться про скарги «князів, панів та землян» на дії воєвод та урядників і відповідні резолюції на них великого князя) не має жодних посилань на аналогічну діяльність Олександра Ягеллончика.

Актуальним нині залишається питання щодо визначення характеру Київського привілею 1507 р. М. Ясінський стверджував, що він, хоч і був виданий на прохання всієї шляхти Київщини, але за змістом «є актом земським, загальностановим», аргументуючи це також існуванням особливої уставної грамоти, пожалуваної київським міщанам: «*Били нам чолом слуги наші, князі, пани, бояри, зем'яни, вся шляхта кийвська...*». Такого ж погляду дотримувався і М. Владимирський-Буданов. Іншу точку зору обстоював Ф. Леонтович, який назвав «*київський устав 1507 р. чисто шляхетським привілеєм*», та М. Грушевський. Ми вважаємо, що ближче до істини були двоє останніх. Оскільки, провівши текстуальний аналіз даного привілею, ми не виявили жодного факту, який би підтверджував висновок М. Ясінського про загальноземський характер Київського привілею.

По-перше, усі права, що надавались окремими статтями, побудовані на основі того, кому виданий привілей. Для прикладу розглянемо статтю, яка забороняла феодалам приймати залежних людей: «*А їм (шляхті Київщини. – Авт.) наших (великокнязівських. – Авт.) людей, а ні литовських не приймати, а нам, великому князю, церковних людей, князівських і панських за себе не приймати, отчинних людей непохожих*».

По-друге, лише в одній статті привілею 1507 року зустрічаються представники не шляхетського стану: «*У випадку, коли чоловік, холоп або раб буде свідчити на свого господаря, то з чоловіком, холопом і рабом суду немає, а чоловіка, холопа й раба видати господарю*». Привертають увагу категорії осіб: «чоловік», «холоп», «раб». В усіх інших статтях вони більше не зустрічаються, натомість, як це видно із попереднього прикладу, йдеться про «*людей церковних, князівських, панських*». Таким чином, на нашу думку, категорія «люди» у Київському привілеї характеризує представників шляхетського стану, які за згаданою статтею отримали право недопущення до свідчень у суді осіб не шляхетського походження, а «чоловік», – як стверджував М. Владимирський-Буданов,

* Ми навели повний текст статті, але до Казимирового привілею належить її перша частина, до слів «...Вітовта та Жикгимонта...»; друга же, як це видно із тексту, приписувалась у майбутніх підтвердженнях, тому не може бути віднесена до часів Казимира Ягеллончика.

** Дана стаття приписана Сигізмундом, оскільки в ній йдеться: по-перше, про отчини, які надані були київськими князями Омельком та Семеном Омельковичами; по-друге, в заключній частині стверджується, що такі отчини слід тепер вважати «нашою даниною», тобто Сигізмундовою. Зрозуміло, що такого трактування не могло бути у привілеї Казимира.

*** Стаття повторює попередню 27: «*А церковним людям, князівським і панським рибу не ловити, сіна не косити, дворів наших не селити, тільки знати їм своїх власників, хто кому служить, як було за великого князя Вітовта, а наші двори нашими людьми заселяти*», але акцентує увагу на тому, що «дали» князі Олександр та Семен. Можливо, це було приписано при підтвердженні Олександром Ягеллончиком.

– «кріпосний (залежний. – Авт.) селянин». Схожої думки дотримувався Є. Маховенко. Він зазначав, що «чоловік – це селянин, який проживав із свого господарства і був зобов'язаний виконувати феодалні повинності». Даний висновок підтверджується також положеннями Короткого списку Руської Правди. Так, «людям» обласних привілеїв відповідав «моуж» Руської Правди, а залежні селяни названі у ній «холоп» або «смерд».

Таким чином, Київщина першою серед українських земель, які входили до складу ВКЛ, отримала уставну земську грамоту в другій половині 1440 р. Вона відображала виключно інтереси шляхти і мала характер становий, а не загальноземський. Саме цей правовий документ і регламентував усі галузі внутрішнього життя регіону до видання Першого Литовського Статуту. Норми привілею мали не лише декларативний характер, а, як буде показано нижче, своїм практичним застосуванням підтвердили власну конституційність.

Волинь

Іншим, надзвичайно важливим у геополітичному просторі пізнього середньовіччя українським регіоном ВКЛ була Волинь. Ця область у різні часи отримала чотири грамоти. Першими були грамоти, пожалувані польським королем Ягайлом Луцькій землі у 1392 р. та 1432 р. Можемо погодитись із міркуванням І. Якубовського, котрий стверджував, що вони не можуть вважатися обласними привілеями всієї Волині через кілька політичних обставин. По-перше, грамоти видавалися у короткі проміжки часу, коли Луцька земля знаходилась у безпосередньому володінні польського королівства, відповідно, привілеї жалувався польській області, а не литовській; по-друге, пізніше привілеї «не знаходяться ні в якому генетичному зв'язку з поименованими привілеями Ягайла». Таким чином, існує

тільки два Волинських обласних привілеї, котрі були видані до виходу в світ Першого Литовського Статуту^{***}: 1501 р. та 1508 р.^{****}, пожалуваних відповідно великими князями литовськими Олександром Ягеллончиком та Сигізмундом I Старим. До речі, текст першого привілею чітко вказував період його дії: «...до того часу, поки права, статуту всієї землі, вітчизні нашій Великому князівству Литовському пожалуємо, тоді всі землі наші мають дотримуватись одного права та одним правом мають судитись відповідно до Статуту».

Оскільки обидва документи вказують на те, що архетипом була грамота, видана Казимиром^{****}, то виникає питання, коли ж був пожалуваний перший Волинський привілей. До того ж, вважаємо за необхідне виділити із підтверджень протограф. Тобто слід провести, передусім, текстуальний перехресний аналіз обох привілеїв, а потім і з іншими правовими документами середини XV ст.

Як відомо, Волинська земля остаточно перейшла під безпосередню владу Литви у 1452 р., після смерті її князя Свидригайла. У зв'язку з цим частина істориків пов'язувала факт отримання Волинню першої уставної грамоти саме з цією датою, коли областю почали управляти великокнязівські урядники. Їхнім опонентом виступив І. Якубовський, який, не називаючи точної дати, відніс момент видання привілею «до часу більш пізнього», аргументуючи це наступним чином: «привілеї цей (Казимирів. – Авт.) містив невелику кількість статей, причому вони не мали принципового значення і стосувалися головним чином зловживань великокнязівських старост і намісників», тому й привілей був виданий після 1452 р., «коли намісники Казимира встигли вже своєю діяльністю викликати невдоволення жителів». Його думку поділяв також і М. Грушевський. З нашого погляду, ближче до істини

* І. Данилович вказав на існування ще однієї Ягайлової грамоти Луцькій землі 1427 р. (однак це є не що інше, як копія привілею 1432 р.). М. Ясінський дану грамоту не вписав до реєстру обласних привілеїв тому, що він уважав неможливим надання такої грамоти Ягайлом у 1427 р., оскільки в цей час великим князем литовським був Вітовт, і малоймовірно, щоб Ягайло намілювався пожалувати привілей області, яка була під контролем віленського великокнязівського столу.

** Існує ще третя підтвердна уставна грамота Волинській землі 27 березня 1547 р. Однак вона, з нашого погляду, мала символічний характер, оскільки на теренах ВКЛ вже активно використовувався Перший Литовський Статут.

*** У публікації 8-ї Книги записів Литовської Метрики роком видання привілею поставлений 1508. Це пов'язано з тим, що в самому документі відсутня дата, але він, по-перше, знаходиться між документами, що датовані серпнем 1508 р. і, по-друге, в заголовку реєстру справ указаний 12 індикт, який припадає на період з 01.09.1508 до 31.08.1509. Прийняте датування грамоти 1509 р. в *Актах Западной России* може бути і помилковим. Оскільки 12 індикт тривав ще останні 4 місяці 1508 р.

**** «...щоб тримали їх (волинську шляхту. – Авт.) відповідно до права їх землі, як було за батька нашого, короля його милості (Казимира. – Авт.)» (1501 р.); «... щоб тримали їх відповідно до права їх землі, як було за батька нашого, короля його милості Казимира, так і за брата нашого Олександра короля» (1508 р.).

підійшов М. Ясінський, про що свідчать наступні аргументи.

По-перше, спочатку виділимо із підтверджень 1501 р. та 1508 р. Казимирів привілей. Як слушно помітив І. Якубовський, укладач другого документа мав перед собою дві грамоти: Казимира і Олександра і, виписуючи з них окремі статті, як правило, помічав, видані вони «*батьком і братом*» правлячого короля або ж тільки «*братом*». Із цих поміток видно, що до часу Казимира повинна бути віднесена перша половина привілею, котра закінчується словами: «*а якщо не заслугоує шибениці – кому шкода, тому платить, а штраф («вина») тому, чий чоловік*». З цих слів починаються статті, додані Олександром. Отже, всі статті до вказаних слів можемо визначити як привілей Казимира.

Тепер порівняємо його із загальноземським привілеєм 1447 р. та Київським 1440 р. Виявляється, що стаття першого про право феодалів на суд та судові штрафи («*вини*») своїх людей повністю відповідає другій час-

тині ст. 4 Волинського привілею: «*...судити їм самим (волинській шляхті. – Авт.) людей своїх та штрафи («вини») брати кожному зі свого чоловіка*». Якщо припустити дату видання уставної грамоти Казимиром 1452 р., то маємо різницю із загальноземським привілеєм у п'ять років. Прочитаємо першу частину згаданої 4-ї статті: «*Також били нам чолом і скаржились, що староста і намісники наші штрафи («вини») та заруки на них беруть і на їх людей, а також людей їх судять. Тому ми їм те відпустили*». Тобто, принаймні п'ять років на Волині дане положення загальноземського привілею не виконувалось. З нашого погляду, це можна пояснити тим, що Свидригайло за свого владарювання на Волині не міг допустити такого у своєму князівстві. Інша справа, коли він помер. Тоді шляхта і прохала великого князя включити дане положення у привілей. Також схожими є ст. 1 Волинської грамоти із статтями 14-ю загальноземського привілею 1447 р. та 13-ю Київського 1440 р.:

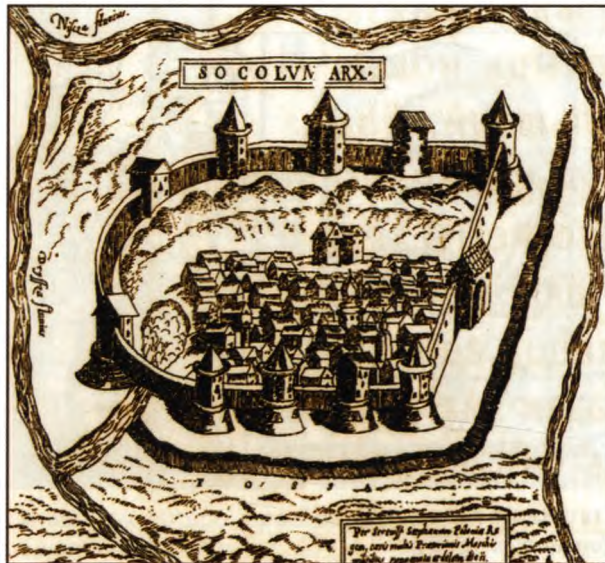
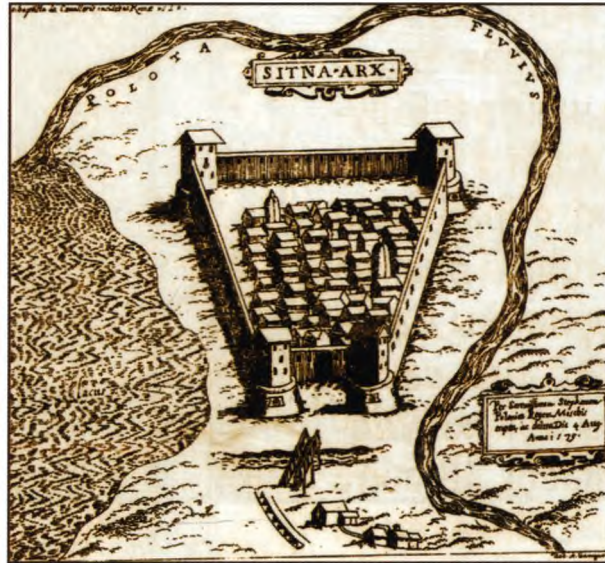
Волинський привілей 1501 р.	Загальноземський привілей 1447 р.	Київський привілей 1440 р.
<p>Ст. 1. «<i>...староста та намісники наші не мають на них діцьких свої посилати першим разом, коли на кого скарга поступить, однак спершу листом попередити, а коли на два листи не стане, тоді діцького послати</i>».</p>	<p>Ст. 14 «<i>Також на позов зазначених князів, рицарів, шляхтичів, бояр, міщан, діцьких не давати: спершу від пана, підданий якого вчинив шкоду, має здійснитись суд; в разі відмови з'явитися у встановлений термін, тоді діцький наш, або заказник мають бути послані: а винний штраф заслужив, пану своєму, а не іншому, зобов'язаний заплатити</i>».</p>	<p>Ст. 13. «<i>А на церковних людей, князівських і боярських діцьких не давати, спершу направити листа, щоб до суду з'явився, або чоловіка поставив, а не стане і не поставити чоловіка, до якого була справа, тоді діцького послати а судовий штраф («вину») заплатити власнику чоловіка</i>».</p>

Різниця полягала лише в тому, що судові виконавці до представників волинської шляхти посилались після двох письмових попереджень, коли за іншими двома документами – достатньо було одного листа.

По-друге, коли у вересні 1451 р. стало відомо про хворобу Свидригайла, для Польщі виникли сприятливі умови інкорпорувати Волинь до складу Корони. У зв'язку з цим Казимиру слід було рятувати ситуацію. Ще наприкінці року сюди прибули війська князя Юрія Пінського, Радзивілла та Юрши, котрі поклялися Свидригайлу не віддавати нікому Волинь, окрім великого князя литов-

ського. Тому після смерті волинського князя, яка сталася 10 лютого 1452 р., луцький староста Немира Рязанович і Чарторийський (Czartoryscy) згодилися на приєднання Луцька до Литви. Відразу ж, як стверджував О. Галецький, «*волиняни вислали посольство на віленський сейм, щоб отримати взамін за підданство великому князю обласний привілей*».

Чому ж саме початок 1452 р. більш прийнятний для видання привілею? На нашу думку, це пояснюється двома обставинами: з одного боку, волинська шляхта була добре ознайомлена із загальноземським

Замки, побудовані московитинами
на захоплених землях
Великого князівства Литовського.
Граюра 1579 р.

Рибалки.
Гравюра XVI ст.

Селянин у колодках.
Дереворит 1578 р.

Панщина.
Дереворит XVI ст.

Сцена із сільського життя.
Малюнок А. Даманського з інвентаря 1742 р.

Селянин з косою.
Малюнок Я. П. Норбліса

Сільське господарство: жнива, молотьба, провіювання.
Малюнки А. Даманського з інвентаря 1742 р.

Оранка, сівба, боронування.
Малюнок з інвентаря 1682 р.

Міщани.
Гравюра Демарон-Леружа

Шляхтичі XVI ст.

Єврейська корчма.
Художник К. Кукевич

Литовський єврей.
Гравюра 1626 р.

Караїмка.
Малюнок Ю. І. Крашевського

Винесення королівського вироку. Мініатюра з Кодексу Святослава з Войцешина, 1449 р.
Бібліотека Чарторийських, м. Краків

Фрагмент династії Ягеллонів. Дереворит з Книги про часи короля Сигізмунда Йоста Людвіга Децюша, 1521 р.
Національний музей у Кракові

Жнець. Мініатора з Календаря краківського, початок XV ст.
Бібліотека Ягеллонська у Кракові

Великий князь литовський і король Польський Олександр на сеймі. Краків, 1506 р.
Дереворит із «Статуту» Я. Ласького.

Акт унії Великого князівства Литовського і Корони Польської,
укладеної в Кракові 1375 р.

Сцени людодїства. Голод 1571 р.
Гравюра з аугсбурзького «летючого листа»

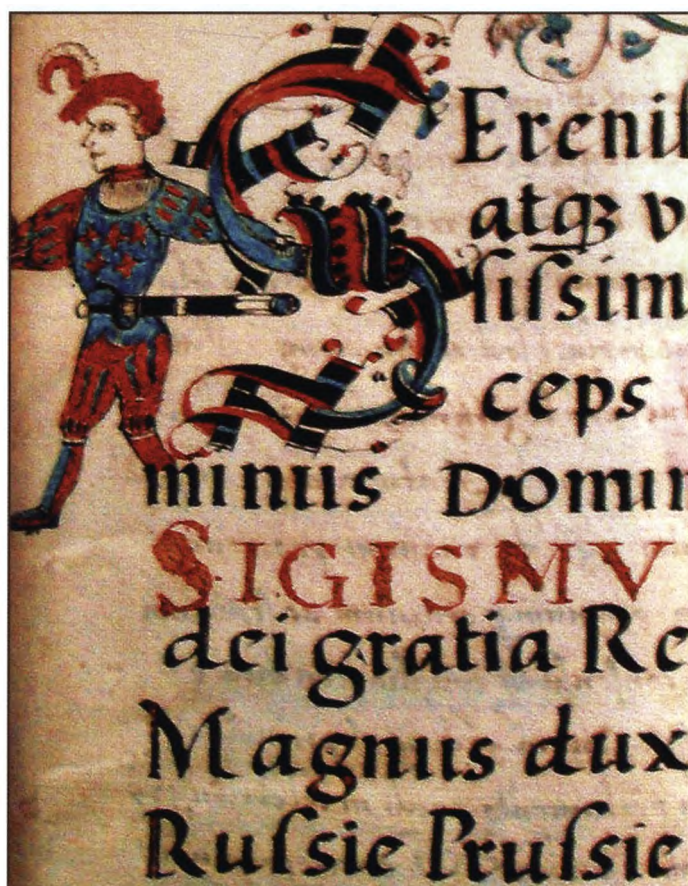

Литовський селянин.
Картина Ф. Смуглевича

Герб Великого князівства Литовського
у Першому Литовському Статуті.
Лаурентійський список

Шляхтич.
Мініатюра з Першого Литовського Статуту.
Пулаєвський список

Царюмъ великому кнзю владиміру
Солнечному кнзю владиміру
Костюмъ кнзю

Вина стана дивна како крестомъ трюцихъ
лихъ дивно како мѣсто коро по мнѣ землі
мѣнѣ литовскъ рѣки ісакѣа трюмо димонскъ
кнзю великому кнзю владиміру кнзю владиміру
хто канцо послотрихъ хващенихъ его велицихъ
кнзю владиміру кнзю владиміру кнзю владиміру
потрѣ того вѣрати мнѣ кнзю владиміру
исвѣдшихъ владиміра володиміру и владиміра
кнзю и паковѣ кнзю и вѣса шлѣта волнѣдшоу
земли ісакѣа трюмо рѣки ісакѣа трюмо
вакѣ владиміру кнзю владиміру кнзю владиміру
король кнзю владиміру кнзю владиміру
король кнзю владиміру кнзю владиміру

Заголовок уставної земської грамоти Волинської землі 1508 р.

и крѣпости крѣпид, а коли прѣстѣпнѣи хотѣи, кѣно во сѣбѣ нѣмѣ
сѣбѣ, кѣ за правнѣ дѣти рѣнѣи тѣмѣ дѣти, кѣ пѣи крѣпид
вѣннѣ вѣннѣ вѣннѣ, кѣ вѣннѣ дѣти, кѣ вѣннѣ дѣти
кѣ Пѣннѣ рѣннѣ дѣти рѣннѣ дѣти, кѣ вѣннѣ дѣти вѣннѣ
нѣи, а коли нашѣи вѣннѣ рѣннѣ вѣннѣ, кѣ вѣннѣ дѣти
сѣдѣи сѣдѣи вѣннѣ рѣннѣ пѣи крѣпид, а кѣ вѣннѣ
своиѣи дѣти рѣннѣ дѣти рѣннѣ, кѣ коли прѣстѣпнѣи
пѣи крѣпид, кѣ вѣннѣ дѣти рѣннѣ, а кѣ вѣннѣ дѣти
а кѣ вѣннѣ кѣннѣ рѣннѣ, кѣ вѣннѣ дѣти рѣннѣ
кѣ дѣти прѣстѣпнѣи на, кѣ нашѣи дѣти, пѣи дѣти
кѣннѣи кѣно того сона стѣи вѣннѣ, а кѣ вѣннѣ рѣннѣ
дѣти кѣннѣи на Пѣннѣ своѣи што кѣннѣи соити, а кѣ
дѣти, кѣно на вѣннѣ рѣннѣ, пѣи крѣпид, а коли вѣннѣ
кѣ вѣннѣ, кѣ рѣннѣ, кѣннѣ рѣннѣ на рѣннѣ своѣи соити, кѣно
кѣннѣи, кѣ рѣннѣ, кѣ рѣннѣ сѣдѣи, а кѣ вѣннѣ кѣннѣи
кѣ рѣннѣ рѣннѣ вѣннѣ, а кѣ вѣннѣ на вѣннѣи дѣти
вѣннѣи, кѣ во вѣннѣ рѣннѣ рѣннѣ кѣннѣи дѣти, а кѣ рѣннѣ
кѣ вѣннѣи вѣннѣи вѣннѣи рѣннѣи, а кѣ вѣннѣи
кѣ рѣннѣи рѣннѣи, кѣно стѣи вѣннѣи рѣннѣи, а кѣ вѣннѣи
кѣ Пѣннѣи, кѣ вѣннѣи дѣти рѣннѣи вѣннѣи вѣннѣи
дѣти пѣи, кѣ вѣннѣи рѣннѣи стѣи рѣннѣи стѣи
сѣннѣи своѣи рѣннѣи, а кѣ вѣннѣи рѣннѣи кѣннѣи
кѣ Пѣннѣи рѣннѣи сѣи кѣннѣи рѣннѣи, а кѣ вѣннѣи
стѣи вѣннѣи рѣннѣи, кѣ вѣннѣи рѣннѣи вѣннѣи, кѣно
рѣннѣи, а кѣ вѣннѣи стѣи вѣннѣи, а кѣ вѣннѣи стѣи
рѣннѣи.

СТАТУСЪ ВЪЛКОВОЮ КНЯТЪВЛЮКЪ

ШЛАТЕНШІТІ ГАРА КОРЛА ЕГО МАІТИ
ЖИКИМЕНЪТА ТРЕТЕГО НАКРОМАЦИИ
БЪЖРАКІВІ БЫДАНЬІ .1008
А Ф ПН.

ДРЪВЪБАНО ВЪЛКОВОЮ КНЯТЪВЛЮКЪ

БЪДУКАРНИ ДОМУ МАМІНТОВЪ.

ЗЛАСКИ И ПРЪМЕНЛА КОРЛА ЕГО МАІТИ

Титульний аркуш Третього Литовського Статуту

Герб князів Острозьких.
Музей Державного історико-культурного
заповідника м. Острого

Князь В.-К. Острозький.
Невідомий художник XVI ст.
Музей Державного історико-культурного заповідника м. Острого

привілеєм 1447 р., тому прагнула користуватись його правами, а можливо, отримати їх у ширшій редакції (що неможливо було за життя Свидригайла), з іншого – бажанням Казимира Ягеллончика повернути до себе провідну верству волинського суспільства з надією опертися на неї у можливому воєнному конфлікті з Польщею (ось чому саме шляхта Волині отримала такі поступки, яких не мали її представники інших земель).

По-третє, на з'їзді у Парчові 3–16 червня 1453 р. Казимир, внаслідок погроз польських представників розпочати війну, погодився приєднати до корони Волинь і Поділля. Важко повірити, що король пішов на такий крок, не забезпечивши собі тил, а саме видавши привілей Волинській землі, що давало можливість у майбутньому покластися на волинську шляхту, а разом з тим і на їхніх підданих. Чи не тому у політичних баталіях Казимира наступних років з польським урядом, з одного боку, та фрондою Литви, з іншого, головною проблемою стало питання володіння Поділлям, а про Волинь нібито забули? Так, на нашу думку, молодий польський король і великий князь литовський шляхом політичних компромісів, «лавіруванням між Сціллою та Харибдою» поступово йшов до зміцнення своєї влади у державі.

Непрямими доказами нашого припущення стосовно дати видання Казимиром Волинського привілею є дві жалувані грамоти: перша – видана ним 4 січня 1452 р. пану Семашку Єпіфановичу на маєтки у Луцькому повіті; друга – пожалувана за добру службу князю Михайлу Костянтиновичу 8 січня 1452 р. на маєтності у повітах Луцькому, Володимирському та Перемишльському. Обидві грамоти вказували на те, що їхні отримувачі ставали повними господарями у наданих помістях: *«нічого на себе не вимінювати, а може то собі покращувати та*

розширювати і на новому місці посадити, а то дали йому (Михайлу Костянтиновичу. – Авт.) вічно й непорушно, його дружині, дітям, ближнім та нащадкам»^{***}. До грамот, які *«виражали господарську ласку до нових підданих в особах кількох зем'ян»*, виключені положення, котрі регулюють стосунки між господарем та залежними від нього людьми. Вважаємо, по-перше, що це було можливим тільки при наявності відповідного загальнообласного привілею; по-друге, Казимир відчував себе вже повноправним володарем на Волині, оскільки роздавав маєтки ще при живому, нехай і прикутому до смертного ложа, Свидригайлові. Також наприкінці 1451 р. – на початку 1452 р. *«при всіх панах, коли князь Свидригайло був хворий, Петро Мишчич отримав у Перемишльському повіті маєтки Хулів, Холюневець, Салищове городище і Біче»*.

Таким чином, враховуючи проведений аналіз, вважаємо, що першу уставну земську грамоту Волинській землі пожалував Казимир Ягеллончик на початку 1452 р.^{****} Вона мала яскраво виражений шляхетський характер, оскільки, як правильно зауважив М. Ясінський, *«у ній забезпечувались права лише одного стану, права ж та інтереси інших класів населення немов би повністю ігнорувались, і загальноземські, всестанові права використовувались, таким чином, однією тільки шляхтою»*. Оригінал цього привілею, як було сказано вище, не зберігся. Проте використовуючи підтвердження 1501 і 1508 рр., ми намагалися продовжити роботу, розпочату ще І. Якубовським та здійснили спробу реконструювати найдавнішу Волинську грамоту. В подальших дослідженнях це дасть можливість прослідкувати реалізацію її норм у повсякденній практиці другої половини XV ст., а також провести порівняльний аналіз з іншими правовими пам'ятками.

* Наприклад: *«Також князів, панів і зем'ян старості нашому словами не ображати та у в'язницю не саджати. В разі їх провини старості направити до нас листа, як ми напишемо у своєму листі чи через посла, що з ними робити, так відповідно до науки нашої чинити»*.

** Де інше волинсько-подільська проблема була розв'язана у квітні 1454 р. на з'їзді у Бресті: Волинь та Східне Поділля з Брацлавом залишилось у складі ВКЛ, а Західне Поділля із Кам'янцем було підконтрольним Короні.

*** Аналогічний уривок містить і привілей Семашку Єпіфановичу.

**** Правда, Г. Ловмянський зазначав, що *«першим писаним привілеєм, який надала литовська влада землям Смоленській, Київській, Сіверській та Волинській, був привілей Сигізмунда Кейстутовича 6 травня 1434 р.»*.

РОЗДІЛ 3.

СУДОЧИНСТВО В УКРАЇНІ.

ПРОЦЕСУАЛЬНІ НОРМИ

З другої половини XV ст. у правовому розвитку Великого князівства Литовського та окремих його земель розпочалося поступове розширення шляхетських «прав і вольностей», кодифікованих у вигляді уставних земських грамот. Найяскравіше це виявилось у системі судочинства. На території Київщини та Волині до видання Першого Литовського Статуту судовий процес регулювався кількома статтями привілеїв.

Без рішення суду заборонялося ув'язнювати представників шляхти, страчувати та конфісковувати їх маєтки. Саме так зафіксовано у Ст. 2 Київської грамоти 1507 р. Необґрунтованість ув'язнення стала причиною подання чолобитної архімандритом Києво-Печерського монастиря Вассіаном королеві Сигізмунду I Старому зі скаргою на київського воєводу Юрія Монтовтовича. «...Як твоїй милості господарю моєму (Сигізмунду – Авт.) обмовили деякі мої вороги, не за моєю справою», – читаємо в документі, – і твоя милість послав дворянина Янчинського Волинця до пана Юрія Монтовтовича, воєводи Київського, з тим дворянином твоєї милості Янчинським мене спіймали, за залізні ґрати посадили і пограбували все моє майно в монастирі та місті». Тому архімандрит, «сидячи у в'язниці», послав до короля свого слугу. В зв'язку з цим Сигізмунд I Старий наказав Якубу Монтовтовичу відпустити священика та повіддавати награбоване.

Вассіана дійсно звільнили з-під ув'язнення. Однак цим справа не завершилась. «Пані Юр'єва, – повідомляє далі у чолобитній архімандрит, – позабиравши мої речі поїхала у Вільно, а мені нічого не віддала; а пан Якуб Монтовтович пограбував у мого слуги вализи, в яких знаходилися речі на суму тридцять кіп грошей». Чолобитник поїхав у Вільно до великого князя, де його «...спіймав Ян Скіндер та ув'язнив за ґратами; і все, що я привіз твоїй милості господарю моєму, Ян Скіндер все собі позабирає». Врешті Вассіан просив: «І твоя би милість, господар наш милостивий, змилювався Бога ради, наказав мене перед собою поставити, свого богомольця, щоб не згинув». Ймовірно, після розгляду справи архімандрита Києво-Печерського монастиря звільнили з-під ув'язнення.

Стосовно конфіскації маєтків, то важливою є справа дворянина Холецького Михайловича із намісником Мозирським Михайлом Саснім (25 лютого 1504 р.). Перший повідомив Олександра Ягеллончика, що отримав від нього корчму в Мозирі терміном на один рік, а намісник «...кривди йому чинив і дві корчми своїх має в Мозирі без нашого дозволу». Господар наказав розглянути позов маршалку, наміснику Мерецькому та Утенському князю Михайлу Львовичу (Глинському). Після завершення справи останній повідомив великого князя литовського про її

* Прізвище воєводи допомагає датувати чолобитну 1507–1508 рр., оскільки саме в цей час Ю. Монтовтович перебував на посаді київського воєводи.

** Як видно, ніякого судового засідання не було.

зміст й рішення: «...*Михайло (Сасін. – Авт.) зізнався, що ті корчми мав у місті Мозирі для гостей, слуг своїх. Тому ми наказали Михайлу Сасіну під штрафом нашим в сто рублів грошей, щоб через те в Мозирі своїх корчм не мав, тільки один Холецький має свою корчму тримати в Мозирі відповідно да надання і листу нашого*». Тобто, намісник отримав попередження і в разі не дотримання рішення суду мав сплатити штраф 100 руб. грошей. Легкість покарання, з нашого погляду, пояснюється посадою Михайла Сасіна. В іншому випадку все могло б закінчитися конфіскацією нерухомості, у даному випадку корчем.

Згідно Ст. 3 обвинувачуваного судили і карали згідно з правом – «У випадку чиеїсь провини, діяти відповідно до судового рішення: винуватого карати по закону за вчинені дії», а Ст. 5 врегулювала метод покарання: «А хто, що заслужить, той те і отримує». Тобто міра покарання встановлювалася судом і залежала від ступеня вини обвинувачуваного. Щодо цього цікавим є рішення короля Сигізмунда I Старого від 10 серпня 1520 р. стосовно скарги панів Стефана, Івана та інших братів Гриневичів-Яцьковських на київського воєводу Андрія Немировича (в документі Niemirycz). Пани скаржилися, що він силою (*gwałtowne*) забрав їхні землі, млин на р. Горинь та здійснив наїзд на маєтки Петковський та Бартна поблизу Овруча й забрав їхнє рухоме майно. Станіслав Ростовський, представляючи на суді воєводу повідомив, «що той *грунт королівщина, а немає чим довести*», а Стефан та Іван «показали, що ті маєтки *дідичні*». Справа закінчилася на користь панів Гриневичів-Яцьковських, оскільки змогли довести, «що ті землі та млин їх власність»^{*}. А. Немировичу було заборонено втручатися в маєтки панів, а стосовно грошової компенсації в п'ять тис. кіп грошей, яку вимагали Гриневичі-Яцьковські, то даним декретом вони отримали право додатково звернутися до суду для вирішення цього питання. Таким чином, незважаючи на вину А. Немировича, сплата штрафу відкладалася на невизначений термін. Пояснити це можна, вірогідно, великою сумою відшкодування.

Інший приклад. 27 листопада 1528 р. у великокнязівській канцелярії вирішувався

позов татарина Банко Кенкевича на марківського вйта Куноша. Він його звинуватив у тому, «що той, прийшовши на річку, де вони на себе ловили рибу, двох синів його побив та з річки прогнав, потім їх спіймав, пограбував, і з того побиття один син мій *змер*». Вйт відповів, що діяв згідно з наказом марківського намісника, «а... їх не бив, а син помер не від побиття, а через важку хворобу». На доказ своєї правоти татарин пред'явив свідків, котрі в суді заявили: «Ми прийшли з ним до того вйта і бачили, що в нього сидять два сини Кенкевича побиті й поранені, і Банко Кенкевич запитував: «За що моїх синів спіймав і так сильно побив». І той відповів: «Я наказав їх побити за те, що в річці ловили рибу», – і один син Банків з того побиття помер». У зв'язку з цим король присудив Куношу штраф за убитого в розмірі сто кіп грошей, «як шляхтичу, а за другого сина пораненого дванадцять рублів грошей безчестя...». Таким чином, татарину вдалося через суд отримати грошову компенсацію за убитого сина. Наведений приклад ілюструє і суму, яку сплачував злочинець: в разі вбивства шляхтича – 100 кіп грошей, а при нанесенні тілесних ушкоджень (так зване «безчестя») – 12 руб.

Правда, існували випадки, коли справа закінчувалася «полюбовно», тобто без судового засідання. Так, 23 лютого 1529 р. черський староста Федір Вишневецький та ксьондз Мартин, «не вступаючи в право, згодилися добровільно тим звичаєм: має князь Мартин, плебан вишневецький, повернути князю Федору Вишневецькому його коней, які забрав урядник його Громачка, сивого і валаха рижого, лисого з усіма гарабурдами. А князь Федір має князю Мартину, плебану, віддати трьох його осіб, яких спіймав з усіма тими речами». Такий принцип розв'язання суперечок (*jednanije*) був притаманний і Короні Польській, бо сприяв уникненню високих витрат на судовий процес та швидшому вирішенню справи.

Схожі статті зафіксовані у Волинській грамоті. Зокрема, шляхта Волині, як і шляхта Київщини, користувалася правом судового імунітету. Спершу старості заборонялося князів, панів і зем'ян безпідставно звинувачувати (чи злословити)^{**} та ув'язнювати, відтак останні могли нести покарання

* Правда, у грамоті зовсім не вказується, яким чином позивачі «доводили», що то їхня власність.

** Цікавий епізод щодо словесних образ наводить Н. Яковенко. У 1569 р. в одній із суперечок Яків Колпитовський звернувся до Хлуса, слуги волинянина Якіма Линецького з такими словами: «А ти *лисий* з паном своїм! Пан твій в Немцех був *катом*, так і тут хоче людей катувати!». Це надзвичайно збентежило Хлуса. Оскільки, на думку дослідниці, «лисий» – це «погана», «нечестива» людина, а «табування професії ката було настільки безумовним, що будь-яка аналогія з ним сприймалася за найухваліше безчестя».

виключно через рішення суду. Це знайшло відображення в Ст. 3 привілеїв обох редакцій, а її дію підтверджують практично всі судові справи: *«Також князів, панів і зем'ян старості нашому словами не ображати та у в'язницю не саджати»*. Статтею четвертою регулювався початок судового процесу: *«В разі провини князя, пана чи зем'янина старості направити до нас листа, як ми напишемо у своєму листі чи через посла, що з ними робити, так відповідно до науки нашої чинити»*. У разі отримання скарги на князя, пана або зем'янина староста повідомляв про її зміст великого князя литовського. Останній надсилав листа з «наукою», відповідно до якої урядник і здійснював правосуддя*. Наприклад, 2 серпня 1478 р. Казимир Ягеллончик повідомляв луцького старосту, маршалка, пана Івана Ходкевича та інших панів про скаргу панни Васильєвої Копачевича на панну Михайлову Нацевича та Василя Павловича, *«що чинять їй кривду в землі, сіножатях, ловах та інших речах»*. Господар наказував: *«Щоб термін їм встановили й там би виїхали і всі ті справи між ними розглянули та справедливість вчинили»*. Водночас Казимир направив листа і до обвинувачуваних, *«...як ви термін встановите і туди виїдете, щоб перед вами до права стали і права б послушні були»*.

2 вересня 1491 р. *«наказом господаря нашого короля його милості»* луцький староста Семен Юрійович та намісник крем'янецький Андрій Михайлович разом із князями та панами волинськими винесли вирок у справі зем'ян крем'янецьких Андрія Німцевича, Василя Ігнатовича Цеценівських проти князя Олександра Сангушка щодо маєтку Новосільце. *«Приказ»* був написаний наступним чином: *«...щодо того розглянули і справедливість тому вчинили»*. Відповідно до наказу короля Олександра Ягеллончика 10 вересня 1506 р. судді, яких взяли собі князь Андрій Олександрович (Сангушко) і князь Іван Юрійович Жесловський (князь Петро Михайлович, пан Микита Чаплич, городничий луцький, пан Петро Мушатич та пан Митко Вабинський) розмежували маєтки острозькі від заславських в Білотині. Аналогічні приклади були і за часів Сигізмунда I Старого.

Водночас, були випадки, коли судді діяли не за наказом короля, а відповідно до листа високоурядовця. Так, наприклад, 27 вересня 1509 р. судді Іван Путятич та Петро Му-

шатич розглядали справу володимирського старости Андрія Олександровича проти князя Івана Васильовича Курцевича щодо озер Осьяте згідно з *«наказом пана нашого, князя Костянтина Івановича Острозького, гетьмана найвищого господаря нашого, короля Його Милості, старости Луцького, Бряславського та Вінницького, маршалка Волинської землі»*. Можна припустити, що К. Острозький, отримавши листа від короля, передоручив своїм листом названим особам вирішити справу.

Судова практика господарського «наказу», як свідчать джерела, була притаманна не лише Волині. Так, ще 12 березня 1468 р. Казимир Ягеллончик наказував слонімському наміснику, пану Михайлу Виштортовичу розглянути скаргу Василя Копачевича з господарськими людьми Жолудчанами, котрі, зі слів позивача, перейшли Німан та осіли в його ловах: *«Наказуємо, щоб про те довідався, і якщо наші люди в його ловах оселились не давно, то ти б велів їм вийти з його ловищ та посадив їх по своїх місцях»*.

Таким чином, наведені приклади свідчать, що дана норма діяла на території Волині, починаючи з другої половини XV ст. Зміст судових справ дає змогу з'ясувати термін «наука». Він означав, згідно із джерелами, лише дозвіл великого князя на проведення суду, а вирок мав бути *«справедливим»*.

Особливістю українського судочинства цього періоду є функціонування своєрідного «принципу презумпції невинності». Його основу склала Ст. 4 Київської грамоти: *«Якщо хтось когось образить чи обмовить таємно чи явно, то таку особу не карати ні ув'язненням, ні стратою, а обоє мають стати перед судом християнським і вирішити справу по закону»*. Тобто особу, яку звинуватили таємно або публічно, заборонялось ув'язнювати та страчувати. Натомість обидві сторони зобов'язані були з'явитися до суду і саме тут розв'язати всі спірні питання. Інакше кажучи, передбачалося заслуховування справи від обох сторін. Для прикладу наведемо декілька. У виданій королем Сигізмундом I Старим Уставі Мозирській волості вказувалося: *«Слухали тієї справи. Стояли перед нами особисто, скаржились нам люди наші міщани і вся волость Мозирська на намісника мозирського, пана Андрія Немировича, що їм кривду чинив та новини вводив...»*. Аналогічний запис був 9 травня 1528 р. у вирок Федора Мамчича

* Є. Маховенко висловив припущення, що дана норма, була вписана у привілей тому, що шляхта не довіряла суду старости і побоювалась корупції.

проти київського воєводи Андрія Немировича щодо палацу Каспарішки з людьми і землями в Контяжинському повіті: «Слухали тієї справи з панами радами нашими, стояли перед нами особисто, скаржився нам дворянин наш Федір Демидович Мамчин на воєводу київського, державцю світлоцького, пана Андрія Якубовича Немировича ...». Такою самою залишалася судова процедура і в суперечках, коли однією із сторін була особа-іноземець. Так, у 1496 р. великий князь московський Іван Васильович через своїх послів просив великого князя литовського Олександра вирішити справу свого купця Гридька Возила проти київських митників Семена Полози та Михайла Цибуліна, які нібито «зустріли їхній (російських купців. – Авт.) човен за шістдесят верст до Києва та без їхньої присутності з багатьма іншими людьми переглянули всі речі, а човен втопили... тоді в нього (Гридька Возила. – Авт.) пропала кипа з шовковими речами. А в тій кипі налічувалось майна на суму 315 руб. грошей». У своїй відповіді литовський володар вказав: «...та справа вже розглядалась перед його милістю, той купець великого князя Гридько стояв особисто перед його милістю з київськими митниками, і про ту справу вповні перед його милістю розповідав і жодного доказу проти митника не навів, яку йому шкоду ті вчинили. І господар наш відповідно до того кінець між ними вчинив, а той купець нічого не довів». Таким чином, за відсутності доказів справу виграла Семен Полоза та Михайло Цибулін.

Вказаний принцип, як свідчать джерела, діяв не тільки на території Київщини. Наприклад, 23 квітня 1529 р. Сигізмундом I Старим розглядалася справа Матея Абрамовича проти Станіслава Войтковича. Перший повідомив про те, «...що він (С. Войткович. – Авт.) мене зрадником обзиває, а я не є жодним зрадником, і хочу це довести». У відповідь обвинувачений сказав: «Те, що називає його зрадником є правдою, так і далі називатиму». Сигізмунд його запитав про докази. Станіслав відповів: «Він убив хорунжого Момуля». Матей виправдовувався: «Мене про це судив князь воєвода, його милість троцький, також обзивав мене

зрадником, але не довів і забрав свої слова назад». Після цього володар держави спитав пана Станіслава: «...чи має щось інше доповнити, кого він зрадив, господаря, чи папери фальсифікував. І він нічого іншого не навів». Водночас, С. Войткович подав зустрічний позов на М. Абрамовича щодо побоювань і безпеку свого життя. У результаті справа розв'язалася так: «І ми (Сигізмунд. – Авт.) для їхнього спокою обом заруку встановили – сто рублів грошей на господаря. Не мають один одного ображати ні словом, ні рукоприкладством, а котрий би цього не дотримувався, той має заплатити господарю сто рублів грошей». Таким чином, на судовому процесі були присутні обидві сторони. Також маємо яскраве свідчення переведу справи на «вище право» та нагадування про заборону самостійно затримувати євреїв, які були спіймані із фальшивими грошима чи документами.

Важливою складовою судової системи українських земель було положення щодо персональної відповідальності за скоєний злочин. Згідно з Київською уставною грамотою^{**}, покаранню підлягав виключно злочинець відповідно до міри своєї вини, а дружина і діти вважалися невинними^{***}: «Ст. 7 А хто яке покарання заслужив, то того самого карати по його вині, а дружину, дітей в маєтку не чіпати. Винний батько, карати батька, винний син, карати сина; а батька за злочини сина не карати, а сина за злочини батька, хто винен, то й відповідає». Редакція привілею 1529 р. практично однакова^{****}.

Часто вживаним у даному артикулі є термін «карати» (казнити. – ориг). Він, на нашу думку, у привілеї означав саме покарання, а не фізичну страту. Що стосується ілюстрацій даної норми, то, відповідно до її змісту, розв'язувалися практично всі судові справи, тому вважаємо недоречним сконцентрувати на цьому увагу.

Однією із форм пришвидшення вирішення справи було відпущення на поруки, що зафіксувала Ст. 14 Київського привілею: «Якщо проступить боярин, то нашому наміснику засудивши, відпустити на поруки і до нас відкласти, як ми будемо вільними, в

* Йдеться про відповідну статтю Привілею литовським євреям: «Також, щоб минцарі в князівстві нашому уставлені, жидів з фальшивими грошима, або з іншими речами, самі, через посла нашого воєводи, а також через міщан не затримували відповідно до звичаю».

** Щоправда, обмеження колективної відповідальності знайшло відображення і в Судебнику Казимира 1468 р.

*** Водночас, як буде показано нижче, існували обмеження стосовно сім'ї злочинця.

**** «Ст. 7. А хто яке покарання заслужив, то того самого карати по його вині, а дружину, дітей в маєтку не чіпати. Винний батько, карати батька, винний син, карати сина; а батька виною сина не карати, а сина батьковою, тільки того карати, хто винен і причетний».

тій вини взяти та відпустити». Наміснику (воєводі) дозволялося до ухвалення і виконання вироку віддати підсудного на поруки і повідомити про це великого князя, а вже від останнього залежало стягувати чи не стягувати штраф*. Подібну ситуацію знаходимо у кримінальній справі 7 липня 1528 р. між господарською бояриною Богданою Янушковою і Семеном Жабою. У позові вказувалося: «Що ж ми кривди, гвалту і грабежі великі від нього самого (С. Жаби. – Авт.) і від людей його маємо... До того ж чоловік його Дацух наказав чоловіка, щоб я його в дім до пашні впустила, і за нього поручив... І я на його слово того чоловіка у свій дім впустила до готової пашні, і той чоловік дім мій весь розпродав та головщини вчинив: так шкоди багато вчинив, як на 30 кіп грошей, і з того дому втік за порукою того Дацуха». Очевидно, «чоловік Дацуха» був причетний до злочинів, які перелічуються Богданою на початку скарги, але був відданий «на поруку» Дацуху, в особі Семена, як це видно із джерела.

Розглянута стаття тісно пов'язана із так званим «вищим правом», тобто переведенням судової справи безпосередньо до великокнязівської канцелярії^{***}: «Ст. 37. А хто б, не починаючи суду перед воєводою нашим відізвався на нас, на господаря, того відпустити до нас, а викликавши тих, що судяться перед собою і встановити їм термін постановня перед нами. А хто б з них у той термін перед нами на суд не з'явився, за виключення служби нашої або не дай Боже по хворобі, і відволікав суд, тоді наш воєвода має силою його перед собою до суду притягнути без жодного відзиву до нас, і справедливість тому здійснити на обидві сторони». Наявність цієї статті в уставній грамоті фактично означала обмеження судової діяльності воєвод. Норма зобов'язувала воєводу особисто встановити кожній із

сторін у своїй резиденції термін («рок подобний») з'явлення до канцелярії великого князя литовського. У разі, коли б хтось із сторін не зміг вчасно з'явитися (виняток становили земська служба або хвороба, при письмовому повідомленні), тоді справу остаточно вирішував особисто київський воєвода. Правда, процедура задекларованого механізму «переведення» не завжди дотримувалась. 24 квітня 1494 р. київський боярин Іван Петрович подав позов до великокнязівської канцелярії на двоюрідного брата Кузьму Івашковича, вказуючи, що «...вони стояли у праві про ті два маєтки і про третій маєток (Тоганче, Товаров і Григорів. – Авт.)..., перед паном Мартином Гаштольдом, як від батька нашого, короля його милості (Казимира Ягеллончика. – Авт.), Київ тримає». Очевидно, приводом до перегляду справи стало невиконання вироку, винесеного М. Гаштольдом. Олександр Ягеллончик суперечку розв'язав відповідно до першого «судового листа»^{***}.

В іншій судовій справі знаходимо підтвердження Положення про встановлення терміну розгляду. Так, великий князь литовський Олександр Ягеллончик повідомляв 23 березня 1499 р. Київського воєводу Дмитра Путятича, що йому скаржилися Михайло Павшич і чоловік його сестри Іван Семенович на князів Івана та Льва Полубенських «про маєтки, отчину материзни їх, Варевці, Убернів та Конотов». Далі володар зазначав: «І ми спершу про те неодноразово писали до князя Івана, і до князя Лева Полубенських, щоб вони перед нами на право стали і про те з ними розправилися^{***}. І вони на листи і накази наші перед нами на право не хотіли стати». У зв'язку з цим Олександр Ягеллончик розпорядився: «Через те, що вони перед нами на право стати не хотіли і ти б (Д. Путятич – Авт.) Михайлу Павшицю, а Івану Семеновичу в тих маєтках отчизних материзни їх... ув'язан-

* М. Ясінський уважав, що це положення стосувалося виключно кримінальних справ і підтверджувало правило про не проведення суду за межами землі.

^{***} Досить часто розгляд судових справ великим князем литовським відбувався під час сеймів. Це давало змогу шляхті, на думку М. Максимейка, «уникнути зайвих витрат на окремі поїздки до великого князя литовського спеціально заради суду... а позовники мали більше шансів на те, що їхня справа не буде відкладена за недостатньою кількістю радників у великого князя, а навпроти, отримує ґрунтовний та всебічний розгляд». З іншого боку, вказував далі вчений, розгляд судових справ саме на сеймах був надзвичайно обтяжливим як для господаря і Панів-Ради, так і для інших делегатів, оскільки «землевласники змушені були знаходитись на сеймі додатковий час, чекаючи, поки закінчаться судові справи, щоб потім перейти до тих питань, заради яких зібрались».

^{***} Право переведення судового засідання на так зване «вище право» не було прерогативою лише київської чи волинської шляхти. Такі приклади зустрічаються і поза українськими територіями, які також входили до складу ВКЛ. Так, 8 березня 1529 р. Сигізмунд I Старий із Панами-Радю розглянув справу боярині жмудської Ягнешки. Вона звинувачувалась у тому, що намовила челядь на вбивство свого чоловіка. На початку судового слідування провів жмудський староста, пан троцький Станіслав Крезкайло, котрий підтвердив перед Сигізмундом: «що та Янушова із зятем і свояком своїм (обвинувачувані. – Авт.) переді мною те вбивство на неї (Ягнешку. – Авт.) перевели челядь її ж невільною та приказними хлопцями, а до того і сама вона переді мною сказала, що знає з якої причини вбито її чоловіка». Натомість Ягнешка все заперечила: «...Вона перед паном старостою того не визнавала, і в праві перед ним не ставала, а відізналася до нас, господаря». Таким чином, Ягнешка скористалася правом, наданим Жмудським привілеєм 20 січня 1529 р.: «...Коли одна б із сторін не захотіла перед старостою розповісти і відізналась до господаря, такі мають бути відпущені до нас».

^{***} Як видно, виклик на суд здійснював особисто великий князь, а не воєвода. Можливо, попередній розгляд справи уже здійснив Д. Путятич, однак за браком джерел нам це невідомо.

ня дав. А коли б князю Івану і князю Леву Полубенському про те була до них якась справа, і вони нехай їх на право посилають і перед нами особисто говорять».

П. Клепатський наводить ще один цікавий приклад, пов'язаний із переведенням судової справи до господаря і ролі в цьому процесі воєводи. Близько 1521 р. віленський воєвода О. Гаштольд доручив своєму слугі Ленку продати в Орді деякі «речі». Повертаючись додому із товаром, бояриня Зубрикова в Черкасах «загамувала» всю його купівлю. Невдовзі Ленко помер, і його вдова розпочала судовий процес перед київським воєводою. У присутності відповідачки вона сказала: «*Ти загамувала товар п. воєводин, а я його в очі не бачила; а п. воєвода тепер в мене те шукає і в мій маєток хоче ув'язатись*». В цьому відізвилися до Панів-Ради. Відповідно до побажань обох сторін (головним чином Зубрикової) воєвода встановив рок на день св. Іллі під загрозою втрати права і під зарукою* 1000 кіп грошей на господаря і 500 кіп на воєводу. В призначений день обвинувачувана не з'явилася, тому їй винесли заочний вирок на користь позивача, згідно з яким київський воєвода мав, «*оцінивши товар, ту суму грошей силою в Зубрикової забрати та Леньковій віддати*».

Правом переводити судові засідання до великокнязівської канцелярії наділялась і шляхта Волині, проте механізм переводу був значно простішим, аніж у Київщині. Тобто князь, пан або зем'янин, перебуваючи у суді перед старостою чи намісниками, могли заявити про своє бажання відвести справу безпосередньо до великого князя литовського, а урядники лише встановлювали термін появи перед господарем. Так підтверджено у Ст. 15 обласного привілею: «*А далі, якщо котрий князь, пан чи зем'янин, перебуваючи на суді перед старостою чи нашими намісниками, відізвуться до нас, господаря, на вище право, то старості й намісникам нашим того їм не забороняти, а до нас їх пускати, встановивши термін, коли мають до нас приїхати*».

Джерела фіксують досить значну кількість різноманітних справ, які відповідали нормі, що розглядається. Тому зупинимось на тих, які, з нашого погляду, є найяскравішими. У грамоті князю Андрію Олександровичу (Сангушку) Олександр Ягеллончик повідомляв (27 липня 1503 р.), що на нього скаржився луцький городничий Петро Му-

шатич, «*...що ти його маєток Скленьсько-го, землю, ниви, сіножаті, діброви сам собі своєю впертістю до свого маєтку Звенече приєднав, а його через суд не повідомив*». Великий князь литовський наказав розв'язати цю справу луцькому старості, маршалку волинської землі, наміснику кам'янецькому князю Семену Юрійовичу із зауваженням: «*Якщо б не хотів нікого перед князем Семеном на суд поставити і ти б (князь Андрій. – Авт.) з ним особисто перед нами став, у який термін він тебе покличе перед нас до суду з цим нашим листом*».

Були також випадки, коли володар забороняв переводити справу до себе. Так, у наказі Сигізмунда I Старого суддям володимирського старости князя Андрія Олександровича Сангушка чітко вказувалося: разом із суддями луцького старости Федора Михайловича Чарторийського розв'язати суперечку між двома князями, «*...не відкладаючи до нас, господаря*» (25 вересня 1526 р.). Однак судовий процес затягнувся настільки, що 28 січня 1530 р. король, на прохання А. Сангушка, написав листа до Ф. Чарторийського, в якому повідомляв, що той із сином Федором «*...хочуть з тобою особисто стати перед панамі радами нашими Великого князівства Литовського й про те перший наш позовний лист їм тобі дали*». І далі наказував: «*...наказуємо тобі, щоб перед панамі радами нашими, як їх Милість будуть на сеймі, став і в тому з ними вирішив у той термін, який вони тобі перед їх Милістю встановлять цим нашим листом*». У разі неприбуття Федора справа вирішуватиметься без нього «*як в праві буде виписано*». Тільки тепер суд мав відбутися не у великокнязівській канцелярії, а на сеймі. Правда, розгляд судових справ на сеймах був надзвичайно обтяжливим. Особливо тому, що відтягував час, який необхідно було використовувати для розв'язання нагальних завдань, головне тих, заради яких і скликався сейм. Показовим щодо цього є свідчення очевидця Віленського сейму 1528 р.: «*до вчорашнього дня, окрім розгляду безкінечних скарг, обвинувачень і доносів, нічого більше не зроблено; я чув, як сам король кілька разів скаржився на те, що він пригнічений цими справами. Сейм, давно вже назначений, а потім повторно обнародований, до цього часу ще не розпочався, говорять, що він повинен*

* Згідно з даними В. Кулісевича, зарука могла мати як охоронний характер, так і зобов'язуючий, як у даній справі.

розпочатися в перший день молодика; між тим на сейм приїхала велика кількість провінціалів, і вони витрачають час не без досади».

Слід зауважити, що дана норма загалом була скасована Першим Литовським Статутом, розгляд судових позовів перекладався в основному на місцевих урядників. Так, 19 червня 1536 р. Сигізмунд I Старий у листі до луцького старости Ф. Чарторийського вказував, що йому вже неодноразово скаржилися волинські зем'яни Грицько Сенюта з братом Романом на зем'янина Луцького повіту Яцька, «що він тримає масток, близькість їх, під назвою Пруси, невідомо яким звичаєм». Господар наказав старості розв'язати суперечку: «щоб Твоя Милість казав йому (Яцьку. – Авт.) перед собою стати і те між ними розглянув та справедливість накінець учинив, щоб вони в тому собі шкоди не чинили, а нам про те більш не скаржились». Водночас, існували винятки і частина розглянутого положення залишалась в силі і після введення у дію Першого Литовського Статуту. Наприклад, 2 лютого 1536 р. маршалок пан Олександр Солтанович подав скаргу у великокнязівську канцелярію на старосту черкаського і канівського Василя Тишкевича, «що він у його власній землі хороми силою, гвалтом пограбував і людей побив, і до того ж тіун його з людьми двох людей пана Олександра спіймав у Гощові, побив, замордував та незаконно кинув до в'язниці». Досить дивним способом, як для періоду дії Першого Литовського Статуту, відбувся суд: «людям його (старости. – Авт.) присудила копа (!) три копи грошей на людях його Гощовських і він людям своїм того платити накаже». Це й стало причиною подання позову до короля: «А так пан Олександр просив короля Його Милості, щоб та його скарга була записана. І король Його Милість наказав те для майбутнього часу записати».

Статтею 45-ю (дописана при підтвердженні уставної грамоти Сигізмундом I Старим у 1529 р.) київська шляхта отримала право судити власних слуг: «А людей їх, котрі в місті нашому проживають, не мають вони (київські воєводи. – Авт.) судити, судити тих людей господарям їх, хто кому служить». Незрозумілим, як з нашого погляду, є питання, чому дану норму король вписав лише у 1529 р., а не в 1507 р. – при першому

підтвердженні привілею? Адже, як свідчать джерела, відозви до неї знаходимо вже наприкінці XV ст. Так, 25 липня 1495 р. Олександр Ягеллончик видав грамоту наміснику черкаському Кміті Олександровичу. У ній вказувалася скарга намісника путивльського князя Богдана Федоровича, «що слуги і люди його в Черкасах живуть, і ти (Кміта. – Авт.) слуг і людей його судиш і радиш, а також вини і пересуди на них береш: проте ми на то вам право наше дали, всій землі Київській, що урядник наш не повинен слуг і людей князівських, панських та боярських ні судити, ні радити, а також вин і пересудів на них брати; в разі, коли буде справа у нашого чоловіка з князівським, панським чи боярським чоловіком, тоді уряднику нашому судити його чоловіка з його суддею: якщо буде винен наш чоловік, з нього нам вина; а якщо князівський, панський чи боярський чоловік буде винен, то вина його власнику. – Тому наказуємо тобі, щоб слуг та людей його не судив, не радив, вин та пересудів на них не брав, відповідно до права вашого, яке вам дали, всій землі Київській». Ймовірно, підтверджуючи уставну грамоту Київщині, великий князь литовський міг поплутати «право землі Волинської» із «правом всієї землі Київської», бо грамота свідчить про існування невідомого списку Київського привілею часів Олександра Ягеллончика. Проте, з іншого боку, у підтверджуючому привілеї 1 вересня 1529 р. чітко вказувалося, що **ст. 45** (як і ще 11, котрі Сигізмунд додав порівняно з привілеєм 1507 р.) надана «з щедрої ласки нашої господарської». Отже, відповідь на це питання залишається поки що відкритою.

Аналогічна норма присутня і у Волинському привілеї: «**Ст. 5** Старості та намісникам нашим вин та зарук на них самих і на їхніх людей не брати, а людей їхніх не судити і не радити, судити їм самим людей своїх і вини брати кожному зі свого чоловіка». Артикул вписаний до привілею на прохання волинської шляхти, яка апелювала до великого князя (спершу Казимира Ягеллончика, як видно із редакції 1508 р.) на дії старости і намісників. Володар заборонив урядникам судити шляхетських людей і брати з них на свою користь судовий штраф («вину»). Це стало компетенцією чолобитників.

Поклики до названого положення знаходимо в угоді князів Сангушків, Василя

* «Також били чолом і скаржились батьку і брату нашому, що старости і намісники наші вини і заруки на них беруть і на їхніх людей, а також людей їхніх судять і радять, і батько й брат наш те їм відпустили...».

Михайловича з його братом, володимирським старостою князем Андрієм Олександровичем щодо вирішення земельних, кримінальних та інших справ (21 травня 1522 р.): «А що стосується наших урядників, бояр, міщан та людей наших, то ті наші урядники, бояри, міщани й люди наші між собою мають судитися перед тими полюбвними суддями нашими*, а ми самі своїми персонами (при) тому не маємо бути, а що ті вищевказані полюбвні судді між нами знайдуть, то ми з обох сторін (маємо) прийняти, а яких людей ті судді визнають винними, то ті ж судді тим винним мають терміни встановити, відповідно до земської постанови, а ми вже самі між собою своїми персонами маємо своїх децких дати на своїх людей, хто кому буде винен, без жодного відволікання». Тобто укладачі угоди повністю переклали вирішення судових справ між своїми підданими на обраних суддів, причому без особистої присутності. Слід зауважити, що така процедура не відображена в уставній грамоті, але разом з тим не суперечила чинному законодавству. Відповідальність за недотримання умов угоди визначалася грошовим штрафом: «А хто б з нас не хотів виконувати рішення тих суддів, той має заплатити господарю, коро-

лю Його Милості тисячу кіп грошей, а один одному п'ятсот кіп грошей».

Така практика, коли підлеглих людей судив окремий суддя, підтверджується іншими джерелами. Наприклад, 5 січня 1527 р. князь Лукаш Мартинович Свірський виніс вирок між підданими Льва Роського Творяном та Лукашем Хохлами і Лук'яном Молотвичем з підданим князя Петра Михайловича Свірського Мишком Копоновичем, який названим вище особам починив великі кривди і шкоди. Обвинувачений мав скласти присягу на вчинені збитки, а князь Петро віддавав його князю Леву на вічність.

Таким чином, система судочинства базувалася на визначальному чиннику, а саме на здійсненні судового процесу над обвинувачуваною особою. Як обов'язкова умова для цього передбачалася наявність письмової скарги з викладом суті справи. Окрім цього, українська шляхта, по-перше, убезпечила себе від свавілля чиновників та корупції нормою переведення справи «на вище право», по-друге, отримала дозвіл власноруч здійснювати правосуддя над своїми підданими. Тобто із середини XV ст. на теренах сучасної України розпочалося формування основ такої судової системи, яка нині успішно функціонує в модернізованому вигляді.

* Перший обрав собі суддею князя Василя Четвертинського, а другий – пана Михайла Семашковича. Саме вони, згідно угоди, мали вирішувати справу.

РОЗДІЛ 4.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

Найбільш поширеними кримінальними правопорушеннями були злочини, пов'язані із так званими «шляхетськими наїздами» та крадіжками. Ст. 36 Київського привілею регулювала відносини щодо першого пункту. Вона вперше була приписана Сигізмундом I Старим при підтвердженні Київського привілею у 1507 р. і, відповідно, відсутня у грамотах Казимира та Олександра Ягеллончика. Приводом до цього стала скарга київської шляхти, зафіксована в документі: *«тому що їм новини запроваджували урядники наші, воєводи київські: ...на їхні мастки слуг своїх насилають і без жодного права грабують їх самих та людей їхніх...»*. У привілеї зазначений артикул має такий вигляд: *«А про грабіж безправний встановлюємо так: коли б який князь, пан чи наш чоловік поскаржився нашому воєводі на князя, пана чи боярина київського, то йому надіслати листа, щоб перед ним на право став; а якщо на лист його не стане, то послати дєцкого і притягнути до суду, потім разом з князями й боярами київськими те розглянути і хто виявиться винним, з нього судове стягнуте»*.

Це положення, як видно з джерела, застосовувалось у випадку скоєння грабежу, котрий міг відбуватись також у формі «наїзду». В разі подачі скарги потерпілою стороною воєводі урядник своїм листом до обвинувачуваного зобов'язував його з'явитися до суду (у привілеях 1529 р. кількість таких листів дорівнювала двом)^{*}. Коли той не з'являвся у суді, посилався «дєцкий». Потім відбувався суд, на якому разом з воєводою були присутні представники київської шляхти («князі й бояри київські»), головна роль яких полягала у визначенні та тлумаченні норм звичаєвого права в скрутних випадках. Також одноособовий суд воєводи не стосувався шляхти Чорнобиля. Винний, згідно привілею, сплачував штраф.

Вказана стаття, зазначав М. Любавський, вказувала на те, що «київський воєвода зовсім не був рівноправним правителем у порівнянні з намісниками пригородів... Загалом він здійснював вищий суд у Київській землі, наприклад по справам розверстки повинностей між декількома волостями, по позовам великих землевласників, князів

^{*} «...то йому надіслати двічі листа, щоб перед ним на право став; а якщо на листи його не став, то за третім разом послати дєцкого і притягнути до суду...». Збільшення попереджувальних «листів» у даній статті, з нашого погляду, було прямо пов'язане із статтею, яка стосувалась послання «дєцких». Зокрема, в редакції 1507 р. стверджувалось: *«А на церковних людей, князівських та боярських дєцких не посилати, спершу надіслати листа, щоб до суду прийшов, або чоловіка направив, а не прийде чи чоловіка не направить, тоді дєцкого відправити...»*. Редакція 1529 р. дещо відрізняється: *«А на церковних людей, князівських, панських та боярських дєцких не посилати, спершу надіслати листа, щоб до суду прийшов, або чоловіка направив, а не прийде чи чоловіка не направить до кого справа, то повторно надіслати, не прийде за другим разом, тоді дєцкого відправити...»*.

і панів один на одного тощо». Йому заперечував Ф. Леонтович. На його думку, компетенція воєводи саме у таких справах зовсім не означала, «що ці справи ввірялися йому, як адміністративному «главі і старшині» цілої землі, котрий перейняв функції колишнього удільного князя і, подібно до останнього, мав у своєму розпорядженні, як «вищої інстанції», намісників пригородніх, великих волосних і повітових землевласників. В основі всіх подібних випадків, безсумнівно, лежить система особистих «наказів», які давалися тимчасово на дані випадки». Такого погляду вчений дотримувався тому, що заперечував висновки М. Любавського щодо єдності Київщини після ліквідації в ній уділу.

Реальних справ, котрі якнайповніше б відображали застосовування цієї статті, поки що не виявлено. Проте маємо окремі свідчення, що «наїзд» міг відбуватися відповідно до київського права. Так, 14 серпня 1507 р. Сигізмунд I Старий розв'язав судову справу між двома київським міщанами. Криводея скаржився на писаря Громику: «Осьмник* київський його пограбував безправно», на це останній відповів, що «осьмник грабив його в заставі відповідно до київського права, і докази на нього в тій заставі і грабежах наводив у Києві перед панами київськими». Як видно, відповідач стверджував, що грабіж здійснювався згідно з умовами застави «відповідно до київського права» і ця справа вже розглядалася перед панами київськими. Що саме мав на увазі Громик під «київським правом», з тексту невідомо. Можемо тільки припустити, що мова йде про неписані норми звичаєвого права, оскільки в привілеї 1507 р. немає жодних даних про можливість здійснення узаконеного «грабежу».

Також опосередкованим прикладом слугує вже згадана вище судова справа між київським воєводою А. Немировичем та дворянином господарським Ф. Мамчичем. Так, останній повідомив, що отримав від княгині Олени (дружини великого князя литовського Олександра Ягеллончика) двір Каспарішки Контяжинського повіту з людьми та земля-

ми. *«І тих людей, – читаємо далі у скарзі, – один чоловік, на ім'я Роман Пупштевич, зігнав, і на тій землі посадив він прихожого чоловіка. І пан воєвода київський ту землю з тим чоловіком у нас для себе випросив, – і показував перед нами підтвердний привілей королеви, її милості, Олени, в якому той чоловік Роман є виписаним. А пан воєвода жодної відмови не вказав...»*. Саме завдяки наявності у Федора привілею від княгині Олени справа розв'язалася на його користь: *«оскільки той Федір підтвердний привілей невістки нашої на те в себе має, а нам не тільки привілеїв, а й паперових листів наших без причин не годиться порушувати, то Федора вважаємо правим... а пан воєвода київський, пан Андрій Якубович Немирович, не повинен через це в ту землю нічим втручатися»*.

Подібні справи порушувались і в інших регіонах ВКЛ. Так, 20 квітня 1524 р. Сигізмунд I Старий наказував підскарбію земському Богушу Боговитиновичу встановити справедливість князю Тимофію Пузині у справі проти князів Андрія Сангушка, Семена Одинцевича та Івана Полубенського, оскільки *«спершу до них писали під зарукою в тисячу кіп грошей, щоб вони гвалту, грабежу та наїзду йому не робили і в пущу посполиту не забороняли їздити, сіножатеїв його не забирали. І вони не зважаючи на листи і заруки кривду йому велику вчинили... Крім цього вони вихвалялись, що жали на його землях жито, і для того послали дворянина Якуба Михайловича (очевидно, він виконував функцію дєцкого. – Авт.), наказуючи під повторною зарукою в тисячу кіп грошей щоб вони на його полі жита й ярвини не жали»*. У вирокі іншої справи між панєю Якубовою Довойновича і маршалком Яном Стецьковичем 26 листопада 1522 р. вказувалась не лише сума штрафу, яку мав сплатити останній за вчинений «наїзд», а й спосіб його виплати: *«І ми (Сигізмунд I Старий. – Авт.) пані Якубовій в тому за ним сказали, щоб ту справу вибачила, а в нього за те взяла п'ятсот кіп грошей... І термін тому встановили, на який пан Стецько має гроші заплатити: перший термін – на Різдво Христове має її дати двісті кіп грошей;*

* В обласних привілеях Київщини «осьмник» не зустрічається. Проаналізувавши привілеї київським міщанам 1494 та 1499 рр. П. Клепатський встановив, що до його компетенції входило: «спостереження за моральною поведінкою населення, збір рибного мита, суд за дрібну кражу на березі, за побої між жінками і т.п.».

а на Св. Івана після прийдучого Великодня – сто кіп грошей; а двісті кіп грошей повинен заплатити на Різдво Христове дванадцятото індікту^{*}». В разі несвоєчасних виплат п. Якубова отримала право «...з дозволу уряду замкового ув'язатися в його маєток Рогово та утримувати до того часу, поки повністю не розрахується». Таким чином, маршалок мав сплатити впродовж наступного року 500 кіп грошей штрафу. Такою була плата за прощення п. Якубової – «щоб ту справу вибачила» – за вчинені збитки.

Другою важливою складовою кримінального права є способи покарання злодія («татя»). На території Київської землі зі злодієм, згідно з чинною уставною грамотою, чинили так: «**Ст. 26** Хто в кого що вкраде, вартість якого велика і це знайдуть, а злодій («тать») не в змозі відшкодувати, то його на шибеницю; якщо крадене переховував у дружини, яка про це знала і користувалася разом із дітьми, то жінка винна з дітьми; а що вкрав, то повернути власнику; якщо злодій в змозі заплатити, то позивачу відшкодовує своїм майном, а вкрадене («ліцо») на двір». Тобто норма передбачала сплату злодієм вартості вкраденого, в разі неплатоспроможності його страчували через повішання. Дружина і діти злочинця вважалися винними, якщо знали про факт крадіжки і користувалися покражею. Награбовані речі поверталися колишньому власнику. Якщо «тать» виявлявся заможним, у володіння позивача віддавався маєток злочинця, вкрадені речі в такому випадку переходили у володіння великого князя литовського. На думку І. Старостіної, дана стаття повністю відповідає Судебнику Казимира 1468 р. і в ній важливими є три основних моменти: «1) обмеження колективної відповідальності та індивідуалізація покарання; 2) повернення вкраденого у двір, в разі спроможності злодія заплатити заявнику вартість вкраденого; 3) украдене поверталось позивачу тільки при неплатоспроможності крадія». Водночас, ми не поділяємо її міркування про те, що «положення київських привілеїв про татьбу були сформульовані під впливом Судебника Казимира». Оскільки, з нашого погляду, Київщина отримала уставну грамоту значно раніше, аніж був виданий Судеб-

ник, а саме в другій половині 1440 р., тому можемо висловити припущення, що формування Судебника відбувалося під впливом окремих обласних привілеїв, зокрема Київського.

На жаль, поки що не виявлено прикладів застосування даної статті на території Київської землі. Можливо, письмові свідчення про такі справи у достатутівний період є надзвичайно рідкісними. Оскільки переважну більшість крадіжок чинили шляхетські піддані, суд над якими здійснювали їхні власники, то зникала потреба письмової фіксації справи у Книгах Метрики. Щоправда, це не стосувалося випадків, коли фігурантами справи виступали представники шляхти. Так, наприклад, «з наказу господарського», тобто відповідно до волі великого князя литовського, у Радоминській волості в 1529 р. відбулося слухання справи про викрадення коней. Дворянин господарський Михайло Бубен звинуватив боярина Сташка Гринкевича у крадіжці чотирьох коней, за яких він заплатив різним особам загалом 37 кіп грошей. Одного коня, сірого, Михайло побачив у боярина господарського однойменної волості Матвія Кондратовича. Останній перерів на Криштофа Ремезовича, на що він відповів: «що того коня... сірого від того Сташка Гринкевича має». Сташко, у свою чергу, цього не визнав і домагався, по-перше, від Криштофа присяги стосовно правдивості своїх слів, по-друге повідомив: «Є правдою, що я тих коней не крав. Однак, коли служив у пана Криштофа, тоді він сам того коня купив у чоловіка князя, його милості, Костянтина Гольшанського, у Яна, а так розповів пан Криштоф, що того коня від мене мав і в мене купив».

Далі судді, котрими були Матвій Янович, Ян Скіндер та Богдан Довкгирдович, запитали Михайла, чи має він докази, в кого купив коней. «І Михайло доказ наводив і шапку ставив на тому... Що той позивач, в кого Бубен купив, Мартин Семенович, перед нами особисто свідчив, що взяв у Бубна за того сірого лошака 9 кіп грошей, а за четвертого, гнідого, дав йому теж 9 кіп грошей. І Сташко шапку не поставив і на доказ Бубна не відповів».

^{*} Тобто термін сплати становив період від 7 січня 1523 р. (11 індікт) до 7 січня 1524 р. (12 індікт).

Саме тому, що, по-перше, «Криштоф присягнув, що того коня від Сташка має, а Сташко на суді нічого не заперечив, правим визнано Криштофа», по-друге, «Сташко шапку не поставив і докази Бубна не спростував», винним у скоєнні злочину був визнаний Сташко Гринкевич. Вирок був таким: «...присудили Михайлу Бубну на ньому (Сташкові. – Авт.) просоки шість кіп грошей. Сірого коня, якого Бубен упізнав, сказали викупити та йому віддати як вкрадену річ, а нав'язку за того коня присудили п'ять кіп грошей». За решту коней Сташко мав сплатити штраф 32 копи грошей. Загальна сума визначалась – 43 копи грошей. Також був установлений термін виплати: «від цього часу, четверга, що на третьому тижні після Великодня перший термін – шість тижнів, другий термін – наступних шість тижнів, третій – ще шість тижнів, то є останній термін у день сходження на небо Матки Божої».

Отже, власнику не лише повертався знайдений кінь, злочій заплатив ще штраф за судове розслідування (просоку), штраф за сірого коня та штраф ще за трьох коней. Варто зауважити, що в суді, з нашого погляду, не було доведено причетності Сташка Гринкевича до крадіжки трьох коней, штраф за них, вочевидь, був незаконним. На нього просто-напросто «повішали» всі гріхи.

Також наведений документ свідчить про практичну дію поширеного методу підтвердження правдивості слів або розв'язання суперечки – «видачки», який супроводжувався «ставленням шапки» і діяв ще за часів звичаєвого права. У Київському привілеї це Ст. 25: «А про видачку, коли обидва видадуть і обоє шапки ставлять, то є видачка; а коли один видасть, а інший ні, то не видачка». Слід зауважити, що даний звичай, згідно із дослідженням А. Яковліва, зафіксований у пам'ятках чеського права і мав назву «Vdanie». Він уживався у справах земельних та проіснував у Чехії до кінця XIV ст. «Vdanie» полягало в тому, що обидві сторони, ставши на спірній землі, позивач – правою, а позваний – лівою ногою, починали спір таким чином: перший, звертаючись

до суду, проголошував своє право на землю або на винагородження шкоди, заподіяної на цій землі; другий йому заперечував, заявляючи про своє самостійне право і на доказ своїх слів – «вдавав» (виділено у А. Яковліва), тобто закладався на 300 пенязів, потім на 600, 900 і, нарешті, «вдавав» (виділено у А. Яковліва) «на ohřeb» (одна із форм закладу). На думку вченого, «видачка» Київської уставної грамоти походить від слова «видати» і навіть по формі наближається до чеського «Vdanie».

Покарання злочинців на території Волинської землі дещо відрізнялось і деталізувалось трьома статтями:

«Ст. 8 Злодія, спійманого із вкраденими речами («полічне»), судили і карали відповідно до давнього звичаю на території того ж маєтку; вкрадене належало власнику маєтку, де спіймали злочинця;

Ст. 9 Злодія, спійманого із вкраденими речами, заборонялось відпускати, хто б його відпустив або дав на відкуп при наявності доказів вини, той платив штраф по-давньому, як перед тим було;

Ст. 12 Злодій, який спійманий на ярмарку чи в місті з речовими доказами, заслужив шибениці – на шибеницю, якщо не заслужив – платив тому, кому шкода, а штраф («вина») тому, кому належав злочинець».

Згідно з зазначеними нормами злодія, спійманого із вкраденими речами, судили і «карали» на місці злочину відповідно до «давніх звичаїв», «полічне»^{*} в такому випадку йшло на користь власника маєтку, де був спійманий крадій. Відпускати його або давати на відкуп, якщо були докази його вини, заборонялося, винуватий платив штраф. Наведені статті, на думку І. Старостіної, є трохи схожими із російськими положеннями кінця XIV ст. про «самосуд»: «А самосуду чотири рублі; а самосуд то: хто спіймав злодія із вкраденим і відпустить, а собі посул візьме...» (Двінська уставна грамота 1397–1398 рр.); «А самосуду наші намісники та їх тіуни беруть два рублі: а самосуд то, хто спіймає татя із вкраденим і відпустить його, а намісникам і тіунам не покаже, а його в тому викриють, то є

* Саме це положення, як доводила І. Старостіна, «суперечило «земському звичаю і праву» та судовій практиці Великого князівства Литовського початку XVI ст.» За її спостереженнями, подібне формулювання міститься в грамоті великого князя Василя Дмитровича і великого князя Михайла Олександровича близько 1396 р.: «А татя, душоубця, розбійника, грабіжника де схоплять, тут і судять».

** Беручи до уваги рязанські та молдавські грамоти, М. Бріцин вважав, що «полічне» це судове мито. На думку М. Ясінського, «полічне» означало вкрадену річ. Більш точним, ми вважаємо, був останній.

самосуд...» (Білозірська уставна грамота 1488 р.).

Злодія, котрого спіймали з речовими доказами («лицо») на ярмарку або в місті, судили відповідно до ступеня правопорушення. Вироком могли бути: або смертна кара через повішання, або сплата вартості краденого потерпілому, судовий штраф («вина») в останньому випадку йшов на користь господаря злочинця. Показовий приклад знаходимо в інструкції Олександра Ягеллончика послу Адаму до польського короля Яна Ольбрахта (1496 р.). Великий князь литовський повідомляв, що до нього вже неодноразово звертався владика володимирський зі скаргою на королівського белзького старосту пана Каменицького, «що той наслав людей своїх п'ятсот, коней, крім піших, на місто його Квачово», котрі пограбували місто і захопили у полон 120 чоловіків, окрім жінок і дітей. І це було не поодиноким явищем: «А ми спершу багато разів до вашої милості, брата нашого, розповідали та писали, що нашим підданим, князям та зем'янам волинським, кривда велика, наїзди та вбивства з панства вашої милості, з Корони, від зем'ян вашої милості чиняться». Олександр просив Яна покарати старосту, повіддавати награбоване та відпустити полонених.

Далі господар вказував, якщо король говоритиме, що той наїзд здійснили піддані ВКЛ, то Адаму відповідати наступним чином: чоловік, який здійснював керівництво розбійницьким нападом, був урядником пана Каменицького, «а родиною був з нашої ж сторони, наш підданий». Однак він, «наробивши багато шкоди зем'янам та людям нашим розбоєм і татьбами (крадіжками. – Авт.) в нашій землі, втік за кордон, до Корони, до пана Каменицького, а він йому уряд дав в Стоянові від себе тримати» і вже з-за кордону приїжджав у ВКЛ та «шкоду велику робив нашим підданим злодійством та розбоєм». Слуги владики спіймали його з награбованим («лицом») і під час сутички смертельно поранили. Врешті Олександр Ягеллончик звертався до Яна Ольбрахта: «І самі про те, ваша милість, брат наш, подивіться й розгляньте, чи правильно староста вашої милості робить... даючи місто вашої милості злодію тримати, адже за злим ніде не стоять, а злодія кругом ка-

рають по заслугі як заслужив, як у панстві вашої милості, короні Польській, також і в нашому панстві, Великому князівстві Литовському».

У джерелах також зафіксована сума, котра надходила на користь старости чи вїйта від спійманого злодія. Так, наприклад, у вироку володимирському вїйту Івану Федоровичу з володимирським старостою Андрієм Сангушком (28 серпня 1528 р.) вказувалось: «...а від злодія, спійманого на місці із вкраденим, на старосту вісім грошей, а на його (вїйта. – Авт.) – чотири гроші..., а коли у місті в кого впізнають вкраденого коня чи вола, то старості від того – два гроші, а вїйту – третій грош».

Саме староста самостійно чинив правосуддя у кримінальних справах поміж шляхетських підданих, отримуючи за здійснення судової діяльності окрему плату. Нормативно це відображено у Ст. 7 уставної грамоти Волині: «А далі старості на замку нашому судити князівських, панських і зем'янських людей, що стосується великого розбою, гвалту й насильства над панами й панянками, шляхетської рани, підпалу, щоб злодійство не поширювалося». Тобто така діяльність була можливою лише при скоєнні кримінальних злочинів чотирьох категорій: наїзд, згвалтування, нанесення тілесних ушкоджень шляхтичу, підпал, що було, на думку М. Володимирського-Буданова, «винятком із загального правила про підсудність землевласницьких судів». Мотивом цього було, з нашого погляду, недопущення поширення подібних кримінальних злочинів серед шляхетських підданих.

Наприклад, 24 листопада 1528 р. волковийський державця, пан Матей Войтехович, отримав від Сигізмунда I Старого наказ вирішити разом із суддями справу поміж королівським дворянином князем Тимофієм Івановичем Пузиною та маршалком князем Андрієм Михайловичем Сангушком і князям Семеном Богдановичем Одинцевичем та Іваном Андрійовичем Полубенським. Останні звинувачувалися в скоєнні наїзду, а першочергове судове засідання здійснив староста: «вони самі своїми персонами з намісниками і слугами своїми на його (Тимофія. – Авт.) поле дворове в Отнозі наїхали, а потім, урядників і слуг своїх наславши на теж

саме поле силою, гвалтом людей його побили, сохи і борони порубали, через заруку нашу, про що їх спершу з ним судив воєвода Троцький, гетьман наш найвищий, староста Брацлавський та Вінницький, князь Костянтин Іванович Острозький».

Таким чином, карний процес на українських землях у достатутівий період здійснювався відповідно до чинного законодавства і, що важливо, це відбувалось у час зароджен-

ня й становлення судової системи у державі. Водночас, на думку А. Яковліва, в XV–XVI ст. у Литві, як і в Чехії, він «не був відокремлений від процесу цивільного: головну роль на суді відігравала сторона ушкоджена, а держава не втручалася у процес і не відокремлювала інтересів публічного порядку від інтересів приватних». Держава втручалася лише тоді, коли суперечка переходила у суд для винесення судового вироку.

РОЗДІЛ 5. МАЙНОВІ ТА ЦИВІЛЬНІ ПРАВОВІДНОСИНИ, СІМЕЙНЕ ПРАВО

Законодавче забезпечення розв'язання майнових і цивільних суперечок займає чи не найголовніше місце в юриспруденції. Проте норми писаного права на українських землях з цих питань у достатутівий період діяли виключно на території Київської землі, уставна земська грамота якої містить цілу низку статей, в яких тією чи іншою мірою відображено нормативне регулювання майнових і цивільних відносин^{*}.

1) Норми, які забезпечували недоторканність маєтків («отчин» і «вислуг»).

Ст. 1 – «*До церковних людей, князівських, панських та боярських, і в землі, і у всі доходи й приходи не втручатися*» – забороняла воєводі та намісникам посягати на церковні, князівські, панські та боярські доходи і приходи^{**}. Прикладом дії вказаної норми у першій частині служить вирок Сигізмунда I Старого від 16 серпня 1528 р. старцям лікарні Печерського монастиря у Києві з господарським дворянином Криштофом Кмітичем. Охрем, від імені старців, повідомив великого князя литовського, що небіжчик пан Михайло Павша записав на користь лікарні Печерського монастиря село Клещевичі та

одну службу в Завській волості, а К. Кмітич «*в те село втручається і данину на себе бере, і людям церковним кривду і шкоду чинить*». Доказом служив лист великого князя литовського, в якому підтверджувався запис М. Павші: «*...ми (Сигізмунд. – Авт.) на його чолобитну, відповідно до усного зізнання, тих людей на ту лікарню записаних листом нашим підтвердили на вічність*». Криштоф відповів, що це надання його зятя М. Павші не має юридичної сили, оскільки він не залишив відповідного запису, а до того ж і сина не мав. Врешті Сигізмунд I Старий разом із Панами-Радою «*тих старців лікарні Печерського монастиря при тому листі нашому залишили*».

Цікавими є обставини, які вказують на причини такого рішення. Йдеться про визнання в суді того, що М. Павша справді не залишив старцям свого дарчого запису, а також не мав прямого спадкоємця – сина. Проте, як зауважував господар, в разі складання без його відома такого документа, він не мав би юридичної сили, «*бо то є вислуга його (М. Павші. – Авт.), а не отчизна*». Тому пан Михайло вчинив згідно з існуючими правовими нормами^{***}: «*оскільки він по своїй добрій волі, прийшовши до нас, і те нам,*

^{*} В обласному привілеї Волині аналогічні статті відсутні, проте паралельний розгляд різноманітних судових справ та інших документів свідчить про їх взаємозв'язок з київськими.

^{**} Слід зауважити, що дана стаття в наступних підтверджуючих привілеях відрізняється. У ній йдеться лише про церковних людей: 1) 1. 09. 1529 – «*До церковних людей і в землі, і у всі доходи й приходи не втручатися*»; 2) 24. 10. 1529 – «*Спершу, церквам Божим, до церковних людей і в землі, і у всі доходи й приходи не втручатися*». Ф. Шабульдо висловив припущення, що ця норма відноситься до «*...перших угод київського боярства із литовськими князями часів Гедиміна і Ольгерда*».

^{***} Його дії відповідають Ст. 11 обласного привілею. Докладніше про цю статтю див. нижче.

господарю, оголосив, що ті люди Клещевічі в Завській волості до тієї лікарні віддав і записав, і ми те, відповідно до його усного зізнання і на його чолобитну, підтвердили тим старцям листом нашим на вічність».

Відповідно до Ст. 2 відчуження нерухомості відбувалося лише за ухвалою суду: «А без права нам людей не карати, не страчувати і маєтків не забирати». Наприклад, 25 червня 1503 р. великий князь литовський Олександр Ягеллончик повідомив овруцького намісника князя Григорія Борисовича Глинського про своє рішення у справі старця овруцького Василя Михалкевича. Останній скаржився, що намісник овруцький віддав своєму чоловікові його отчину – землю Кончаковську, котру тримав стрий. Оскільки В. Михалкевич не мав дітей, то великий князь литовський своїм привілеєм підтвердив право володіння за ним, а лист цей Г. Глинський забрав. Тому Олександр Ягеллончик писав: «наказуємо тобі (Г. Глинському. – Авт.), щоб тому чоловіку не казав в ті землі втручатися і лист щоб йому (В. Михалкевичу. – Авт.) наш той віддав остаточно; нехай він нині ті землі тримає, відповідно до першої нашої данини, а нам з неї службу служити».

7 серпня 1488 р. перед королем Казимиром Ягеллончиком скаржився зем'янин луцький Оношко на свого зятя Івана Семашковича з братом, що ті захопили маєток Зденіж у Луцькому повіті, який він купив у їхнього батька. У відповідь Семашковичі показали королю судове рішення старости луцького, маршалка Волинської землі пана Петра Яновича: «той маєток, отчизну їх, присуджено Семашковичам, а Оношку сплатити тридцять кіп грошей за його наклад». Казимир повністю підтвердив рішення старости, тільки відкупну суму встановлено в розмірі 36 кіп грошей.

Маєтки особи, яка сплачувала судовий штраф, не конфісковувались, а залишалися дружині і дітям; покарання залежало від ступеня правопорушення. Це зафіксовано у Ст. 7 Ч. 1: «А хто яке покарання заслуговує, того самого карати по його вині, а дружину, дітей в маєтку не чіпати». На жаль, поки що не виявлено відповідних судових справ, які відбулися на Київщині. Проте подібна ситуація зафіксована у Віленському повіті. Прикладом слугує підтвердний привілей боярині Васильєвій Мисуніча Віленського

повіту на частину маєтку її дівера Федора Мисуніча (січень 1529 р.). Бояриня повідомила господарю, що Федір убив свого брата, її чоловіка, Василя і втік за межі держави, «а було їх три брати, які свої отчизні маєтки Понизе й Жежлино між собою поділили». Згідно з вироком суду бояриня «весь маєток убивці Федора отримала у своє володіння: одну половину за голову свого чоловіка, а другу – по близькості дітей своїх». У разі, коли б третій брат висловив свої претензії на половину маєтків убивці, то він платив би «головщину» за половину маєтку свого брата Федора вдові та її дітям і забирав його собі, а інша половина все одно залишалася дітям Василя по праву близькості. Відповідно до цього рішення Сигізмунд I Старий і надав боярині підтвердний привілей. Тобто, платою за «головщину» слугувала частина маєтку злочинця. Водночас, її еквівалентна грошова вартість, яку мав сплатити третій брат у разі претензій на розподіл нерухомості, у справі не вказувалась.

Виняток у розглянутій нормі становило майно злодія («тата») – «...якщо злодій у змозі заплатити, то позивачу відшкодовує своїм майном, а вкрадене («ліцо») на двір» (Ст. 26 Ч. 4). Як і в попередньому випадку, подібних вироків, які безпосередньо відносяться до Київщини, не виявлено. Водночас, штраф за вчинений злочин, зокрема злодійство, був не особливістю законодавства Київської землі, а нормою права ВКЛ. Доказом служить той факт, що наприкінці липня–на початку серпня 1496 р. троцький тіун Здан Войткович присудив штраф 15 кіп грошей Яцьку Носутковичу та його брату Довкгиру на користь Якуба Кунцевича «...за татьбу за бджоли, і той суд свій господарю його милості, великому князю, перевів, і господар його милість відповідно до суду Зданова сказав йому те з них стягнути дворянину своєму Лаврину, сину Юрія Мезиковича».

Отчини і вислуги представників київської шляхти, вислужені у великих князів литовських Вітовта, Сигізмунда Кейстуовича, Казимира Ягеллончика та Олександра Ягеллончика, підлягали підтвердженню з боку Сигізмунда I Старого. Це зафіксувала Ст. 8: «А отчини і вислуги не забирати, що вислужили у великого князя Вітовта й Сигізмунда (Кейстуовича. – Авт.), і в батька нашого, короля його милості, і в брата

нашого, що надали предки наші, те їм підтверджуємо». Розглянемо кілька прикладів. 23 червня 1499 р. великий князь литовський Олександр Ягеллончик за вірну службу пожалував князю старості Брацлавському й Звенигородському, гетьману ВКЛ Костянтину Івановичу Острозькому маєток Звягель з усіма присілками*. Цей привілей підтверджено Сигізмундом I 26 грудня 1507 р.: *«І ми, вислухавши того привілею брата нашого Олександра короля його милості, при тому таки його зоставили, а до того з особливої ласки нашої дозволяємо йому в тому його маєтку Звягель побудувати замок, сформуванати місто, щонеділі мати торг, а щорічно в день Св. Дмитра проводити ярмарок»*. Аналогічно 6 квітня 1510 р. задоволено прохання волинських зем'ян Сенька і Федора Богдановичів Сербиновичів про підтвердження права володіння селом Юревичі у Мозирському повіті, котре отримав від Свидригайла ще їхній дід Богдан Сербин.

Аналогічно діяли з володіннями на території Волині. 20 березня 1494 р. великий князь литовський Олександр Ягеллончик з Панами-Радою виніс вирок у справі зем'ян волинських Івана Охрїмовича і його свояка Міхна Омелянського з Микитою та Іваном Чапличами щодо маєтків Глупонін і Русивль. Зі справи дізнаємося, що маєток Глупонін, дядьківщину дружин Івана та Міхна, вислужив у князя Свидригайла небіжчик Федір Чаплич, а по смерті записав його своїм братам Микиті та Івану. Інший маєток, отчизний і свою дільницю, Русивль також записав на їхню користь вічність. На доказ цього у суді був пред'явлений записний лист Федора. Тому й рішення не суперечило волі Федора: *«мають вони (Микита й Іван. – Авт.) отчизний маєток Русивль із сестрами своїми, дружинами Івана Охрїмовича та Омелянського, навпіл поділити по близькості до дядька Федора. Маєток Глупонін, вистугу їх дядька, мають вони тримати вічно відповідно до запису Федора Чаплича, як їм то записав. Дядина їх Федорова повинна мешкати в тому маєтку до своєї смерті»*. Метою позову, як видно з документа, було намагання Івана та Міхна відсудити частину маєтків через право близькості своїх дружин. Однак письмовий доказ у вигляді запису Фе-

дора був не на їх користь, і рішення господаря стало цілком справедливим. Надання Сигізмунда Кейстутовича, Свидригайла та Казимира Ягеллончика – маєток Шевлово – також став предметом суперечки між Федором Гавриловичем з братами Гаврилом і Мартином Мелешковичами і Федором Шевловським (9 липня 1496 р.).

Маємо також справи, у яких згадуються ще надання великого князя литовського Вітовта. 25 серпня 1484 р. до Казимира Ягеллончика і Панів-Ради звернувся князь Семен Іванович Володимирович. Він вимагав вирішити справу між ним і кобринським князем Іваном Семеновичем щодо маєтків свого покійного дядька, князя Андрія Володимировича. Князь Іван сказав: *«...ті маєтки князя Андрію пожалував великий князь Вітовт, а дружині моїй, внучці князя Андрія, ті маєтки є близькістю»*. Позивач навів інший аргумент: *«їхні батьки були не розподілені, а ті маєтки є їх отчиною»*. Проте вирок був наступним: *«І ми те розглянули і довідалися, що ті маєтки князя Андрія Володимировича є даниною великого князя Вітовта і тримає ті маєтки князь Андрій до смерті, а після смерті княгиня його тримала їх теж до смерті, а жодної згадки про них не було ні від брата його, князя Івана, ні від його дітей до того часу, поки кобринський князь Іван не одружився на внучці князя Андрія... – і довідавшись про те, присудили ті маєтки, Айне, Могильне, Словенск, Ілємницю, Полонне княгині Івановій Семеновича Бобринського, княгині Федіці, онуці князя Андрія Володимировича, вічно з усім тим, що до тих маєтків здавна належить, по тому, як тримає небіжчик князь Андрій Володимирович...»*. Як видно, справу вирішено на користь кобринського князя. З грамоти залишилося невідомим, яким чином йому вдалося довести свою правоту: чи показати оригінальну грамоту Вітовта, чи при допомозі свідків.

29 липня 1514 р. Сигізмунд I Старий грамотою Київському Пустинському Миколаївському монастирю підтвердив право володіння селом Княжичі та озером за Дніпром згідно з привілеями Казимира та Олександра. Апеляція до Вітовтових «листів» згадується також у жалуваній підтвердній грамоті

* Щодо цього цікавим є наступний момент: великий князь литовський de jure не мав права надавати місто Київської землі особі «не київського походження», оскільки, згідно з привілеєм, володар зобов'язувався *«міста київські... киянам будемо давати, кому будемо годити»*. Очевидно, далися взнаки заслуги К. Острозького перед державою.

2 липня 1511 р. Київському митрополиту Йосипу і православним єпископам Литовським і Руським. Господар стверджував, що приводом до підтвердження стала наявність аналогічних документів, починаючи від Вітовта: *«пкладали (митрополит Йосип, єпископи, староста Луцький, Брацлавський і Вінницький, маршалок Волинської землі князь Костянтин Острозький. – Авт.) перед нами (Сигізмундом I Старим. – Авт.) листи предка нашого великого князя Вітовта, і щасливої пам'яті батька нашого Казимира, і брата нашого Олександра, короля і великих князів їх милості...»*.

Однак були й інші справи, коли право володіння маєтком наданим нібито Казимиром Ягеллончиком, підтверджувалося на користь іншої особи. Так, 24 липня 1496 р. великий князь литовський Олександр Ягеллончик виніс вирок у справі дворянина Сенка Володкевича Мстиславця із князем Іваном Дашковичем Глинським стосовно маєтку Гостомль. Сенко повідомив, що вислужив у короля Казимира в Київському повіті маєток Гостомль, а князь Іван у свою чергу випросив той маєток у великого князя литовського Олександра без його відома, оскільки не мав листів від останнього. Обвинувачуваний відповів, що Сенко маєток отримав від полоцького намісника, пана Юрія Пацевича, коли той тримав від короля Київ, а відповідних королівських листів не отримав. Дворянин навпаки підтвердив отримання такого листа, але документ *«згинув»*. Для розв'язання суперечки було вирішено запитати у Юрія Пацевича. Він зізнався про надання маєтку С. Володкевичу: *«...дав був Сенку Володкевичу без волі короля його милості»*. Тому і вирок був відповідним: *«І ми, те розглянувши, коли Сенко листа від батька нашого на те не має, а пан Юрій Пацевич дав йому маєток Гостомль без волі батька нашого, короля його милості, присудили той маєток Гостомль князю Івану Дашковичу Глинському по тому, як спершу йому той маєток дали; нехай він той маєток тримає, а нам з того служить»*.

Великий князь литовський, як свідчить **Ст. 9** привілею, – *«А що пожалували князь*

Олександр, князь Семен, а не чужі отчини, і того з вас не чіпаємо, а подивившись листи, нашими листами те підтвердимо з ласки нашої, то вже буде наше пожалування», – мав підтвердити надання київських князів Олександра (Опелька) і Семена, але тільки після попереднього ознайомлення з їхніми відповідними листами, це вже вважалося наданням самого володаря*. Достеменних підтвердних привілеїв часу Сигізмунда I Старого, у яких би згадувалися надання згаданих київських князів, нами поки що не знайдено. Однак можна припустити, що таких документів може бути небагато, оскільки ця норма привілею діяла вже за Олександра Ягеллончика і, ймовірно, імена Олександра та Семена вже не вписувалися Сигізмундом у підтвердну грамоту. Для прикладу наведемо кілька документів. 21 липня 1495 р. великий князь литовський Олександр Ягеллончик підтвердив пувильському наміснику Богдану Федоровичу Глинському право володіння селами Боброве у Київському повіті Олевської волості, Голобів у Завській волості та Родівонове в Черкасах *«...по тому, як князь Опелько і князь Семен батьку його подавали...»*. 2 жовтня 1498 р. господар видав повторний привілей, оскільки попередній згорів під час пожежі у Києві, вчиненої татарами**. Доля цих маєтків вирішилась у 1512 р., коли Сигізмунд I Старий, повідомивши князя Михайла Мстиславського та його братів князів Федора і Богдана Жеславських про смерть у московському полоні їхнього зятя князя Богдана Глинського, писав: *«...ми всі його маєтки, як у Київському повіті, так і в інших повітах замків та дворів наших, сказали київському воєводі, пану Юрію, ув'язати на нас, до замку нашого Київського»*. Слід зауважити, що існує привілей київського князя Семена Олександровича своєму слугі Ієремії Шашці від 12 червня 1459 р. на землі, городища й урочища в Київській землі***. Однак за браком джерел ми не можна з'ясувати, чи підтверджувався він пізніше володарями Литовської держави.

По іншому виглядають обставини на Волині. Віднайдено справу, що майже повністю відповідає нормі Київської грамоти,

* Статті 8 і 9 редакції 1507 р. в наступному підтвердженні 1529 р. об'єднані в одну: *«А отчин і вслуг не забирати, хто що вислужив у великого князя Вітовта і великого князя Сигізмунда, що пожалував великий князь Вітовт і великий князь Сигізмунд, і батько наш, а потім князь Олександр і князь Семен, а отчини не чужі, і з того їх не чіпаємо і все їм підтверджуємо»*.

** Цікаво, що для підтвердження Б. Глинський представив лише два документи (адже попередня дарча грамота була знищена у полум'ї): *«листи наші (великокнязівські. – Авт.), що на нас князь Богдан (Глинський. – Авт.) вислужив і також купчий лист, що половину Жукиня купив з нашим дозволом»*.

*** Правда, текст документа викликає певні сумніви щодо автентичності вказаного привілею.

яка розглядається. 5 лютого 1529 р. Сигізмунд I Старий виніс вирок зем'янам волинським Зенку і Микиті Чариковським проти старости крем'янецького Якуба Монтововича. Перші скаржилися, що староста забрав у них отчину, маєток Золочів, який отримали їхні предки від Свидригайла, а потім підтвердив Казимир Ягеллончик і показали відповідні документи. На це Якуб повідомив, що даним маєтком він також володіє по праву пожалування від великих князів литовських Казимира, Олександра і до цього часу та навів положення земської ухвали: *«а ми (великий князь литовський. – Авт.) зі всіма панами радами нашими і зем'янами, підданими нашими, встановили право: хто чим за батька і брата нашого володіє, а пригадування ні від кого про те не було, той у вічність отримує»*. На поставлене запитання господаря з цього приводу Зенко і Микита *«жодного пригадування перед нами пред'явили»*. Тому Сигізмунд і Пани-Рада, *«про те довідавшись, що Чариковські за батька і брата нашого нагадування жодного не робили, зважаючи на ухвалу земську, постановили так: оскільки ті Чариковські мають в тому мати вічне мовчання, то маєток Золочів присудили пану Якубу»*.

Деяко інша ситуація із судовими справами на Київщині. В окремих з них знаходимо поклики щодо надань Олександра та Семена. Так, приблизно в останній третині XV ст. до Казимира Ягеллончика із позовом на князів Василя та Андрія Звягельських звернулася княгиня Марія Трабська із вимогою повернути їй отчизний маєток Остер, котрий тримав її батько-небіжчик князь Митько Секіра ще за часів великих князів литовських Вітовта й Сигізмунда Кейстутовича, а також навколишні села, що здавна належали до того маєтку. Причиною подання скарги стало те, що київські князі Олелько та Семен роздали села різним особам: архімандриту Печерському – Чернін; боярам, слугам, сокольничим і татарам київським – Боденьківці, Виполозово, Носово, Рожни, Літьковичі, Світилновичі. Василь та Андрій наголошували на тому, що Остер батько Марії отримав від князя Олелька. На жаль, невідомий подальший розгляд справи, оскільки пошкоджений сам документ, а маємо лише вирок: *«І ми (Казимир Ягеллончик і Пани-Рада. – Авт.), про те довідавшись, той*

маєток Остер з усім, як вони тримали, ті села й селища вищеописані, які здавна належали до маєтку Остер і ними володіє батько її, князь Митько Секіра за великого князя Вітовта й Сигізмунда, присудили княгині Марії: маєток Остер і всі села й селища, які здавна до нього належали, як тримав батько її, князь Митько Секіра». Ймовірно, княгині вдалося знайти свідків, котрі змогли довести правдивість її слів і, таким чином, справа виділилась на користь Марії.

Розглянемо іншу судову справу. 24 квітня 1494 р. Олександр Ягеллончик видав вирок у справі між боярами київськими Іваном Петровичем та його двоюрідним братом Кузьмою Івашковичем. Перший скаржився, що їхні батьки вислужили у князя Олелька Володимировича два маєтки, Тоганче і Товаров, і *«...після того вони стояли на праві про ті два маєтки і про третій маєток, отчину їх, Григорів, перед паном Мартином Гаштольдом, як від батька нашого, короля його милості (Казимира Ягеллончика. – Авт.), Київ тримав»*. Намісник направив розподіляти маєтки князя Федора Глинського та київського боярина Ершу, котрі, об'їздивши всю означену територію, поділили отчизні й вислужені маєтки навпіл: *«Івану Григоровичу дістався Товаров, а Івану Петровичу Тоганче»*. Відповідно до вчинених дій пан Мартин Гаштольд дав судовий лист батькові Івана Кузьмі. Саме цей документ, а також *«лист князя Олелька»* позивач пред'явив великому князю литовському. Таким чином, письмові докази відіграли вирішальну роль при винесенні вироку на користь скаржника: *«І ми (Олександр Ягеллончик. – Авт.), тим листом зрозумівши, ту дільницю, маєток Товаров і половину маєтку їх отчизного Григорова, Кузьмі Івашкевичу присудили відповідно до першої справи пана Мартина, а тому Івану Петровичу в те вже не потрібно втручатися»*.

У вирокі від 14 вересня 1503 р. теж зустрічаємо поклик на надання київського князя Олександра Володимировича. Так, у канцелярії Олександра Ягеллончика князь Семен Олександрович Чарторийський скаржився на боярина Богуша Петковича, *«що він не хоче йому служити з маєтком своїм, яке має в Логойску, під назвою Колодязі»*. Богуш відповів: *«батько його Петко*

вислужив той маєток ще у князя Олександра Володимировича». Семен Чарторийський продовжив обвинувачення і повідомив, що його батько, князь Олександр, мав спеціальні листи на різні маєтки, в тому числі на маєток Колодязі, але зберігалися вони у Богушового батька; тепер же Богуш не хоче віддавати названі документи. Боярин відповів, що ні про які листи нічого не знає і не чув. Тоді князь Чарторийський почав вимагати, щоб боярин Петкович зі своєю дружиною та дочкою запрягнулися в правдивості своїх слів. *«І Богуш із дружиною та своєю сестрою, – йдеться далі у справі, – у встановлений нами термін на тому присягнули»*. У зв'язку з цим Олександр Ягеллончик *«маєток Колодязі Богушу присудив, а князю Семену в те казали не втручатися...»*. Таким чином, бачимо, по-перше, ще одну яскраву ілюстрацію підтвердження надання одного із попередніх київських володарів, а по-друге, механізм розгляду судової справи, коли присяга особи, яку обвинувачували, ставала вирішальною при винесенні вироку.

Підтвердження на володіння маєтностями, надані попередніми урядниками, зустрічаємо й на території Волині. Зокрема, 5 квітня 1514 р. Сигізмунд I Старий підтвердив владиці володимирському та брестському Пахнотію володіння церковною бортною землею. Перед господарем владика пред'явив судовий лист колишнього володимирського старости пана Олізара Шиловича, в якому зазначалося, що *«предок його (Пахнотія. – Авт.) владика володимирський Дем'ян перед ним (старостою. – Авт.) у праві стояв з Хонцем Свойчевським про землю бортну церковну і владика в тому правим визнав і ту землю бортну до церкви Божої присудив»*. У зв'язку з цим Сигізмунд підтвердив це своїм листом: *«нехай та земля бортна буде до церкви Божої належати, відповідно до суду пана Олізара, а щоб ніхто в ту землю не вступився»*.

Ст. 11 врегульовувала питання, пов'язані з розпорядженням вислугами: *«А князі й пани, які вислуги тримають, кому підтвердимо листом нашим, в тому вільні*

по смерті до церкви записати, поміняти, продати, віддати з нашим дозволом». Тобто маєтки, отримані за службу та підтвержені Сигізмундом I Старим, дозволялося продати, обміняти, подарувати або віддати на церкву, але зі згоди великого князя литовського. Ілюстрацією служить купівельна грамота королівського перекладача Солтана Альбієвича від 13 серпня 1508 р.: *«По Богу і господарю нашому великому королеві Сигізмунду, за доповіддю государя пана мого Юрія Михайловича Монтовтовича, воєводи київського, і його милості з дозволу, я Солтан Альбієвич, перекладач господарський... продав землю бортну, свою вірну в господаря вислугу, що вислужив у короля Казимира і у його милості сина у короля Олександра... Матвію, ігумену обителі святого Миколая, і всім старцям Пустинського монастиря, які тепер в тому монастирі проживають і пізніше будуть жити в обителі святого Миколая, який є в Києві... А взяв за ту землю чотириста кіп грошей, а для того дешевше продав їм, що допомагаю душі своїй та батькам своїм»*.

Впадає в вічі те, що підтвердженню з боку великого князя литовського, як вказано вище, підлягали як отчини, так і вислуги (**Ст. 8**). Проте відносно вільно київська шляхта могла розпоряджатися лише останніми. Також не зовсім зрозумілим є бажання Сигізмунда вважати своїми надання київських князів Олександра та Семена. Можливо, щоб підкреслити припинення київської князівської династії?.. Оскільки в наступних підтвердженнях, через 22 роки, така приписка вже відсутня. Окрім цього, у підтвердному привілеї 1529 р. шляхта отримала додаткову преференцію: київський воєвода та його наступники не мали права посилати в її маєтки своїх урядовців для збору медового мита із пасік та бортних земель, а також направляти до її маєтків військові загони (**Ст. 35**)^{*}.

2) Відчуження майна тих осіб, яких визнано зрадниками держави.

Якщо на суді особа визнавалася державним злочинцем, то її маєтки підлягали конфіскації (з привілею невідомо лише на чію

^{*} *«Також із щедрості нашої господарської, хочемо зберегти князям, панам та їх людям отчизним і вислуженим в усіх їхніх маєтках такі вольності: воєводи київські, нинішні і майбутні, не мають в їхніх маєтках посилати по пасікам і по бортним землям меду на себе брати, ... ні стрільців своїх не мають у їхні маєтки посилати»*. Практично без змін цитований артикул міститься і в редакції 24 жовтня 1529 р.

користь»), а сама вона страчувалась. Саме так зафіксовано у Ст. 6: «В імені зрадника, хто буде на нас лихо замислювати, або на землю нашу, того карати смертю та маєтком». Приводом до обвинувачення в державній зраді слугували злочини як проти володаря, так і проти держави. Наприклад, 10 квітня 1508 р. Сигізмунд I Старий задовольнив прохання пана Сенька Полозовича і дав йому в отчину маєтки «небіжчика князя Василевих Дашковича... які після нього перейшли до зрадників наших князів Львовичів Глинських»: в Київському повіті Гостомляни, в Житомирському – Ставок, в Овруцькому – Глядковичі. Трохи більше ніж через місяць князь Юрій Іванович Дубровицький «... бив нам (Сигізмунду. – Авт.) чолом... про волості, які тримав зрадник наш князь Іван Глинський, під назвою Камінне, Борове, що дісталися йому після князя Богдана Федоровича». Великий князь литовський підтвердив чолобитну з таким зауваженням: «...якщо раніше тих маєтків комусь не віддали. А ув'язатися послали дворянина нашого Кочановського». 29 червня 1508 р. господар пожалував князю Федору Івановичу Корецькому село Сутани в Олевській волості Київського повіту, яке тримав «зрадник наш Іван Глинський». Отже, маєтки держаних зрадників конфісковувалися і надавалися іншим представникам шляхетського стану, які залишалися вірними господарю. При цьому члени сім'ї, як правило, не несли відповідальності за злочин чоловіка/батька**.

3) Успадкування маєтностей.

У Київщині норма спадкового права представлена у Ст. 10, яка поділяється на кілька частин. Відповідно до Ч. 1 майно померлого чоловіка залишалось або дружині та дітям, або найближчим родичам: «Після смерті дружині та дітям володіти маєтком, а в кого дітей не буде – ближньому». 16 червня 1446 р. князь Андрій Володимирович, перебуваючи у Києво-Печерському монастирі, склав заповіт, згідно з яким у разі його смерті дружина Марія, діти Гліб та Овдотя

успадковували його маєтки, виступаючи у великих князів литовських Вітовта, Сигізмунда Кейстутовича та Казимира – Словенськ, Могильне, Камінне, Логожеськ і Лемніці.

Вдова отримувала право на володіння маєтком небіжчика***; якщо ж вона виходила другий раз заміж, то собі забирала те, що заповів покійний, а маєток залишався дітям. Так зафіксовано у Ч. 2: «А дружина поки буде залишатиметься вдовою, то володіє майном чоловіка ... В разі повторного одруження жінка отримувала те, що записав чоловік, а маєток залишався дітям». Яскравим прикладом служить справа між київським боярином Данилом Дедковичем та дочкою Степана Мутишича Анастасією. Спочатку, 13 жовтня 1497 р. Данило отримав від великого князя литовського Олександра привілей, у преамбулі якого вказувалось, що Данило одружився із жінкою київського боярина Степана Мутишича Марією, яка народила від Степана двох дітей – сина і дочку, котрі померли. Залишилася тільки дочка Степана від першої жінки Анастасія, яка служила княгині Семена Омельковича Пінській. Чолобитник просив Олександра Ягеллончика дати йому маєтки, які тримав Степан Мутишич, – Кучуков, Ладижичі, Теремці, Белки та ін. Розглянувши клопотання, володар вирішив: «І ми, не маючи бажання віддалити дочку Степана від першої дружини від тих маєтків за близькістю, сказали йому (Данилу. – Авт.) з тією дочкою порозумітися; і він з нею домовився та виправу з тих маєтків дав і борги її батька заплатив, а також багато накладу на ті маєтності встановив; а вона зреклася на його користь від усіх вищеписаних маєтків та селищ, якими володів її батько, і свій запис на те йому дала, і він той запис перед нами пред'явив. Оскільки вона сама зреклася на його користь і запис на те дала, то ми всі вищеписані маєтки, з ласки нашої, дали Данилу Дедковичу вічно і непорушно йому, його дружині і майбутнім потомкам... як Степан Мутишич тримає». Однак на цьому справа не закінчилась.

* Як свідчать джерела, очевидно, на користь великого князя. Наприклад, 19 березня 1497 р. великий князь литовський Олександр Ягеллончик надав привілей київським боярам Дебру Калениковичу, Михайлу Гагину, Федору Голеничичу і Кунцу Сенковичу на маєтки Музець, Милолубль, Оскол, Ядріївці і Берково у Київському та Путивльському повітах. Вони повідомили, що дядько їхніх дружин князь Роман Яголдаєвич мав одну дочку, котра була дружиною князя Юрія Борисовича В'яземського, і князь Роман записав їй свої вищеназвані отчинні маєтки. Оскільки Юрій В'яземський із жінкою виїхали до Москви, маєтки перейшли до великого князя. Тому бояри й просили володаря віддати ті маєтності «по близькості їхніх дружин». У зв'язку з цим Олександр Ягеллончик вказані маєтки «...по близькості їхніх дружин дав їм чотирьом по дільницям вічно, з усім по тому, як князь Роман тримає і що до тих маєтків здавна належало, і їхнім дружинам, дітям і майбутнім нащадкам».

** Зокрема, як зазначала О. Русина, «після втрати Михайла Омельковича та Івана Гольшанського за спробу державного перевороту їхня рідня не зазнала жодних переслідувань».

*** Заміжня жінка в XVI–XVII ст., вважав О. Левицький, також «мала необмежене право придбати будь-якого роду рухоме й нерухоме майно, сама могла його дарувати, продавати, закладати, вступати в зобов'язання, вести судові позови».

Через півтора року, 17 січня 1499 р., Анастасія скаржилася на Данила, що той одружився з її мачухою та володіє всіма отчизними маєтками Кучуків, Ладижичі, Белки та ін. селами, які до них відносяться. Дєдкович відповів, що має право володіти зазначеними маєтками своєї жінки, оскільки, згідно з домовленостями, по-перше, сплатив борги батька Анастасії; по-друге, виплатив їй компенсацію 30 гривень; по-третє, вклав у розвиток маєтків власні кошти і, насамкінець, отримав за це листа від Анастасії. Відповідно до нього великий князь литовський Олександр підтвердив Д. Дєдковичу вічним правом на згадані маєтки.

Загалом же справа вирішилася наступним чином. Анастасія та Данило перед Олександром Ягеллончиком *«між собою вступили в єднання ... і вирішили так: Дєдко поступався на користь тієї отчиці, Степанової дочки Анастасії, всіма вищеописаними маєтками та островом, що примкнув до тих маєтків за князя Григорія Глинського, і на те свій лист їй дав, а вона за наклад Дєдка на ті маєтки сплачувала йому сто тридцять кіп грошей; і в тих грошах Дєдко утримував те все відповідно до єднання і їхнього листа, як вони між собою вирішили, до того часу, поки вона не віддасть йому всі гроші; як тільки вона у встановлений термін повністю поверне Дєдкові всі кошти, тоді вона всі ті свої маєтки утримуватиме вічно з усім так, як дід і батько її утримували; а Дєдку та його дітям в ті маєтки втручатися вже не потрібно»*. Отже, Анастасія отримала право повернути собі отчині маєтки після сплати 130 кіп грошей, бо ці маєтки були власністю її батька, котрі, згідно уставної грамоти, мали належати їй. Водночас, з тексту першого документа незрозумілим є рішення великого князя литовського Олександра надати нерухомисть Семена Мутишича на вічне володіння Данилу. Ймовірно, це було можливим тільки через неповноліття Анастасії.

Відповідно до Ч. 3 – *«А записувати дружині грошима лише одну частину, а всього маєтку не записувати... А не буде дітей – близьким родичам»* – чоловік мав право записати жінці лише гроші в еквівалентній вартості 1/3 маєтку, а все майно записувати заборонялось. У випадку відсутності дітей

маєток успадковували найближчі родичі небіжчика. З цього приводу 23 серпня 1518 р. у великокнязівській канцелярії видано судовий вирок зем'янці київській Суриновій Духні. Остання разом зі своїми дітьми повідомила, що пан Сенюшко Романович тримав отчині маєтки свого рідного брата, а її батька, пана Волчка Романовича, – половину с. Виступовичів, половину с. Ілінців, половину с. Шепелічів, половину с. Дмитровичі, а також села Мерилін, Рокитну, Ольшаничі та двох чоловік в с. Солтаєві. Шепелічі Сенюшко записав на церкву Пречистої Богоматері Печерської Київської у 60-ти копах грошей. Після смерті пана Сенюшка всі ці маєтки *«прийшли по близькості на брата її, Івана Михайловича»*. Останній, не будучи *«ув'язаним»*, тобто не маючи юридичного права володіння цими маєтками, помираючи, записав своїй матері окремі їхні частини, *«а до того інші маєтки, отчину свою, а їх близькість»*. Його мати, Михайлова, з братом своїм паном Семеном, старостою овруцьким, ті маєтки взяли собі, а Суринову з дітьми *«за близькістю не хочуть тих маєтків відпустити»*.

Для з'ясування правдивості слів зем'янки Суринової великий князь литовський створив слідчу комісію у складі маршалка земського, державці Слонимського пана Яна Миколайовича, підскарбія земського, старости ковенського, пана Авраама Йозефовича та писаря королівського, державці перевальського пана Копотя Васьковича. Вони вислухали спочатку Семена Полозовича, який на місці сестри своєї повідомив, що вона доручила йому говорити за себе у суді й дала відповідний лист. Однак овруцький староста нічого суттєвого не повідомив, а лише показав тестамент Івана Михайловича. Потім були опитані інші київські зем'яни Яцько Єлець та Криштоф Кмітич, котрі зізналися, що Суринова з дітьми *«до тих маєтків близька, а по ній і вони близькі, а якби її з дітьми не було, тоді ті маєтки переходили до них»*. У зв'язку з цими свідченнями Сигізмунд I Старий *«в тому Суринову з дітьми всі ті вище описані маєтки пана Сенюшкова їй з дітьми присудили, а Михайлові сказав в ті маєтки більше не втручатися, оскільки Михайлова має у тих маєтках, які чоловік її записав, сидіти на вдовому стільці до смерті своєї, а Суринова з дітьми в ті маєтки до її смерті ні у що не мають втручатися»*. Також

* Дещо схожу норму зустрічаємо у Руській Правді: *«Якщо будуть діти двох чоловіків від однієї матері, то кожен отримував майно свого батька»*.

Суринова повідомила, «що після смерті свого брата, Михайла, її інший брат Іван ділив з нею материзні маєтки під назвою Оверцоч та Сельци, і свідчення давала, що Михайлова утримає те по своєму синові, а чоловік її на тому залишив, проти чого пан Семен опору не чинив, і ніколи Михайло їй, дружині своїй, того не залишав, тому вона ті маєтки до вдовиного стільця не має мати і ту ділянку Іванову, материзну, Суриновій з дітьми присудили».

Отже, з'ясувалося, що материзні маєтки пані Суринової Оверцоч і Сельцо не належать пані Михайловій по праву вдови. Також стало відомо про неправильність оформлення заповіту Іваном Михайловичем, котрий «неправильним звичаєм вище третьої частини маєтків у тому тестаменті матці своїй записав». Врешті обидві сторони узгодили між собою в усній формі перед великим князем литовським: «...Суринова з дітьми своїми поступила Михайловій половину маєтку Виступовичів на вічність, яким чоловік її володів, цю половину Виступовичів Михайлова вільна віддати і продати кому хоче, або на церкву Божу відписати, а всі інші маєтки, якими володів чоловік її Михайло, отчину і материзну його після смерті має Суринова з дітьми володіти з усім, а той невірний запис сказали знищити і на те дали Суриновій з дітьми цей наш лист судовий, під нашою печаткою і ти б (київський воєвода Андрій Немирович. – Авт.) їй в ті маєтки сказав ув'язати».

Право близькості діяло і на території Волинської землі. Підтвердження цьому знаходимо у змісті судової тяганини між князями Сангушками і паном Вацлавом Костевичем. Процес почався з того, що 28 липня 1522 р. Сигізмунд I Старий повідомив пана Вацлава, що згідно з королівським рішенням кобринські двори Черевачичі та Грушеве присуджені маршалку Волинської землі, старості володимирському, князю Андрію Олександровичу, князю Василю Михайловичу та маршалку господарському, князю Андрію Михайловичу Сангушкам «за близькістю їх., а ув'язати їх в ті двори відправили дворянина нашого Грицька, і ти б (Вацлав. – Авт.) в ті двори нічим не втручався».

Справа продовжилася 6 травня 1523 р., коли про ці маєтки згадала королева Бона,

дружина Сигізмунда. Перебуваючи у Кракові, Бона повідомила, що король «кілька років назад дав їй Милості маєтки Коврин, Грушеву та Черевачичі з усім, що до тих маєтків з давніх часів належало, і привілеєм своїм те їй Милості підтвердив». Далі Бона вказувала, що Сигізмунд, перебуваючи у ВКЛ без неї, присудив ці маєтки князям Андрію Олександровичу, Василю та Андрію Михайловичам Сангушкам внаслідок судової справи з паном Вацлавом Костевичем через їхню близькість «без волі та дозволу королеви їй Милості, бо ті маєтки спершу їй Милості дані кілька років назад, раніше ніж князь Андрій з братами своїми з паном Вацлавом про ті маєтки судилися». Король пообіцяв за приїзду до ВКЛ «...королеві їй Милості в тому справедливості вчинити».

Невдовзі через згадані маєтки судилися вже їх власники. Так, 13 жовтня 1523 р. король у листі до маршалка Волинської землі, старости володимирського князя Андрія Олександровича та маршалка князя Андрія Михайловича Сангушків повідомляв про скаргу князя Василя Михайловича Сангушка Ковельського, що «присудили вам маєтки Грушеве й Черевачичі по близькості вашій, а ви йому в тих маєтках поділу дати не хочете, в чому ж йому є кривда велика; а тому наказуємо вам, щоб йому в тих маєтках поділ дали, а йому шкоди не було і він нам більше не скаржився».

Остаточна ця справа вирішилася на вальному сеймі у Вільно. Письмовим наказом маршалку, старості Бобринському Вацлаву Костевичу (30 квітня 1527 р.) король підтвердив близькість маєтків Грушеве й Черевачичі до маршалка Волинської землі, старости володимирського князя Андрія Олександровича Сангушка та його сина Федора*. Також король заборонив Вацлаву «під зарукою нашою (королівською. – Авт.), під тисячу кіп грошей, щоб у той млин (знаходився біля згаданих маєтків у Гогольській землі. – Авт.) не втручався. Нехай вони той млин тримають відповідно до давнього звичаю і близькості їх, що здавна до тих дворів належало і тій справі був кінець, а нам більше про те не скаржились».

Важливим доповненням до права купівлі-продажу нерухомості було положення про

* З цієї справи незрозуміло, що сталося з правами на маєтки інших двох князів, які, за даними А. Бонецького, ще не померли.

«третизну». Підтвердження цьому знаходимо у вирокі Яцьку Мезинцю від 13 травня 1494 р. На суді у великокнязівській канцелярії київський зем'янин Кузьма Григорович скаржився на звягельського намісника Яцька Мезинця, що той тримає острів Конячий дядька його Івана Ковилинського. Намісник відповів, що острів він купив у Івана за шість кіп грошей. Тому справу виграв Я. Мезинець: *«І ми, те розглянувши, той острів Конячий Яцьку Мезинцю присудили, бо дядько може від братів своїх та сестер третю частину свого маєтку продати, кому хоче, а то ще менша, ніж третя частина, як же і сам Кузьма те перед нами визнав: нехай Мезин той острів тримає відповідно до купівлі своєї, а йому в те вже не потрібно втручатися»*.

При відсутності найближчих родичів маєток переходив у власність великого князя литовського (Ч. 4: *«А буде одинокий чоловік, без дітей та родичів, то маєтності на господаря»*). Господар, як свідчать джерела, ним розпоряджався. Наприклад, 18 травня 1495 р. Олександр Ягеллончик, вислухавши прохання Микити, *«що спершу він служив наміснику черкаському, пану Кміті Олександровичу, а потім в Черкасах одружився на вдові з маєтком, на ім'я Федькову Рачковича, а до того маєтку близьких нікого немає, і просив нас, щоб дозволили йому той маєток тримати, а нам з нього служити»*, видав відповідний привілей – *«Оскільки до того маєтку немає близьких, і ми дозволили йому той маєток тримати...»*. У 1503 р. черкаський намісник Сенько Полозович подав великому князю литовському список речей, забраних у черкаських козаків після їхньої смерті, оскільки, читаємо в документі, *«...як же існує звичай, що ті речі, у яких немає близьких, і спадають на черкаського намісника»; двадцять і чотири лікті сукна роздавав слугам, а камені і перли дав самому господарю, великому королю, в руки»*.

Вказана норма мала юридичну силу лише тоді, коли не був складений заповіт. У випадку його існування, як зазначалось у Ст. 12 (*«А хто залишаючи цей світ і не матиме ні дітей, ні родини, а запише комусь свої статки, нам того не рушити»*), доля усього майна померлого вирішувалась

відповідно до його останньої волі. Правда, як свідчать джерела, письмовий документ не завжди був потрібен. 29 квітня 1506 р. Олександр Ягеллончик грамотою державці бельському та утенському князю Михайлу Глинському надав право розпорядитися рухомим і нерухомим майном померлого київського воєводи князя Дмитра Путятича^{***}. Приводом стало те, що останній ще за життя просив М. Глинського, *«щоби він опікувався всіма маєтками і речами його, а також і нам про те нагадував, щоб дозволили йому, з доручення його, князю Михайлу маєтком його і всіма речами опікуватися; а тепер залишаючи цей світ, того наміру свого не відмінив і в доручення маєтки та речі свої йому залишив»*. Оскільки Д. Путятич, *«залишаючи цей світ, тестаменту не залишив і жодної пам'яті не вчинив по своїй душі та по душам батьків своїх»*, М. Глинський роздав данників і гроші від продажу рухомого майна православним монастирям і церквам, частина грошей була заплачена за викуп полонених *«з поганських рук»*. Отже, як видно, доля майна небіжчика вирішилась без заповіту. Проте функцію тестаменту виконувало *«доручення»* Д. Путятича, ймовірно у письмовій формі, а М. Глинський розпорядився ввіреним майном на свій розсуд.

Також були випадки, коли маєтки за заповітом переходили у володіння третіх осіб, навіть при наявності найближчих родичів. 24 грудня 1512 р. князь Януш Сангушко разом із дружиною Анастасією повідомляв у відступній грамоті Дерманському монастирю, що його тесть купив у князя Юрія Васильовича Жаславського, отчину його, с. Белашів за 30 кіп грошей. Помираючи, він записав той маєток у грошах до церкви Св. Трійці Дерманського монастиря з умовою: якщо хтось із ближніх князя Юрія захоче забрати у церкви маєток, то має повернути 30 кіп грошей. Далі князь Я. Сангушко писав: *«Тепер я з дружиною моєю, відповідно до запису тестя мого, небіжчика пана Семена Олізаровича, в ті маєтки не вступаємо, має те в тих грошах до церкви Божої утримуватись..., а за ті гроші (які могли заплатити діти князя Юрія Васильовича в разі повернення собі маєтку. – Авт.) мають поминати душу небіжчика тестя мого і предків його»*.

* На думку М. Кразаускайте, дана норма була *«перейнята із раніших привілеїв і не представляла нічого нового»*.

** Мається на увазі, що потім намісник передає майно господарю. Це підтверджує наступна частина документа.

*** Помер Д. Путятич приблизно у 1505 р.

Цікавою у цьому відношенні є також судова справа між єпископом луцьким і берестейським князем Павлом з князями Гомшеєвичами. Так, 9 серпня 1522 р. ті вказували, що князь Павло володіє їхніми близькими маєтками Став, Орле та Злотомишль, «не знаючи за яким звичаєм». Павло відповів, що отримав те від небіжчика пана Юрія Ставського, який відписав на користь церкви та єпископа, а король підтвердив все своїм листом. На доказ князь навів заповіт Юрія та королівський привілей. У свою чергу Гомшеєвичі заявили про незаконність дій Юрія, який порушив рішення вального сейму у Вільно: «ніхто не має вище третьої частини маєтків від близьких записувати». Однак у процесі розгляду встановлено існування полюбовної угоди між Гомшеєвичами та Павлом: «котре дідицтво й отчизну, близькість свою, Гомшеєвичі... те все князю Павлу на єпископство відступили і тим дідицтвом і отчизною своєю добровільно дарували, а він за те сплатив їм певну суму». Це підтвердили як самі князі, так і особи, які були присутні при цьому. Тому король підтвердив зазначені маєтки князю Павлу на вічне володіння з усіма доходами та угіддями.

4) Земська служба з утримуваних маєтків.

Князі, пани та бояри литовські, які тримали маєтки в Київській землі, зобов'язані були відбувати земську службу разом із місцевими обивателями (Ст. 23: «А які князі, пани і бояри литовські, які тримають маєтки в Київській землі, мають службу служити з тих маєтків з киянами, самим своїми головами»). Наприклад, 20 жовтня 1492 р. великий князь литовський Олександр пожалував дворянину господарському Суріну село в Київському повіті Соколовичі «...з усім по тому, що здавна до того села належало, а нам з того служив». У судовому порядку великий князь литовський Олександр 16 січня 1499 р. підтвердив право володіння містами Слуцьком та Копилем слуцькому князю Семену Михайловичу Омельковичу і той «...службу земську має нам заступати по давньому». Те саме просив у литовського володаря черкаський зем'янин Гринько Вас-

кевич. Він повідомив, що одружився із вдовою зем'янина звенигородського Федька Васкевича (очевидно, брат чолобитника), а разом з нею йому дісталися отчина і вислуга небіжчика: селища Міхлієво, Орловичі, Лінчинці. Оскільки того Федька «...татари вбили на службі нашій, а спадкоємців до того нікого немає...», то Гринько і просив великого князя литовського надати йому грамоту на право володіння згаданими селищами. Олександр Ягеллончик задовольнив прохання 12 квітня 1499 р. зауваживши: «А нам з того службу земську служити». Цікавим, з нашого погляду, є те, що господар «не забув» записати у грамоті необхідність відбування земської служби, перебуваючи на якій трагічно загинув Ф. Васкевич. Іншим привілеєм, від 3 грудня 1506 р., Сигізмунд I Старий дав Філіпу Вірменину пустинне селище Лісаново в Київському повіті Білгородського десятку «...вічно йому, його дружині і їх дітям, з усім, що до того селища здавна належало. А розповів, що з того селища служба кінська була». Тобто Філіп зобов'язувався відбувати кінну службу. Відповідно до королівської жалуваної грамоти Києво-Печерський монастир виставляв «...десять чоловік, на конях з паном воєводою київським». Про кількість воїнів у складі війська ВКЛ, що представляли Волинську землю, дізнаємось із перепису 1528 р. Зокрема, найбільшу кількість коней у цей час виставляли володимирський староста Андрій Олександрович Сангушко 42-х та князь Андрій Коширський 46 коней.

Джерела фіксують також випадки звільнення від земської повинності. Так, 19 лютого 1450 р. київський князь Омелько, надаючи своєму слугі Ларіону Валецькому статус боярина, звільнив його від служби, але із певними зауваженнями: «не потрібно йому нам зі слугами службу служити... служити йому службу з боярами». 5 березня 1509 р. Іван Полозович за власним проханням був звільнений до смерті від земської служби з маєтків, які тримав у Київщині: «...а з київських маєтків казали йому (І. Полозовичу – Авт.) слугами своїми службу служити відповідно до нинішньої ухвали земської. І твоя

* На думку Н. Яковенко, «підкреслене у київській грамоті протиставлення «киян» представникам інших земель, які ототожнюються з ширшим поняттям «чужоземці», у відповідній статті привілею 1447 р. (ст. 14), свідчить про стабільніше, ніж в інших регіонах Великого князівства, почуття удільної відособленості місцевих феодалів, підкреслюючи характерні риси автономічного політичного розвитку Київщини».

б милість (київський воєвода. – Авт.) в тій службі київській і його самого не чіпав, бо ми звільнили його від тієї служби до його смерті, а по його смерті діти його самі своїми головами мають з київських маєтків службу нашу служити».

Аналогічні випадки відомі на Волині. 31 липня 1488 р. Казимир Ягеллончик своєю грамотою звільнив володимирського та литовижського вйта Федора Луда, сина Івана, від військових походів з даних вйтівств «до його смерті, з жодним старостою Луцьким, ані з маршалком Волинської землі, а ні з намісником Володимирським, ані із зем'янами Волинської та Володимирської землі; тільки коли ми самі своєю головою очолимо, тоді він з нами має йти, відповідно до звичаю». Цю грамоту 15 вересня 1494 р. підтвердив Олександр Ягеллончик «відповідно до батька нашого (Казимира. – Авт.) листів», однак її зміст дещо відрізнявся від попередньої: «також на війну не ходити, з нами і зі старостою Луцьким, і з намісником

Володимирським, і з маршалком Волинської землі, і з князями й панами Волинської землі, підтверджуємо... цим нашим листом, вічно, йому та його дітям і майбутнім нащадкам»*. Отже, Ф. Луд та його нащадки отримали повне звільнення від військових походів з володимирського і литовижського вйтівств, яке, згідно з першою грамотою, частково обмежувалось і стосувалось виключно самого вйта.

Таким чином, майнові суперечки, проблеми сімейних правовідносин, цивільні справи майже завжди підпорядковувалися нормам писемного права і, як правило, всі позови вирішувались у судовому порядку. Щоправда, виняток становила Волинська земля, в уставній грамоті якої статті щодо регулювання зазначених галузей права відсутні. Однак, на її території вирішення цих питань підпорядковувалося силі права, яке базувалося на основі звичаю і, за свідченням джерел, було надзвичайно близьким до права Київської землі.

* У цій же грамоті вказувалось, що вказані вйтівства були продані Казимиром Ягеллончиком батькові Федору Івану.

РОЗДІЛ 6.

«СТАРИНА» І «НОВИНА»: ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО ТА ЗАКОНОДАВЧА ІНІЦІАТИВА

Правова практика

Досліджуючи Велике князівство Литовське, вчений неодноразово зустрічає в джерелах «хрестоматійний» вираз: *«старини не рухаємо, а новин не вводимо»*, який став своєрідним лозунгом політики Вільна на українських землях. Перше, що спадає на думку після прочитання цього короткого постулату – збереження на конкретній території чогось в недоторканності, як правило, в основному існуючих порядків, що, власне, і трактується як *«старина»*. Відповідно *«новина»* мала принципово відрізнятися від *«старини»*, оскільки її запровадження, передусім у вигляді законодавчих актів, могло призвести до суттєвих змін як в політико-правовому, так і в соціально-економічному житті окремих земель ВКЛ.

Проте чи відповідав задекларований «консерватизм» політиці ВКЛ? Чи був він практичною реалією ментальності населення, чи залишався «паперовим» варіантом? Спершу спробуємо дати відповідь на ці питання під кутом зору правової практики.

В історіографії другої половини XIX – першої половини XX ст. вказане формулювання практично не викликало сумнівів. Наприклад, на думку М. Любавського, великі князі литовські в організації держави *«мало проявляли творчої волі і розуму, посилаючись постійно на старину...»*, тому *«вона була*

юридичною опорою і соціальних, і політичних відносин» і, таким чином, непорушною. С. Кутшеба, порівнюючи загальноземські привілеї з обласними, виділив основні відмінності між ними: 1) останні, як правило, писалися руською мовою, а в окремих випадках дублювалися латиною, у той час коли перші тільки латинською мовою; 2) уставні грамоти гарантували не свободи і вільності для вищого стану, а недоторканність *«старини»* і місцевого звичаю.

Безпосередню увагу на питання, пов'язане з функціонуванням інституту «старини», звернув О. Грушевський. В одному із розділів монографії – «Старина і новина в житті дрібних міст XIV–XV в. Боротьба за старину» – дослідник писав, що з кінця XIV в. тільки великі міста мали можливість відстоювати свою «старину». Великокнязівська адміністрація надзвичайно дбайливо ставилася до цього, надаючи спеціальні письмові грамоти, в яких гарантувалася непорушність старих звичаїв і порядків, а будь-які спроби намісника порушити положення документа натрапляли на протести міщан, які відразу подавали судовий позов до великого князя*. З іншого боку, жителі дрібних міст, які також цінували свою «старину», не мали достатньо сил і засобів для її збереження від діяльності великокнязівських намісників. Основна причина цього полягала в тому,

* Аналогічної думки дотримується й сучасний дослідник Є. Маховенко вважаючи, що збереження внутрішньої «старини» у містах, невторчання в уставлені норми і системи інституцій самоуправління було частиною політики великих князів литовських.

вважав О. Грушевський, що «старина великих міст налічувала століття, а дрібних – десятиліття». М. Грушевський в своїй фундаментальній праці «Історія України-Русі» писав: «Консерватизм («старини не рухаємо, а новин не вводимо». – Авт.) взагалі став гаслом політики литовського правительства... староруські порядки, принесені руськими землями в се нове політичне тіло, в князівство Литовське, мусять бути в цілості задержані». Єдина умова, яку висувала держава, – військова служба. Саме це, вважав вчений, було причиною «дуже важних змін в суспільних відносинах». Водночас, не дивлячись на фактичну двозначність думки М. Грушевського, він так і не піддав глибокому критичному аналізу той самий «консерватизм».

Одним із перших учених, хто засумнівався в істинності цього постулату, була О. Єфіменко. На її погляд, литовсько-українське суспільство XV–XVI ст. «не мало нічого спільного з соціальними явищами удільної епохи. Інший лад, інші суспільні відносини, інші установи, інші звичаї й традиції». Більше того, великокнязівська влада, яка постійно декларувала «старини не рухаємо, новин не вводимо», одночасно постійно порушувала це правило, «запроваджуючи «новину», помалу направляючи різноманітність обласного життя в одне загальне русло». Проте дослідниця не була послідовною в розвитку вказаного твердження, розповідаючи не про «два різних суспільства (долитовське і литовсько-українське, що було б логічним. – Авт.), а про дві фази розвитку одного і того ж суспільного організму». Значно критичнішим був І. Крип'якевич. Він вважав, що «хоч литовські князі заявляли, що «новин не вводять», проте насправді вони провели основні зміни в Україні тим, що забрали її владу з рук українських князів і передали її своїм намісникам... Так литовські князі намагалися знищити в Україні стремління до створення самостійного державного життя».

В сучасній історіографії зазначений «консервативний» принцип був предметом спеціального дослідження М. Крома. Це, по суті, перша серйозна критична публікація з цієї проблеми. Основне питання озвучене таким чином: «як могли відбуватися зміни в суспільстві, чий девізом було: «ми старини не рухаємо, а новин не вводимо?». Найцікавіше полягає в тому, стверджував історик, що

«якраз в той час, коли влада найголосніше заявляла про свою прихильність до «старини», у Великому князівстві повним ходом йшли великі перетворення». Ми не аналізуватимемо статтю повністю, тільки відзначимо, що підсумковий висновок виглядає так: «принцип непорушності старини зовсім не означав неприпустимості будь-яких змін і новин. Це був свого роду «імунітет», але імунітет вибірковий: тільки шкідливі новації сприймалися населенням як «новини» і відштовхувалися, а будь-які пільги чи привілеї не вважались нововведеннями і вільно втілювалися у життя».

Здійснений вище порівняльний аналіз норм Руської Правди з писемними пам'ятками права ВКЛ XV ст. показав, що рецепція норм староруської законодавчої пам'ятки виявилась лише у ряді положень. По-перше, у правах вдів і дітей. Тільки в Руській Правді вони представлені в значно ширшій редакції. По-друге, в обмеженні відповідальності дружини та дітей злодія. По-третє, в забороні холопам бути свідками. Водночас, система судочинства та статті «про татьбу» уставних земських грамот не мали нічого спільного із Руською Правдою.

Саме тому, на наш погляд, Руська Правда не мала істотного впливу на правові документи українських земель ВКЛ, а тому і стверджувати про безпосередню рецепцію староруської правової спадщини у Великому князівстві Литовському не зовсім коректно.

Такий висновок, у свою чергу, ставить під сумнів твердження, що обласні привілеї виступали своєрідним гарантом збереження місцевої «старини», коріння якої сягають часів функціонування староруського права. Таким чином, артикули уставних грамот перетворюються не в що інше, як у «новини», проти яких так активно боролася місцева шляхта, водночас подаючи прохання на підтвердження обласних привілеїв новообраному великому князю литовському.

Наприклад, при пожалуванні Сигізмундом I Старим Київщині уставної грамоти у 1507 р. в кінці документа читаємо: «ми старини не рухаємо, а новин не вводимо, хочемо щоб все так робити, як було за великого князя Вітовта і за Сигізмунда». Це при тому, що сам великий князь в цьому ж привілеї, у порівнянні з грамотою Олександра Ягеллончика, додав на прохання київської шляхти декілька нових пільгових артикулів: «Також просили нас князі, пани і зем'яни київські, що

їм новини запроваджували урядники наші, воєводи київські... і били нам чолом щоб їм ті новини відклатили».

Виникає логічне питання, як же тоді бути з непорушністю «старини»? Адже виходить, що різноманітні «нові» преференції в момент пожалування вже ставали «стариною», навіть не пройшовши випробування часом і, відповідно до консервативної декларації, не підлягали модифікації. З іншого боку, введення місцевими урядниками яких-небудь нововведень, які були не до душі мешканцям регіону, відразу ставало предметом оскарження в суді і, що цікаво, за свідченням джерел, останні часто вигравали справу.

Для прикладу розглянемо справу між мозирським намісником Андрієм Немировичем і господарськими людьми, міщанами Мозирської волості (8 грудня 1510 р.). Останні скаржилися великому князю Сигізмунду I Старому, що намісник «їм кривди чинив та новини вводив, брав на них щотижня по шість кіп грошей собі на страву та сіно велів їм на себе косити, дрова возити, варту від татар нести, послів наших та гінців стаціями забезпечувати, підводи на них давати...». Андрій відповів, що «їм тих кривд не чинив, а ви самі зі мною домовились давати мені щотижня по шість кіп грошей на страву. Стосовно інших повинностей, то перше намісники мозирські також з вас збирали і служби і повинності по тому відбували й служили».

Відмітимо, що відповідно до уставної грамоти 1507 р. залежні люди повинні були відбувати повинності на користь свого власника: «Ст. 27. А церковним людям, князівським і панським рибу не ловити, сіна не косити, дворів не селити, тільки їм знати своїх господарів, хто кому служить». Оскільки позивачами виступили господарські люди, то мозирський намісник порушив цитовану статтю привілею, тому рішення Сигізмунда було, більшою мірою, на їх користь. «І ми, того зрозумівши, – читаємо далі в справі, – тим людям нашим стало надзвичайно важко, встановили їм термін, в який мають його та інших намісників наших мозирських забезпечувати. Спершу щорічно давати з міста, волості та кожного диму по півкопи грошей і півбочки жита. А він має з того сам живність мати зі слугами своїми, послів наших та гінців стаціями забезпечувати, підводи давати та варту від татар нести... Також міщани наші і волосні люди мозирські більше тієї данини, яка вище описана і вста-

новлена цим листом нашим, не мають йому давати. А що перед тим йому давали... не мають йому давати».

Таким чином, встановлювалася щорічна платня – півкопи грошів і півбочки жита. З цієї суми намісник повинен був разом зі своїми слугами відбувати господарські повинності.

Одна з норм Київської грамоти звільняла шляхетських підданих від участі в переслідуванні: «Ст. 33. А в облаву церковним людям, князівським і панським не ходити». Порушення цієї преференції дало привід киянам 18 червня 1522 р. скаржитися Сигізмунду на київського воєводу Андрія Немировича, «що їм від тебе кривда і тяжкість робиться і новини вводилиш..., коли якийсь міщанин коня не має і ти (воєвода. – Авт.) кажеш їм з собою на погоню ходити, а перед тим такі піші міщани до замку ходили». Резолюція була такою: «Ми тобі про те особисто розповіли таким звичаєм: якщо котрийсь міщанин зможе мати коня, то той з твоєю милістю має на погоню їздити, а хто б не мав змоги купити коня, той має в замку бути». Тобто, в переслідуванні брали участь ті особи, які були спроможні купити собі коня, інші – працювали в замку.

Таким чином, буквальне сприйняття вказаної «аксіоми» – «старини не рухаємо, а новин не вводимо» – не відповідає історичним реаліям. Більше того, навіть в офіційних правових документах через деякий час посилення на «старину» поступово зникають. Це підтверджується порівняльним аналізом двох редакцій Київської уставної грамоти. Якщо в привілеї 1507 р. приписка «як було за великого князя Вітовта та Сигізмунда» є невід'ємною частиною окремих положень, то в привілеї 1529 р. посилення на періоди їх правління, та й навіть їх імена, відсутні.

Аналогічна ситуація зі Жмудським обласним привілеєм. Він цікавий передусім тим, що до нашого часу збереглися як архетипна грамота, так і пізніші підтвердження. Порівнявши грамоти трьох редакцій: 1441 р., 1492 р. і 1529 р., пожалуваних, відповідно, великими князями литовськими Казимиром, Олександром і Сигізмундом, ми визначили лише ті норми, які частково співпадають з протографом. Проведений аналіз засвідчив, що посилення на «старину», так звані часи Вітовта, зникають ближче до часу видання Першого Литовського Статуту, тобто кінця першої третини XVI ст. Наведемо лише один приклад:

Привілей 1441 р.	Привілей 1492 р.	Привілей 1529 р.
<p><i>А що здавна тримали при данині нашій, при великому князі литовському Вітовті, села і що інше, то їм так і по давньому тримати вільно непорушно.</i></p>	<p><i>Також хочемо їх ласками та приязню нашими, і дарами, як їх панове князі Вітовт та батько наш Казимир в данинах і даруваннях зберегли. Також пожалування, яке шляхті й боярам князі Вітовт, Свидригайло, Сигізмунд та батько наш дарували, хочемо те зберегти й тримати.</i></p>	<p><i>Котрі ж двори і волості взяли на себе і пожалування наше і потомків наших... чинимо і вставляємо нову справу і плату нашу: як урядники, так і державці дворів наших, і тіуни волостей жмудських мають радити і судити не інакше, як відповідно до волі нашої і тієї устави написаної.</i></p>

Бачимо яскравий приклад еволюціонування однієї норми. В привілеї 1529 р. не те що не згадуються попередні правителі, а й навпаки, сам зміст попереднього положення повністю змінився. А це, в свою чергу, зовсім не пов'язується із традиційним «консерватизмом». Водночас нововведення не викликали протестів з боку населення. Пояснити, на наш погляд, можна постійним розширенням шляхетських прав, які потребували захисту у вигляді писемного «збірника законів», а не «міфічного» звичаєвого права – недоторканості «старини». При цьому поступово змінювалась і ментальність населення: краще чіткі, письмово задекларовані нормативні артикули («новина»), ніж існуючі у свідомості й пам'яті звичаї («старина»).

Підтвердженням цього є Перший Литовський Статут, у якому вказана теза про дотримання «старини» майже відсутня. Правда, у вступній частині ще згадуються великі князі литовські Вітовт, Сигізмунд Кейстутович, Казимир і Олександр. Так, в артикулі 19 читаємо: «Також хто б який маєток або отчину за короля Казимира тримає, а за Олександра ніхто б не згадає, тоді може спокійно тримати. А хто захоче землю, а йому дасть король, не має нічого іншого лише так, як йому дано і як на короля тримати; а якщо хтось забере, як господар дасть, того має до суду притягнути. А якщо хтось в нього землю забере, а володіє нею ще за Вітовта, Сигізмунда та Казимира, то і тепер має тим володіти».

Тобто домінуюче положення в суспільстві починає займати кодифіковане право, яке стало своєрідною «новиною» для суспільства, проте повністю сприйнялось населенням ВКЛ – і вже після запровадження Першого Литовського Статуту в джерелах знаходимо цьому підтвердження. Наприклад, справа між Блажейном Жиховським та Яном Коволевичем була вирішена 4 жовтня

1529 р.: останній мав заплатити своїй сестрі, дружині Б. Жиховського Дороті, – ¼ вартості маєтку «відповідно до нинішнього права нового», що й було зроблено без будь-яких зауважень. 20 листопада 1530 р. Сигізмунд I Старий наказував луцькому старості Федору Чарторийському вирішити справу Між Грицьком Сенютою, служебником князя Костянтина Острозького, та зем'янином волинським Яцьком щодо маєтку Пруси: «щоби Твоя Милість (староста. – Авт.) тому Яцьку сказав перед собою стати і те між ними розглянув та справедливість тому вчинив відповідно до нинішніх прав наших від нас всьому панству ново даних так, щоб їм в тому кривди не було, а нам би вони більше не скаржились». Кількість прикладів можна збільшити.

Тепер розглянемо, як категорії «старина» і «новина» впливали на соціальні правовідносини у ВКЛ, на прикладі чи не найбільш важливого аспекту: купівлі-продажу землі. Адже земля, особливо форми володіння нею, є традиційною складовою суспільства у період середньовіччя та ранньомодерного часу не лише ВКЛ а й усіх європейських держав. Тому аналіз еволюції поняття «старини» в документах, пов'язаних із земельними операціями (найперше контрактами купівлі-продажу) в деякій мірі дозволить зрозуміти як нововведення земельного характеру протягом певного часу перетворювалися на «старину».

У період до прийняття Першого Литовського Статуту (вересень 1529 р.), як про яв категорії «старини» було санкціонування продажу вотчин, купівель та вічних тримань* великим князем литовським. Саме за його згодою відбувалися всі операції купівлі-продажу на території ВКЛ. Згідно з правом відчуження шляхетських маєтностей, для набуття «важності» (узаконення) таке відчуження вимагало попередньої згоди велико-

* М. Довнар-Запольський відмітив, що тип повного вотчинного права, який, безсумнівно, існував як у Литві, так і в давній Русі, поступився місцем умовному та обмеженому. Вище господарське право поглинуло право приватних осіб, і останнє своєрідно відродилося в земському праві. Історик також поділяв форми службового землеволодіння у ВКЛ на дві групи: 1) термінові і безтермінові тримання; 2) вічні тримання, вотчини і купівлі.

го князя або його урядників. Наприклад, 28 серпня 1482 р. великий князь литовський Казимир Ягеллончик дозволив п. Маритину Кгаштовичу купити «землі бортні, пашні, сіножаті, озера та єзи на Німані в Ляховичох і нижче Ляхович навпроти Дубровки і далі по Німану». 23 січня 1487 р. Казимир дав згоду на інший продаж. Згідно з ним, служебник князя Миколая Радзивілла Андрій Іванович купив службене село Войничі, зазначивши, що з того села виставлялася одна панцирна служба. Андрій Іванович же висловив готовність служити з купленого села «трьома панцирами», на що й отримав дозвіл від великого князя: «і ми йому те село дозволили купити».

Ключовим моментом у відчуженні земельних володінь шляхти ВКЛ було функціонування т. зв. права близькості. На практиці це означало, що на купівлю тієї чи іншої шляхетської маєтності першочергове право мали близькі родичі або особи, пов'язані з продавцем родинними зв'язками. Приміром, у судовій справі від 18 лютого 1529 р. господарського боярина Ошмянської волості Буковина Марковича зі своєю сестрою Ганною Бартошовою про продаж останньою материзного маєтку Старинки перший скаржився на свою сестру, що, не маючи на те права, вона продала вказану маєтність п. Сологубовій, апелюючи до права близькості: «А я так близький як і вона до того маєтку». У результаті, справа вирішилася на користь Ганни Бартошової, бо її аргументи щодо права близькості були для суддів більш переконливі, оскільки вона «... з близькістю своєю, з Кропивною, той маєток тримаю і також листи судові на те маю». З іншого боку, згідно з правом близькості, шляхта не могла продавати отчину маєтності цілком, тим самим відчужуючи володіння від інших членів родини. Прикладом цього може слугувати судова справа від 15 травня 1529 р. між Юрієм Мацковичем Петровичем з господарською бояриною Томковою Барбарою. Так, Ю. Мацкович скаржився на Томкову Барбару та її сина Станіслава, що вони тримали у власності його вотчину у Кусенях, частину брата Криштофа, який помер, не знаючи «за яким звичаєм». На це господарська бояриня повідомила суддям, що Криштоф Мацкович продав вказану частину маєтності її чоловікові Томку, а свої слова підтвердила купчим листом. У цьому листі також було записано, що під час укладання договору купівлі-продажу був присутній і сам Ю. Мацкович. На це позивач відповів: «і мене в лист купчий написати сказав, а я те чинив з бою і з неволі». Судді, вислухавши аргументи двох сторін, запитали у них, чи всю частину своєї вотчини продав К. Мацкович. Відповідь шляхтичів була позитивною,

що і дало підстави суддям винести вирок: «І ми, того зрозумівши, що той Криштоф отчину свою всю продав і від брата віддав, а того у звичаях нема, що шляхтич міг продати обитель, а маючи братів чи близьких, може третю частину продати або навіть всю отчину заставити, а на вічність отчини своєї не може продати і від братії чи від близьких віддалити». І згідно з правом близькості Ю. Мацковичу було надано дозвіл викупити в Барбарі Томкової та її сина вказану вотчину за суму, яку останні заплатили К. Мацковичу: «літридцяти кіп грошей».

Саме третина шляхетських володінь була тією частиною, яку згідно з правом близькості дозволялося відчужувати шляхті ВКЛ. Яскравим прикладом цього на практиці може слугувати договір продажу (1503 р.) третьої частини вотчинного маєтку Несудовчина королівським служебником Костюшком, що характеризує право близькості. Так, продавець, оформляючи договір продажу вказаного володіння, зазначив, що продає лише третину вотчини, щоб зовсім не позбавити себе і своїх нащадків Несудовчиного маєтку.

Вперше дослідження, присвячене розгляду терміну «третизна», здійснив польський історик-медієвіст Ю. Бардах. Він увів в історіографію термін «третизна» в сенсі – частина, вільна для відчуження. Висвітленню цього питання він присвятив ґрунтовну статтю, в якій на широкій історіографічній та джерельній базі простежив функціонування права близькості і, зокрема, дію норми про «третину». Дослідник відмітив, що практика вільного відчуження 1/3 шляхетських маєтностей з подальшою заставою 2/3 усталилася у ВКЛ в останній чверті XV ст. «Джерела вказують, що така практика, – пише Ю. Бардах, – була насамперед результатом діяльності господарського суду, який в межах своєї юрисдикції сприймав відчуження 1/3 «дідицтва» як статтю права».

Загалом сюжети, пов'язані з правом близькості, в своїх роботах принагідно розглядали історики кінця XIX – початку XX ст. Зокрема, П. Домбковський в одній із своїх робіт пояснював дозвіл на продаж лише третини родових маєтків як спосіб забезпечення шляхетських родин від повної втрати своїх вотчинних помість. Відомий історик-литуаніст М. Володимирський-Буданов в своїй фундаментальній розвідці «Заставне володіння» торкнувся також і питання про «третизну». Він підкреслив, що «закон про право продажу маєтності лише в її 1/3, а також застави в 2/3 є заміна старого права родового викупу». Вчений висловив також припущення, що «насправді закон про заборону продажу понад 1/3 маєтності діяв так дов-

го, що не міг не залишити після себе стійкої звички в населення».

На нашу думку, таке припущення М. Владимирського-Буданова є помилковим в тому сенсі, що насправді стійкої звички в населення ВКЛ після 1566 р. продавати не більше третини володінь не існувало, принаймні, до такої міри, щоб договори купівлі-продажу в 1/3 маєтності кількісно перевищували б подібні договори, в яких об'єктом купівлі-продажу була б уся маєтність цілком*.

Відмітимо, що норма про «третизну», як і багато інших, була санкціонована Першим Литовським Статутом, це означає, що вона широко практикувалася шляхтою ВКЛ в попередні часи, тобто до 1529 р. На це вказують приклади продажу частин шляхетських маєтностей ще в XV ст. М. Владимирський-Буданов з цього приводу відмітив, що норма про продаж третини помістя вперше зустрічається в Першому Литовському Статуті, натомість на практиці реалізувалася лише заборона на продаж 2/3 маєтності. З цієї тезою нам важко погодитися, оскільки згадки про право продажу третини шляхетської маєтності нерідко зустрічаються в джерелах до прийняття Першого Литовського Статуту. Наприклад, 13 травня 1494 р. київський зем'янин Кузьма Григорович скаржився на звягельського намісника Яцька Мезинця, що той володів островом Конячий його дядька Івана Ковилинського на незаконних правах. У відповідь Мезинець повідомив великому князю литовському Олександру про те, що купив згаданий острів у дядька Кузьми Григоровича за 6 кіп грошів, мотивуючи це тим, що «дядько може від своїх братів та сестер третю частину маєтку свого продати, кому б хотів». В своїй постанові великий князь литовський Олександр підтвердив право Мезинця на острів Конячий, не углядевши в цьому нічого протиправного. До того ж сам Кузьма Григорович зізнався, що острів за своїми розмірами не перевищував третину маєтності його дядька.

Подібні приклади зустрічаються і в першій третині XVI ст. на інших землях ВКЛ. Так, 3 жовтня 1517 р. берестейський зем'янин Юрій Збунинський звернувся з проханням до віленського воєводи князя Миколая Радзивілла підтвердити купівлю ним третьої частини Туминського маєтку в своєї тітки Олюхні Туминської. У даному документі були чітко визначені розміри третини маєтку, що записано у стверджувальній частині акту: «того маєтку Тумина третю частину, два жереби Ходоровський та Денисовський і люди, що на тих жеребах сидять, Гостила

Ходкевича і Данила Ходкевича та брати їх, і млин під двором тримати з усіма землями пашними і сіножатними, лісами, дібровами з усім тим, як та третя частина Тумина складається...». 5 травня 1518 р. великий князь литовський Сигізмунд I підтвердив купівлю п. Олександром Ходкевичем у зем'янина Ігната Микитинича з дружиною Мариною третини маєтку в Овдові («третю частину на вічність») та запис на 2/3 цього ж маєтку в 300 копах грошів. 1 червня 1519 р. великий князь литовський Сигізмунд I підтвердив ще одну купівлю, згідно з якою новгородський воєвода п. Ян Збжезинський купив у королівського дворянина Яна Міхновича «третю частину маєтків заємонських».

Цікавий документ, що підтверджує задекларовану авторами тезу, знаходимо в гродських актових книгах. Зокрема, в акті продажу від 8 квітня 1567 р. зем'янин Хелмського повіту Щасний Ванкович Луковський повідомив, що «спершу продав маєтку свого отчизного в повіті Володимирському під назвою Лазкова третю частину на вічність дворянам господаря короля його милості пану Семену, пану Павлу Григоровичу Оранським, а дві частини того ж маєтку мого Лазкова в заставу в сумі грошей відповідно до першого статуту старого їм же заставив. Цей же маєток мій Лазков, від мене їм проданий, третю частину на вічність, а дві частини заставних, тримали вони спокійно більше сорока років (тобто, як видно з документа, продаж був здійснений до 1529 р. – Авт.), аж до цього часу, коли в статуті новому написано, що вільно кожному шляхтичу маєток свій повністю продати кому хоче...». Далі Щасний Луковський дав згоду панам Семену і Павлу Оранським купити 2/3 заставного маєтку Лазкова за 12 кіп грошів, посилаючись на норму Другого Литовського Статуту («дав тому спокій і відповідно до нинішнього статуту той маєток свій отчизний під назвою Лазкова продав...»).

Таким чином, не підтримуючи гіпотезу М. Владимирського-Буданова ми солідарні з відомим литуаністом В. Пічетою. Так, вчений, досліджуючи джерела Першого Литовського Статуту, підкреслив, що в Статут не вводилися нові юридичні закони, а лише узагальнювалися, систематизувалися та узаконювалися ті правові норми, які вироблялися в процесі соціально-економічного і політичного життя населення всіх земель, що входили до складу ВКЛ. Ще один представник радянської історіографії Д. Мишко, спеціально не розглядаючи значення норми про «третизну», а даючи лише загальну

* Тут варто відзначити, що, дійсно, рецепція норми про «третизну» у ВКЛ мала місце до кінця XVI ст. Однак тут не слід накладати поняття «рецепція норми» на поняття «старина», бо у випадку «старини» дозвіл на продаж всієї маєтності цілком унормований Другим Литовським Статутом 1566 р., не мав би застосування на практиці, чого не сталося насправді.

характеристику Першому Литовському Статуту писав, що в 3 розділі «головну увагу звернено на зміцнення прав землевласників, за якими зберігалось спадкове землеволодіння на «вічні часи».

Практична реалізація права продажу третини родових маєтностей в період між Статутами 1529 і 1566 рр. засвідчується низкою документальних джерел. Наведемо приклади кількох з них. Так, 6 січня 1542 р. полоцький воєвода, маршалок Ян Юрійович Глебович купив маєток Басине у братів Богуфаловичів. Спершу він оформив купчу на третину маєтку з Яковом Богуфаловичем потім на другу третину – з Іваном Богуфаловичем і на останню третину – з Василем Богуфаловичем. В результаті кожен з Богуфаловичів за свої продажі отримав від Яна Глебовича по 200 кіп грошів. 1 грудня 1555 р. Сигізмунд Август дав підтвердження на купівлю маршалком ВКЛ Остафієм Богдановичем Воловичем у дворянина Степана Яновича Сапіги з дружиною Богданю частиною фільварка під Гродно, над Марківським перевозом («ту частину свою в одному фільварку третю частину маєтків своїх на вічність за дванадцять кіп грошей»). Ще один приклад, який яскраво ілюструє положення Першого Литовського Статуту про дозвіл продажу третини і застави інших 2/3 маєтностей. 2 травня 1559 р. зем'янка Ковенського повіту Зофія Янівна Теличанка разом з чоловіком Михайлом Себастяновичем Шембелем віддали у заставу Станіславу Миколайовичу Рокицькому 2/3 маєтків Линькова і Линькова Малого у сумі 300 кіп грошів. Цього ж дня вони продали Рокицькому третю частину згаданих володінь за 20 кіп грошів.

У Другому Литовському Статуті було зняте обмеження на продаж третини шляхетської маєтності^{*}. Зазначимо, що для традиційного суспільства це була своєрідна «новина», яка перекреслювала усталену роками «старину». Тому як же на практиці таку «новину» сприйняла шляхта ВКЛ? На це може дати відповідь аналіз джерел, в яких фіксувалась інформація про купівлю-продаж шляхетських володінь. Нагадаємо, що згідно з дотриманням «старини», шляхта й надалі продавала б свої володіння частинами, які б не перевищували 1/3 маєтності.

Насправді маємо протилежну картину. Так, у Володимирському гродському суді (Волинське воєводство) протягом 1566–1570 рр. було зафіксовано 16 випадків, коли повітова шляхта продавала чи купувала свої володіння. Лише в одному випадку об'єктом купівлі-продажу була третина маєтку^{**}, що становить 6,25% від загальної кількості зазначених контрактів. В документації земських та гродських актових книг сусіднього Луцького повіту вдалося виявити 10 договорів, в яких об'єктом купівлі-продажу були третини шляхетських маєтностей^{***}. Загалом тут було зафіксовано 379 контрактів купівлі-продажу. У даному випадку договори купівлі-продажу з об'єктом в 1/3 маєтності у процентному співвідношенні складають лише 2,64%. Опрацювавши регести Руської (Волинської) метрики за 1569–1599 рр., було виявлено 20 договорів купівлі-продажу шляхетських володінь. Серед них у жодному випадку не зустрічається контракт, де б шляхта купувала чи продавала третину маєтності^{****}.

Вельми промовистими є результати опрацювання документів книг записів та судових книг Литовської Метрики. Так, за хронологічний проміжок часу від 1566 р. і до кінця XVI ст. вдалося віднайти лише 11 контрактів купівлі-продажу (власне, це підтвердження великого князя литовського на купівлю чи продаж), в одному з яких продавалася третина шляхетського маєтку^{*****}. У процентному співвідношенні – це 9,09% від загальної кількості даних договорів. Загалом в період до введення в дію Другого Литовського Статуту в документації Литовської Метрики зафіксовано понад 450 підтверджень або дозволів на купівлю-продаж шляхетських володінь^{*****}.

Отже, як видно з різних джерел, практика купівлі чи продажу третини шляхетських володінь зустрічається дуже рідко (у процентному співвідношенні – це коливання від 0,03 до 0,09%). Тому здійснений нами аналіз джерел дає підстави стверджувати, що норма про «третизну», яка протягом XV–XVI ст. закріпилась як «старина», відразу після її скасування (таке скасування мало б означати для шляхти «новину») втратила силу як в юридичному полі, так і на рівні традиції. Ці нововведення не сприймалися шляхтою

* Обмеження на продаж 1/3 шляхетських володінь було зняте на Берестейському сеймі 1 липня 1566 р. До цього великокнязівську владу змусила шляхта, що неодноразово вимагала зняти такі обмеження.

** Підраховано за матеріалами: Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. – Вип. 1. Справи 1–5 (1566–1570). – К., 2002.

*** Підраховано за матеріалами: ЦДІАУК. – Ф. 25 (Луцький гродський суд). – Спр. 8–19, 21–27, 29, 31–32, 34, 37–40, 43–46, 48, 50, 53–55, 57, 459–460; Ф. 26 (Луцький земський суд). – Спр. 1–13, 62.

**** Підраховано за матеріалами: Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Передмова П. К. Грімстед. – К., 2002.

***** Угоди-трансації з об'єктом продажу 1/3 маєтку виявлено лише в 2-х книгах записів Литовської Метрики: 51-й та 52-й.

***** Підраховано за матеріалами Книг записів №1, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 25, 28, 43, 44, 51, 52 і Судових книг № 4, 6, 8, 10, 11 Литовської Метрики.

ВКЛ як «новина» ще й тому, що на вимогу і під тиском саме шляхти у положеннях Другого Литовського Статуту було санкціоновано вільний продаж земельних володінь. Тому подібна «новина» дуже швидко стала для шляхти звичною «стариною», адже такі зміни у правовому полі поземельних відносин були вигідні основним гравцям у цій сфері.

Позитивне сприйняття шляхтою «новини» про вільний продаж своїх володінь яскраво підтверджується документально. Так, виразний наголос на дозвіл продавати не лише третину родового маєтку робиться в угоді продажу від 9 квітня 1571 р., згідно з якою княжна Катерина Ружинська продала Роговицький маєток шляхтичу Івану Воритському за 600 кіп грошів («що вільно кожному зі шляхетського стану не лише третю частину маєтку свого, але і все майно кому хоче від дітей, потомків і близьких своїх віддаючи на вічність продати, записати...»). Подібний акцент на право продажу не лише третини маєтку зробив шляхтич Федір Копоть під час оформлення продажу (10 червня 1568 р.) свого Опольського маєтку в Берестейському повіті мстиславському воєводі Юрію Остику. Зокрема, Ф. Копоть зазначив, що згідно з ухвалою на Берестейському сеймі 1566 р., було постановлено «що кожному вільно маєтками своїми відповідно до волі своєї розпоряджатися, або по частині, не розділяючи двома чи трьома частинами, як перед тим було, кому хоче віддати, продати, подарувати...».

Таким чином, у випадку зі зняттям обмеження на продаж шляхетських маєтностей, категорія «новини» не спрацювала, бо саме для шляхти така «новина» була вигідною. Інша ситуація склалася з правом близькості, коли в положеннях Другого Литовського Статуту воно поширювалося лише на договори застави «під страченням» або «на упад». Звернемо увагу, що лише в умовах укладання договору застави «під страченням» або «на упад» коли й родичі шляхтича, що заставив своє помістя, не змогли заплатити викуп, то шляхтич, який тримав заставу, перетворюючись на повноправного власника (Розд. VII Арт. 18 Другого Литовського Статуту). З цього приводу М. Владимірський-Буданов висловив думку, що після 1529 р. право родового викупу зникає. Зауважимо, що таке твердження слабо аргументоване, оскільки в джерелах знаходимо факти, протилежні цьому. Наприклад, 7 липня 1556 р. Сигізмунд Август дав підтвердження маршалку ВКЛ Остафію Воловичу на третину дарованих шляхтичем Станіславом Чижем маєтків Городеї, Мошевичів, данників в Зди-

тові (Новгородський повіт) та Берестовиці, Горниці (Городенський повіт), а також на 2/3 купівлі цих самих маєтків від 8 січня 1556 р. за 2000 кіп грошів. Такий дозвіл на продаж більше, ніж третини родових маєтків, Сигізмунд Август дав, виходячи з того, що Станіслав Чиж був зем'янином Корони Польської і не мав осілості у ВКЛ. Згадані ж маєтки він успадкував після смерті свого стрієчного брата Адама Чиж. Остафій Волович на цей час уже був одружений на вдові Адама Чиж – Федорі, тому скористався правом родового викупу маєтностей. В результаті Станіслав Чиж «*третю частину пану Остафію віддав, подарував і на вічність записав з усім, що до тієї третьої частини входить. А дві частини тих маєтностей вищеописаних, подвір'їв, дворищ спустив і продав пану Остафію Воловичу*». Джерельні підтвердження про функціонування права родового викупу (права близькості) після 1529 і 1566 рр. подає також у своїй праці А. Блануца. Він на основі актових матеріалів Луцького повіту Волинського воєводства простежив особливості функціонування права близькості після скасування обмежень на продаж 1/3 шляхетських маєтностей. Дослідник підрахував, що тут відсоток контрактів купівлі-продажу, в яких покупцями були особи, не пов'язані прямими родинними зв'язками з продавцями, становив понад 80%. У Володимирському повіті ситуація дещо відрізнялась. За даними Н. Старченко, у близько 48% випадків укладання угод купівлі-продажу покупцями виступали особи, які не були пов'язані родинними зв'язками з продавцями, відповідно 52% – належали до одного родинного кола. Тож можна стверджувати, що після 1566 р. і до кінця XVI ст. відбувалося поступове нарощення товарних тенденцій на локальному земельному ринку. Водночас неабияке значення на шляхетський загаль ще справляло право близькості.

Таким чином, джерельні підтвердження дії права родового викупу, як складової права близькості, після його суттєвого обмеження нормами ДЛС дають підстави стверджувати, що невідповідні для шляхти ВКЛ «новини» не завжди сприймалися нею. Натомість продовжувала застосовуватись на практиці вигідна «старина», у даному випадку функціонування права родового викупу шляхетських маєтностей. За свідченням джерел, навіть після скасування норми про право першочергового продажу маєтностей найближчим родичам відсоток контрактів купівлі-продажу, здійснених між родичами, був суттєвим.

Врешті, зважаючи на проведений аналіз вважаємо, що правова політика ВКЛ щодо

* Тобто, втрата права на викуп.

анексованих земель, в тому числі й українських, абсолютно не відповідала так званому «консерватизму». Навіть більше, місцеве населення сприймало вигідну «новину» як цілком прийнятну «старину», користуючись та оберігаючи її. Ймовірно, мова може йти про своєрідне тлумачення виразу «*ми старини не рухаємо, а новин не вводимо*» в історіографічних працях. Зокрема, починаючи з другої половини XIX ст., в історіографії формується «традиційна» точка зору на висвітлення характеру політики великих князів литовських щодо захоплених земель. Вона характеризується намаганням дослідників у своїх студіях піднести до абсолюту вказаний постулат, отже, визнання неможливості змін у суспільстві ВКЛ. Історики не бачили або не хотіли побачити того, що «коли влада найголосніше заявляла про свою прихильність до «старини», – зазначав М. Кром, у Великому князівстві повним ходом йшли крупні перетворення». Крім цього, традиційність історіографії пояснюється також тим, що майже кожен вчений розповідав про зміни у суспільному, правовому, економічному, військовому устрої тощо. Проте разом з тим всі вони не те що не заперечували «консервативної політики», навпаки, постійно це підкреслювали. Тому, на наш огляд, сьогодні існує необхідність переосмислення характеру політики уряду ВКЛ, передусім внутрішньої, виходячи не з традиційних стереотипів, а глибокого наукового аналізу.

Тенденції економічних процесів

Економіка є одним із основних критеріїв оцінки могутності держави, тому уряд повинен дбати не лише про її стабільність, а й про вдосконалення та модернізацію. У ході дослідження історії ВКЛ звертає на себе увагу те, що в історіографії майже завжди зустрічаються безсумнівні твердження про «консервативний характер» політики Вільно щодо анексованих земель, спрямованої на захист старовинних звичаїв, традицій, порядків або простіше – «старини». Цікавим є вже те, що йдеться як про політичний, так і про економічний розвиток. У зв'язку з цим виникає запитання щодо останнього положення. Однак чи можливо було «законсервувати» економічні відносини саме тоді, коли скарбниця ВКЛ постійно потребувала коштів, наприклад, на військові витрати? Адже фактично з другої половини XV ст. ВКЛ часто перебувало в стані війни з іншими державами. Окрім цього, на території ВКЛ відобразитися процес розширення шляхетських

прав за польським зразком, що не могло не відобразитися на економічних відносинах. А втім, спробуємо розглянути традиційну аксіому «*ми старини не рухаємо, а новин не вводимо*» в її практичній реалізації.

Насамперед з'ясуємо основні правові засади митної системи на прикладі окремих земель. Зокрема, на Волині до видання Першого Литовського Статуту 1529 р. (далі – ПЛС) митну систему формували багаточисельні державні й приватні митниці, а сплата митних зборів регулювалася нормами уставних земських грамот. Так, статтею 13 редакції 1501 р. законодавець заборонив збирати мито з князівських і панських людей на нових торгах, натомість останні мали «*мита старі давати*». Друга редакція статті (1508 р.) розширена тим, що вказано суму штрафу, яку сплачував порушник цієї норми, – чотири копи грошів, а волинські князі й пани звільнялися від сплати новозапроваджених мит (щоправда, з тексту привілею не зрозуміло, яких саме).

Порушення даної норми дало привід луцьким міщанам у 1475 р.^{*} подати позов до великого князя литовського Казимира Ягеллончика на князів, панів, бояр та зем'ян волинських, «*що вони багато мит встановили після дядька нашого, великого князя Вітовта*». У вирокі володар встановив точні розміри мита, а шляхті було наказано: «*щоб ніде на нових митах, які встановлено після великого князя Вітовта, мита на них не брали*». У разі недотримання цього відбувалася конфіскація маєтків порушників, а мито мало збиратися там, де збиралося здавна за Вітовта. Відповідальність за дотримання цього вироку покладалася на волинських урядників: луцького старосту Михайла Монтовтовича, володимирського намісника, маршалка Волинської землі Олізара Шиловича та намісника перемиського Андрія Волотовича^{**}.

2 березня 1511 р. у великокнязівській канцелярії розглядалася справа між війтом і міщанами Володимира із господарським дворянином Петром Калусовським, котрого звинувачували, «*що він їм кривду чинив і новину запровадив: мито на них на добровільній дорозі брав по грошу і по сто головажень солі, де здавна мита ніколи не було*». У відповідь той показав привілей великого князя литовського Вітовта, в якому зазначалося, що Вітовт дав єврею Шаню та його потомкам маєток Калусово зі всім, що до нього належало. Позивачі пред'явили контраргумент: листи великих князів литов-

* У цьому році норма привілею вже діяла, оскільки грамота була пожалувана на початку 1452 р.

** Датування грамоти відсутнє. Вказаний лише день – 13 серпня. Однак, за інформацією А. Банецького, Михайло Монтовтович обіймав посаду луцького старости впродовж 1463–1475 рр., а в 1475 р. маршалком Волинської землі був О. Шилович, як встановив З. Радзімінський.

ських Свидригайла, Казимира, Олександра та Сигізмунда на те, «що їм мита не давати у всьому повіті Володимирському», а також повідомили про особисте зізнання Петра в тому, що там, де він брав мито, немає ні мосту, ні греблі. Зважаючи на всі зазначені обставини (окремо думкою вказувалось, що привілей Вітовта стосувався тільки єврея Шаня), Сигізмунд I Старий дозволив міщанам відповідно до пред'явлених привілеїв мито не давати. Петро Калусовський мав повернути все, що незаконно «награбував». Таким чином, міщанам вдалося відстояти свою «старину», яку встановлено «новими» артикулами уставної грамоти. Зміст позову підтвердив, що в окремих випадках міщани могли звільнитися від сплати мита. Варто зауважити, що в 1521 р. піддані князя Костянтина Острозького були звільнені від сплати соляного мита в Луцькій коморі, яка надходила з Білої Русі, а потім переправлялась у Коломию, Долину, Дорогобуж звичною дорогою через Кременець. Цим же привілеєм король звільнив тих же людей від сплати мита в Заслав'ї на ярмарку, зазначивши, що вони сплачуватимуть мито на ярмарку в Луцьку.

Водночас заборона запровадження й сплати нових мит була підставою для пожалування окремих спеціальних привілеїв. Так, 6 лютого 1498 р. Олександр Ягеллончик підтвердив попередню Казимирову жалувану грамоту луцьким міщанам: «...не потрібно їм ніде нових мит платити, де були почали на них нові мита брати; мають вони мито платити, де вони з віку мито платили». Часовий проміжок «старини», таким чином, чітко не вказувався, а зазначався традиційно – «з віку», підкреслюючи цим самим давню рецепцію. Проте луцьким міщанам підтвердження «давнього звичаю» виявилось замало, і 29 грудня 1552 р. привілеєм великого князя литовського Сигізмунда II Августа вони повністю звільнялися від сплати мита «сухим шляхом і водою з товарами проїжджаючи», крім соляного і воскового, як раніше звільнено віленських та київських міщан. Підставою для цього стали чолобитна вїята і міщан луцьких та «велике» бажання господаря «за щасливого панування нашого всі вільності підданих розширювати та їх прибавляти». Отже, великий князь литовський «забув» про основне правило непорушності старовинних порядків, а луцькі міщани вигідну їм «новину» сприйняли адекватно. Однак кількість українських міст, що одержали повну митну індульгенцію в першій половині XVI ст., як дослідив М. Грушевський, «була дуже малою, і отримали вони її значно пізніше, аніж польські».

Джерела фіксують різноманітні способи уникнення сплати мита та резолюцію господаря на такі випадки. Як правило, справа

вирішувалась не на користь порушників. Наприклад, підскарбій Богуш Боговитинович повідомляв великому князю литовському Сигізмунду I Старому (27 жовтня 1528 р.), що торговці сіллю раніше проходили через його маєток Берестечко і платили мито у Луцьку. Тепер же вони йдуть іншою дорогою через Горухів і Челеміль, об'їжджаючи його маєток, і, таким чином, не платять йому мито. Тому Богуш просив, щоб господар дозволив йому з таких осіб, котрі їздять іншими дорогами, брати мито у Луцьку «...відповідно до першого звичаю». Король його прохання задовольнив і наказав луцькому старості Ф. Чарторийському: «...і твоя би милість, того не забороняв, нехай на таких мито своє бере, як перед тим збирав». Щоправда, у справі не називаються причини, чому продавці солі намагалися обминути Луцьку митну комору.

З подібним проханням до Сигізмунда I Старого звернувся намісник красносільський і галиченський Василь Єнкович і повідомив, що його батько побудував власним коштом біля свого маєтку Сервізова на болоті греблю, «на якій з давніх часів купці наші (королівські. – Авт.), князівські і панські гостинцю давали від двох коней з возом по грошу, а від коня з возом по півгроша». Тепер же купці, проїжджаючи через греблю, нічого не платять і поступово її руйнують. Тому Василь Єнкович просив дозволити йому стягувати попередню плату. Господар задовольнив прохання (8 червня 1543 р.): «хто б хотів через його греблю їхати, той має гостинець йому дати по тому, як батько його на себе брав відповідно до давнього звичаю».

Загалом заборону запровадження нових мит підтверджено в ПЛС: будь-хто на території ВКЛ не мав права встановлювати чи видумувати нове мито «...ані на дорогах, ані на мостах, і на греблях, і на водах, ані в торгах в маєтках своїх, окрім тих, які здавна встановлені» та підтверджені відповідними великокнязівськими листами. Порушник цієї норми карався: «той маєток, в якому встановив, втрачає, і спадає на нас, господаря» (Р. 1, Арт. 21). Проте в Статуті немає жодних положень стосовно можливого звільнення від сплати мита. Очевидно, рішення щодо цього приймалось в робочому порядку відповідно до умов, пов'язаних, з нашого погляду, зі стягненням податків та відбуванням повинностей. Розглянемо це докладніше.

В обласних привілеях Волині, на відміну від Київщини, йшлося лише про звільнення від їх виконання. Наприклад, привілей 1501 р. досить лаконічний: **Статтею 14** законодавець на прохання волинської шляхти звільнив приватновласницьких людей від робіт у

господарських замках: орання, жнив та косіння сіна. Підтвердна грамота 1508 р. значно розширила список пільг. Окрім цитованої статті, вона містила ще дві:

«Ст.15. *Луцькому війту заборонялося стягувати торгове мито («помєрноє») із князівських і панських людей. Натомість вказаний податок збирався з міщан та гостей відповідно до давніх звичаїв».*

Ст. 18. *За добру службу та на власне прохання шляхти Волинської землі («...бачачи їх вірну, важку, покладну, ніколи не відкладну службу, яку вони здавна завжди ніколи не шкодуючи голови своєї предкам нашим і нам, пану своєму дідичному, служили, з ласки нашої, на їх покірне прохання і чолобитну...») їхні піддані навічно звільнялися від сплати воловщини, яка стягувалась у грошовій формі. Проте збір цього податку міг відбуватися за санкцією Панів-Ради ВКЛ, але тільки при негайній земській потребі, відтак, на думку М. Любавського, «цей податок був виключно політичного походження, tributum pacis».*

Наявність останньої статті в обласному привілеї було закономірним явищем. Власне, ще до включення цієї статті у привілей мешканці окремих міст звільнялися від сплати воловщини. Наприклад, 15 березня 1503 р. великий князь литовський Олександр Ягеллончик на прохання владики луцького Кирила, князів, панів та зем'ян Волинської землі *«тую воловщину нашу... на дванадцять років їм відпустили: в тих дванадцять років... не мають вони нам воловщину давати»*. Причиною чолобитної стало розорення краю татарськими набігами. У цій же грамоті містяться відомості про те, що преференція діяла на території Волині вже десять років, а була надана на 12, відповідно термін звільнення встановлювався 14-ма роками. Таким чином, шляхта Волині отримала чимало пільгу при сплаті податків, зокрема воловщини.

Водночас існує чимало випадків, коли шляхта зверталася до суду великого князя зі скаргами щодо порушення цього положення, при цьому свідомо фальсифікуючи інформацію. Одним із прикладів є рішення Олександра Ягеллончика у справі брацлавського і вінницького намісника князя Андрія Олександровича Сангушка із полонськими зем'янами, міщанами та волосними людьми (4 листопада 1501 р.). Вони звинуватили князя, що *«ти їм великі кривди і новини вводиш: наказуєш їм в полі сторожу виставляти і*

коней у них береш і в підводи до Бряславля посилаєш і воловщину і подимщину на них хочеш брати». Як видно, скарга зовсім не суперечила наведеному вище розпорядженню господаря. Проте позивачі навели інші аргументи: *«а перед тим вони за князя Івана Острозького і за князя Михайла, і за князя Костянтина... воловщини і подимщини не давали»*. Тобто часовий проміжок точно не встановлювався і міг сягати більше десяти років. Для з'ясування правдивості слів господар направив свого дворянина Івана Тура. У великокнязівській інструкції зазначалося: *«якщо вони за князя Михайла та князя Костянтина... воловщину і подимщину давали, і ми тим разом їм казали... воловщину і подимщину давати по давньому»*. У разі підтвердження слів зем'ян А. Сангушка наказувалося *«кривди не чинити і новин не вводити; тримати їх так, як було за князя Михайла і за князя Костянтина вкінець»*.

Таким чином, справа засвідчила кілька важливих моментів. По-перше, зем'яни могли маніпулювати «інститутом старини» на свою користь, при цьому без будь-яких письмових доказів чи свідчень. По-друге, саме через це господарський дворянин отримав наказ перевірити інформацію скаржників щодо сплати податків за урядування вказаних князів для запобігання можливої фальсифікації даних. По-третє, кожна із сторін по-своєму бачила «старину»: якщо зем'яни твердили про давній звичай не платити вказаних податків, то великий князь уважав цим давнім звичаєм повне відбування повинностей та стягнення воловщини і подимщини. Чим остаточно завершилося розслідування Івана Тура, встановити не вдалось. Однак інші джерела деякою мірою проливають світло на цю справу.

20 жовтня 1508 р. Сигізмунд I Старий разом із Панами-Радою задовольнив прохання князя Костянтина Івановича Острозького: *«...тую воловщину з тих його людей, з бояр його людям (з міст Острога, Полонного та Дубна. – Авт.) йому відпустили на віки вічні, і вже ми і потомки наші тієї воловщини з його людей і з бояр його людей не мають брати»*. 16 листопада 1509 р. до них приєдналися мешканці міст Звягеля, Чуднова, Турова, Здетеля та ін. Отже, з отриманням повного звільнення від сплати воловщини для полонських міщан вищеназвана судова справа втратила свою актуальність.

* Як вважав М. Довнар-Запольський, «під воловщиною слід розуміти обкладання «волової сохи», тобто того простору землі, яке можна було виорати при допомозі однієї сохи».

** Відомо, що Михайло Острозький старостою луцьким і маршалком землі Волинської був упродовж 1500–1501 рр. Щодо Івана, то даних про те, коли він обіймав цей уряд, немає. У зведеній таблиці луцьких старост, складеній В. Поліщуком, Іван Острозький відсутній, натомість є інформація про Івана Ходкевича, котрий перебував на посаді луцького старости з 1475 до 1480 рр. Можливо, йдеться саме про цього Івана, а писар помилився із прізвищем.

Відбування традиційних «старинних» повинностей часто призупинялось. Причинами цього могли ставати надзвичайні ситуації. Зокрема, 21 січня 1495 р. міщани Володимира-Волинського спеціальним великокнязівським привілеєм на один рік звільнялися від сплати «капщини» та «верховщини»^{*} через голод, що стався внаслідок розорення татарами. Татарський фактор став приводом для звільнення луцьких міщан від підводної повинності до часу завершення ремонтних робіт з такими зауваженнями (15 квітня 1501 р.): «...і ми відпустили під вас, послів наших, підвод не давати до часу, поки Бог дасть діло своє на мірі поставимо; і ви би в них до тих міст (волоського воєводи Стефана. – Авт.) підвод не брали; тільки мають під гінця нашого, чи коли староста відправить про щось до нас службника свого, давати одну підводу та провідника з конем». Грамотою брацлавському наміснику князю Михайлу Збараському (7 вересня 1507 р.) великий князь литовський заборонив стягнення подимщини з людей брацлавських вотчинників, оскільки, як вказували названі зем'яни, «маєтки їх спустошені і під корінь знищені від ворогів, і людей із собою дуже мало мають; а якщо хтось і хотів би з яких людей за них прийти з прикордонних районів чи інших місць, проте не можуть прийти, оскільки подимщину нашу платять». Прохання було задоволене, але із взаємною вигодою: у формі компенсації зем'яни поступилися не лише всіма корчмами, якими здавна володіли в Брацлаві та навколишніх селах, а й прибутками з них.

У зв'язку із пожежею міщани та євреї Луцька, котрі постраждали від лиха, спеціальним господарським привілеєм від 1 серпня 1527 р. звільнялися від сплати податків на 10 років: «...дали їм свободу і визволяємо їх від усіх служб, оплати та податків наших господарських, тобто від сребщизни і ординщини, солянничого й восковничого на десять років, а також від старостинської оплати, капщизни і мита, городовщини на п'ять років ...». Також вони отримали пільги щодо підводної повинності, проте з одним суттєвим зауваженням: «тільки мають вони давати (підводи. – Авт.) під нашого гінця на лист наш підводний, в котрого буде з підписом руки нашої господарської, по одній підводі та провідника на коні, а також якщо би гетьман наш, князь Костянтин Іванович Острозький, або який державця наш українний відправив до нас свого гінця з новинами про поганство татар, тоді вони мають тому гінцю по одній підводі давати». Решта людей, які «від вогню не погоріли», мали відбувати всі служби та повинності відповідно до старих звичаїв. Таким чином, бачимо

надзвичайно лояльне ставлення центральної влади до потерпілих від стихійних лих чи ворожих нападів, тому відхід від «старини» у цьому відношенні цілком зрозумілий.

У наведеній справі згадується також важливий господарський податок державного характеру – сребщизна. На території ВКЛ він уперше згадується в договорі 1387 р., укладеному між королем Ягайлом та великим князем Скиргайлом. На думку М. Довнар-Запольського, «під сребщизною» розуміли данину загальною, яка збиралася сріблом, і навіть будь-які грошові збори». 1447 року нормою загальноземського привілею населення держави звільнялося від «всіх данин і плат, зборів, стягнення сребщизни...». Це підтвердив ПЛС: всі шляхетські піддані ВКЛ звільнялися «від сплати кожної дані й податку, званого сребщизна...» (Р. 1 Арт. 22). Однак, як свідчать джерела, сребщизну продовжували збирати на підставі спеціального рішення вального сейму, порушуючи, таким чином, встановлену «нову старину».

Зокрема, в королівській грамоті 18 березня 1507 р. йшлося про рішення сейму в Гродно про збір сребщизни на території ВКЛ та «по окраїнним містам ... для великої потреби нашої земської... зібраної та віднесеної до скарбу нашого бути, від масляної Руської почавши у двадцяти тижнях». Цікавим є розподіл функцій між урядниками щодо збору податку: державця – з господарських людей; хоружий – з боярських, дворянських, вдових і татарських людей, кожен у своєму повіті під наглядом державці; намісник – з маєтків князів і панів. Урядника за порушення чи зловживання службовими повноваженнями карали смертю: «А якщо хтось би з урядників наших, або якийсь хоружий у тому буде винен, що від нас сребщизну приховав, чи якому приятелю відпустив, чи собі забрав: такий має бути покараний без жодного милосердя нічим іншим тільки шиєю, як злодій чи зрадник земський». Особа, яка сплачувала сребщизну не повною мірою або перекладала на когось іншого, втрачала маєток. На того, хто не вкладався у визначений термін, накладався штраф у розмірі «від сохи по двадцять грошей».

24 квітня 1524 р. Сигізмунд I Старий установив берестейським міщанам термін сплати сребщизни й ординщини упродовж чотирьох тижнів. Приводом стала скарга війта, бурмістрів, радців та міщан на зловживання службовим становищем великокнязівських дворян, які приїжджали для збору без попередження. У разі невиконання зобов'язань після завершення чотиритижневого терміну господарські чиновники отримували повну свободу дій.

* На думку М. Довнар-Запольського, «верховщиною» називається збір з кожного дому, в якому не було «корчми», і зустрічався тільки на Волині.

Водночас луцькі міщани були не єдиними, хто отримував пільги щодо збору зазначеного податку. Зокрема, ще 17 серпня 1502 р. Олександр Ягеллончик звільнив міщан Смоленська від сплати сребщини й ординщини на 6 років через надзвичайні обставини, викладені ними у письмовому клопотанні: *«тим разом те місто наше Смоленськ розорене і люди всі пограбовані від службовців наших, котрі там у Смоленську в замку нашому мешкають»*. Аналогічне прохання, але вже вітебських міщан, Сигізмунд I Старий задовольнив 1 липня 1524 р., однак термін встановлювався поточним роком. Наступного дня господар поправив своє рішення: *«відпустив нинішню сребщицзну міщанам вітебським тридцять рублів грошей, а що буде більше тридцяти рублів грошей тієї сребщицзни, то вони мають до скарбу віддати»*. Існували також випадки, коли від сплати сребщини звільнялись окремі особи. Наприклад, 29 червня 1529 р. великий князь литовський заборонив службенику підчасного господарського, державці василишського й марківського, пана Яна Миколайовича Радзивілла брати сребщицзну з пекарів із Молодеча Грині Федковича й Олхима Сергієвича, оскільки *«...кухари і пекарі здавна сребщицзни не дають»*.

Таким чином, порушення «старини» щодо збору податку, використання якого йшло на військові потреби, було звичною нормою державної політики. Це, у свою чергу, спричиняло численні судові позови, на які господар мав реагувати. Водночас його існування, незважаючи на фактичну ліквідацію нормами Першого і Другого Литовських Статутів (Р. 3 Арт. 24), зумовлювалося питаннями національної безпеки, пов'язаної з численними війнами. Більше того, саме військові зіткнення з Московським царством та Лівонією призвели не лише до підвищення митних тарифів, а й до реформування митної політики.

Особливу увагу слід звернути на підводну повинність. Віддалене розташування маєтків один від одного, як правило на Півдні та Південному Сході, спричинювало відсутність необхідної кількості транспортних засобів. Тому держава не могла відмовитися від цих послуг і залучала до їх виконання шляхту. На Київщині це закріплювалося в уставній грамоті ще з другої половини 1440 р.: церковні, князівські й панські люди отримали право *«село від села підвод не давати, як було за великого князя Вітовта»*. Проте численні порушення цього положення призвели до того, що Сигізмунд I Старий при підтвердженні привілею в 1529 р. конкретизував його, додавши ще два:

1) *«І в підводи не посилати, а на послів наших, татарських та інших, які до нас через*

Київ їдуть і назад повертаються, люди їхні не мають стацій та підвод давати;

2) *А коли воєводи наші київські від нас до Києва їдуть або з Києва до нас, або по пригородам нашим їздять, або слуг своїх посилають, то людям церковних, князівським, панським і боярським на воєвод станів не радити і стацій, підвод їм та слугам їхнім не давати»*.

Тобто у першому випадку визначена преференція стосувалася великокнязівських і татарських послів, а в другому – київських воєвод та їхніх слуг. Існує чимало прикладів, що підтверджують реалізацію зазначених норм на практиці, як, наприклад, королівський привілей київським міщанам 12 квітня 1522 р. Проте були випадки, коли справа вирішувалася не на користь позивачів, навіть при наявності вагомих доказів. 22 березня 1494 р. Олександр Ягеллончику на міщан борисовських скаржились їхні *«люди ваші Борисовці данні, вся волость, що ви їх на вернули з собою в підводи за батька нашого, короля й. м. (Казимира. – Авт.), а вони спершу за великого князя Вітовта з вами разом підвод не давали і тим разом вони підводами своїми волосними чергують десять тижнів, послів та гінців наших піднімають, а ви проти них тільки три тижні чергуєте і підводи даєте»*. На підтвердження правдивості своїх слів вони пред'явили привілей великого князя Вітовта на повне звільнення від надання підвод. Однак Олександр Ягеллончик справу вирішив по-іншому. Він наказав міщанам, *«...щоб було на кінець, в тому їм допомагали і крім тих трьох тижнів, ще три тижні чергували і підводи давали, послів і гінців наших піднімали, а як повністю шість тижнів відчергуєте, то мають всією волостью десять тижнів чергувати, послів та гінців піднімати, відповідно до давнього звичаю»*. Окрім цього, міщани разом із волосними людьми мали утримувати великокнязівських послів. Отже, замість звільнення волосних людей від підводної повинності згідно з привілеєм Вітовта вона розподілялася між усіма мешканцями Борисовської волості. Очевидно, володар при вирішенні позову брав до уваги твердження *«привернули за собою в підводи за батька нашого, короля й. м.»*. Тобто можна припустити, що подібна справа розглядалася ще Казимиром Ягеллончиком, а його рішення означало відміну дії привілею Вітовта, а саме *«давнього звичаю»*. Наше припущення підтверджується існуванням у справі цього ж формулювання, що в часовому вимірі може означати період правління Казимира, оскільки в іншому випадку ми б мали звичну формулу – *«як було за великого князя Вітовта»*.

* Разом із сторожовою та городовою повинностями вона становила, на думку М. Довнар-Запольського, *«головне тягло данників і мала державний характер»*.

Тільки вже «давній звичай» значно піднявся по лінії часу.

На території Волинської землі підводна повинність регулювалася звичаєвим правом та великокнязівськими грамотами, про що свідчить низка привілеїв та судових вироків. Щодо луцьких міщан, то ситуація досить цікава. Одну із перших згадок про звільнення їх від підводної повинності під час воєнних походів зустрічаємо ще у грамоті Казимира Ягеллончика луцькому старості Петру Яновичу (приблизно 1486–1490 рр.), яка була реакцією володаря на подану скаргу. Чолобитники («війт міста Луцького, всі міщани, Ляхи та Русь, і все поспільство») нарікали, що попередній староста Іван Ходкевич увів їм «...новину, коли ходив на нашу (королівську. – Авт.), службу, на війну, брав підводи в них з возами, а вони здавна, за дядька нашого за великого князя Вітовта і за Сигізмунда, і тепер за нас, під старост Луцьких підвод не давали з возами...; а і ти (П. Янович. – Авт.), коли ходив на нашу службу, на війну, і підводи в них з возами брав». Господар наказав старості опитати князів, панів та зем'ян Волинської землі щодо правдивості слів скаржників. Результат був таким: «ту новину запровадив небіжчик пан Іван Ходкевич, як від нас Луцьк тримав, а здавна міщани, за в. к. Вітовта і за Сигізмунда і тепер за нас, під старост Луцьких жодних підвод з возами не давали». Тому Казимир Ягеллончик задовольнив скаргу: «нині непотрібно їм під старост Луцьких підвод з возами давати, коли вони ходять на нашу службу, на війну... бо ми старини не рухаємо, а новин не вводимо».

Як видно, доказами на користь позивачів стали усні свідчення представників волинської шляхти*, і щодо їхньої правдивості виникають певні сумніви. Адже від часу правління Сигізмунда Кейстутовича минуло щонайменше 46 років, а на людовську пам'ять не завжди варто покладатись. Більш того, критичні зауваження викликає вираз «старини не рухаємо, а новин не вводимо», оскільки досить аргументованим виглядає вже зазначений висновок М. Крома щодо «принципу непорушності старини та запровадження новин». Тому, вважаємо, саме декларування цього постулату давало можливість місцевій знаті маніпулювати судовими справами, а відтак і їхнім вирішенням на свою користь.

Показовою справою щодо цього є судова тяганина туржицьких міщан про «давній звичай» відбування підводної повинності. Так, ще

13 травня 1479 р. Казимир Ягеллончик наказував володимирському старості Олізару Шиловичу** та луцькому старості Івану Ходкевичу вчинити «справедливість міщанам міста Туржика, з тутешніми зем'янами про надання підвод». Пізніше, 28 березня 1482 р., король повідомляв О. Шиловича, вже старосту луцького, та ключника луцького Юрія Федьковича про рішення щодо даної скарги: «...щоб відповідно до давнього звичаю, так зем'яни, як теж і міщани, разом повинність ту відбували». Саме через невиконання «давнього звичаю» на туржицьких міщан подали позов міщани володимирські, луцькі та брестські, звинувачуючи їх у тому, що ті не хотіли «змінювати їхніх підвод». Однак рішення, прийняте Сигізмундом I Старим 15 лютого 1514 р., було досить дивним: міщани Туржика мали давати підводи лише до Володимира, про що повідомлялося володимирському старості Андрію Олександровичу Сангушку. Тобто принцип непорушності «старини» частково було змінено. Врешті, 30 грудня 1518 р. король повідомляв луцького старосту князя К. Острозького, що за заслуги князя Романа Андрійовича Сангушка, який загинув у битві проти татар, надане йому, а потім його батькові, князю Андрію, місто Туржик звільнялося від стацій і підвод, які міщани зобов'язані були давати старості луцькому. Таким чином, бойові заслуги окремих князів і власників міст стали причиною відходу від консервативного гасла «старини не рухаємо, а новин не вводимо», при цьому шляхта не вважала за потрібне оскаржувати цю «новину» в суді.

Маніпулювання «стариною» відображено також і в справі між княгинею Ганною Федорівною Корецькою з господарським дворянином Василем Богдановичем Готським. Вона подала позов до великокнязівської канцелярії, в якому вказувалося: «що перед тим здавна підводу Корецьку змінювали в Гощі, а він (Василь. – Авт.) тепер підвод Корецьких у Гощі змінювати не хоче». Дворянин відповів, що «спершу здавна підвод Корецьких в Гощі не змінювали». На підтвердження своїх слів княгиня пред'явила судові лист великих князів Казимира і Олександра та старости луцького пана Петра Яновича «про розгляд князя Івана Васильовича Корецького з батьком його, паном Богданом Готським», що він також не хотів давати підвод, «і в тому князя Корецького правим визнали і ті підводи Корецькі в Гощі пану Богдану змінювати сказали». Саме через це Сигізмунд I Старий із Панами-Радою вирішили (15 березня 1522 р.): «має Готський

* Вказана грамота підтверджувалася сином Казимира Ягеллончика Олександром 6 лютого 1498 р. Окрім вищезазначених, луцькі міщани отримали також ще одну преференцію: звільнялися від насипання ставка по р. Стир (знову ж таки «новина», введена небіжчиком Олізаром Шиловичем, коли він був луцьким старостою). Однак підставою для підтвердження були попередні королівські листи, тобто вже письмові докази.

** Відзначимо, що в таблиці переліку володимирських старост XV–XVI ст., складеній В. Поліщуком, роками перебування О. Шиловича на цьому уряді визначено 1461–1477 рр. Цей документ фіксує іншу верхню дату – 1479 р., яка, з нашого погляду, є точнішою, зважаючи на те, що в 1480 р. Олізар займав вже уряд луцького старости.

в Гоці підводи Корецькі змінювати, відповідно до тих судових листів». Отже, справа бере свій початок ще з часу правління Казимира Ягеллончика, коли луцьким старостою був Петро Янович Монтигердович (1486–1490), і її було вирішено не на користь Богдана Готського, батька Василя. Проте це не завадило останньому не виконувати цього рішення, апелюючи постійно до «давніх» порядків. Як виявилось, безпідставно.

Водночас були випадки, коли через остаточно невизначеність реалій «старини» справа відкладалася до з'ясування всіх обставин. Саме так зазначалось у королівському рішенні 14 липня 1507 р. щодо позову княгині Слуцької проти князя Федора Ярославича. Він обвинувачувався в тому, що відмовлявся змінювати коней у м. Клецьк. Господар і Пани-Рада відклали справу до іншого часу, «бо в пані Литаворової, кажуть, є в тій справі привілей». Окрім цього, вирішення справи відкладалось ще й через відсутність чоловіка княгині, який перебував у в'язниці. Через це було прийнято рішення повернутися до цього після звільнення Литавра або в разі його смерті. До цього часу «мають підводи даватися по-старому; а князь Федір не має з Клецька підвод давати до того часу, поки та справа не завершиться».

В окремих випадках від надання підвод та інших податків звільнялися й окремі особи. Доказом служить господарський привілей дворянину Михайлу Затурецькому (28 вересня 1524 р.), в якому йшлося, по-перше, про повідомлення останнього щодо купівлі будинку в Луцьку у волинського зем'янина Бумонта разом із купівельним листом, а по-друге, про прохання «від оплат міських, і від підвод той дім його звільнити». Сигізмунд I Старий «з ласки нашої, той дім дозволили йому купити і від оплат міських, і від підвод той дім його звільнили, до волі нашої». Аналогічну чолобитну подав волинський хоружий пан Михайло Семашкович, яка також була задоволена (26 вересня 1524 р.).

Окрім пільгових привілеїв, урядники отримували й наказові. Наприклад, 5 листопада 1522 р. король наказав маршалку Волинської землі, володимирському старості князю Андрію Олександровичу Сангушку, маршалку Василю та князю Андрію Михайловичу Сангушку приготувати стації та поправити мости. Сигізмунд I повідомляв їх, що збирається у подорож до Корони Польської, а згідно з інформацією господарського маршалка, старости берестейського, ровенського та лідського пана Юрія Івановича Ілініча, на р. Гнила Дуброва здавна «дві частини стану у мильничихах робили і третю частину стації на нас піднімали люди ваші з Грушової і Черевачич, і люди Кобринські». Тому господар велів їм, щоб і тепер вимагали від своїх людей «дві частини того стану на нас спорядити

і стацією нас підняти там, де їм повідомить дворянин наш, Костя Пищикевич, щоб інакше не було, і мости на Гнилій Діброві щоб людям своїм по дільницям сказали підлагодити так, як потрібно, відповідно до давнього звичаю». З нашого погляду, рішення володаря виглядає досить дивним, оскільки приймалося без розслідування («відповідно до давнього звичаю», який би теж не завадило перевірити), а на місце відразу направлено судового виконавця. Очевидно, інтереси володаря виявилися значно сильнішими за декларований «консерватизм».

Перший Литовський Статут чітко зафіксував ставлення центральної влади щодо підводної повинності: піддані князів, панів, шляхти, бояр та міщан ВКЛ звільнялися від «тягаря позового, який підводами називають». Проте законодавець відзначив, що в силі залишалися давні повинності: «І хочемо при цілісності залишити: здавна звичайні звичаї... під гінців наших підвод надання, де з давніх часів надавали» (Р. 1 Арт. 22). Тому звільнення шляхетських підданих від підводної повинності це не що інше, як запровадження «новини». Тобто прямо порушувався традиційний постулат, проти чого шляхта активно боролася, а тепер спокійно сприйняла. Натомість «стародавнім звичаєм» після введення в дію ПЛС вважалося надання підвод виключно посланцям великого князя литовського. Отже, великокнязівський уряд корегував категорію «старини» за власними потребами, виходячи суто з державних інтересів, що було, з нашого погляду, цілком законним явищем.

Цю тезу підтверджує функціонування іншої повинності – військової (земська служба). Як правило, вона регулювалася законодавчими актами. На Київщині це підтвердила Ст. 23 уставної грамоти 1507 р.: «А які князі, пани і бояри литовські, які тримають маєтки в Київській землі, мають службу служити з тих маєтків з киянами, самим своїми головами». Це положення повністю реалізовувалося на практиці, однак існували випадки порушення звичної традиції, про що йшлося вище. На території Волинської землі військова повинність не регулювалася правовими нормами, але, як підтверджують джерела, реально існувала. Зокрема, ще 23 квітня 1438 р. великий князь Свидригайло зарахував вихідця із Сіверської землі Тимофія Богуша до стану рицарів великокнязівського двору з дозволом: «вільно йому в тутешньому панстві нашому (Луцьку. – Авт.) жінку взяти, і титулу й вольності шляхетської, як власному шляхтичу, тубильцові, поживати; а він нам має, посполу з іншою шляхтою, князями, панами і зем'янами нашими службу військову відбувати». 7 червня 1508 р. Сигізмунд I Старий підтвердив луцькому єпископу Кирилу право володіння маєтками Колодязі й Жабче в Луцькому повіті із застереженням: «а владики Кирило і на-

ступні єпископи мають з тих маєтків людей своїх на службу земську посилати, посполу з князями, панами і зем'янами».

Цю повинність закріпив ПЛС: «кожен князь, пан, дворянин, вдова, а також сирота, який досягнув повноліття чи не досягнув, і всякий інший повнолітній чоловік, володіючий маєтком, в разі потреби з нами і з потомками нашими або при гетьманах наших повинен на війну ходити і відбувати службу військову відповідно до ухвали земської» (Р. 2 Арт. 1). Підтвердження дії артикулу знаходимо в листі Сигізмунда I Старого до луцького старости Федора Михайловича Чарторийського (30 листопада 1530 р.). Господар наказував не допускати втручання троцького воєводи, вінницького і брацлавського старости князя Іллі Костянтиновича Острозького в маєток Пруси, який належав волинському зем'янину Яцьку Омільчичу: «нехай він той маєток тримає відповідно до близькості своєї, а нам з нього службу земську служити, як і інші брати його, зем'яни Волинські».

Водночас, як свідчить розглянутий вище привілей Казимира Ягеллончика володимирського та литовицького вїту Федору Луду, випадки звільнення від несення військової служби були звичним явищем. У цій ситуації великий князь литовський у черговий раз використовував «звичай», який ототожнювався зі «стариною» виключно під свої державні потреби. Проте наступна підтвердна грамота повністю знехтувала навіть цим, вже обмеженим «давнім звичаєм» – і Федір з майбутніми нащадками отримали повне звільнення від військових походів з володимирського і литовицького вїтівств, яке відповідно до першої грамоти було частково обмежене і стосувалося виключно самого вїта.

Таким чином, розглянуті приклади спонукають до таких критичних міркувань. По-перше, запровадження «нових мит» суворо заборонялось. Як свідчать наведені судові справи, шляхта й міщани дуже бережно ставилися до законодавчо закріпленої «старини» щодо оплати митних зборів і при зловживанні чиновників відразу зверталися до суду. Водночас категорію «старини» в часовому вимірі великий князь і позивачі не завжди трактували адекватно. Це засвідчила справа 1475 р., коли господар, реагуючи на скаргу луцьких міщан, змушений був встановити точні розміри мита, підкреслюючи при цьому їх походження від Вітовта.

По-друге, парадоксально, але факт: населення областей визначало зміст уставних грамот як свою «старину» в той час, коли самі привілеї являли собою не що інше, як «новину» для соціуму. Це також стосується і різноманітних пільгових листів, які шляхта отримувала «з ласки господарської». Наприклад, про звільнення від податків (воловщини, сребщи-

ни, ординщини тощо) та повинностей (підводної, військової та ін.). Наведені у статті справи чітко зафіксували маніпулювання зем'янами «інститутом старини» на свою користь, при цьому досить часто без будь-яких письмових доказів чи свідчень.

По-третє, відхід від політики дотримання «старини» міг відбуватись і через надзвичайні обставини, як-от стихійні лиха чи напади татар. За таких обставин, з нашого погляду, це дійсно було позитивною реакцією влади на складні реалії того часу. Натомість виникає багато запитань щодо рішення великокнязівського уряду офіційно відмінити стягнення надзвичайно важливого податку *сребщини*, який призначався на військові потреби. І це при тому, що казна постійно потребувала коштів на ведення війни. Правда, його збір міг призначатись рішенням вального сейму, але тоді порушувалася «старина». Найцікавішим є те, що серед чисельних судових позовів, стосовно цього податку не знайдено жодного, де б позивач апелював до встановленої «нової старини». Вважаємо, що ці обставини засвідчили функціонування політики подвійних стандартів, продиктованої питаннями зовнішньої безпеки. Аналогічно це стосується підводної та військової повинностей, коли «старина» Вітовтових часів корегувалася відповідно до обставин, а то й не бралась до уваги взагалі.

Зрештою, все це наводить на думку про те, що у даному випадку з боку великокнязівського уряду більш раціональним виявився прямо протилежний підхід: спочатку чітка фіксація недоторканності старини, а потім поступова, без особливого загострення із суспільством, зміна її на свою користь. Однак з огляду на проведений аналіз деяких аспектів економічної політики уряду ВКЛ можна стверджувати, що часто влада ставала заручником певних обставин, коли шляхта використовувала «старину» як засіб боротьби за розширення своїх прав.

***

Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського ознаменувало собою не лише зміну політичного підпорядкування, а й створення принципово нової правової системи. Маючи у своїй основі давньоруські традиції, вона, водночас, поступово модернізувалася відповідно до суспільно-політичних змін у Центрально-Східній Європі XIV–XVI ст. Руська Правда, неписані норми українського звичаєвого права, уставні земські грамоти великокнязівської влади українським землям, статuti ВКЛ – все це упродовж століть не лише надійно забезпечувало функціонування інститутів права та регулювало суспільні правовідносини у литовську добу, а й стало головним підґрунтям для подальших реформ.

Європейський з'їзд монархів у Луцьку, 1429 р. Фрагмент. Художник - Й. Макевічус

Частина 3

ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

ТА СОЦІАЛЬНІ
ВІДНОСИНИ

РОЗДІЛ 1. СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ ТА СТАНИ

У соціальній ієрархії українського суспільства періоду перебування України у складі Великого князівства Литовського провідне місце займала шляхта. Сам же термін «шляхта» (польськ. *szlachta*) в історичній літературі вживається для позначення привілейованого стану в Україні, Білорусі, Литві, Польщі в XIII – початку XX ст., часом у Чехії, а в другій чверті – середині XVIII ст. і в Росії. Сам же шляхетський стан чи шляхетський «народ», за визначенням Ф. Леонтовича, представляв собою *«далеко не однорідний склад окремих осіб і класів, без більш-менш різких відмінностей за правами і обов'язками»*. Згідно з розробленою Н. Яковенко структурою шляхетського стану, базованої на дослідженнях Ф. Леонтовича, вершину піраміди привілейованого стану у ВКЛ посідали князі. Вони, як зазначає дослідниця, були *«нащадками колишніх удільних династій – Рюриковичів і Гедиміновичів (duces, Hercogen)»*. Сходинкою нижче стояли пани (*barones*), найнижчий же ступінь займало служиле боярство (*nobiles*), або зем'янство.

Як видно з документів, князівський прошарок далеко не був однорідною верствою. Вперше поділ на групи в середині князівського прошарку знаходимо в ревізії Луцького замку 1545 р. Так, найпотужніших князів у ревізії названо *«княжатами головними»*, а решта отримала назву *«княжат-повітників»*. У ревізії Луцького замку 1545 р. ревізор вперше вжив до означення князівської верстви вказані терміни, котрими позначав-

ся статус, який в даному регіоні закріпився за тим чи іншим князівським родом. Серед *«княжат головних»* згадуються Федір Андрійович Сангушкович, Андрій Михайлович Коширський, Олександр та Іван Федоровичі Чарторийські, Дубровицький менший, тобто представники трьох князівських родів: Сангушків-Коширських, Чарторийських та Гольшанських-Дубровицьких. Н. Яковенко до цієї князівської групи відносить, окрім згаданих, ще сім родів: Острозьких, Заславських, Збарзських, Вишневецьких, Корецьких, Четвертенських та емігрантів Глинських, *«усі інші, – відмічає дослідниця, – віднесені до княжат-повітників»*. Проте в ревізії деякі з них згадані поіменно, наприклад, до луцьких повітників ревізор зарахував наступних князів: Федора Головню-Острожецького, Вороницьких, Максима, Остафія і Богдана Соколинських, Івана Масальського, Якова Крокотку, Юрія і Войну Вороницьких, Стефана Ружицького, Богдана Любецького, Велецького, а також, віднесених Н. Яковенко до *«княжат головних»* Андрія, Матвія та Івана Четвертенських. Очевидно, ревізор відніс Четвертенських до князів-повітників помилково. Дана родина належить до групи княжат головних, за визначенням і Ф. Леонтовича, і Н. Яковенко, адже їх землеволодіння сягають часів удільних князівств, а також вражають своїм масштабом. Так, наприклад, за Пописом війська ВКЛ 1528 р. родина князів Четвертенських (Сокольських) зі своїх володінь виставляла 31 коня, тобто володіла 744 димами, а за даними Подимного тарифу Волині 1629 р. – 871 димом.

На поляризацію в середині князівської групи вказував у своїй праці і Ф. Леонтович. Він виділяв «старших» та «менших» князів. Перші стояли на чолі великих областей і підпорядковувалися виключно великому князю литовському. «Менші», тобто місцеві князі, безпосередньо підлягали владі головних або «старших» князів і володіли окремими волостями областей. Які ж були маєткові позиції «княжат-повітників» протягом XVI ст. порівняно з «княжатами головними»? Відповідь на це питання можуть дати джерела фіскально-реєстрового характеру, опрацювання яких дозволить встановити наближене до дійсності співвідношення земельних володінь двох зазначених князівських груп. Для XVI ст. – це вже згадуваний Попис війська ВКЛ 1528 р. та Поборовий реєстр Волинського воєводства 1570 р. По інших територіях українських земель, що в означений період входили до складу ВКЛ, паралельних джерел такого типу, на жаль, не збереглося.

Так, маєткові позиції князів-повітників і князів головних за Пописом війська ВКЛ 1528 р. представлені 38 особами князівської верстви, серед яких 18 належать до 7 родів групи «княжат головних», а решта 20 – до 12 родів групи «княжат-повітників». Загалом, за підрахунками Н. Яковенко, на українських землях з кінця XIV до середини XVII ст. проживало щонайменше 52 князівські родини. Представники групи князів головних виставляли із своїх земельних володінь 299 коней, значно менше (56 ко-

ней) – представники групи князів-повітників. Для того, щоб з'ясувати величину їхніх землеволодінь, потрібно здійснити переведення коней у волоки землі. Для цього скористаємося наступною схемою: 1 кінь = 8 служб, служба = 3 дими, 1 дим = 0,75 волоки.

Таблиця 1, складена на основі опрацювання Попису війська ВКЛ 1528 р., дає чітке уявлення про співвідношення землеволодінь між двома князівськими групами. За її даними, 12 родів «княжат-повітників», що склали 63 % від князівського прошарку, володіли 16 % земель (1008 волок) від загальної величини князівського земельного фонду Волині. Водночас 7 родів (37 %), віднесених до групи «княжат головних», сконцентрували в своїх руках 84 % земель Волині (5382 волок), тобто більше, ніж в п'ять разів за «княжат-повітників». З цього не вадко переконатися, що беззаперечна економічна перевага була на боці князів головних. Особливо значними розмірами землеволодінь серед князів головних вирізнялися родини Сангушків-Коширських, Вишневецьких, Чарторийських, Четвертенських та Заславських, котрі виставляли із своїх володінь відповідно 126, 46, 33, 31 та 29 коней. Родини Любецьких, Козек, Курцевичів, Порецьких та Ружинських-Роговицьких, котрі були на той час найкрупнішими землевласниками серед «княжат-повітників», виставляли із своїх володінь відповідно лише 15, 10, 8, 5 та 4 коней.

Таблиця 1

Співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками» та «княжатами головними» на Волині станом на 1528 р.

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	12	63	1008	16
«княжата головні»	7	37	5382	84
всього	19	100	6390	100

Станом на 1570 р. маєткові позиції князівських груп дещо змінилися, головним чином зменшенням відсоткової частки землеволодінь князів-повітників порівняно із земельними володіннями князів головних. Дані співвідношення землеволодінь двох князівських груп на Волині представлені в таблиці 2. Так, 14 родин (відповідно 64 % від загальної кількості князівського прошарку) представників

групи «княжат-повітників» володіли лише 14 % земель Волинського воєводства (1110 волок). Володіння ж «княжат головних» дещо збільшилися у порівнянні з 1528 р. Зокрема, представники 8 родин (відповідно 36 %) групи князів головних зосередили в своїх руках 86 % землеволодінь регіону (6944 волок), тобто їхні володіння збільшилися на 2 %, порівняно з 1528 р.

За даними Поборового реєстру станом на 1570 р., найпотужнішими в економічному аспекті залишалися ті ж роди представників групи «княжат головних», що й у 1528 р. У цьому реєстрі вже фігурує князь К. Острозький, котрий і очолив список найзаможніших князів не лише Волині, а всієї Речі Посполитої. За ним ішли Сангушки-Коширські, Вишневецькі, Корецькі, Чарторийські, Збаразькі, Четвертенські. До «княжат головних» нами також зарахований князь А. Курбський, який мав особливий статус і був пожалуваний Ковельською волостю у Володимирському повіті, що, згідно з поборовим реєстром, становила 384 волоки землі.

Найзаможніші родини «княжат-повітників» Козек, Порицьких, Масальських, Курцевичів, в середньому мали 60–100 волок, а шість представників роду Ружинських-Ро-

говицьких володіли лише 27 волоками землі (36 димів). Маєтності князів-повітників дробилися і шляхом відокремлення частин володінь, що переходили як вінова частка (традиційно, й пізніше узаконена Литовськими Статутами, вона становила 1/3 від володіння) при одруженні їхніх дочок. Їхні ж шлюбні партнери нарівні з князями головними були окреслені вузьким колом знаті, а в більшості випадків менш титулованою, проте фінансово впливовою групою – панами. Тож вірогідно, що частина землеволодінь «княжат-повітників» перетекли до «княжат головних» та панів, що однак не є головною причиною поступового зменшення частки їхніх земельних володінь порівняно з найбільш титулованою князівською групою – князями головними.

Таблиця 2

Співвідношення землеволодінь між «княжатами-повітниками» та «княжатами головними» у Волинському воєводстві станом на 1570 р.

Групи	власників		у них землі	
	кількість родів	%	волок	%
«княжата-повітники»	14	64	1110	14
«княжата головні»	8	36	6944	86
всього	22	100	8054	100

Таким чином, за столітній період волинські «княжата-повітники» в економічному аспекті поступово втратили свої позиції, що виражались головним чином обсягами земельних володінь.

Як показав аналіз відповідних джерел, «княжата-повітники» суттєво поступалися «княжатам головним», що й стало однією з головних відмінностей між їхніми статусами. Представники групи «княжат-повітників», не маючи в більшості випадків вагомих фінансових важелів, поступово ставали слугами своїх набагато заможніших сусідів – князів головних. Наприклад, серед князів-слуг Острозьких були представники таких родин «княжат-повітників», як Курцевичів, Войн-Воронецьких, Жижемських, Хованських, Ружинських; Вишневецьким служили Друцькі-Горські, Лики, Темрюк-Пятигорські, Ружинські, а Корецьким і Сангушкам – вже згадувані Ружинські. Поступово князі-повітники змушені заставляти, здавати в оренду, а то й часом продавати свої маєтності, тоді як володіння князів головних в основному залишалися стабільними, а окремі представники ще й змогли їх збільшити. На другу

половину XVI – початок XVII ст. навіть менш титуловані пани не лише могли посперечатися в своїй економічній моці, а й деякі з них зосередили в своїх руках величезні, порівняно з князями-повітниками, землеволодіння.

Окрім відмінностей економічного характеру, «княжат-повітників» від «княжат головних», як вказує Н. Яковенко, відрізняли й такі фактори як соціальне становище та правосвідомість. Серед цих факторів були наступні, які відмежовували князів головних від князів-повітників: суверенність землеволодіння, особисті права (виступ збройних загонів на війну окремо від загального повітового ополчення, право на персональні листи-повідомлення), право підсудності виключно великому князю. Проте важко погодитися з думкою, що князі-повітники підлягали лише юрисдикції воєвод чи місцевих старост. Таке твердження Н. Яковенко базує на відповідних формулах Волинської і Київської уставних грамот, проте не вказуючи відсилки на конкретні статті даних грамот. Проте «перевід на вище право», тобто під юрисдикцію великого князя литовського, мали не те щоб «княжата-повітники», а

й нетитулована знать – пани і зем'яни. Наприклад, у 1494 р. київський боярин Іван Петрович звернувся до великого князя Олександра Ягеллончика за правом переводу на вище право переглянути його справу щодо маєтків Тоганче, Товарів і Григорів з двоюрідним братом Кузьмою Івашкевичем. Як бачимо, правом переводу на вище право у даному випадку скористався представник нижчого шляхетського прошарку. Мало того, цим правом на практиці користалися рядові шляхтичі і в судових справах, позиваючись не те щоб з рівними собі, а й навіть з князями. Такий випадок, зокрема, зустрічаємо у справі за 1499 р. Михайла Павшича і чоловіка його сестри Івана Семеновича з князями Іваном та Львом Полубенськими про маєтки перших Варевці, Убернов та Конотов.

У Київській уставній грамоті було ще й застереження: якщо князь, пан або зем'янин не з'явиться у визначений час судового розгляду справи великим князем литовським, то дана справа автоматично переходила під юрисдикцію воєводи. Відмітимо, що така правова прерогатива привілейованої верстви суспільства раннього нового часу як перевід на вище право скасовувалася з введенням в дію Першого Литовського Статуту у 1529 р. Так, перевід справи на вище право заборонявся Розд. 6 Арт. 2, проте тут це право могло застосовуватися лише у випадку порушення письмового законодавства.

Проміжну ланку між титулованими князями та рядовою шляхтою на українських землях, як і на інших територіях ВКЛ, займали пани. Відповідний титул належав представникам великокнязівської ради (Пани-Рада), а також тим, хто під власним прапором (короговою) та з власним загоном добре озброєної шляхти йшов у королівському обозі під час військової виправи. Однак, як це підмітив Ф. Леонтович, а за ним і Н. Яковенко, у литовську добу панами величалися й інші шляхетські роди. Вже Ф. Леонтович та М. Любавський в своїх працях виділяли нижчу категорію панів, котрі займали нижчі уряди у великокнязівській раді та відзначалися стабільнішими землеволодіннями порівняно із зем'янськими. Таким чином, під терміном «пан» слід розуміти знатні шляхетські роди, які або входили до Панив-Ради, або мали власні військові загони, або займали нижчі, проте не менш впливові уряди при великокнязівській раді чи місцевих обласних урядах.

Представники панського прошарку Волині в міру своєї знатності посідали відповідні уряди в регіоні та ВКЛ. Зокрема, у 1566 році Сигізмунда II Августа своїм привілеєм призначив на уряд луцького військового Івана Чаплича-Шпановського. Низка подібних

привілеїв на урядові призначення занесена до книг записів Литовської метрики, тому приклади посідання придворних та регіональних урядів у ВКЛ представниками панського прошарку з Волині можна наводити десятками.

Місцеві пани, як і на Волині, сконцентрували в своїх руках практично всі намісницькі уряди, причому, зазвичай, прерогатива посідання того чи іншого уряду належала представникам певного панського роду. Наприклад, пани Александровичі у трьох поколіннях були вінницькими намісниками. Згодом окремі представники роду перемістилися на житомирський уряд. У 1505 р. великий князь литовський і король польський Олександр Ягеллончик надав Дмитру Александровичу ділянку землі в Житомирі з дозволом будувати на ній, що забажає.

Намісницькі уряди давали дорогу київським та брацлавським панам розширювати свої володіння. Так, займаючи вінницький уряд, ті ж Александровичі обзаводились землями в сусідніх повітах: Бик Александрович у 1497 р. отримав привілей Олександра Ягеллончика на пожиттєве володіння маєтком Брилеве в Житомирському повіті, наступного року – на чоловіка Мартинця Пупковича з його братами Олешком і Сидором в Овруцькому повіті, у 1499 р. власником села Коростішеве і данників в Житомирському повіті став Кміта Александрович.

Найнижчу сходинку в соціальній ієрархії шляхетського стану посідало служиле боярство або зем'янство. Яке ж соціально-економічне становище в системі шляхетського соціуму займала зем'янська група?

Спершу охарактеризуємо майнове становище. Матеріальні статки (а найбільш наочно це показують обсяги землеволодінь відповідної групи по відношенню до князівської і панської) дають чітке уявлення про місце рядового боярства в системі соціальних відносин тогочасного соціуму. Характерно, що протягом XV–XVI ст. економічне становище зем'ян-шляхти все більш погіршувалося, а обсяги їх земельних володінь зменшувалися. Найбільш раннім документом, цифрові дані якого дозволяють вирахувати кількісне і процентне співвідношення землеволодінь зем'янської групи, є вже згаданий Попис війська ВКЛ 1528 р. Так, проведени обрахунки вказують на наступне: станом на 1528 р. бояри складали 60% шляхетського загалу Волині (князі – 13%, пани – 27%), а їхні землеволодіння – лише 26% від загальних обсягів приватного земельного фонду регіону. Протягом більше, ніж 40 років у структурі шляхетського землеволодіння відбулися показові зміни, які вказують на суттєве погір-

шення майнового стану волинських зем'ян: 62% їх представників тримали в своїх руках лише 13% землі. Наведені приклади яскраво демонструють ті поляризаційні процеси всередині шляхетської групи, за якими кількість представників шляхетської корпорації нижчої групи з кожним десятиліттям зростала, проте у зворотному напрямку відбувалося утримання ними землі.

Те служиле боярство, яке не змогло вийти з-під юрисдикції замкових адміністрацій, склали ряди «нижчого» зем'янського прошарку – замкових бояр. Вони несли ряд замкових служб – панцирну, путну, ординську та ін. Наприклад, привілеєм від 2 червня 1498 р. Олександр Ягеллончик надавав пану Бику Александровичу чоловіка Мартинця Пупковича з його братами Олешком і Сидором в Овруцькому повіті. За характером служби, яку несли піддані Бика Александровича (Пупкович зі своїми братами ніс виключно панцирну службу) можна встановити, що вони належали до нижчого зем'янського прошарку. Овруцький намісник Горностаї Романович володів підданим Дитятковичем, а з землі, на якій він «сидів» у 1493 р. брав наступні повинності: 4 караони меду прісного і 2 відра, 2 кузні меду, 3 копи грошей, сокиру, стіг сіна, а також ніс панцирну службу – одного коня на тиждень ставив до Чорнобиля і виставляв одну службу.

Несення військової служби для зем'ян-шляхти було нелегким тягарем і вимагало значних фінансових і матеріальних ресурсів. Згідно з рішеннями сеймів, в 1528 р. шляхта споряджала у військо одного коня з восьми селянських служб, а в 1567 р. – з десяти служб або волок. Проте не кожен боярин мав у своєму розпорядженні вказаний мінімум служб, з яких повинен був споряджати коня. У такому випадку, як це передбачалося в Статутах ВКЛ, малоземельні бояри зобов'язувалися нести військову службу персонально, уникнути якої було практично неможливо, а неявка каралася конфіскацією маєтку.

Представники зем'янського прошарку часто родом своїх занять, що також приносило певний прибуток, обирали службу в державних органах влади. Так, вони ставали адвокатами, канцеляристами, судовими урядниками, зокрема, возними. У результаті судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. у ВКЛ возними – дрібними судовими виконавцями при судах – могли бути лише особи шляхетського стану. З часом з числа зем'ян-шляхти формувалися цілі династії канцеляристів та адвокатів, останні з яких часто в правових документах йменувалися умоцтованими чи прокураторами.

Часто шляхтичі заробляли на прожиття та робили кар'єру шляхом військової служби. Ті шляхтичі, що проявили себе у воєнних діях, отримували відповідні військові чини, наприклад, ставали королівськими ротмістрами, а також могли вислужити окремі земельні наділи або й навіть цілі села та маєтки. Королівськими ротмістрами у XVI ст. часто були й представники збіднілих князівських родин, котрі через військову службу намагалися поліпшити своє матеріальне й маєткове становище. Яскравим прикладом може слугувати князівська родина Масальських. Один з її представників князь Андрій Петрович Масальський у 1567 р. отримав приповідний лист від короля польського і великого князя литовського Сигізмунда II Августа, згідно з яким пани Горностаї повинні були видати 600 кіп грошів литовських на потреби роти князя чисельністю 150 вершників. Цього ж року королівського ротмістра князя А. Масальського (як і інших ротмістрів за вказівкою Сигізмунда II Августа від 12 січня 1567 р.) було направлено з листом до «поборців» Ошмянського повіту, згідно з яким вони повинні були видати з поборового податку за 1568 р. на роту князя 600 кіп грошів литовських. За свою службу великому князю литовському королівський ротмістр отримав земельні надання у Віленському воєводстві. Так, ще у 1522 р. Сигізмунд I Старий у своєму листі наказував віленському воєводі виділити із державного фонду земельну ділянку князеві А. Масальському. Коли певні земельні наділи були уточнені, великий князь литовський своїм привілеєм надав Андрію Петровичу п'ятнадцять служб людей і чотири землі «пустовських» у волості Утенського двору. Кілька років по тому (1525) Сигізмунд I Старий надав кн. А. Масальському підтверджувальний лист, за яким надані раніше землі в Утенській волості переходили йому у вічне володіння.

Такою складною в правовому та соціально-економічному плані уявляється привілейована верства українських земель ВКЛ, що отримала в історіографії узагальнену дефініцію – шляхта.

Розглядаючи таку верству українського суспільства періоду пізнього середньовіччя – раннього нового часу як селянство, слід зазначити, що воно було найбільш чисельною становою групою. Зокрема, на українських землях ВКЛ селяни становили до 80% населення.

Від того, під яку юрисдикцію підлягали селяни, залежав їх статус, характер повинностей, які вони відбували, та умови життя. На українських землях, подібно іншим територіям ВКЛ, селяни підпорядковувалися

державній владі в особі великого князя литовського і короля польського та приватній (шляхетській та церковній).

У фаховій літературі відзначено, що основний контингент робочої сили у великокнязівському господарстві складала група селян під назвою *«челядь невільна»*. Челядники перебувала на найнижчій сходинці в соціальній структурі селянства. Вони виконували різні роботи при господарських дворах й, згідно з уставою Сигізмунда I Старого, *«...дворовими сохами працювали для збільшення пашні і дворів наших»*. Як правило, челядники залучалися й до інших видів сільськогосподарських робіт. Звісно, що челядники розселялися на великокнязівських землях. Це міг бути або господарський двір, або села, які входили до королівського домену. В літературі прийнято вважати челядників невільними людьми, тобто вони перебували у повній залежності від свого господаря й не володіли правом власності на рухоме та нерухоме майно. Проте М. Любавський стверджував, що челядники все таки мали певні права на нерухомість, так звану *«бонду»* – певні *«приробки»* на землях-пустовщинах.

Окрім *«челяді невільної»* як у великокнязівських, так і приватних господарствах працювали й інші категорії селян, передусім, *«тяглі»* селяни, тобто ті, що відбували *«тяглу»* службу чи панщину. Така служба, на думку О. Русиної, помітно збільшилася лише у XVI ст. внаслідок зростання попиту на продукцію сільського господарства на зовнішньому ринку й поступовим переходом до товарного виробництва. За термінологією джерел, *«тяглі люди»* найчастіше зустрічалися в найбільш освоєних регіонах, зокрема Волині. До обов'язків тяглих селян входила праця на господарських нивах і дворах зі своїми підводами та реманентом.

М. Любавський стверджував, що *«тяглі люди»* також сплачували господарю й натуральний податок – дякло і мезлеву. Дякло сплачувалося житом, вівсом, пшеницею, сіном, дровами та ін., а мезлева – худобою (яловичиною, свинями, баранами, курми та яйцями). Так, у джерелах дякло класифікувалось житнє, пшеничне, вівсяне, сінне, дров'яне тощо. Відповідно до цього джерела називали тяглих селян *«дякольніми»*. Дякло сплачували на Київщині, Волині та Брацлавщині у часи Казимира Ягеллончика та його нащадків. Зокрема, в привілеях Сигізмунда I Старого на маєтності шляхті вказувалися й різного роду служби, що їх мали відбувати тяглі селяни. Наприклад, дякло (житнє і вівсяне) сплачував тяглий чоловік в селищі Жукіно Київського повіту, надане

Сигізмундом I Старим віленському воєводі Ольбрахту Гаштольду у 1522 р. З житніми та вівсяними дяклами у 1525 р. Сигізмунд I Старий підтвердив князям Олександрю Сангушковичу та його сину Федору маєтки Заледці та Тягочин у Володимирському повіті. Наступного року брацлавські зем'яни Богуш та Федір Крутновичі отримали великокнязівський підтверджувальний лист на свої отчинні, дідичні та материзні маєтності у Брацлавському замку, на котрі в них згоріли надавчі листи під час нападу татар на Поділля, – і також з дяклами житніми та вівсяними.

На землях великокнязівського домену проживали й такі селяни, які не відбували тяглої служби. Утім вони не позбавлялись від несення певних служб. Такі селяни зобов'язувалися ходити на толоку чи підмогу. З цього приводу М. Любавський висловив думку, що *«вочевидь, іноді кількість тяглих служб перевищувала потреби господарського двору, і тому частина селян звільнялась від неї, а взамін ходила на толоку або сплачувала данину грошима»*.

У залежності від виду експлуатації різних господарських угідь у джерелах (в основному це комплекс документів Литовської Метрики) виділяються наступні групи селян: бортники, бобровники, осочники, ловці, сокольники, свинарі, конюхи, кобильники, ройтиники, лейти, кухарі, ковалі, садівники, столяри, лучники, кожум'яки, рудники, мельники та ін.

У фаховій літературі відмічено, що найчисельнішу групу селян становили данники, основна повинність яких полягала в сплаті данини. У соціальній ієрархії селянського стану данники стояли на рівень вище від інших категорій, зокрема, тяглих людей. Розмежування цих двох категорій селян чітко проявляється в документах: *«...що ж то люди дякольні тяглі, а не данні.., тяглі і данні...»*. Окрім основної данини, на данників покладалися й інші повинності. Наприклад, у 1498 р. великий князь литовський надав звягельському наміснику Яцьку Мезю данника Лазарка Мошкевича з його синами і братаничами в Овруцькому повіті. Я. Мезь, звертаючись до Олександра Ягеллончика з проханням надати йому вказаного чоловіка, повідомляв, що на Л. Мошкевича припадає одна служба з повинностями *«24 відер меду, 2 гроші помірною, подимщина, 3 дні сіна косити, 3 дні жита жати»*.

Часто данина давалася лише натурою. В пожалуваних листах Казимира Ягеллончика фігурує, наприклад, лише данина прісним медом. Загалом, данина медом була найбільш поширеною не лише на українських землях, а й у інших регіонах ВКЛ. До цієї

данини іноді додавалася і данина куницями, лисицями чи бобрами – *«шерстю»*. Прикладом, великий князь литовський Олександр Ягеллончик у 1505 р. пожалував житомирському наміснику пану Дмитру Александровичу село Романове у Житомирському повіті, що складалося з 18 людей данних і тяглих, двох посольських слуг, які *«дані дей нам з того села дають сорок відер меду прісно-го, а дванадцять лисиць шерстю»*.

Боброві і куничні дані сплачувались окремо від медової. Окрім цих данин, сплачувалась також і данина білками. Так, у 1509 р. овруцький намісник Семен Полозович отримав привілей Сигізмунда I Старого на маєтки в Київському повіті, зокрема Котчин, Гостомль, Ставок і Гладковичі, з усіма їхніми прибутками й *«з данинами грошовими і медовими, і куничними, білочними...»*. Данники, котрі сплачували свій податок куницями, мали спеціальну назву *«куничник»*, а їхні землі називались *«куничними»*. У люстрації Київської землі кінця XV ст. в описі с. Терпсеева на р. Росі натрапляємо на селян-данників: *«А куничників три, по шість куниць дають двоє з них, а третій куничник по три куниці»*.

Окрему категорію селян, котрі часто були перехідною ланкою між власне селянами та зем'янами-шляхтою, становили слуги. Слуги здебільшого вербувались із заможних тяглих чи інших селян, оскільки несення служби вимагало чималих коштів для військового спорядження. У 1514 р. до Сигізмунда I Старого з чолобитною звернувся київський слуга Лаврин Станкевич, в якій просив великого князя литовського аби звільнив його батька та братів від тяглої служби, мотивуючи своє прохання тим, що *«вони дей люди заможні, можуть нам (тобто великому князю. – Авт.) службу земське нести»*, на що господар відповів: *«І ми на його чолобиття те вчинили, того його батька Станка і його брата Янка і Мартина з тих трьох служб тяглих визволили і ті дякла і всі податки, що нам і нашим урядникам давали, йому відпустили..., а вони мають нам с того службу земську заступити в трьох зброях, а коні повинні мати добрі і зброї, і броні так достатньо, як і іншим підданам нашим – шляхті розказали єсмо до служби нашої достатньо мати»*. З подібним проханням у 1525 р. до Сигізмунда I Старого звернулися городенські конюхи Сташко Юшкович, Сташко Римкович та їхній брат Юрага. Вони просили підтвердити привілей, наданий Олександром Ягеллончиком, за яким звільнялись від тяглої служби та сплати дякла. Сигізмунд I Старий прихильно поставився до клопотання городенських конюхів та по-

становив: *«не мають вони тяглої служби служити і дякла давати, лише мають нам конем служити за велінням і листом брата нашого короля»* (Олександра Ягеллончика. – Авт.). Тяглий селянин господарського білицького двору Бель Єсмонтович зі своїм сином у 1526 р. також отримав підтвердження Сигізмунда I Старого на звільнення від *«служби двірної тяглої і від підвод, і від дякла, і від толок»* та переведенням *«служити службою служебною конем»*.

У такому разі родина тяглою селянина, за умови підтвердження великим князем литовським несення земської служби з певних маєтностей його нащадкам, могла в майбутньому претендувати на шляхетський титул і перейти в розряд зем'ян-шляхти. На думку М. Любавського, *«слуги в селянських рядах займали вищу сходинку і в економічному, і в юридичному відношенні, місце, близьке до боярства»*.

Як у випадку переведення тяглою селянина в іншу, *«вищу»*, категорію, часто й представники *«вищих»* категорій селян переходили на тяглу службу. Це, здебільшого, траплялося, коли селянин уже не справлявся з покладеними на нього повинностями й змушений був виконувати тяглу службу.

У фаховій літературі не раз наголошувалося, що межа між вказаними групами селянства була значною мірою умовною. Таким же відносним й умовним був поділ селян на *«похожих»* (особисто вільних) і *«непохожих»* (прикріплених до свого наділу). Селяни, віднесені до категорії *«непохожих»*, могли залишити свого господаря за умови, якщо хтось інший погоджувався замінити їх і виконувати відповідні служби та сплачувати податки. У разі продажу свого *«отчизного»* ґрунту, *«непохожий»* селянин також міг змінити місце проживання. Натомість селяни, віднесені до категорії *«похожих»*, відсидівши понад десять років на чийсь землі й не скориставшись правом виходу, могли бути його позбавлені. Власники також могли продавати *«непохожих»* селян, як і *«похожих»*, при цьому володільні права повністю переходили до нового власника. Наприклад, у 1539 р. пан Миколай Петрович *«продав єсмо за причиною чоловіка свого Ромейка Лаврино-вича непохожого (виділення наше. – Авт.), котрий же мені дістався від пана Миколая Бутковича хорунжого, і при ньому ще трьох чоловік вільних на тієї ж землі прихожих на того ж пана Миколая Бутковича»*.

Це ще раз підтверджує всю складність оцінки станових критеріїв, які в означений період мали дуже відносну межу між непривілейованими (служебними) та привілейованими (шляхетськими) групами.

Окремою верствою середньовічного суспільства ВКЛ виступало міщанство. Традиційно міщани проживали в містах та містечках, яких, зокрема, на кінець XV ст. на Волині було 18, а на Східному Поділлі та Київщині – 14.

Починаючи з XVI ст., на українських землях ВКЛ більш інтенсивних обертів набуває урбанізаційний процес, в результаті чого виникла низка нових міст та містечок. Загалом у період перебування України в складі ВКЛ тут налічувалося приблизно 150 міст та містечок. Із них міста склали 45 населених пунктів. П. Сас за чисельністю будинків (димів) розділив їх на три групи: 1) Малі міста (чисельністю до 200 димів): Білів, Вижва, Заславль, Звенигород, Клевань, Корець, Красилів, Локачі, Любеч, Межирич, Миляновичі, Несухойж, Овруч, Острожець, Оручів, Остер, Полонне, Рівне, Торговиця, Чорнобиль, Чуднів, Шульжинці. До малих міст дослідник умовно також відніс Білу Церкву і Переяславль, оскільки по цих містам відсутні достатні дані для визначення чисельності їх населення; 2) Середні міста (від 200 до 700 димів): Берестечко, Вінниця, Володимир, Дубно, Збараж, Житомир, Канів, Ковель, Константинів, Літовиж, Луцьк, Олика, Остріг, Соколь, Степань, Торчин, Турійськ, Черкаси; 3) Великі міста (понад 700 димів): Брацлав (до розорення міста татарами у 1552 р.), Київ, Кременець.

У другій половині XIV – першій половині XVI ст. українські міста та містечка за своїм статусом були великокнязівськими (королівськими), приватними та церковними. Більшість з них мали статус приватних – 115 міст і містечок, великокнязівських – 26 і церковних – 7. Частині містам великими князями литовськими було надано магдебурзьке право і, відповідно, в них утворювався магістрат за зразком західних міст.

Подібно багатьом містам ВКЛ, у заснування та подальшому розвитку українських міст значну роль відігравали й іноетнічні народності. Зокрема, у джерелах на українських землях міщанами виступають московитини, білоруси, поляки, литовці, євреї, молдавани, чехи, німці, татари, вірмени, представники інших народностей. Вони на рівні з корінним населенням займалися ремеслом, промислами, торгували, входили до складу магістратських та замкових урядів.

У державних (королівських) містах (Київ, Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Канів, Ковель, Літовиж, Луцьк, Черкаси, Біла Церква, Вижва, Любеч, Миляновичі, Овруч, Переяслав, Полонне, Чорнобиль та ін.) проживало порівняно нечисленне населення,

що несло військову службу: замкові пушкарі, стрільці, драби. Зокрема, в Литовській метриці зберігаються великокнязівські листи, в яких визначалася плата грошима чи сукном пушкарям, стрільцям, обрусним людям, а також робітникам, які були задіяні на ремонтних роботах по укріпленню міських мурів та ровів. У прикордонних містах проживали козаки. Найбільше їх концентрувалося в районі Канева і Черкас, менше – у Брацлаві, Вінниці, Києві та волинських містах.

Великий князь литовський своїми листами й привілеями регламентував й інші сторони міського життя. Зокрема, черкаським міщанам у 1532 р. з господарського скарбу, згідно з квитанціями, було видано 60 кіп грошів і сукно, цього ж року великий князь литовський Сигізмунд I Старий наказав видати їм за квитами 100 кіп грошів і просте сукно. Окремим листом луцьким міщанам було призначено 300 кіп грошів для побудови міського паркану. У 1548 р. королева Бона направила два листи кременецькому старості з наказом, щоб той разом з війтом Венцлавом та бурмистрами віддали кременецьким міщанам 10 кіп і 4 гроші, а також справедливо вибрали сребщизну та побори. У 1529 р. Сигізмунд I Старий своїм привілеєм звільнив луцьких міщан, котрі постраждали від пожежі, від будь-яких повинностей і служб терміном на 10 років.

Правове становище міщан регулювали норми Уставних земських грамот, наданих певним регіонам, а також загальнодержавного права: Статутами ВКЛ, сеймовими конституціями і ухвалами. Так само внутрішнє життя міщан регламентувалося й міськими нормативно-правовими актами. Для підтвердження міщанського статусу, потрібно було представити родову метрику і свідчення щонайменше двох поважних міщан, після чого відповідний документ вносився у спеціальні актові книги. Траплялися випадки зарахування до міщанського стану збіднілої шляхти, і так само отримання шляхетства міщанами (як правило, міськими урядниками). Міщани обирали своїх делегатів до Трибуналу ВКЛ і асесорського суду, а також делегували своїх послів на сеймики, сейми, на зустрічі з вищими урядниками та великим князем литовським.

Часом міщанами іменувалися й жителі замкових, духовних і приватновласницьких «юридик» – приватна земельна власність, що належала духовній або світській особі в межах міста чи передмістя та вилучалася з-під юрисдикції загальноміського уряду. Вони мусили платити загальноміські податки, але підпорядковувались юрисдикції замкового та інших судів.

Державна влада не могла надавати реальну допомогу у справі захисту кордонів від татарських нападів, через які спустошувалися цілі села і міста. Татарські вторгнення, зокрема на Волинь, відносно захищений природно й віддалений від степу регіон, на відміну від Брацлавщини та Київщини, здійснювалися чи не щороку і в другій половині XVI ст.

У таких умовах міста поповнювалися за рахунок біглих селян. Проживши в місті понад 10 років (а це було нелегко, бо їхні колишні власники вели наполегливі розшуки для повернення своїх підданих) біглий селянин ставав повноправним міщанином. З цього приводу Сигізмунд I Старий у 1525 р. спеціальним листом наказував луцькому старості, щоб той не дозволяв шляхті виводити з міста людей, котрі були там більше 10 років осілими.

Торкаючись проблеми міських поселень, варто звернути увагу на один прикметний економічний процес, спричинений реформами 1564–1566 рр. у ВКЛ. Йдеться про явне пожвавлення придбання дворів і садіб у Луцьку представниками шляхетської верстви. Як відомо, це місто отримало статус повітового центру, де збиралася вся шляхта воєводства на повітовий сеймик. Через це чимало шляхтичів намагалися придбати будинки у Луцьку для кращих зручностей під час перебування на чергових сеймових зібраннях. За другу половину XVI ст. в актових книгах зафіксовано загалом 57 угод купівлі-продажу будинків у Луцьку. Протягом перших 10 років після реформ шляхтою було продано або куплено 7 дворів, у наступні десятиріччя – відповідно 22, 21 і 7 будинків та дворів. Зокрема, у 1570 р. луцький війський Іван Чаплич-Шпановський придбав половину двору у Луцьку за 60 кіп грошів, а волинський чашник Федір Рудецький став власником «пляца» і ґрунту в результаті оформлення угоди купівлі-продажу від 6 червня 1586 р. луцький земський суддя Федір Чаплич-Шпановський здійснив 4 операції з нерухомістю на території міста, у двох випадках купивши двори із забудовами в Луцьку, а ще у двох – нерухомість продавав. Як правило, пляци й будинки у місті купували ті шляхтичі, які посідали ті чи інші уряди в гродському та земському судах, або ж відігравали помітну роль у політичному житті повіту, регіону або всієї держави.

Таким чином, українське міщанство, чисельність якого поступово зростала з розвитком товарно-грошових відносин, становило окрему соціальну групу в складній ієрархії соціальних відносин періоду пізнього середньовіччя – раннього нового часу.

Міщанство стало одним із основних рушіїв суспільних змін напередодні проведення низки реформ у ВКЛ в 60-х роках XVI ст. та Люблінської унії.

Окрему соціальну верству складало духовенство. На чолі православного духовенства ВКЛ стояв київський митрополит, під началом якого перебували архієпископи і єпископи – керівники єпархій, всі вони мали бути монахами. Духovenство у ВКЛ становило незамкнуту стану групу, а його ряди постійно поповнювалися за рахунок представників інших суспільних груп і прошарків. Не винятком були й церковнослужителі на українських землях.

На чолі римо-католицького духовенства ВКЛ стояв гнєзненський арцибіскуп і митрополит, котрому були підпорядковані біскупи віленський, жемайтійський та луцький. Права на заснування католицьких парафій, надавати нерухомість та доходи належали виключно великому князю литовському. Біскупи, в тому числі й луцький, мали помічників – суфраганів і свою курію, що складалася з канцелярії, духовного суду та приватного двору. Членами курії були духовні та світські особи. При біскупях існувала також рада – капітула.

Іудейське духовенство у своїй структурі не було складним. Єврейські общини обирали рабинів, які здійснювали основні духовні функції: вели богослужіння, проголошували проповіді, тлумачили Біблію, виконували релігійні обряди, а також організовували школи, юридичні установи, входили до керівного складу єврейських общин. Головний рабин очолював обласну общину.

Мусульманське духовенство складалося з мулів (імамів), які виконували релігійні та адміністративні функції в приходах, та їх помічників – муедзинів. Старшим мусульманським суддею з окремими релігійними функціями у ВКЛ був кади.

Іноетнічні групи і народності

У кінці XIV–XVI ст. ВКЛ було величезним поліетнічним конгломератом середньовічної Європи, на території якої проживали десятки народів, органічно вплетених в її соціальну структуру. Винятком не були й українські землі ВКЛ. Політика земельних надань великих князів литовських призводила, з одного боку, до розпорошеності володінь певних шляхетських родів, а з іншого – на українських землях осідали вихідці з литовських, московських, білоруських, польських та інших земель.

На зламі епохи середньовіччя й раннього нового часу єврейське населення – ви-

гнанці з Європи, знайшло надійний притулок на землях Корони Польської та ВКЛ. Найбільш привілейованою серед представників національних меншин була єврейська громада. На українських землях євреї селились переважно у великих містах, таких як Київ, Луцьк, Кременець, Володимир (за винятком часу їх вигнання з ВКЛ у 1495 р. Олександром Ягеллончиком та поверненням у 1503 р.), а також в містечках. Характерно, що єврейські громади зосереджувались тут компактно: на одній вулиці, яка кожному з міст традиційно мала назву «вулиця жидівська». Євреїв можна було також побачити і в селах та шляхетських маєтках, однак лише в ролі орендарів чи відкупщиків мит. У правовому відношенні євреї урівнювались з міщанами, проте нерідко їм надавались великокнязівські привілеї, що вигідно вирізняли їх правове і економічне становище. Так, можливо, ще в кінці XIV ст. євреї ВКЛ отримали спеціальні нормативно-правові документи – так звані привілеї євреям міст Трок, Гродна і Берестя, які, на думку сучасних дослідників, були загальними й не автентичними.

На українських землях євреї користувались, з одного боку, нормами свого привілею, а з іншого – привілей литовським євреям доповнювався, в разі необхідності, положеннями з Волинської та Київської уставних грамот. Так, за вбивство єврея присуджувалась смертна кара та конфіскація майна, за нанесення ран і побоїв – штраф на користь великого князя литовського і винагорода постраждалому в тому ж розмірі, в якому передбачалося шляхтичу. Ніхто не мав права вимагати у євреїв сплати боргів чи взагалі ставати до суду в єврейські святкові дні. Суворе покарання передбачалося за перешкоджання єврейському богослужінню, а також за напад і розорення їхніх кладовищ. Найбільш широкі права були надані євреям у сфері кредитних операцій. Така привілейованість пояснюється, як слушно зауважив М. Любавський, «надзвичайним умінням їх (євреїв – Авт.), на відміну від інших міщан, збирати капітал та пускати його в обіг, надавати кредити тим, хто потребував грошей. Цим своїм вмінням євреї і здобули собі заступництво як у господаря, так і в правлячої аристократії... Свої обов'язки перед казною вони, зазвичай, виконували точно і сумлінно, правильно розуміючи свої переваги. Тому і литовські господарі вважали за краще мати єврея корчмаря та митника, ніж будь-кого іншого».

Великі князі литовські в своїй економічній політиці часто застосовували практику отримання кредитів, які здебільшого їм

надавали євреї. Отримуючи від них кошти литовські господарі надавали можливість їх вибрати (зрозуміло, що з певним відсотком) з різних прибуткових статей держави. Частіше за все євреям, в тому числі, що проживали на українських територіях, здавались на відкуп або в оренду мита та корчми. Особливо багато випадків отримання відкупів чи оренд євреями простежується за джерелами у XVI ст. Зокрема, у 1557 р. кременецькі євреї Левон Іцхакович і Песак Хаймович орендували горілчані корчми в Кременці терміном на 3 роки в сумі 300 кіп грошів. Згідно з умовою договору, орендарі повністю розпоряджались горілчаною продукцією і до того ж сплачували 3 копи грошів щорічно «на замок». У 1560 р. Мосей Агронович, Якуб Єскович та Оводя і Якуб Давидовичі орендували «мита якого ярмолочного від коней і бидла тільки, а не головного, до того ж корчми медові, пивні і горілчані в селах кременецьких наших в Лепесівці і Воронянах» на 3 роки зі сплатою по 60 кіп грошів щорічно. У 1566 р. Давид Шмерлевич та Айзак Бородавка взяли на відкуп мита не лише на Волині, а й у всіх «українних землях Великого князівства Литовського» за 3000 кіп грошів у мирний час та 2000 – за умови війни з московською державою. Згодом (1568 р.) Айзак Бородавка також орендував луцьку, володимирську, кременецьку, ковельську, заславську, дубровицьку і янушпільську митні комори. Часто євреї надавали грошові позички й шляхті. Такі позички у більшості випадків оформлялися під заставу нерухомості. Зрозуміло, що поставляючи авансом державну скарбницю та шляхту готівкою євреї не забували про свої відсотки. Тому казна повинна була поступатися на їхню користь значною частиною своїх прибутків. Утім краще за євреїв поповнювати державну скарбницю ВКЛ ніхто так і не зміг.

Євреї завжди отримували підтримку великих князів литовських, перебували під їхньою протекцією й часто зверталися до великокнязівського суду. Неодноразово їм надавалися пільги, а то й зовсім звільнялися від державних поборів.

Литовські євреї, в тому числі ті, хто проживали на українських землях, змогли стати потрібними й необхідними як для великих князів литовських, так і для панів у фінансовій справі, котрі могли «кувати гроші». Один із таких видних представників Аврам Єзофович, прийнявши християнство, ввійшов при дворі Олександра Ягеллончика до Панів-Рад та став земським підскарбієм, тобто контролював всі фінанси ВКЛ.

Вперше татари з'являються на українських землях у 30-х роках XIV ст., коли внаслідок усобиць у Золотій Орді частина татарської знаті разом із служилими людьми втекли на територію ВКЛ. Ці усобиці вдало використовував Вітовт, дозволяючи «втікачам» осідати на пограничних землях ВКЛ, власне української степової зони, роздаючи їм землі «на рицарському праві», тобто за умови несення військової служби. Зокрема, у 1340 р. на пограниччі ВКЛ перебувало, за деякими даними, до 40 тис. служилих татарських людей. Серед осілих на південних рубежах України татар були й князівського походження, такі роди, як Глинські, Яголдаїновичі, Домонти.

Окрім пограничних територій, татари отримували вислуги й у більш віддалених від степу регіонах, зокрема Волині. Наприклад, Олександр Ягеллончик у 1501 р. пожалував служилим татарам Ісаку та Легіму Бердейненковичам дев'ять служб і три пустих земель в Красносільському повіті (Луцький повіт. – Авт.). Часто наступник Олександра Ягеллончика, його молодший брат Сигізмунд I Старий, підтверджував вже надані раніше землі татарам свого брата. Наприклад, у 1508 р. він пожалував татарину Малік-Баші-мурзі одного чоловіка і дві землі «пустих», що раніше були надані Олександром Ягеллончиком іншому ординському татарину, Отману. Характерно, що у багатьох випадках татари звільнялись від сплати будь-яких податків, на них покладалася лише військова служба «кінно й збройно», причому часто з наданням відповідної амуніції та плати. Зокрема, у 1507 р. Сигізмунд I Старий підтвердив листи свого брата Олександра Ягеллончика татарину Карку, згідно з якими він звільнявся від мита за ведення торгівлі на умовах «служити у зброї на коні».

Політику Вітовта застосовували й інші великі князі литовські. У 1525 р. Сигізмунд I Старий надав Іслам Гірею та його людям землі поблизу Черкас для кочування й навіть прислав їм кожухи на зиму, а на літо – тканини. Татарські орди використовувались у союзницьких цілях і надалі.

Татари отримували привілеї великих князів литовських, окрім земель та маєтностей, також і на прибуткові в той час корчми. Так, у 1533 р. Сигізмунд I Старий пожалував татарському товмачу Ваську Солтановичу «корчму вольную» у Києві.

Осілі на українських землях ВКЛ татари підлягали великокнязівському присуду, про що свідчать судові справи татар з шляхтою. З введенням у дію Литовського статуту 1566 р. окремі розділи були присвячені

литовським татарам. Невдовзі Сигізмунд II Август своїм листом звертався до всіх урядів ВКЛ з наказом здійснювати судочинство над татарами згідно з «артикулами в статуті нововиданому описаними».

Значну частину особистої хоругви князя К. Острозького становили саме татари. Після битв під Луцьком 1508 р. та Вишнівцем 1512 р. князь осадив захоплених у полон татар під Острогом у Зарванському передмісті і надав їм певних прав, зокрема, дозволив вільно сповідувати магометанство. При активній допомозі князя Костянтина-Василя Острозького татари збудували мечеть. Крім несення військової служби своїм патронам татари нерідко використовувались ними й для розв'язання маєткових конфліктів, нерідко застосовувались у збройних нападах на сусідські маєтки, так званих шляхетських наїздах. Татари у таких випадках, навіть за їхньої відсутності, часто спричиняли певний психологічний тиск на оборонців, створювали паніку в їхніх рядах.

Таким чином, татари поповнювали чисельний склад служилих людей (бояр) українських земель ВКЛ. Протягом кількох поколінь вони зливалися й зазнавали впливу місцевих бояр, вислужували маєтності, міцно укорінювалися на нових землях, входили до військової, повітової й суспільної корпорації ВКЛ на всіх її щаблях – від князів до панцирних бояр.

Поява вихідців з Московської держави на території України пов'язується, як правило, з численними московсько-литовськими війнами кінця XV – початку XVI ст. та відходу до Москви тих чи інших порубіжних територій ВКЛ, зокрема Чернігово-Сіверщини. Політична ж еміграція з Московської держави на територію ВКЛ відбувалася й дещо раніше. Так, за даними О. Русиної, у середині XV ст. у підданство Казимира Ягеллончика перейшов серпуховський і боровський князь Василь Ярославич, котрий отримав від великого князя литовського Брянськ, Стародуб, Гомель, Мстиславль. Згодом до князя В. Ярославича приєдналися опозиційні Дмитру Шем'яці Семен Оболенський та Федір Басенок, котрі прийшли «з багатьма людьми» і отримали в кормління від Ярославіча Брянськ. Проте, на думку дослідниці, перебування представників московської еліти тривало тут недовго. У середині XVI ст. на Сіверщині осів князь Іван Андрійович Можайський. Він був щедро наділений Казимиром Ягеллончиком землями на порубіжних територіях. Зокрема, князеві І. Можайському було надано «в отчину» Новгород-Сіверський, Рильськ, Гомель, Стародуб. Від Олександра Ягеллончика

вже його син кн. Семен Іванович Можайський у 1496 р. отримав підтвердження на Стародуб і Гомель та надання на Чернігів.

Від початку XVI ст. московитини переселялись і на Волинь. Зокрема, одними з таких переселенців були Бокії-Печихвостські, володіли родовим маєтком Печихвости у Луцькому повіті. Один із їх представників, Гаврило, посідав уряд луцького земського судді.

Відбувалися і масові переходи князівсько-шляхетських родин з території ВКЛ до Московської держави. Всі маєтності, якими володіли емігранти з ВКЛ, після їхнього переходу на службу московському цареві відходили до великокнязівського фонду. Землі емігрантів, як свідчать джерела, у багатьох випадках надавалися московському служилому боярству, котре переходило на службу до великих князів литовських. Так, зокрема, на «хлібокормління» московським боярським синам були віддані конфісковані маєтності князів Масальських.

Таким чином, осіли на українських землях московитини складали в основному шляхетсько-боярські служилі роди, які органічно влились в місцеву шляхетську корпорацію. Осілість же московських князівських родів носила, здебільшого, епізодичний характер.

Як було відзначено вище, надавча політика великих князів литовських, яка полягала у роздачі земель і маєтностей на умовах служби по всій території ВКЛ, спричинила розселення представників різних етнічних груп на українських землях. У XIV–XV ст. на Київщині та Волині таким чином осідали вихідці з етнічних литовських та білоруських земель. Наприклад, представники шляхетського роду Гарабурдів, чиє коріння брало початок з білоруських земель, активно проявилися як успішні орендарі лісових угідь та влаштовували підприємства по виробництву поташу в селах Тейки та Тодоровичі в Луцькому повіті. Гарабурди також володіли тут селами Шпиколоси та Волиця. Білоруські та литовські вихідці осідали й зливалися також з міським населенням.

Джерела дають дуже мало відповідей на питання з якого часу й скільки вихідців з польських земель потрапили на Україну й тут осіли. Відомо, що у 1545 р. у Кременці проживало, крім інших етнічних меншин, й 12 поляків. У 1565 р. поляки зафіксовані у Луцьку та інших містах.

На середину XVI ст. окремі збіднілі польські шляхетські роди переходять на службу до заможних і впливових волинських князів. Пізніше частина з них шляхом купівель осі-

ли і в Луцькому, Кременецькому та Володимирському повітах.

Появу караїмів у ВКЛ пов'язують з великим князем литовським Вітовтом, який, ймовірно, запросив їх для стимулювання розвитку ремесел і торгівлі. Караїми розселилися в Троках, звідки частина їх перейшла у Галич та Луцьк. Згодом караїми почали розселятися і в інших містах ВКЛ, а також Волині та Поділля. У 50-х роках XVI ст. у Луцьку, згідно з переписом, проживало 25 караїмських родин. Волинські караїми певний час перебували під безпосередньою опікою великокнязівської влади, що проявилось в першу чергу в поширенні на них низки привілеїв. Так, крім привілею великого князя литовського Вітовта на надання луцьким караїмам земель, у 1506 р. Сигізмунд I Старий своїм листом наказував луцькому старості звільнити луцьких євреїв-рабинів від сплати йому і його спадкоємцям щорічного збору з обох єврейських общин: рабинської та караїмської по 12 кіп грошів з кожної (у документах караїми завжди згадувалися поряд з євреями-рабиністами).

Луцькі караїми займалися переважно торгівлею і ремеслами. У XV–XVI ст. вони виступали у якості активних посередників збуту товарів за межі ВКЛ, зокрема, в Польщу. Караїмські родини також займалися городництвом та роздрібною міською торгівлею.

Отримували вислуги великих князів литовських на українських землях ВКЛ або осідали шляхом одруження й представники інших держав та народів. Так, в Україні проживали вихідці з молдавських князівств та Італії. У містах люстратори, крім згаданих вище народів, фіксували також вірмен, турків, чехів, циган.

Таким чином, на українських землях ВКЛ у демографічних та етнічних процесах, крім місцевого населення (українців), активну участь брали й представники інших етнічних груп та народів. Цьому процесу, здебільшого, сприяла політика великих князів литовських, котрі у винагороду за службу надавали тут землі й маєтності. Зрозуміло, що разом з литовським, білоруським чи іншим паном або князем на надані землі переселялась якась частина і їх підданих. З'ясувати достеменно точну кількість іноетнічного елемента, як і розв'язати чимало інших проблем етнонаціонального розвитку ВКЛ у досліджуваній період на нинішньому етапі історичних досліджень, що досить складно як через брак відповідних джерел, так і їх специфіку.

РОЗДІЛ 2.

АГРАРНІ ВІДНОСИНИ

Промисли

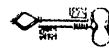
Своєрідністю географічного положення українських земель у період їхнього перебування в складі Великого князівства Литовського було їх розташування на межі лісостепу та південних степів. Відсутність у даний історичний період чітких географічних водороздільних кордонів, за винятком Карпат та північних поліських боліт, не давала Україні надійного прихистку від народів степової цивілізації, особливо зі сходу та півдня. Цим самим кочові народи відтісняли українців у ліси та лісостепа, гальмуючи південночорноморський напрям колонізації. Внаслідок чого сільські поселення українців мігрували у лісову зону, активно заповнюючи території Київщини, Чернігівщини, Волині та Галичини, а на півдні практично не виходили далі Канева та Вінниці.

Відзначені фактори помітно позначилися на соціально-економічному розвитку України, оскільки поліські лісові та лісостепові простори не славились родючими ґрунтами й були трудомісткі для землеробства. Хоча одночасно вони давали поселенцям прихисток від степовиків і спонукали до розвитку промислів. Промисловим заняттям також сприяла та обставина, що у навколишніх угіддях було багато різноманітної живності. У первинних лісах та лісостепу водилось чимало оленів, зубрів, турів, лосів, річкових бобрів, куниць, лисиць, ведмедів, кабанів, вовків, зайців, диких коней. Схожою була ситуація й на порубіжних степових просторах України. Як занотував у 1392 р. один мандрівник:

«Була це дорога гірка й томлива... тільки пустині великі і звірів сила: кози, лосі, вовки, лисиці, видри, ведмеді, бобри й птиці, орли, гуси, лебеді, журавлі та інші». Тому існували різноманітні категорії сільської мисливської людності (сокольники, бобровники, ловці, стрільці тощо), які хутрами сплачували данину та торгували, засолювали і в'ялили м'ясо, займалися відловом диких коней (тарпанів), які мігрували чималими табунами (50–60 особин). Вони хоча й були помітно меншими від господарських коней, але відзначалися силою та витривалістю (мали велику голову, товсту шию, широку грудну клітку, чорну гриву та хвіст). Загалом означена промислова діяльність зазвичай ставала заняттям не лише окремих груп промисловиків, але й переважної більшості населення, оскільки у лови часто виходили не лише мисливці, а й усі жителі поселення, про що згодом опосередковано свідчили й назви українських сіл: Бобрівники, Сокольники, Козильники тощо. Особливим, а часто й небезпечним було добування великого звіра – оленя, лося, ведмедя, зубра та тура. Останні два види, зокрема, відзначалися великою силою і могли відважно нападати на ловців, перевертаючи їх разом із кіньми. Хоча протягом XVI ст. тур як попередник одомашненого вола – головної тяглової сили українського селянина й чумака – практично переводиться на українських теренах.

Полювання на пернату дичину часто проводилося із соколами, яструбами, кречетами. Відмінною від інших промисловиків сільською кастою були бобровники, які по-

стачали хутро «чорних» і «карих» бобрів до князівських дворів. Традиційно відбувалося й полювання на меншого хутрового звіра (білок, куниць тощо), дорогоцінне хутро яких інколи ставало грошовим еквівалентом у торгових та податкових операціях. Значні масштаби зазначеної мисливської активності з часом призвели до значного скорочення ареалу білок-попелиць та чорних куниць на українських землях, що входили до складу ВКЛ, а тому все частіше їх хутра постачалися в Україну з Литви.

Особливим попитом в українців користувалися продукти бортницьких промислів, тобто збирання дикого меду у бортях (такі дупла готувалися в липах, соснах, дубах або у виготовлених колодах). Мед і віск були важливими експортними продуктами. З-поміж інших українських земель, що входили до складу ВКЛ, особливо поширеним був бортницький промисел на Київщині та Поділлі, жителі яких дбайливо охороняли свої бортні дерева. А за знищення відповідних знаків та печаток (що позначали приналежність такого дерева тому чи іншому власнику) на бортях чи їх руйнування правові норми, що діяли у ВКЛ, передбачали суворе покарання аж до смертної кари на місці злочину. Водночас з литовської доби української історії наявні також згадки про одомашнених бджіл – пасічництво, яке набувало все більшого розвитку. Бортництво й пасічництво давало українцям солодкий продукт – мед, з якого також виготовляли «сичені» й «прісні» напої. Із воску переважно виробляли свічки, а також мазі, замазки для човнів, ним «вощили» нитки тощо. Віск, який готувався на продаж, селяни постачали в воскобійні, де його очищали, перетоплювали в злитки (капи) і ставили печатку.

Надзвичайно популярним промислом, яким займалось практично все сільське населення, було рибальство. У документах згадувалися й спеціалізовані категорії «рибників», «неводщиків» тощо. В ріках та озерах водилось багато риби (білуга, осетр, лосось, стерлядь, судак, щука, сом, карась, лин, плотва тощо), тому водні угіддя були значним багатством українського селянства. Селяни влаштовували й рукотворні ставки, перегороджуючи гатями річки та притоки. Для лову риби використовували різноманітні снасті: вудочки, підсаки, неводи, мережі, сіті. Рибний промисел проводився як влітку, так і взимку: документи згадують «зимние ези» чи «тони», або «подледную ловлю». Тому риба була постійним джерелом харчування у селянських господарствах, оскільки частину улову селяни сушили, в'ялили чи солили,

а решту продавали. Під час розширення шляхетського землеволодіння та державного контролю над рибними угіддями встановлювалися натуральні оброки рибою. В одній з великокнязівських грамот від 1529 р. говорилось, що ті господарі, «которые ези свои мають на Днепре и на иных реках, они вси... мають на замок наш державцы нашому давати десятого осетра, а со всяких рыб десятую рыбу».

Важливою галуззю посеред лісових промислів було виготовлення побутових речей домашнього вжитку, знярядь праці, клеп (для бочок) та ванчос (для кораблів), добування смоли та дьогтю. Із дерева будувалося селянське житло, господарські будівлі та засоби пересування. Особливого розвитку набув поташний промисел. Поташ отримували із попелу спалених дерев (берези, сосни), а застосовували при виробництві фарб, мила, скла, в шкіряних промислах та для миття посуду. У першій половині XVI ст. 1 лашт попелу коштував 32 золотих, а продукція поташних промислів з українських земель збувалась у Польщі, Німеччині, Нідерландах та Англії.

Поширеним сільським промислом на Поліссі було видобування та переробка залізної руди. Сільські металоплавильники, які мешкали в місцях покладу болотних та лугових руд, виплавляли з них метал в печах-домницях сиродутим способом з допомогою деревного вугілля. Добуте таким чином залізо перероблялося в сільських або міських кузнях, де з нього виготовляли побутові вироби та сільськогосподарський інвентар. На Чернігово-Сіверщині у XVI ст. селяни більше як сотні поселень займались добуванням руди. У Київському Поліссі цей промисел був широкого розповсюдження в селах понад місцевими річками та їх притоками. З часів середньовіччя про давній залізорудний промисел на українських землях нагадують чисельні села з назвою «Руда», «Рудка» тощо.

В окремих регіонах України побутувало солеваріння, яке переважано застосовувалося у промисловій діяльності жителів Прикарпаття (Дрогобиччина, Коломийщина, Перемишльщина) та Північного Причорномор'я й Криму. Про кримські соляні озера XIII ст. сповіщав французький посол Рубрук у 1252 р. Саме в даному регіоні сіль добували шляхом випарювання води в соляних озерах або лиманах. Звідти валки українських чумаків доставляли сіль в інші регіони України та інших земель ВКЛ. Іншою середньовічною технологією було виварювання солі із ропи, яку видобували з-під землі в соляних шахтах Прикарпаття. Менш якісну

кам'яну сіль видобували на Закарпатті поблизу Солотвина. У кінці XVI ст. з'являються перші відомості про солеваріння селян Слобідської України. Окрім того соляні варниці також згадувалися на Сіверщині та Північній Буковині.

Масового поширення у селянському середовищі України в литовську добу набуло домашнє прядіння та ткацтво із льону та конопель, а також виготовлення з глини посуду, побутових речей, різноманітної домашньої утварі.

В цілому розвиток народних промислів на українських землях у складі ВКЛ ґрунтувався на давньоруських традиціях і даною галуззю господарства займалися переважна більшість сільської людності, промислові доходи становили вагому (20–30%, а подекуди й більше) частку прибутків українського селянства.

Агрокультура

Попри помітну роль промислів у господарському житті українських земель ВКЛ основу селянської економіки складало землеробство. Археологічні матеріали з Житомирщини (вже на період XIII ст.) представляють широкий асортимент селянських землеробських знарядь праці (різноманітні лемехи, коси, серпи), а також залишки хлібних злакових культур (жито, пшениця, просо, овес), гороху та льону. Загалом подальший розвиток землеробства та удосконалення сільськогосподарських знарядь в даний час значно залежали від несприятливих зовнішньополітичних чинників, що склалися після монголо-татарського спустошення. В південноукраїнських регіонах прогресивна агрокультура ставала практично неможливою через постійну присутність татарських орд чи потенційну загрозу спустошливих походів ординців, які вже з останньої чверті XV ст. стають регулярними.

Регіонально в Україні побутували різноманітні системи рільництва. Зокрема, на теренах українського Полісся (Чернігівщина, Волинь, Північна Київщина) переважала підсічно-вогнева система землеробства, яка доповнювалася різноманітними промислами (полювання, рибальство, бортництво тощо). Для порівняння в інших регіонах України: на Закарпатті (під владою Угорщини), Північній Буковині (під владою Молдавії) та в Галицьких Карпатах (Галицька земля врешті решт підпала під Польщу) побутувало гірське землеробство, яке поєднувало традиційну підсічно-вогневу систему з двопіллям, а також культивувалось гірське тваринництво (розведення волів, овець). В окремих районах Га-

личини та на Поділлі прогресивний розвиток техніки сільськогосподарського виробництва призводив не лише до поєднання підсіки з двопіллям, але й використання трипільної сівозміни, що в декілька разів збільшувало продуктивність селянської землі.

На першу половину XIII ст. припадають перші чіткі джерельні згадки про трипільну систему рільництва на українських землях, а вже за півтора століття остання стає найпоширенішою в агрокультурі України. Хоча на Чернігово-Сіверщині, Слобожанщині, Запоріжжі й Північній Буковині ще тривалий час фіксується наявність перелогових земель. Навіть в кінці XVI ст. у Путивльському повіті перелог становив половину оброблювальної селянської землі. Особливо це стосувалося віддалених від селянських поселень ділянок землі, угноєння яких було значно утруднене. Але магістральний напрям еволюції агрокультури йшов по шляху відмирання підсічно-вогневої системи землеробства та утвердження трипілля. Очищені від дерев та кущів ділянки полишалися селянами все рідше і тому значно розширювались ареали постійних земельних наділів. Однак освоєння нових земель («новин») за традицією відбувалось підсічним та перелоговим методом. Це давало селянам можливість відвоювати від лісу ділянки ріллі й протягом перших кількох років отримувати значні акордні врожаї (до сам – 30).

Вцілому трипільна система не була заkostenілою схемою, а відзначалася регіональними відмінностями. У повсякденному селянському господарюванні вона набувала різних модифікацій через зміну періодичної ротації полів, сівозміни різних культур, збільшення тривалості парового поля тощо. Та й сама орна ділянка подекуди ділилась не на три, а на 4–5, а то й 6–8 полів. Особливо важливими для трипілля були технологія обробітку ґрунту та орні знаряддя праці. Агротехнічний прогрес проявлявся насамперед у розширенні ареалів застосування відомих з давньоруського періоду рала та плуга. Вже під завісу XIII ст. плуги із залізними лемешами використовувало населення окремих регіонів Київщини й Галичини. Хоча паралельно відбувалось і вдосконалення основних знарядь праці. У XIV ст. стає помітною асиметрія плужних лемешів, чого не було в давньоруську епоху. Це дало підставу дослідникам твердити про плуги даного періоду як перехідні від плуга з симетричним лемешем (при оранці якими земля розвалювалася на два боки) до пізнього плуга з однобоким лемешем XVIII ст. (який перевертав пласт на 180°).

В інших регіонах України (Волинь, Північна Київщина, Чернігово-Сіверщина) переважуючою залишалася соха.

Тож загальний рівень агрокультури селянських господарств значною мірою визначався технологією обробітку ґрунту. Як справедливо зазначав І. Бойко: «землеробські знаряддя праці на українських землях перебували в ті часи на відносно високому рівні, про що свідчить широке застосування залізних плугів в обробітку землі». Наприклад, в інвентарі с. Богурин Луцького повіту було записано, що селяни своїми плугами орють, а з 12 сіл Луцького ключа у 1552 р. мало виїжджати для роботи в Гнідавському дворі 80 плугів. І подібних повідомлень у джерелах чимало. Окрім плугів, при обробітку землі використовувалися мотики, сохи, борони.

В агрокультурі певних регіонів ще тривалий час фрагментарно було помітне використання рала, яке все більше з основного орного знаряддя перетворювалося на допоміжне й використовувалося для другої оранки і дроблення скиб. На розчищення від лісу полях Чернігово-Сіверщини та Путивльщини застосовували поряд з іншим інвентарем двозубі та багатозубі орики або орчики. Соху селяни найчастіше використовували для оранки легких поліських ґрунтів. Досить важливу роль в господарстві відігравав й інший сільськогосподарський реманент: коси, серпи, ціпи, вила, граблі, лопати, заступы, сокири, ручні жорна тощо. Загалом же техніко-конструктивні характеристики українських аграрних знарядь праці були на рівні кращих аналогів, знайдених археологами в Західній Європі. Зафіксована практично одночасна поява плуга як в Європі, так і на українських землях (кінець X ст.), з подальшою класифікацією останнього як «український традиційний». Згодом на його базі формувались інші модифікації: степовий, карпатсько-гірський, поліський та волинський плуги.

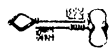
В Україні в литовську добу побутувала загалом досконала технологія обробітку ґрунту, яка в XIII–XIV ст. відзначалася багатством варіантів та складністю способів. Селяни майже повсюдно застосовували багатоступеневу оранку: весною для ярового клину, оранку чорного пару, обробіток стерні і толок під озимі зернові та оранку на зяб. При багаторазовій оранці, як правило, комбінували поетапний обробіток поля плугом і ралом, рідше плугом і сохою, ще рідше всіма трьома знаряддями. Оброблені різними знаряддями поля мали свою назву. Так, поліські селяни називали «пахотою» поле, де

пройшла соха, «оранкою» чи «ріплюю» – оброблені плугом, а «ролянкою» – ралом.

В польових системах рільництва велике значення надавалося рекультивациі ґрунту шляхом поетапної зміни ділянок та почерговості сівозміни зернових культур і городини. Велику роль в цьому відношенні відіграло удобрення полів попелом, торфом та гноєм. Дбайливо угноєні ділянки давали селянам набагато більші врожаї, тому й коштували вдвічі дорожче, ніж неугоєні.

Хоча загалом про практику удобрення полів в Україні ми можемо говорити вже в період Київської Русі, але про регулярне використання селянами добрив як агротехнічної системи можна твердити лише з XV ст., що було пов'язане з перемогою трипілля. Цікавими були селянські спостереження і щодо періодичності внесення добрив (передусім гною) та його кількості. На одну десятину ґрунту селяни Центральної України вивозили кілька десятків (аж до півсотні) возів гною, а карпатські українці на 1 морг – вносили 100 возів. Для городів це співвідношення було значно вищим і сягало кількох сотень возів. Селяни вважали, що належно угноєний супісок дає добру родючість до 6 років, сіро-піщані ґрунти – до 4 років, а піщані – вдвічі менше.

Через важливу продуктивну роль гною в середньовічній агрокультурі досить актуальним в селянському господарстві був розвиток тваринництва. Причому стійлові забудови для утримання худоби в індивідуальних селянських господарствах фіксувались вже «Руською Правдою» XI ст. й в XIII–XVI ст. вони отримали подальший розвиток. Хоча й у XVIII ст. в південних регіонах України лише третина селян мали хліви для тварин, друга третина – лише піддашся, а решта – жодних будівель для худоби. Окрім того, селянське рільництво потребувало відповідних тяглових тварин. Головною тяговою силою при обробітку ґрунту в лісостепових регіонах України були воли. Окрім того, значного поширення набувало використання коней, що значно оптимізувало й пришвидшувало обробіток землі. Зокрема, воли використовувалися на більш тяжких ґрунтах (чорноземних та глиняних), а коні – головним чином на супіщаних та дерново-підзолистих землях. У 1564 р. у переліку пограбованих речей та статків фільварку Біловичі і с. Гладковичі Овруцького повіту княгині Ганни Монтовтвни вказана також худоба, яку тримали селяни для обробітку землі та для господарських потреб: «громак (порода коня. – Авт.) гнідий, громак білий, валах (порода

коня. – Авт.) білий, валах вороний, дриган (порода коня. – Авт.) великий сивий, візників (тяглові коні. – Авт.) чотири сивих, візників чотири шпакватих, візників гнідих два, візників чотири білих, кобил стадних сорок, жеребців двадцять, бидла: волів робочих двадцять, корів дійних дванадцять, овець півторапта, вепрів годованих шість, свиней двірних шістдесят, кляч робочих шість, гуси, кури, качки». Піддані були обкладені грошово та медовою даниною.

В селянських господарствах України в литовську добу набір сільськогосподарських культур був досить численним. Сюди входив ряд зернових, бобових, технічних та садово-городніх культур. Особливого поширення набували озиме жито (основної озимої культури) та яровий овес. Жито складало більше 2/3 всіх посівів зернових. Це пояснювалося невибагливістю жита до погодних, ґрунтових та виробничих умов. Чималу питому частку селянських посівних площ займала пшениця, причому в південноукраїнських господарствах переважала озима, а в північних – яра. Важливе місце відводилося вівсу та ячменю, які, приміром, гірські селяни Галичини у XV–XVI ст. вирощували за допомогою двопілля. Ще у XII ст. з'являється гречка, яка в подальші століття розширює ареали посіву й дає непогані врожаї в лісових поселеннях та на кислих ґрунтах. Полба та просо скорочуються до мінімуму у XIV–XV ст. Розширюються плантації бобових культур (горох, боби, чечевиця), ріпи та маку. Практично повсюдно поширення в селянських господарствах України набувають такі технічні культури як льон та коноплі. Останні були особливо вибагливими до якості ґрунту та обробітку. Відзначається певна спеціалізація регіонів, де селяни вирощували хміль (Поділля, Волинь, частково Житомирщина і Чернігівщина), закладаючи спеціальні хмільники.

Окрім основних орних земель, селянські господарства включали різні допоміжні земельні та інші угіддя. Зокрема, до господарського комплексу села Сінного у Луцькому повіті у 30–40-х роках XVI ст. входили присілки з селищами, нивами, пашнями, лісами, дібровами, землями, гаями, лугами, сіножатями, бортями, бобровими гонами, ставами, млинами, болотами і рудами. На початку XVI ст. село Мокрець (Володимирський повіт) складалося з Біликівського, Ходорівського, Кошелівського, Дегтерівського, Михнівського та пустого Корчмишського дворищ, у яких господарювали селяни-бобровники Василь, Ігнат та Іван зі своїми братами і сім'ями. Вони сплачували численні податки – дани-

ни грошові, медові, куничні, боброві, а також давали чинш і плати. Окрім цього, надавали свої вози та підводи на вимогу власника села. Перераховані данини можуть свідчити про те, що мокрецькі селяни мали вельми пристойні статки і могли обробляти значні земельні наділи.

Фахівцями з'ясовано, що громадські селянські землі використовувалися у різних цілях. Вони могли відводитися для виконання загальних селянських повинностей або задоволення спільних потреб села. За згодою громади частина земель здавалася в оренду, а решта слугувала резервним фондом для розширення індивідуальних селянських господарств.

З-поміж городніх культур важлива роль належала капусті, яку вирощували як на городах, так і в низинних ділянках поблизу річок та озер. На селянських грядках вирощували огірки, моркву, буряк, редьку, щавель, петрушку, часник, цибулю (в тому числі й озиму), м'яту, пастернак тощо. В селянських садах росли яблуні, груші, вишні, сливи, кущі смородини, малини, аґрусу. Зокрема, про Риканський двір шляхтича Юрія Тишковського (Луцький повіт) у документальних матеріалах сповіщалося, що селяни мали такі польові та городні культури, як *«пастернаку льоха посіяного, цибулі висадків грядок чотири, цибулі посіяно грядок чотирнадцять, моркви грядок чотири, буряку грядок три, капусти грядок п'ятдесят, на полі жита засіяного з пшеницею мац п'ятдесят, вівса засіяного двадцять мац, ячменю дванадцять мац, гречки мац дві, проса півмац, гороху півмац, насіння льону півмац»*.

Найбільш поширеними ж у селянських господарствах польовими культурами були жито та овес. Це пояснюється тим, що жито було головним продуктом харчування населення, а овес – основним кормом для худоби. Поширеність жита й вівса зумовлювалося й тим, що ці культури менш вибагливі щодо якості ґрунту. Жито до того ж було й експортною культурою. Однією з найбільш рентабельних культур була пшениця, особливо від часу підвищення попиту на неї в Європі у результаті стрімкого збільшення населення європейських міст і внаслідок цього – подорожчання збіжжя у XVI ст.

Загалом трипільна система землеробства дозволяла селянам вирощувати непогані на той час врожаї. Так, середня врожайність жита, пшениці і ячменю становила сам-5, сам-6, а урожайність вівса, гречки, проса та гороху була трохи нижчою. Така врожайність (незважаючи на часті посухи, нищення поси-

вів сараною тощо) забезпечувала не лише внутрішні потреби господарств, рештки зернових широко використовувалися у тваринництві і йшли на ринок.

Друге місце після землеробства у сільському господарстві селян на українських землях ВКЛ займало тваринництво, що дало значну статтю прибутків власникам сіл. Оскільки був дуже вузький внутрішній ринок для збіжжя, а його транспортування для продажу на зовнішньому ринку вимагало великих витрат, то шляхті було вигідно частину збіжжя згодовувати худобі, яка легко і за досить високу ціну збувалася на ринку. Відомі також митні тарифи за продаж худоби. Наприклад, у 20-х роках XVI ст. мито стягувалося у таких розмірах: з коня бралосся по чотири гроші, з вола – по два, з вівці і кози – по півгроша.

Загалом селянське господарство в означений період мало самодостатній цикл виробництва і споживання продукції, вирощене та вигодуване годувало як самих селян, так і приносило значні прибутки власникам сіл у вигляді натуральної та грошової данини, а також інших послуг.

Таким чином, основними галузями сільськогосподарського виробництва на українських землях у складі ВКЛ були землеробство і тваринництво, побічними – промисли з переробки зерна і продуктів тваринництва, бджільництво, рибальство та інші, а також сільське ремесло. Подальша ж прогресивна еволюційна зміна систем рільництва в Україні в даний період привела до унормування просторової локації сільських поселень. А остаточна перемога трипілля та перенесення вказаної сівозміни на все нові регіони уніфікували розміри українського села та територіальні параметри сільських громад.

Локація сільських поселень

На час входження українських земель до складу ВКЛ в Україні переважали сільські поселення з площею 0,5–1 га, тобто були малодвірними (переважно не більше 5 дворогосподарств). Тенденція зменшення площі селищ була досить стійкою й спостерігалася ще в період з IX по XIII ст. Ймовірно, це можна розцінювати як ріст господарської самостійності малих сімей у складі громади. Ця тенденція зберігалася і в XIV–XVI ст. Кількість селянських дворогосподарств, які складали українське середньовічне село в XIV–XV ст., була незначною. У XIV ст. села Ширка, Стрижове, Сліпче, Космове, Цуциїв, Бродів та інші в Галицькій землі склалися або з одного дворища, яке включало кілька селянських сімей, або з 2–4 відокремлених

дворогосподарств малих сімей. У першій третині XV ст. с. Шпиколоси в Подільській землі мало в своєму складі лише одне дворище. Причому в документах XIV–XV ст., в яких згадуються сільські поселення, села часто називаються дворищами і навпаки. Це ще раз підтверджує думку дослідників про те, що села в той період складалися з малої кількості селянських дворів. У другій половині XV ст. чимало сіл у Київській землі мали в своєму складі від одного до чотирьох дворів. Зокрема, в с. Вчорашньому був 1 двір, в Ртищеві, Іноходовцях, Цвіткові – по 3, в Родоставі – 4. Подібний стан спостерігався і в селах, розташованих поблизу Житомира. І навіть на середину XVI ст., незважаючи на розростання сіл, ще немало залишалось сільських поселень з невеликою кількістю дворів. У 1545 р. в таких селах Овруцького замку як Рупичі, Ширковичі, Стаповщина, Ходотовичі, Велявськ, Чигиревщина було лише по одному двору. По одному – два двори налічувалося в даний період і в селах Бруховичі, Голешів, Свож Луцького повіту та інших.

Такі, загалом досить незначні розміри українських сіл у переважній більшості підвладних ВКЛ регіонів України могли визначитися місцевими природними умовами. Характерні для цих районів сірі й суглинисті ґрунти вимагали під час обробки або застосування підсічно-перелогової системи землеробства, або угноєння полів. В умовах ранньої появи польових систем рільництва підсіка й перелог залишалися в основному на віддалених від поселень ділянках у вигляді додатку до перших. З іншого боку, розвиток тваринництва давав можливість розчищені раніше землі вводити до системи постійних полів, оскільки угноєння давало змогу ефективно використовувати їх протягом тривалого часу. Проте систематично угноювати можна було лише ділянки поблизу поселень, що найефективніше досягалося в малих селах. Багатодвірні села неминуче створювали дальноземелля, а з ним і значні труднощі з угноєнням далеких полів. Селяни, яким не вистачало близьких полів, віддавали перевагу переселенню, забезпечуючи собі умови зручного використання навколишніх земель та угідь. Створені таким чином нові селища і дворища теж були малодвірними.

Підсічно-перелогова система рільництва вимагала великої кількості землі та великосімейних колективів, які існували в Україні в литовський період у вигляді дворищ, являючи собою найпростішу форму кооперації робочої сили у сільському господарстві. Але паралельно з розвитком продуктивних сил і

переходом до трипілля йшов процес розпаду великосімейних колективів. Під впливом дії вищевказаних факторів, а також у зв'язку із захопленням шляхтою частини волосних земель волосна громада, що являла собою конгломерат як окремих дворощ, так і більш-менш згуртованих їх груп, поступово трансформувалася в громаду окремого села двох типів (подвірну і дольову). Остання виникала у випадках, коли виділені із складу великої сім'ї малі сім'ї не відселялися на нове місце, а заводи окремі двори в попередньому поселенні. В таких випадках селяни розділеного двороща намагались отримати однакові частини – «долі» із складу попереднього спільного господарства. З цією метою вони ділили між собою землі, які перебували у розпорядженні великої сім'ї до розділу. Під час такого поділу виникали дольові сільські громади.

Саме через розростання великосімейних господарств виникло с. Васьковичі в Київському повіті, першими жителями якого в 1494–1535 рр. були «Сидор Юхнович Васькович., Роман Хиневич, Конон Хиневич и Микола Хиневич». Таким же шляхом виникло с. Мартиновичі (1498), першими поселенцями якого були Мартинець Путкович і два його брати, які поділили пізніше своє володіння на долі. З розділеного двороща виникло село Давидковичі, яке «держали... в Овруцком повете на имя Ларивона а Янка Давидковичов и з их братиею и з братаницы» (1501). В 1545 р. у Давидковичах було вже три самостійних подимних господарства, але й у середині XVI ст. воно являло собою одну службу. Наведені приклади свідчать про те, що назви старих дворощ зберігалися й у створених на їхній основі дольових селах.

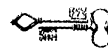
Належні окремим сім'ям частки/долі, виділені зі складу дворощ, мали різну величину. В XVI ст. на Волині і в Галичині дольові села складалися з «півдворощ». Але найчастіше двороще ділилося на жеребки, які згадувалися в дольових селах Київщини і Волині в XVI ст. З часом вказані частини (півдвороща, жеребки тощо) поділялися на ще менші ділянки, створені таким шляхом сільські громади складалися вже виключно з малосімейних селянських димів.

У зв'язку з тим, що кожний власник майнової частки міг її вільно продати, серед співвласників з'являлися сторонні особи. Тому з часом сільська громада співвласників-родичів перетворювалася у громаду співвласників-складників. Даний процес чітко прослідковується на документальних матеріалах Київщини XVI ст. Зокрема, в

той період у с. Лелети з 6 димів, що склали сільську громаду, в чотирьох головами були селяни, які іменувалися Лелетовичами (ймовірно, співвласники-родичі колишнього двороща, що розпалося на долі, нащадки засновника села), а інші два дими очолювали, відповідно, Давидович і Карпович. Останні, отримавши долю на території села тим чи іншим шляхом, були рівноправними членами громади. В с. Замисловичі того ж повіту всі 19 голів окремих димів були названі лише іменами. Це могло свідчити про те, що вони мали одне прізвище, тобто були далекими і близькими родичами-нащадками засновника села. Відсутність у селі інших прізвищ свідчила про недавній розпад однойменного двороща, бо до складу громади ще не встигли увійти сторонні особи. Проте існування таких сільських громад родичів-співвласників у XVI ст. було все ж фрагментарним явищем. Головним чином у подібних дольових селах поряд з їх корінними жителями зустрічається багато сторонніх, але рівноправних членів громади. Зокрема, в Суцанах Київського повіту (XVI ст.) з 24 димів представники 18 були родичами, нащадками членів одного двороща. Голови решти 6 димів мали інші прізвища і не були родичами засновників села.

Відмінним від означеного вище шляхом формування складних громад було також об'єднання груп селянських дворів в одне багатодвірне село. Утворену таким чином громаду назвемо подвірною або подворощною. В даному випадку село набувало форму не концентрованих, а розкиданих поселень. До складу подвірних громад входили, як правило, не лише господарства, які вийшли з одного розділеного двороща, а й дими, що виділилися з різних дворощ. Так, у другій половині XVI ст. у Київському повіті с. Рокитне складалося з 8 димів вихідців з 3 дворощ (Куриловичі, Осташковичі, Сезюковичі); с. Горловщивна – з 21 диму, в 14 з яких були вихідці з 4 дворощ (Мишковичі, Сачиничі, Вешнековичі, Самсоновичі), а решта – вихідці з інших дворощ. З часом під впливом різноманітних факторів у таких селах залишалось все менше однофамільних, тобто родинних димів. У XVI ст. в українських селах вже рідко зустрічались 2–3 дими селян з однаковими прізвищами. Так, у с. Сорокапеня Київського повіту (XVI ст.) з 14 димів лише в трьох мешкали однофамільці, а в с. Стуговщивна з 13 димів жителі лише трьох мали прізвище Пашкевичі, решту ж становили вихідці з різноманітних дворощ.

Подібний процес еволюції волосної громади з подальшою її трансформацією в

громаду села (дольового і подвірного типу) окрім Волині й Наддніпрянщини, можна було спостерігати й на Прикарпатті.

Сільська громада

Териториторіально сільську громаду складали освоєні її членами орні землі та угіддя. Вона формувалася протягом тривалого часу і мала добре відомі межі. Особливо чітко такі границі позначалися, коли селянські землі впритул наближалися до меж іншої громади або приватного власника.

Господарський комплекс сільської громади все більше ускладнювався. В її складі з'являлися не лише нові орні землі, а й різноманітні угіддя та господарські споруди. Зокрема, в першій третині XV ст. у Луцькому повіті згадувалося с. Михлин «с нивами і с пашнями, і з леси і дубравами, і з бортними землями». Під 1499 р. у Володимирському повіті описувалося «село Сомино... с землями пашними і с бортними, і с сокольим гнездом, і з дубравами, і з леси, і з сеножатми, і з ставы, і з ставищи, і з озери, і з реками, і з речками, і з бобровими гоны, і з ловы, і з ловищи». В 1564 р. «в повете Веницком» згадувалося «селищо Залесьє с поляною, з ставком Чорнышовским, который єсть на реце Чапли з леси, дубравами, лежачими за тым же лесом великим веницким, с пасеками». В той же період до складу сільських громад сіл Соколовське та Милковичі в Брацлавському повіті поряд з іншими угіддями входили і «бобровые гоны і островы». А в 1567 р. на території с. Козлиничі Луцького повіту, крім традиційних угідь, згадувалися «млины і их вымелки», а також обширні території «з ловы звериними, пташымы і рыбными». В селах Чаруків, Серебич і Тоцлі того ж повіту в середині XVI ст. були угіддя «з млыны их вымелки, і з руды, і з реками, і з потоками, с криницами, і з зереманы і бобровыми гоны».

За майновою приналежністю переважна більшість угідь та частина оранки сільської громади перебували в спільному володінні. Про це неодноразово згадують документальні матеріали. Зокрема, на Волині в 1528 р. Івану Подолянину було пожалувано три дворища в селі Підгайці, поряд з цим йому надавалося право, яке мали всі члени сільської громади: «в гай липовый і в дуброву волный ему въезд по дрова, как жо и подданным господарским, и в дуброве и на болоте, што прикопаеть поля и протеребит сеножатъ, тоє супокойное держати маеть, а мужеве господарские

не мають ему вжо жадного втиску чинити». Значна кількість спільних угідь села документально зафіксована також на Північній Київщині.

В процесі формування території селянської громади та встановлення її границь траплялося так, що в межах земель одного села мали свої вступу члени інших сусідніх громад. Так, у 1535 р. сповіщалося, що селяни с. Ставрова на Волині «и перед тым здавна въезд с того имени мевали найпервей в Красноселецкие гай и в дубровы, дерева на будоване и сена кошене и по дрова, так теж в Радомысльские гаи».

Моделі громадського землекористування теж були різноманітними. В одних випадках спільна альменда відводилася для виконання загальних селянських повинностей (утримання представників великокнязівської адміністрації, обслуговування їх підводами, надання фуражу для коней тощо), а також для задоволення спільних потреб села, частина здавалася в оренду, решта ж слугувала фондом розширення індивідуальних селянських господарств.

Спільно оброблювані землі громади існували майже в кожному селі. Починаючи ще з «Руської Правди», джерела повідомляють про оброк і «корм», які селяни давали намісникам, їх тивунам та іншим князівським слугам. Подібні податки існували і в XVI ст. Зокрема, на Волині у 1563 р. сповіщалося, що громади сіл Воронівці й Осники (Кременецький повіт) «все с обыдвох тых сел мают сеножатъ на уряд зоставону волок полторы сено покосить, зробиць и в час спрятать». Траплялося, що одне селянське господарство громада виділяла для роботи лише на спільних землях і виконання загальних повинностей, а решта дворів брали на себе податки такого господарства. Так, у 1545 р. з 6 дворищ сільської громади с. Козлиничі (Луцький повіт) одне виконувало обов'язок всього села «присматривать за лошадыми королевской конюшни», а інші селяни спільно виконували його повинності.

Представники громадського самоврядування повсякчас наглядали/регулювали не лише використання загальних володінь села, але й землекористування дворовими наділами. У ході регіонального поширення трипілля та в зв'язку із скороченням площі пасовищ в громадах встановлювалася примусова сівозміна, особливо в дольових селах. Для випасу худоби селяни використовували ті ділянки оранки, з яких вже був зібраний урожай. Так, у с. Вербське на Волині 1577 р. «череду села Вербского» пастухи пасли спочатку на громадських пасовищах і

вигонах, а згодом на полях, де вже зібрали урожай, або ж які перебували під паром. У зв'язку з цим кожне з трьох полів поділялося на полоси або долі, які, щоб уникнути потрав, необхідно було одночасно зорати, засіяти, обгородити і згодом зібрати урожай. Це змушувало селян в межах одного поля висівати однорідну культуру з тим, щоб синхронізувати періодичність польових робіт.

Найбільша питома частка орних земель на території сільської громади перебувала в індивідуальному володінні дворогосподарств. Селяни, як правило, отримували свої землі, а часто й угіддя від батьків, а потім передавали їх у спадок дітям. Такі землі в документах іменуються «отчизны», «дедизны», «отчизны прадедични». Важливо відмітити і таку сторону громадського землеволодіння, як його зв'язок з трудовим правом. Як би значно не було розвинуто успадкування земельних володінь, воно також підпорядковувалось і принципам трудового права, й займанщини. Право селянського двору на володіння орними землями, сінокосами й іншими сільськогосподарськими угіддями базувалося на трудовому принципі. Та й в цілому землеволодіння громад волості чи села спиралося на цей же принцип. Окремі селянські сім'ї і громади в цілому претендували лише на ті землі, до яких була прикладена їхня праця або праця батьків, дідів і прадідів. Навіть якщо господарі, які зробили такі розробки, не постійно користувалися «уходом» або взагалі ним не користувалися, все ж ці землі вважалися володінням громад, все село відстоювало їх від захоплення іншими людьми. А своє переважаюче право володіння «уходом» громада доводила першістю розробки цілини. Цікаво, що і в найм вона здавала не цілинні ділянки, а запустілі двори, покинуті орні землі, пасовища й інші угіддя, часто разом з будівлями, які там збереглися. Тому в документальних матеріалах нерідко зустрічаються ситуації, коли на території сільської громади ділянка землі має одну назву, а ім'я господаря, який на ній працює, зовсім інше. Нові господарі землі ставали повноправними членами громади і нарівні з іншими відбували спільні повинності. Таким чином, громада була навіть зацікавлена, щоб покинуті господарства не пустували, а були заселені, щоб полегшити виконання загальних повинностей.

Таким чином, сільська громада України в досліджуваний період мала в загальному користуванні не лише різноманітні угіддя, але й право розпоряджатися нерозробленими цілинними ділянками. У її володіння, як правило, переходили всі залишені селянами

розроблені землі. Громада села, на свій розсуд, могла спільно обробляти такі землі або здавати в оренду окремим особам на тих чи інших умовах. Кошти, виручені за користування такими землями, надходили в касу громади і могли використовуватися на виплату податків та інші спільні потреби. Право сільської громади на всі землі її території проявлялось і в колективному захисті не лише спільних земель, але й індивідуальних аллодів, які перебували у відособленому володінні окремих сімей.

Попри встановлені з боку сільської громади обмеження щодо користування індивідуальними наділами, окремі селяни все ж намагалися розпоряджатися ними на свій розсуд. Тому в досліджуваний період зустрічалося немало документів про купівлю-продаж селянських наділів. Продавати й віддавати в заставу наділи, на яких селяни вели господарство, їх змушували різноманітні мотиви. Як правило, продаж і застава землі були ознакою розорення. Але селяни не лише продавали, але й купували землю. Це значить, що серед них були й такі, які мали надлишкові кошти та трудові ресурси, щоб її обробляти. Тому серед причин, які породжували дані процеси, слід відмітити всезростаючу в досліджуваний період економічну неоднорідність господарств членів громади. Одні селяни розорювались, інші ставали багатшими й отримували можливість розширювати господарство. Для цього їм необхідні були нові ділянки землі. Крім того у зв'язку з подальшим поширенням трипільля і відмиранням перелогу паралельно йшов процес розпаду великосімейних селянських господарств. Виділені із складу дворощ нові сім'ї, які засновували нові господарства, не завжди могли задовольнитися тими землями, які були розорані ще до поділу великої сім'ї. Тому вони або розробляли «новину», або купували вже розчищені й розорані ділянки.

Загалом реальних правових обмежень, які б гальмували рух/обертання селянської землі, до початку XVI ст. було небагато. Передусім контроль за цими процесами здійснювала сільська громада. Але він зводився лише до того, щоб індивідуальний аллод попереднього власника займав рівноцінний господар, здатний відбувати всі належні повинності (як індивідуальні, так і спільні). Особа ж покупця особливого інтересу не викликала. Щоправда, поміж претендентів перевага віддавалась односельцям перед чужинцями. Урядовці на місцях теж були зацікавлені лише в своєчасному отриманні від громади всіх належних повинностей, а внутрішньому перерозподілу землі вели-

кого значення не надавалося. Ну а шляхта лише контролювала, щоб окремі ділянки землі не змінили загальної юрисдикції і не перейшли до інших власників. Зокрема, як свідчать документальні матеріали, у 1421 р. церковні піддані вільно продавали один одному дворища із землями, як писав про це перемишльський єпископ Ілля: *«Пришедши пред нас Окол ис Кондратом поведали иж торг межи собою вчинили о тоє дворище, и продал Окол дворище Кондратови за 40 и 8 гривен личбы польское и с добрым правом и с огородом, и с садом... а так со всем правом, што ж коли к тому дворищу прислушало и прислушает на веки вечные»*. Все це пояснювалося тим, що власне дворове господарство окремих феодалів та й верховних правителів ВКЛ в XIV–XV ст. не набуло в Україні значного поширення. Та й велось воно головним чином з метою забезпечення незначних місцевих потреб кожного конкретного помістя в натуральних продуктах, оскільки в XV ст. набувала все більшого поширення грошова рента із селянських господарств. Нерозвиненість феодалського господарства в Україні XIV–XV ст. зумовлювалась практичною відсутністю попиту на хліб на внутрішньому ринку. Це значною мірою пояснювалося тим, що основна маса населення міст у даний період займалася сільськогосподарським виробництвом. Причому землеробство та скотарство було властиве не лише жителям малих і середніх міст (Дубно, Несухоїжі, Костянтинів, Овруч, Острог, Полонне, Черкаси, Чуднів та ін.), але й великих міських центрів, таких як Київ, Володимир, Луцьк та інші.

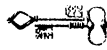
Водночас в литовський період історії українських земель дуже слабким був попит на хліб і на міжнародному ринку. Хоча в процесі розвитку та вдосконалення техніки і зростання продуктивності сільського господарства й ремесла відбувалося неухильне збільшення обсягів виробництва в Україні продуктів харчування та ремісничих виробів. Міські жителі все більше відходили від сільськогосподарських занять й зосереджувалися на власне міській економіці, що значно збільшувало попит на хліб, особливо в великих та середніх містах. З другого боку, суттєве збільшення урожайності полів завдяки значному поширенню тріпільля привели до всезростаючої торгівлі хлібом на внутрішньому ринку, котра відзначалась не лише місцевим продажем збіжжя у волосних, повітових та воєводських центрах, але й регіональним обміном. Зокрема, в документальних матеріалах зафіксовано вивіз зерна з Волині на Наддніпрянщину. Аналогічно зростала торгівля хлібом

як у деяких країнах Центральної та Західної Європи, так і в Росії, Білорусії, Польщі, Литві. Та й загалом всезростаючий попит західноєвропейських міст на хліб в XVI ст. значною мірою задовольнявся поставками зі Східної Європи, з-поміж яких Україна, як свідчать новітні дослідження, відігравала досить помітну роль. Попередні дослідники, які дещо применшували експортні можливості Волині і Наддніпрянщини, не враховували того фактора, що відомий в Європі *«польський»* експорт включав значно більшу частину української продукції (ніж вважали до цього), яка вивозилась через Польщу. Роль основних артерій торгівлі зерном з польськими містами і Західною Європою відігравали Західний Буг та Вісла, а також м. Гданськ.

Аграрна реформа середини XVI ст.

Впродовж першої половини XVI ст. традиційний селянський уклад середньовічної України поступово зазнавав помітних змін внаслідок втілення як регіональних, так і загальнодержавних реформаторських проєктів. Основною метою аграрної політики правителів Великого князівства Литовського було примноження державної казни за рахунок підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. На основі ретельного обліку великокнязівської, шляхетської та селянської землі передбачалось підвищити продуктивність фільваркових (а там де їх не було – створення) і селянських господарств з метою збільшення, передусім, виробництва тваринного збіжжя. Для цього великокнязівська влада прагнула усунути всі перешкоди, які зберігалися в структурі фільваркових та селянських земель (дальноземелля, хаотичність полів тощо) та створити умови для остаточного переходу вказаних господарств до застосування досконаліших землеробських систем. Необхідним ставав і більш рівномірний перерозподіл землі згідно виробничих можливостей кожного окремого дворогосподарства, та встановлення адекватних їх економічній спроможності (однорідних у різних регіонах) податків і повинностей.

Апробація теоретичних підходів до аграрної реформи відбувалася поетапно й включала ухвалення ряду великокнязівських юридичних актів. Перші спроби регулювання економічного життя в цьому контексті відносяться до середини другого десятиліття XVI ст. Зокрема, вже устава 1514 р. передбачала збільшення прибутковості великокнязівських дворів за рахунок розширення дворової ріллі, яку зобов'язані були обробляти тяглі селяни. Уставна грамота 1529 р., адресована державцям і урядникам

волостей, загалом повторила положення устави 1514 р. та передбачила розширення дворової оранки через залучення невільної челяді, а переважну більшість селян передбачалось перевести на оброчні виплати та толоки й шарварки у великокнязівських господарствах.

Наступним правовим актом реформи можна вважати уставу 1547 р., видану старостам, державцям і урядникам замків, дворів та держав. Цей документ вже враховував досвід реформ, започаткованих попередніми грамотами, тому обмежив використання челяді в дворовій оранці, оскільки невільні категорії сільської людності вимагали для цього чималих коштів. Акценти було зміщено в бік широкого використання тяглих селян, яким рекомендувалося роздавати пустки. Було також здійснено спробу реформування фіскальної системи. Зокрема, оподаткування сільських дворів передбачалось проводити згідно кількості та якості земельних наділів. В цілому устава 1547 р. апробувала чимало оптимальних положень, які знайшли свій розвиток в подальших правових актах.

Найбільш детально заходи аграрної реформи були розроблені в прийнятій 1 квітня 1557 р. загальнодержавній *«Уставі на волоки»* та поправах до неї від 20 жовтня 1557 р., 20 травня, 20 червня, 20 жовтня 1558 р. Вони передбачали використання поряд з сільською челяддю й волосних селян для роботи (два дні на тиждень) у фільварках, які повсюдно мали створюватися на родючих ґрунтах. Челядь осаджували на невеликі земельні наділи (згодом їх іменували городниками) з обов'язковою одноденною панщиною. *«Устава»* передбачала перемирювання землі уніфікованими земельними одиницями – волоками з відповідним оподаткуванням згідно кадастру. Трипілля ставало основною системою рільництва, змінювалася просторова локація селянських поселень, регламентувалася діяльність місцевої сільської адміністрації.

Незважаючи на те, що основні ідеї реформування фіксувалися правовими актами XVI ст., все ж перші практичні спроби волочного обмірювання земель на терені Великого князівства Литовського відносяться до XIV–XV ст. Саме на волоках осідали німецькі та польські селяни, які в даний період колонізували Підляшшя. Принесена самими переселенцями така земельна міра могла бути симбіозом польського лану і хелминської волоки. Переваги стандартних земельних одиниць швидко стали очевидними, тому великокнязівська влада й шляхта поширили волочну модель серед місцевих

селян та завели в своїх помістях. Особливо помітних розмірів набула реорганізація господарського життя в помістях матері короля Сигізмунда II Августа королеви Бони (Гродненщина, Пінщина, Підляшшя та ін.). З її реформаторською діяльністю в 50-х роках XVI ст. пов'язують перші відомості про волочну міру прилеглих та власне українських земель (володінь у Кременецькому старостві, де згідно пізнішої люстрації 1563 р. згадувалося майже півтора десятка волочних сіл). Окрім того, ще до прийняття *«Устави»* 1557 р. за принципом волочної міри були реорганізовані землі в селах Руського воєводства (за винятком Снятинського, Коломийського, Галицького, Терехівського, Рогатинського староств), де, щоправда, замість старих дворощ вводилися не волоки, а інші уніфіковані стандарти – франконські лани.

В подальшому, протягом другої половини XVI ст., як свідчать актові матеріали, волочна міра торкнулась селян Ковельського (близько півсотні поселень), Ратненського й Любомльського староств, а також приватних сіл Луцького та Володимирського повітів Волині.

Втілювали в життя основні положення аграрної реформи великокнязівські ревізори, які зобов'язані були перемиряти всі великокнязівські та селянські землі. Жителі волості та кожного окремого села через місцеву адміністрацію й громадське самоуправління сповіщались про час і місце землевпорядкування. Роботи розпочиналися із встановлення старих меж села, потім усі наявні землі зводилися в одне ціле через ліквідацію хаотичності полів (шахівниці) і наново обмірювалися. Орні землі селян, в тому числі індивідуальні аллоди та спільна громадська альменда, розділялися на три рівновеликі ділянки. Натомість окреме селянське господарство отримувало рівний з іншими наділ у кожному з трьох полів. Сума таких трьох наділів становила одну волоку землі. І хоча цим ліквідовувалась безсистемність полів та пов'язані з нею незручності, але й зникало історично сформоване селянське землеродіння та право вільного розпорядження землею. Бо під міру потрапляли всі наділи незалежно від того, хто і яким чином їх придбав (отримав у спадок, купив тощо). Та й новоотримані волоки за своїми розмірами помітно поступалися дореформним селянським дворощам. Натомість на експропрійованих таким чином у селян землях, а це були переважно якісні ґрунти, створювалися фільваркові господарства.

У зв'язку з цим ставлення селянства України до заходів аграрної реформи та во-

личною поміри земель було негативним. Заворушення на селі та виступи проти її проведення фіксувалися протягом всієї другої половини XVI ст. Так, у 1593 р., коли мірники і ревізори приїхали в помістя Тишкевичів Логойських (Житомирський повіт), місцеві посполиті їм заявили: *«Боже теґо уховай абы мы мели то учинить... влоками ґрунт собе розбирать»*. Навіть у тих регіонах України, де урядовцям все ж вдалося провести волочну поміру, селяни ще довго не приймали волок, не переселялися у нововиміряні селища, а то й просто тікали з помірних місць. Зокрема, в 90-х роках XVI ст. у сорока селах Ковельського староства пуста волоки становили близько 20 % від їх загальної кількості.

В ході проведення аграрної реформи значної трансформації зазнала просторова локація сільських поселень України. В тих регіонах, яких торкнулась волочна поміра, на зміну розкиданих маломірних селищам-дворищам з черезсмужжям їхніх ґрунтів приходили багатодвірні села з впорядкованою забудовою. Зокрема, на Волині ревізори чітко дотримувалися положень *«Устави»* 1557 р. Тому в середньому із трьох полів вони відводили додатково кілька прутів* (8–9) землі, де вибивалася вулиця. Селянські хати ставилися вздовж вулиці в один ряд. Навпроти них через дорогу розміщувалися господарські будівлі, що пояснювалося протипожежною безпекою. Хоча в певних випадках житлові будівлі селян ставилися по обидва боки вулиці, а господарські прибудови розміщувалися в глибині наділу, за будинком. Інколи, щоправда, ревізори не наважувалися ламати старі села і залишали їх попередній (хоча й хаотичний) устрій (Берестейщина, Кременеччина).

В ході реформування експропрійованих селянських наділів окреме селянське господарство отримувало землю в кожному з трьох полів, що в сумі дорівнювало 1 волоці. В переважній більшості реформованих литовських та білоруських земель Велико-го князівства Литовського волока становила 33 морги**, тобто в кожному полі по 10 моргів та ще 3 під садибу. Або ж селянин отримував по 11 моргів у трьох полях. Але існували й певні регіональні відмінності, зокрема в Україні та Жемайтії. В останній, де реформа проводилася ще в першій половині XVI ст., волока дорівнювала 30 моргам. У переважній же більшості розмірних сіл Кременецького староства на Волині волока становила близько 36 моргів землі (в кожному із трьох

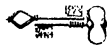
полів по 12 моргів), а в окремих випадках і понад 50 моргів. Пояснення цьому крилося не в особливому ставленні ревізорів до волинських селян, а в якості місцевого ґрунту, що був переважно визначений як середньої якості та поганий (*«подлый»*). *«Устава»* так співвідносила волоки різної якості: передбачалося за 1 волоку доброї землі давати 1,5 волоки середньої або 3 волоки поганої, а за 1 волоку середньої давати 2 волоки поганої.

Окрім індивідуальних наділів, усім жителям села на загаль відводилися додаткові орні волоки загального користування (застінки). Кількість таких громадських застінків на одне село коливалась від 1 до 6, а їхні розміри становили від 20 моргів до 21 волоки. Також селянам виділялися різноманітні угіддя: лісові, річкові, озерні й сіножаті. Розміри сінокосів у волинських селах коливалися від 2 до 30 волок, що свідчить про значний відсоток громадського землеволодіння, яке загалом у структурі всіх земель окремого села складало в середньому від 30 до 70 %. Щоправда, після реформи за землі спільного вжитку вже встановлювалися чіткі податки, але в XVI ст. неоподаткованим фактично ще залишалось від 50 до 70 % громадського землеволодіння реформованих сіл.

Протягом XVI ст. на українських землях спостерігалось неухильне збільшення норм феодалної ренти. В міру розширення фільваркового господарства значних розмірів набувала відробіткова рента, зберігалась натуральна й одночасно зростала грошова. Особливо вказана тенденція була помітною в тих регіонах України, яких торкнулась аграрна реформа. В реформованих селах Волині незаперечним фактом стає абсолютне зростання норм ренти (особливо відробіткової і грошової), оскільки стандартні селянські волоки, які підлягали оподаткуванню, за своїми розмірами поступалися попереднім *«дворищам»* і *«службам»*. Волинські селяни в реформованих селах Кременецького повіту перебували виключно на грошовому чиншу. Тому сума виплат від кожного селянського господарства включала податок за 1 індивідуальну волоку орної землі та частку за користування громадським вигоном і сіножатями. Оскільки переважна більшість вказаних сіл мала волоки на ґрунті середньої якості, з яких за тарифом сплачували по 40 грошей (з волоки), то загальна сума чиншу з одного господарства в кожному випадку залежала від кількості дворів та розмірів угідь і коливалась від 43 до 60 грошей. У

* Прут землі дорівнював 7,5х75 ліктів (близько 241,3 м. кв.).

** Морг дорівнював 30 прутам (близько 0,7 га).

селах із поганим ґрунтом, де за власні волоки селяни сплачували лише 30 грошей, загальний чинш з окремого селянського двору складався від 31 до 49 грошей.

В структурі українського селянства XVI ст. виключно чиншових селян було небагато. Та й сама «Устава» 1557 р. передбачала існування на реформованих землях усіх трьох видів ренти. В тому числі відробіткова повинна була становити два дні на тиждень. Причому для обслуговування кожного шляхетського фільварку чи великокнязівського двору відводилося не менше 7 селянських господарств. Тому для реформованих сіл типовими були свідчення документальних матеріалів, що селяни «чинш платят и робят ведле повинности», тобто виконують комбіновані грошові, відробіткові й натуральні повинності та податки. Як приміром селяни Сеневки Володимирського повіту Волині повинні були «в каждый рок давати цыншу с каждое волоки оселье по золотому полскому*, по две мацы овса, по двое кур, по гусяти, по 12 яец, а подвода и работа водле повинности их».

Відробіткова рента в даний період переважала в тих селах, які розташовувалися поблизу замків, великокнязівських дворів та фільварків. Норма її, щоправда, перевищувала рекомендовані «Уставою» два дні на тиждень і сягала 3–4. Зокрема, в Ковельському старостві Волині селяни Яблониці твердили, що «робят по три дни», а Придуб – «по чотири дни в тыждень робить винни...». Цікаво, що «Устава» чітко регламентувала й порядок відробітків: «становитися к работе подданным як солнце всходит, а сойти з работы як солнцу заходити». Однак твердити, що відробіткова рента стала основною в реформованих селах Волині, немає достатніх підстав.

Важливо відзначити й різноманітні заохочувальні заходи з боку уряду та приватних власників щодо зменшення податкового тиску на селянство. Для заохочення селян поселятися в нововиміряних поселеннях й освоєння волочних наділів було встановлено пільги для перших поселенців. Вони повністю звільнялися від виконання будь-яких повинностей або сплачували незначні, фактично символічні податки. В залежності від складності умов господарювання «Устава» 1557 р. передбачала різні терміни пільг. Коли селянин оселявся на «волоки пустые, альбо не приняты и розробленные», то мав пільговий термін: «Поколь ся збудуеть и волоку направить, до лет двух, альбо

трех». У складніших умовах, коли оселялись в «лесы на волоки размеренные», передбачалось, що «вольности мает давати уряд на пять, альбо шесть лет, аж и до десяти». В повсякденному житті українських селян десятилітній пільговий термін був не таким вже й рідкісним явищем, а в с. Пулин на Житомирщині навіть згадувалось, що місцевий шляхтич казав «волю закликати на 20 лет и столпы ведлуг обычаю вкопати». Із завершенням пільгових термінів селяни зобов'язувалися в повному обсязі виконувати рентні платежі, з-поміж яких один був основним та кілька допоміжних. Коли село перебувало переважно на чинші, він доповнювався сезонними толоками на користь фільварку та незначним натуральним оброком. У поселеннях же, де переважала відробіткова рента, вона супроводжувалася невеликими грошовими та натуральними податками.

В ході аграрної реформи певною мірою змінювалося становище сільських урядів, очолюваних сільськими старостами, які в документах іменувалися отаманами, старцями, тивунами, десятниками. В міру посилення залежності сільських громад від великокнязівської влади та шляхти останні все більше підкоряли собі й сільську адміністрацію, яка дедалі частіше набувала дуалістичного характеру. З одного боку, сільські старости, по-старому відстоювали інтереси своєї громади, а з іншого набували рис посадових осіб нижчої ланки великокнязівського адміністративного апарату з функціями контролю і примусу щодо односельців. Юридичне оформлення вказаних процесів знайшло своє відображення в «Уставі» 1557 р., а саме в положенні про інститут сільських віїтів. Останніх призначали на головування сільськими урядами великокнязівські ревізори при формальній згоді місцевих громад. Війти мусили слідувати за порядком на території села, вирішувати незначні селянські конфлікти, поправляти спірні межі земель, допомагати односельцям при веденні справ у судах. Але разом з тим, згідно «Устави» війти мали «з розказанья врядового людей на роботу теж з цыншы и сплаты нашими выгоняти... подданных перед урядом ставити, при работах всяких вместо пристава над людьми войтовства своего стояти...». Окрім вказаних повноважень примусового характеру, війти наділялися й іншими функціями, зокрема, судовими: «судити вряду подданных о всем дня торгового, кроме причины кровавое и квалтовное».

* 1 золотий польський дорівнював 30 грошам польським (24 грошам литовським).

Коли селяни виявляли війтові непокору, їх доставляв до уряду гродського децький, діяльність якого посполиті були змушені оплачувати.

З метою заохочення до виконання своїх обов'язків сільських старост звільняли від оподаткування. Це було своєрідною формою оплати праці керівників села, але водночас робило їх більш залежними від державних урядовців. Хоча «Устава» передбачала, що «на селах войтове мають мети по одной волоце вольной», але в українських реаліях війти тримали й по дві безподаткові волоки землі.

В процесі реформування сільських урядів «Устава» передбачала також створення війтівств як фактично нових адміністративно-територіальних осередків. До їх складу мало входити не менше ста волок, а це означало, що війт часто ставав керівником не одного, а кількох сусідніх сіл. Зокрема, на Волині згідно люстрації Кременця 1563 р. у 13 селах із загальною кількістю волок – 623 було створено 5 війтівств, тобто в середньому на одного війта припадало 2–3 села і близько 125 волок. Пізніші поправки до реформи збільшували розміри війтівств до 300–400 волок. З входженням до складу війтівств села продовжували зберігати свої виборні сільські уряди. Тільки тепер вони підпорядковувалися вже місцевому війту, який мешкав у одному із сіл війтівства, часто поряд із отаманом, тивуном чи десятником.

На загальних вічових чи копних зборах громади війти виконували функцію урядників, яких раніше направляли з уряду гродського на селянську копу. Вони також мали право вирішувати межові спори селян, за що брали на уряд 12 грошей. Для чіткого обмірювання земель «*войт маєт мети шнур однаково меры справедливий*» – передбачала «Устава» 1557 р. Але разом з тим війтам заборонялось самочинно судити селян та збирати понад нормові податки під страхом великого штрафу: «*...под виною до скарбу нашого рублем грошей*».

Регламентувати та обмежити владу сільських старост в реформованих регіонах України покликані були також уряди лавників. «Устава» 1557 р. постановляла: «*Лавники в селах по два и по три, альбо и больш, подле великости села мають быти становлены*». Претенденти на цю посаду мали бути авторитетними «*віри гідними*» людьми, а до їхніх повноважень входило «*шкод межі подданных в испасек и в иньших речех оглядати*», тобто освідчення й фіксація право-

порушень. Інститут лавників значною мірою залежав від уряду гродського, ним обирався, захищався і перед урядом звітувався. За свою роботу лавники отримували певну суму грошей – «*оглядного от шкоды грош*». На відміну від війта лавники не звільнялись від оподаткування за користування волочними наділами. Проте за неправдиві свідчення лавника могли суворо покарати, «*яко кривоприсяжна – горлом*».

Зростання залежності керівництва селянських урядів від державних урядників в українських селах та пільгове користування війтів землею призводило до зростання економічної нерівності в селянському середовищі та до соціального розшарування. Згодом у реформованих селах України війти значно збільшували свої понаднормові (часто безподаткові) волочні наділи, паралельно освоюючи й різноманітні промисли.

Загалом же кодифікація повноважень інституту війтівства, зафіксована в юридичних актах аграрної реформи, являла собою синтез реального становища сільських старост України на середину XVI ст. і прагнень верхньої державної влади до повного підпорядкування собі внутрішнього життя селянських громад. «Устава» 1557 р. юридично оформила процеси переростання частини сільської адміністрації в нижчу ланку державного апарату (уряди війтівств), компетенції ж іншої її частини (отамани, тивуни, десятники, старці) обмежувалися вузькими рамками міжселянських відносин. Зазначені процеси переважно стосувалися тієї частини України, де прокотилася хвиля аграрної реформи. В інших же регіонах, які ще не потрапили під волочну міру та інші перетворення, інститути сільських старост зберігали свою помітну роль і мали досить широке коло повноважень.

В цілому ж аграрна реформа на українських землях мала відчутне суспільне значення. Насамперед через наступ на селянське землеволодіння посполиті були змушені відтіснитися на південний схід України, де значна їх частина згодом влилася в козацьке середовище. Схожа із селянством доля спіткала й службові категорії сільської людності та українське боярство. Певна частина слуг та бояр, які не змогли в ході аграрної реформи підтвердити своїх прав на землю та шляхетство, також поповнила ряди українського козацтва, що сприяло не лише кількісному зростанню, але й якісним змінам в його середовищі.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ СПІЛЬНОТИ

Волості

Досить важливими соціально-територіальними осередками сільського населення в добу перебування українських земель у складі ВКЛ були волості. Обмежена джерельна база не дає можливості детально прослідкувати генезис українського волосного устрою з часів Київської Русі, коли термін «*волость*» вживався переважно в значенні комплексу земельних володінь того чи іншого князя. Однак навіть наявні фрагментарні дані дають підстави твердити, що українські волості були, з одного боку результатом трансформації давньоруських волостей, які, на думку фахівців, за «*Галицько-Волинського князівства являли собою окняжену волосну общину*», а з іншого – обіймали й новостворені за середньовіччя волосні утворення.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського волості побутували як значні територіальні структури. Підпорядковуючись урядовцям великокнязівської влади, вони залишались одночасно осередками місцевого самоврядування з відповідними виборними представниками місцевого населення, більшою чи меншою мірою залежними від свого сюзерена. Інколи документальні матеріали чітко фіксують наявність у рамках українських волостей територіальної волосної громади, яка об'єднувала навколишнє сільське населення.

Територіальні параметри українських волостей не були сталими. Вони могли змінюватися в результаті захоплення земель окремими феодалами, великокнязівських (королівських) пожалувань волосних поселень або їх частин у приватне володіння, виділення міста або центрального села із складу волості, руйнівних турецько-татарських нападів тощо. За кількісними параметрами до складу волостей входило від 20–30 до 50–70 сіл та невеликих присілків, селець, дворіщ. Територіальні розміри волостей коливалися в межах 40–400 кв.км (Норинська – близько 40 кв. км, Розетська – 44, Ясногородська – 48, Котелянська – 49, Черняхівська та Тернавська – по 50, Коденська – 52, Басанська – 55, Вільська – 61, Гоголівська – 62, Бишівська – 64, Білоловецька – 66, Ходорківська – 69, Троянівська – 69,5, Бараші – 72, Брусилівська – 73, Борова – 82, Рохтицька – 86, Воронковська – 87, Радомишльська – 96,5, Хабенська – 104, Кам'янська – 125, Коростишівська – 113, Несолонська – 135, Слободиська – 133, Білосороцька – 146, Грежанська – 150, Убортська – 164, Романівська – 186, Чуднівська – 257, Завська – 266, Любецька – 287, Чорнобильська – 249, Брагинська – 328, Овруцька – 351, Олевська – близько 400 кв. км.

Вказані територіальні параметри найбільше співвідносять українські середньовічні волості з городовими волостями дав-

ньоруського періоду, які, як правило, охоплювали навколomisьку околицю в радіусі 15–20 км. Враховуючи той факт, що сотники очолювали деякі волості ще в XVI ст., можна констатувати певну генетичну спорідненість давньоруських городових волостей-сотень та українських волостей XIV–XVI ст. Останні, як і в період Київської Русі, відрізнялися одна від одної не лише розмірами, але й суспільним значенням. Деякі з них з часом розрослися і ставали основою повітового устрою України, а в інших вказані процеси зупинялися на півдорозі.

Загалом же в ході еволюції волостей на українських землях чітко прослідковувалася тенденція перетворення їх з великокнязівських у приватні із проміжною стадією тимчасового умовного тримання. Особливо інтенсивно зазначені процеси проходили на Волині, що призвело до обмеження прав громадських урядів сільського населення волостей, які все ж зберігали певне суспільне значення. Схожа характеристика стосувалася й Галицької землі, яка до XIV ст. виступала під іменем «галицьких волостей», а про ситуацію кінця XII ст. сповіщалося, що «все волости... на веча сходяться». Загалом же сільське населення галицьких волостей, керованих «руськими» воєводами, навіть після впровадження польської судової системи у 1434 р. зберігало своє самоврядування, хоча вже під патронатом «польських» старост. Типологічно галицькі воєводи мало чим відрізнялись від аналогічних волосних урядів на українських землях у складі Великого князівства Литовського. У центральних та північних областях Київщини було чимало волостей і навіть їх комплексів (особливо на українсько-білоруському пограниччі), які зберігали давню громадську організацію селянства з широкими внутрішніми і зовнішніми повноваженнями.

Очолював волость волосний староста, якого джерела іменують «старцем», інколи «сотником». Останнього обирало сільське населення волості («волощани», «мужі», «люди») на загальних зборах щорічно весною із числа авторитетних співгромадян, які були б «люди добрыє, а годныє, кого волость усхочет, и которые б за людьми стояли, и правду чинили». З часом представники великокнязівського (королівського) уряду на місцях почали брати з волості при виборах старця фіксовану плату. Як спові-

щали селяни: «как межи себе по весне собравши ся з мужми посол, котрого межи себе старца уставити хочем... наместник берет на нас 5 коп грошей, а на воєводу другую 5 коп». Такі виплати з'являються лише у XVI ст. і були «новиною» для селян. Хоча й надалі стає помітним прагнення урядових намісників обмежити виборчі права сільських жителів волості не лише шляхом нав'язування своїх ставлеників, але й через значне оподаткування процедури виборів. Волосна устава 1560 р. вже трактувала волосного старосту як представника сільського самоврядування, якого призначає місцевий урядовець із запропонованих волощанами кандидатів.

У повсякденному врядуванні старости репрезентували селян у відносинах з іншими волостями, урядовими намісниками та окремими феодалами. В разі потреби старці та інші авторитетні «мужі» зверталися до представників влади і навіть короля чи великого князя із проханнями, які стосувалися інтересів волосної людності.

У середині XVI ст. король Сигізмунд II Август писав: «Приходили до нас подданные наши люди волостные того замку нашего Любецкого старец Пронко Занкович, а Иван, биючи нам челом, сам от себя и от всей волости Любецкой». В даному випадку бачимо старосту на чолі селянської депутації, до прохань якої король прислухався і звільнив волощан від понаднормових податків: «...на челобитие их и смотря на то, что они мешкают на небезпечной Украине».

Як свідчать документальні матеріали, селянство, особливо королівських та великокнязівських володінь, не лише мало право апеляції, але й активно ним користувалося протягом XVI – першої чверті XVII ст. Це викликало зворотний рух королівських урядів згори, коли в 1507 р. вводились посади референдарів при королівських судах для розгляду скарг, а з 1540 р. в окреме провадження було виділено справи стосовно звернень селян королівських маєтностей.

Під час в'їзду на територію волості королівських чи великокнязівських ревізорів сільські старости надавали їм всі необхідні відомості. Так, зокрема, було під час ревізії українських замків у середині XVI ст. У разі потреби волосні старости скріпляли селянські відомості, свідчення, присяги чи інші документи своїм підписом і печаткою.

Вагомою функцією волосних старців був збір коштів до т. зв. волосної скарбнички *«на их потребу волостную»*. Старці радилися з цього приводу із сільським населенням волості, визначали кількість необхідних коштів і призначали термін їх збору. Ці матеріальні й фінансові ресурси волосної громади використовувалися на спільні загальноволосяні потреби і офіційно визнавалися верховною державною владою.

Задля вирішення важливих проблем волосного життя старости збирали селян (*«мужів»*) на віча, куди приходили практично всі голови селянських господарств, часто були присутні жінки та діти. Збираючись на традиційних місцях, посполиті обговорювали нагальні питання виплати волосних податків, поповнення спільних коштів, розмежування земель та угідь, розглядали конфлікти та кримінальні справи. У XVI ст. подібні зібрання жителів волості часто іменувалися копою і до копних зібрань навіть залучалися селяни кількох волостей, як це було в Луцькому повіті Волині, де *«водлуг давного звичаю и права посполитого люди волостей разных купу збирали»*. Що ж стосувалося нескладних повсякденних справ, то старости їх вирішували самостійно або ж за участі авторитетних співгромадян – *«людей добрых»*. Вищими судовими інстанціями щодо волосних судів були в великокнязівських волостях суди намісників (з 60-х років XVI ст. – повітові суди), а в приватних – доменіальні. Документальні матеріали зафіксували різноманітність форм внутрішнього устрою українських волостей. Вони могли включати окремі селянські дворища і служби, їх асоціації у вигляді невеликих селець і селищ, а також багатодвірні старі села, в яких існували автономні громади з власним самоуправлінням. Територія волосної громади складалася не лише з ділянок, відособлених вказаними структурними осередками земель та угідь, але й включала освоєні селянами землі загального користування та незаймані цілинні масиви. Їх мали право займати лише постійні жителі волості за умови виконання ними належних повинностей. Селяни, *«люди добрі»* та старости пильно стежили за збереженням цілісності волосної території і рішуче виступали проти зазіхань на свої володіння з боку сторонніх осіб.

Волості поставали як відособлені податкові одиниці. Представники державного фіску узгоджували із волосними урядами форму та розміри оподаткування й поклали на волощан усю відповідальність за їх виконання. В подальшому волосне самоврядування розподіляло загальну суму як на окремі селянські господарства волості (*«дими», «доми», «дворища», «служби»* тощо) так і її структурні складові (селища, села). Навіть якщо окремі господарства волощан запусівали (через перехід, втечу селян чи турецько-татарські спустошення), то і в цьому випадку на волості лежала відповідальність за виконання повинностей зі всіх (навіть пустих) селянських господарств. Це підкреслювалося у великокнязівській грамоті Олександра (1500): *«А которые у вас будут земли пустовские або люди голтяные, абы по себе раскинули, на большого большей, а на меньшого меньшей, как здавна бывало, абы ни один грош дани нашею у вас не остал»*.

Загалом механізм виконання волосних повинностей не був сталим, тому в ньому можна виділити декілька етапів. Протягом XIV – першої половини XV ст. селяни волостей самі через своїх старост збирали данину і відправляли її до великокнязівської скарбниці. З другої половини XV – на початку XVI ст. для контролю збору податків у волості стали направляти великокнязівських писарів, які також дозбиравали заборговані раніше селянами недоїмки. У цей же період місцеві урядовці (намісники, старости) прагнули добитися й собі права в'їзду в волость з метою контролю фіскальних процесів. Сільське населення волостей рішуче виступало проти таких грабіжницьких в'їздів, посилаючи депутації або скарги до короля й великого князя. Селяни ж приватних волостей скаржилися на подібні дії місцевих управителів шляхти або ієрархам церкви, у чиєму володінні перебувала волость. Так, у середині XVI ст. таким чином відстоювали свою автономність *«подданные киевские волости Тетеровское - Воробьевцы, Облетковцы, Унинцы, Коленцы, Зарудчане а Мигалки»*. Тому митрополит Київський і всієї Русі *«на чолом битие их... у объезду до них наместнику своему сохвейскому въезджати на полюде в каждый год заборонил»*.

З-поміж податків сільської людності середньовічних українських волостей значну

питому частку складала натуральна данина. На півночі Київщини, Чернігівщини, північно-східній Волині селяни її сплачували передусім медом, воском, цінними хутрами (бобри, куниці, лисиці), худобою та рибою.

Важливою складовою натурального оброку було зерно та сіно, яке джерела іменують «*дяклом*». Згідно грамоти Сигізмунда I (1529) цю данину селяни з волостей мали доставляти городничим, уряди яких в Україні документально зафіксовані в Києві, Луцьку, Володимирі, Кременці та інших містах. У подніпровських волостях українсько-білоруського пограниччя різновидом дякла була «*житщина*», а також згадувалися «*колодина*» та «*глинныя пенязи*» – обов'язок селян возити дерево й глину для будівництва й ремонту міст і замків. Ще одним видом натуральної данини була «*мезлева*»: яловиці, вівці, свині, кури, яйця тощо. Враховуючи регіональну специфіку, документи зафіксували й інші натуральні платежі українських селян: рибою, сіллю, вугіллям, рудою, рогатинами, санками, човнами тощо.

Певну частину волосної данини селяни сплачували грішми. Причому спостерігалася тенденція до зростання її частки в структурі фіскальних платежів і витіснення натуральних оброків. Зокрема, на Київщині «*грошова дань*» згадується у другій половині XV ст. у жителів Заушської волості, а селяни подніпровських волостей на початку XVI ст. сплачували її «*водле давного звичаю*». Цікаво, що й інші виплати, які йшли з селян (мита, штрафи тощо) все частіше беруться грошима. Великокнязівська грамота 1500 р. рекомендувала такі грошові еквіваленти: «*за бобра чорного – по копе грошей, а за карого бобра – по сороку грошей, а за куницю по шести грошей, где не будет шерстью*». Пропонувалась також заміна медової данини на грошову: «*за встав меду пресного – по 4 рубли грошей, а за колоду** – по 2 копе грошей*», а також за 1 яловицю – 30 грошей, за 1 курку і 10 яєць – 1 гріш.

Вагомою загальною грошовою даниною, яку сплачували великокнязівські і приватні селяни Київської і Подільської землі, була подимщина. Це не був щорічний податок. На рубежі XIV–XV ст. «*подымщину дей даивали*

за Великого князя Витовта на третий год». У першій третині XVI ст. великий князь передав право збору подимщини на користь місцевих князів та шляхти (в Подільській землі – у 1507 р., в Київській – у 1529 р.). У той же час волинські та київські волосні селяни (як великокнязівські, так і приватні) сплачували данину під назвою «*воловщина*». Щоправда, щораз частіше шляхта добивалася відміни вказаного податку для своїх підданих на тривалі періоди (до 12 років). А на початку XVI ст. помітною стає тенденція до остаточного її скасування. Привілей Сигізмунда I 1506 р. відмінив воловщину у володіннях К. І. Острозького, а в 1509 р. таке право отримали селяни всіх князів, бояр і зем'ян Волинської землі.

Окрім зазначених, у XV–XVI ст. на українських землях існував також загальнодержавний грошовий податок – сребщизна, який, очевидно, був наступником тієї данини, яку сплачувало селянство Поділля татарам сріблом («*серебрю*») у XIV ст. Згодом сребщизна була зафіксована й на інших українських землях (на Волині й Київщині). У 1457 р. Казимир IV Ягеллончик своєю грамотою звільнив приватних селян Великого князівства Литовського від сплати сребщизни, що згодом підтвердив і земський привілей 1492 р. Але час від часу збір сребщизни відновлювали за рішенням «*вальних сеймів*», хоча й не фіксували чітко розмірів вказаного платежу. Приміром у 1507 р. Віленським сеймом було вирішено встановити такі її тарифи для селян: «*с воловое сохи – по 6 грошей, а с коньское сохи – по 3 гроши, а хто землю держить под собою, а волон и клячь не маеть, а з земли поживу маеть, тот однак 3 гроши маеть дати*». Хоча вже наступний Гродненський сейм, що відбувся через місяць, удвічі збільшив розміри сребщизни і такі її норми зберігались у 20–30-х роках XVI ст. На середину XVI ст. селяни сплачували сребщизну: «*с каждое службы, волоки оселое по 30 грошей, з огородников по 3 гроша, а з дымов киевских, волынских, руских, поднепровских и полеских с каждого дыму по 15 грошей*». Загалом же, за підрахунками М. Довнар-Запольського, в період з останньої чверті XV до 60-х років XVI ст. збір сребщизни оголошували

* 1 копа = 60 литовським грошам.

** 1 колода = 2 кади (8 відер).

не менше 15 разів і збирали з перервами 26 років. Згодом серебщи́зна у деяких регіонах була замінена (введеним ще у першій чверті XVI ст.) поголовним податком. Так, на Волині селяни Луцького та Володимирського повітів востаннє сплачували серебщи́зну у 1565 р., а перший збір поголовщини відбувся у 1567 р. Нормативні акти так регулювали її норми: «с каждого человека простого вольного и невольного, и з жоны, и з детей их, с каждое души по грошу».

Локальним податком, який сплачували переважно селяни подніпровських волостей українсько-білоруського пограниччя у XV–XVI ст. була ординщина. Попередницею її можна вважати «дань у татары», яку селяни України з переходом її земель до складу Великого князівства Литовського продовжували сплачувати до великокнязівської скарбниці. Вказана татарщина була відома на Волині з 80-х років XIII ст. і зберігалась на українських землях в наступні віки, зокрема, на початку XV ст. (в 1405 р.) була зафіксована на Поділлі, в кінці цього ж століття – на Пинщині, а згодом зникає з джерел. А перші звістки про ординщину якраз і припадають на цей період – 90-ті роки XV ст., коли великі князі литовські посилали подарунки ханам Кримської та Волзької орд. Тож, очевидно, що ординщина замінила татарщину для українських селян десь наприкінці XV ст.

Паралельно із загальнодержавними повинностями селяни великокнязівських волостей змушені були відбувати данину і на користь місцевих намісників та державців. Їх приїзди до волощан відбувались, як правило, один раз на рік і мали назву полюддя. Попервах полюддя селяни платили натурою та частково грошима, хоча з кінця XV ст. спостерігається його еволюція в бік виключно грошових платежів. Полюддя, зафіксоване джерелами на Київщині і Волині у XVI ст., сягало своїм корінням епохи Київської Русі, коли князі, як писав сучасник князя Ігоря візантійський імператор Костянтин Багрянородний виходили «со всеми Русами из Киева... в полюдье». З періоду X і до XVI ст., як бачимо, на українських землях збереглась не лише назва, а й форма збору данини, обмежена, щоправда, територіями не земель-князівств, а волостей.

Поряд з іншими повинностями волосних селян існували різноманітні «роботизни» – тобто трудова участь у будівництві замків,

острогів, доріг, мостів, гатей та інших споруд. Причому до розбудови і ремонту середньовічних українських замків рівною мірою залучались як великокнязівські (королівські), так і приватновласницькі селяни. У 1545 р. сповіщалося, що «замок Вруцкий (Овруцкий. – Авт.) людми господарскими, мещанами и волощанами, и людми князьскими, панскими и боярскими роблений». А до розбудови Брацлавського замку в середині XVI ст. залучалося «з волості Луцької півтораста чоловік, а з волості Володимирської сто чоловік». В цей же період для будівництва «замків новопчатих» у Києві, Білій Церкві, Черкасах та інших містах активно залучали волощан з подніпровських волостей.

Щодо близьких замків, під захистом яких перебувало сільське населення сусідніх волостей, то останнє систематично ремонтувало й поправляло в них замкові укріплення, мало навіть свої дільниці, за належний стан яких відповідало. Так, у Кременці середини XVI ст. зазначалося, що «острог ... и ворота робить волость», у Вінниці 1552 р. – «городня от воротное вежи, волостная, повинна тую вся волость Веницкая робити» тощо.

Інший комплекс повинностей волосних селян становила сторожа замкова і польна (тобто віддалена, в полі). Зокрема, в Овруцькому замку (1545) «сторожу день у ворот замковых стерегут по человеку по тыжню и з сел и з места подданные господарские (великокнязівські. – Авт.), и некоторые и землянские». Поблизу Вінницького, Брацлавського і Черкаського замків селяни брали участь в «сторожи польной». У середині XVI ст. поблизу Вінниці на південних рубежах України виставлялось по дві такі застави. Одна за 4, а друга за 2 милі від замку, по два вершники в кожній. Коли ж необхідно було переслідувати неприємельські війська, тоді в похід мали вирушати «з волости кожний хто коли кони мае, а в погоню один другого выправляет о двух конях».

Окрім того, сільське населення волостей було зобов'язане поставляти «пидводи и стащи» великокнязівським урядовцям і послам, періодично їздити з місцевим старостою в лови, гатити греблі на річках тощо.

Необхідність оборони своїх волостей та навколишніх замків була не лише регламентованою повинністю, але й нагальною

життєвою необхідністю через спустошливі набіги ординців. Адже їхні володіння в кінці XIV ст. сягали земель, які безпосередньо прилягали до самого Києва. І хоча по владності татар було завдано значного удару ще в процесі входження українських земель до складу Великого князівства Литовського, але українське населення продовжувало сплачувати данину Орді. До середини XIV ст. золотоординці здійснили більше двох десятків великих військових походів на українські та російські землі.

У 1395 р. в ході боротьби Тамерлана з ханом Золотої Орди Тохтамишем війська першого спустошили Подніпров'я. Наступним етапом великого нищення українських волостей став 1399 р., коли після поразки армії Вітовта на р. Ворсклі орди Тимур-Кутлука та Едигея розорили Київщину, Волинь і Поділля. А через півтора десятиліття Едигей знову спустошив Київщину та спалив Київ. У 30-х роках XV ст. правитель Андар українські *«волости повоевал, а до Києва не доходил за 15 миль»*.

Після утворення у середині XV ст. Кримського ханства воно стає основним осередком організації набігів на українські землі. Хоча сам Хаджі-Гірей, будучи союзником великого князя литовського, певний час їх не здійснював, однак інші претенденти на кримський престол не полишали такого важливого джерела збагачення, як походи на Волинь, Подніпров'я, Галичину та інші землі ВКЛ та Королівства Польського, що детально підтверджується літописними даними. В 1447 і 1452 рр. татари розорили Поділля; у 1453 і 1462 рр. – Волинь; у 1473 р. *«великие пакости»* вони чинили на околицях Києва.

Початок систематичних татарських вторгнень на українські землі припадає на кінець 70-х рр. XV ст. і пов'язаний з іменем кримського хана Менглі-Гірея. Тому з цього часу збройні напади Кримського ханства, інколи разом з військами Туреччини, стають постійно діючим чинником, який суттєво впливав на чисельність та структуру селянства українських земель. У 1479 р. татари розорили Поділля; у 1482 р. – Київ, Житомир та навколишні волості; у 1484 р. вторглися на Поділля, Галичину та Волинь і *«без милости полонили аж три года, без жодного опоры»*. Як свідчать документи, правителі Литви недостатню увагу приділяли обороні

«украинных» земель і весь тягар боротьби лягав на місцеві заgonи.

Під час ворожих нападів гинула велика кількість сільського населення. Багато селян потрапляли в полон, про що свідчить значна кількість *«пустовщин»* у волостях України. Зокрема, в 1497 р. татари взяли значний полон в Олевській та Мозирській волостях Київщини. У 1498 р. велика турецько-татарська армія вторглася на Поділля і Галичину. Тоді в полон було захоплено близько 100 тисяч осіб. Інтенсивність нападів не зменшувалася і в XVI ст. В 1500 р. під час вторгнення кримчаків на Волинь в полон було забрано 5 тис. осіб; у 1505 р. на Волині та в Білорусії, а в 1506 р. на Поділлі було захоплено по 100 тис.; в 1508 р. в ході розорення Галичини, Волині та Поділля ясир становив 50 тис. чол.

Загалом же, джерела протягом останньої чверті XV–XVI ст. згадують більше десятка татарських нападів на Україну, коли ясир становив понад 50 тис. чоловік. Загальні втрати української людності коливалися від 1 млн (за даними Б. Барановського, в період з 1474 по 1694 рр.) до 2–2,5 млн (за підрахунками Я. Р. Дашкевича, протягом XV – першої половини XVII ст.).

Такий стан справ призводив до того, що заселеність Брацлавщини та Південної Київщини була значно меншою, ніж Волині й Північної Київщини. Про спустошення волостей Брацлавщини свідчив той факт, що в середині XVI ст. в Брацлавському замку не було *«ни одного сторожа, ни кликуна»*, яких раніше наймали селяни, а в 1545 р. *«ино все тые села спустели от поганства и та сторожа згинула»*, – зазначав люстратор. А про Черкаси у 1570 р. сповіщалося, що ні *«волості а ні фільварків жодних до того замку немає»*. В кінці XVI ст. значна кількість волостей була спустошена і на Волині. Під час нападу в 1593 р. татари спалили 37 сіл Полонської волості, 17 – Шулжинської, 67 – Костянтинівської, 15 – Красновольської, 7 – Любартівської, 27 – Остропільської, 42 – Жеславської. На початку XVII ст. було спустошено 19 сіл Острозької волості та інші поселення. Люстратори констатували: *«Села спалили, одно по килку хат зостало, подданных одних постинано, а других до орды забрано, толко килка хлопков без жен и без маестностей, которые уже от татар з дороги поутекали, зостало»*.

Через турецько-татарську агресію в південних регіонах України селяни в основному концентрувалися поблизу замків. Оскільки волосні громади навколо Вінницького, Брацлавського, Черкаського і Канівського замків фактично були зруйновані, вони, поряд з Київським замком, будувалися й ремонтувалися жителями подніпровських та волинських волостей. У свою чергу наявність замку була однією з умов заселення південних регіонів України. На це неодноразово вказувалося в документальних матеріалах: *«Тогда как замок оный Звенигородский может безпечно быти зроблений, так и села могут осесети»*. Незважаючи на зовнішню небезпеку, селянство все є оселялося навколо південних замків, що пояснювалося більш сприятливими соціально-економічними, фіскальними та природно-географічними умовами. Так, напередодні татарського спустошення 1551 р. при Брацлавському замку налічувалося *«людей при замку в остроге землян, мещан и волощан было домов всих семьсот и тридцать»*. Після розорення і зруйнування замку там *«о двести особу зостало»*. З них *«которые поутекали»*, а решта, як відзначав люстратор (1552), *и «теперь ждут замку на том же местцы, хотячи садитися зася на отчизнах своих для великих пожитков тамошних»*.

Зазначені обставини обумовлювали те, що в південно-східних регіонах України селянські волості мали військове значення. Подібну волосну організацію на чолі з отаманами згодом відтворювали й козаки на порубіжних степових просторах. Значні земельні простори і нижчі норми феодалної ренти породжували тут суспільно-територіальні структури, аналогічні тим, які вже жили себе в інших регіонах України, хоча й у дещо зміненому стосовно місцевих умов вигляді.

Дворище

Початкові відомості про українські дворища сільської людності з'являються в документальних матеріалах середини XIV ст. (дворища Заневе й Микитине в Галицькій землі (1349), дворище *«Чирцович»* (1357) та інші. На кінець XIV ст. під 1390 р. згадувалися дворища *«Фалелеевич»* і *«Фацевич дворище и Бугданьчича оу Новосельцях»*, а

під 1391 р. – дворища *«Золотатове»* і *«Девяткович»* тощо.

У джерелах дворища представлені переважно як родинні колективи, які господарювали на освоєних ними землях. В міру розростання дворищ та ускладнення їхньої структури споріднені малі родини дедалі більше відособлювалися, здобуваючи можливість вільно розпоряджатися своєю часткою спільно виробленого продукту. Документально це було засвідчено зміною форми, коли вказувалося, що члени дворища *«на одном хлебе сядят»*, або, коли сповіщалося, що дворищани *«особного хлеба уживают»*. З часом спостерігалася не лише т. зв. споживча окремість малих родин, а й їхня певна виробнича відособленість. Подальша еволюція таких великих нерозділених родин могла відбуватися у різних напрямках. По-перше, шляхом розпаду дворища і виділення кількох малих родин, що в XIV–XV ст. траплялося не досить часто. Іншим, більш вірогідним, був шлях подальшого ускладнення дворища і перетворення його колективу в патронімію. Під останньою в науковій літературі розуміється група споріднених сімей (великих і малих), які зберігали і підтримували господарську, суспільну й ідеологічну єдність. Елементами єдності в патронімії були переважно: в господарстві – колективне землеволодіння і землекористування, колективна власність на деякі інші види майна, частково колективне виробництво, господарська взаємодопомога; у суспільному відношенні – певне значення даного колективу як суспільного осередку, який входив до складу сусідської (волосної) громади, згодом громади окремого села, мав своє самоуправління, свої збори, свого виборного голову, особливу солідарність; в ідеологічному плані – спільний культ, особливе кладовище, спільна патронімічна назва тощо. Вказана характеристика стосувалась і дворищ сільської людності України в XV ст. У 1400 р. пан Х. Шидловський продав панові Ключу село Шидлів на Львівщині з дворищем Жаворонковича. У купчій грамоті відзначалося, що дворище володіло орною землею та угіддями. У підтверджувальній грамоті галицького старости М. Бучацького згадувалися дворища *«с полем и землею, и с луками, и с водами, и с реками, и с луги, и с гаи, и с лесы, и с дубровами»*. Хоча джерельна база, яку ми маємо, досить

обмежена, все ж з наведених даних можна зробити висновок, що в XIV–XV ст. дворища являли собою складні соціально-економічні комплекси. Однак дворища не були вічними і незмінними утвореннями. Кожне з них послідовно еволюціонувало через певні етапи виникнення і розвитку з наступним відбрунькуванням окремих селянських господарств, які, в свою чергу, могли ставати основою створення нових дворищ. Інші ж через певні внутрішні та зовнішні фактори розпадалися. Зокрема, запустілі дворища згадувались у великокнязівській грамоті, виданій у 1427 р. пану Є. Нешевичу на землеволодіння в Поділлі. Для їх заселення Нешевич зазивав туди селян з інших волостей. Тому, досліджуючи документи цього періоду, ми неодноразово натрапляли на такі випадки, коли дворище мало одну назву, а оселені в ньому селяни – іншу.

У наступний період – в другій половині XV і в XVI ст. кількість даних про дворища зростає. У привілеї Казимира IV (1452) згадувалось *«тое имене в Луцком повете на имя Рыканю и з Лавровскими дворищи... Мелницкое волости»*, а також – *«Тесеневич дворище... а Добротворич дворища, а Голтяевич дворища»* (1454), *«Юрково дворище»* (1456). В той же період зростає роздача великокнязівською та королівською владою не лише окремих дворищ, а й цілих сіл, які склалися з кількох селянських дворищних господарств, панам і шляхті. У 1495 р. великий князь Олександр наділив дяка М. Калусовського трьома дворищами в селі Вербичному Володимирського повіту разом з людьми, землями, угіддями і повинностями. В даному випадку дворища постають як складові громади села Вербичне. Через рік Олександр пожалував князеві Петру Михайловичу Головні на Волині *«двух дворищ у Володимирском повете, в Туличеве на имя Андрейковых Тириковича»*, а в 1498 р. *«дал слуге своєму землянину волынскому Олизару Петрашковичу Тресце... две дворищи в Луцком повете»*. У XV ст. *«отчизные дворища»* згадувались також в Овруцькому повіті на Київщині. Дворища існували переважно на Волині (фрагментарно Поділлі, Наддніпрянщині, Галичині) не лише в XIV, а й протягом усього XV ст. як складні соціально-економічні утворення, що були складовими територіальних (частіше, волосних) громад. Тому волосна громада в даний пе-

ріод постає як конгломерат окремих багатодвірних сіл з автономними сільськими громадами і відособлених селищ-дворищ. Так, в одній з галицьких грамот (1386) згадувалось дворище Предремахи (Львівський повіт), яке було *«на милю от села Зарудец»*. А в 1451 р. Свидригайло дав князеві Михайлу Чарторийському помістя в Луцькому повіті, що складалося з трьох сіл (Алитів, Дерев'яне, Деків) і двох окремих дворищ – Плекачівського і Суховись на р.Стублі.

В подальшому у XVI ст. дедалі помітнішою ставала тенденція до перетворення окремих селянських дворищ у багатодвірні села. Наприклад, одне з чотирьох дворищ помістя Головні (1507) – Янковичі – згодом згадувалось в документах як окреме однойменне село Луцького повіту.

У процесі інтенсивного освоєння і колонізації земель України з розвитком продуктивних сил родинні зв'язки, що існували в дворищах між малими сім'ями, відступали на задній план, дедалі більшої ваги набувало відстоювання своїх економічних інтересів. Це врешті-решт вело до перетворення селянських дворищ в територіальну асоціацію окремих економічних осередків – господарств малих сімей, відносини між якими базувалися переважно на принципах сусідства, а не родинності (хоча останні формально ще зберігали своє значення). Все це разом із значним зменшенням волосної альменди, що не давало можливості новим господарствам відселитися на віддалені місця, вело до концентрації дворищ у згуртовані села. Особливо інтенсивно вказаний процес відбувався в XVI ст. Тому бачимо, що на Волині (1578) село Навоз складалося з дворищ Пархомович, Лук'янович, Шостакович, Луччич, Волович, Попович, Осавчич, Зосимович, Кушнеревич, Сподаринович, Гулевич, Шитьгич, Бодевич і Журавлевич. А в село Кречевич входили *«дворище Дроневиц... Голопузович... Борщевич... Нестанович... Ниhoнович... Микулич... Глушкович...»*. Таким чином, спільність дворищ створювала село, і назва дворища найчастіше була опосередкованою ланкою між власною назвою людей і села в цілому. З переростанням дворища або кількох дворищ у вищу суспільну форму співжиття людей – село – назва дворища часто переносилася на нього. Отже, можна виділити два джерела формування багатодвірних сіл. Перше передбачало групування

й концентрацію різнорідних груп дворич у село, а друге – розростання одного великого дворича, його розбухання як внаслідок природного приросту, так і шляхом залучення до його складу сторонніх членів. Так, село Плешиці (Полісся) формувалося з одного дворича, в якому налічувалося 29 малих сімей. У подібних випадках назва дворича ставала назвою села. Як показують дослідження О. А. Купчинського, зв'язки між назвами сіл та колективів родичів дворич простежувалися на багатьох топонімах України. Цікаво, що в певних випадках категорії «двориче» і «село» ототожнювалися. Найчастіше це траплялося на етапі переходу однієї форми в іншу. Тому в документах ми інколи зустрічали випадки, коли одне і те ж поселення називалось і дворичем, і селищем. Так було в грамоті Вітовта (1427), де «двориче Ярополково» одночасно іменувалось «селищем».

У випадку, коли село утворювалося шляхом об'єднання кількох дворич, воно отримувало назву найдавнішого дворича. Інколи документальні матеріали згадують також села і дворича з подвійною назвою: «двориче Омелянович-Кохнович» (1561–1566); села «Милковичи-Янковичи», «Милковичи-Пашковичи» (1567). Подібні назви, як уже зазначали дослідники, могли відображати давнє синхронне поселення кількох родів або заміну одного роду іншими, а також у випадку почергового заселення території різними селянськими родинами.

В межах новостворених сіл ще тривалий час зберігалися назви окремих дворич – складових села (хоча утворене село вже носило загальну назву одного з дворич). У 1503 р. вказане явище спостерігалось, наприклад, у селі Хмельовому Володимирського повіту Волині, а в 1532 р. в Турійській волості цього ж повіту в селі Мокрець. Дворича були складовою багатьох сіл в Луцькому повіті. Серед описів Луцького замку 1552 р. вони згадувалися в селах Колчин, Підгайці, Радомиське, Холинців, Солтисове тощо. Рідше в досліджуваний період дворича згадувалися на Київщині. Зокрема, зустрічаються відомості про «двориче Михалковское» в грамоті великого князя Олександра овруцькому наміснику від 1503 р. В 1544 р. в грамоті Сигизмунда I згадувалося «двориче Колесниковске» поблизу Овруча, а в 1570 р. в грамоті Сигизмунда II Августа

– «дворича», що належали Пустино-Микільському монастирю.

Розміри та устрій дворич були різноманітними. У відомостях про село Радомиське Луцького повіту (1552) зазначалося, що в складі одного з його дворич був лише один дим, тобто мала селянська сім'я, в чотирьох – по 2 дими, в трьох – по 3, в чотирьох – по 4, і в одному 5 димів. Таким чином, в 13 дворичах села проживало 39 малих сімей. В інших селах цього ж повіту теж фіксувалися багатосімейні дворича.

В середньому на одне волинське двориче припадало 3,5 малих селянських сімей. Значну кількість багатосімейних дворич дослідники фіксували на українсько-білоруському пограниччі. Кількість сімей, що входили до складу селянського дворича, могла бути значною. Сім родинних сімей, які проживали у 12 димах, являли собою «двориче Митечич». Сімейний лад подібних великих дворич визначався наявністю в них кількох поколінь родичів (причому не лише близьких, а й далеких). В документах згадуються такі члени дворича, як «дети», «родичи», «дядьковичи» тощо. А в 1542 р. описувалося «дворичо... в селе Крайновичах з людми на имя Олексу Толоконцевича и з его детьми, братаничами и дядковичы Занца а Мазка, и з их братом Степаном и их детьми и з их родычи».

Водночас існувало чимало селянських дворич, до складу яких входила невелика кількість родичів одного-двох поколінь. Такими були дворича Превалчич (1555), Хомичичі (1555) та інші. В них, зазвичай, господарювали лише близькі родичі (батько й сини, брати, дядьки й племінники тощо). Поміж членів дворич були також сторонні селяни – «спольники», «приймаки», «потужники», «поплечники» тощо. Ці категорії людності використовувалися в дворичах для виконання тимчасових робіт. У складі великих селянських дворич налічувалося по 2–3 потужники, інколи навіть більше. Вони, як правило, працювали ціле літо, а на осінь з ними розраховувались і відпускали. Траплялося й таке, що потужники залишалися і ставали повноправними членами дворича. Сплетіння родинних та сусідських відносин в українських дворичах надавало їм типових форм територіальної громади середньовіччя.

Господарство селянського дворища за своїм характером було натуральним. Воно забезпечувало себе всім необхідним: знаряддями праці, продуктами харчування, одягом, взуттям, предметами домашнього вжитку. В дворищі роботи велися спільно під керівництвом його голови. У випадку смерті останнього жителі дворища обирали собі найбільш досвідченого й авторитетного керівника. Однак найвища влада у дворищах належала сімейній раді, на яку збиралися всі дорослі жителі.

Садиба окремого великого українського дворища на Волині й Київщині займала територію близько 1 га. На ній розташовувалися житлові приміщення й господарські будівлі. Садиба часто огорожувалася високим парканом. Дворища, як правило, знаходилися на берегах річок та озер. У 1544 р., наприклад, в Луцькому повіті Волині згадувались *«три дворища обапол речки, одно дворище от Издолбици, а на имя Пятигорщину, а два дворища против того ж на другую сторону речки от Ровно на имя Костюшковщину»*.

Розміри орних земель та кількість угідь у складі дворищ були різними. Так про одне з дворищ села Підгайці Луцького повіту в 1528 р. повідомлялося: *«В том поли на котром село седить, нив чотыри, которых каждую за 3 дни плугом зорати может, а за гостинцем, который с Крупои до Луцка идет, нив 3, которых каждую за два дни плугом зорати может, а за гостинцем, который идет с Крупои к Теремному, там ему поля нив 4 великих в которых есть нив по 10 день (орати. — Авт.) и больше, а сеножатъ ему против Дубовицы на десять косаров, а другая подле Михалины гати, на шестнадцать косаров»*. Як бачимо, в структурі земель дворища налічувалося кілька ланів оранки та *«островів»* сіножатей.

В селянських дворищах існував чіткий розподіл праці. Одні його члени працювали в полі, інші розчищали ділянки від лісу, треті випасали худобу й заготовляли сіно на зиму, четверті працювали в домашньому господарстві. Жителі дворища в основному разом, колективно розпоряджались результатами своєї праці. В документах відзначалося, що дворищани *«сидят на одном хлебе»*. Однак у процесі розростання дворищ і відособлення окремих димів відбувався

певний розподіл майна та результатів праці. Це засвідчують документальні матеріали XVI ст., в яких уже наголошувалося на тому, що жителі одного дворища *«особного хлеба еживають»*.

В ході збільшення числа жителів дворища його члени могли розширювати свої орні землі та угіддя за рахунок освоєння вільних цілинних земель, які в документах називалися *«входы»*, *«следы»*, *«борти»*.

Українські дворища за родом селянських повинностей в досліджуваний період можна поділити на *«служебные»*, *«тяглые»*, *«податные»*, *«конюшенные»*, *«бобровничьи»* тощо. Зокрема, у матеріалах опису сіл Луцького замку (1545) згадувалося село Козлиничі, що налічувало *«дворищ служебных пять»*, в яких проживали *«слуги замковые исправляющие службу конную»*. В тому ж селі *«шестое дворище конюшенное»*, тобто повинністю його членів був догляд за кіньми королівської стайні, і там же *«податных дворищ десять»*, жителі яких виконували службу *«з возом, сокирою і косою»*. Отже, до складу однієї сільської громади входили різні категорії дворищ, тому завдання громадської адміністрації полягало в розмежуванні різноманітних повинностей, з одного боку, і захисті тих же дворищ від нових понаднормових податків, з іншого.

Сталою була тенденція значного зростання розміру повинностей, які покладалися на дворища у XVI ст., не лише у приватних селах, а й у великокнязівських. На попередні податки з часом нашаровувалися нові, тому в документальних матеріалах середини XVI ст. дворища постають з цілим комплексом повинностей. Так, у селі Гнідове Луцького повіту (1545) селяни 11 дворищ зобов'язані були *«с подводами ходитъ за 12 миль куда прикажет ключник, свозят рожь, сено с поля да варят пиво на замок из солодов замковых 12 раз з год, в дворе Гнидовском оплетают огороды и конюшни»*. Таке ж переплетіння повинностей спостерігалось в Кольчині того ж повіту та інших селах Волині.

У досліджуваний період відбуваються зміни у житті дворищ, обумовлені не лише внутрішніми процесами, а й зовнішніми факторами. Одним з найбільш впливових можна вважати процес феодалізації поземельної власності, який призводив не лише до вилучення дворищ з комплексу селянської

територіальної громади, а й до руйнування їх внутрішнього соціально-економічного укладу, до розпаду дворищного землеволодіння. Процес роздачі дворищ, їх земель та угідь з різною інтенсивністю відбувався протягом усього досліджуваного періоду. При переході дворища із складу великокнязівських (королівських) володінь до шляхти та духівництва відбувалася зміна не лише його податкових зобов'язань, а й земельних структур. Частина орних земель та угідь селянського дворища переходила до сюзерена, який ставив там свій двір і заводив власне господарство. Більш стійко зберігався попередній устрій тих дворищ, які не вилучалися із складу села або волості, а разом з ними переходили до магнатів та шляхти.

Упродовж XV ст. процеси роздачі дворищ відбувалися досить інтенсивно. Зокрема згадувалося, що у 1427 р. *«великий князь Витовт дал есмо Еську Нешевичу дворище Ярополково»* на Поділлі. Проте в даному випадку дворище давалося не в довічне володіння, а лише заставлялося за певну суму грошей: *«пятьдесять гривень подольскими полугрошки»*. Подібна застава дворищ зустрічалась і на Волині. Зокрема, у Володимирському повіті (1496) Олександр дав у заставу два дворища *«в Туличеве на имя Андрейковых Тыриковича... в 20 копах грошей»*. Особливо зростала кількість жалуваних грамот на дворища в Україні в XVI ст. Значна кількість дворищ в цей час надавалася монастирям та духовенству. В 1563 р. згадувалося *«дворище церковное владычества Луцкого названое Медковское... на церковь Луцкую соборную святого Ивана Богослова наданое»*.

Результатом переходу селянських дворищ під юрисдикцію магнатів та шляхти було не лише вилучення їх із структур волостей та громад сіл, а й розпад. У документальних матеріалах XVI ст. вже зустрічаються такі терміни, як *«полдворища»* і *«жеребей»*. Останній вказував на те, що розподіл дворища між сім'ями проводився з допомогою жеребків.

Контролював поділ дворища голова родини, узгоджуючи свої дії з представниками малих селянських сімей. У випадку виникнення конфліктів сторони зверталися за допомогою до сільської громади, копного суду або ж урядових осіб. Інколи супереч-

ки, що виникали між родичами через дворищні землі, розв'язував сам великий князь (наприклад, у дворищі Давидківському Володимирського повіту в 1496 р.). Про виділені із складу дворищ малі сім'ї є відомості в люстрації Ратненського староства 1565 р. Зокрема, про село Родостав сповіщалося, що до складу громади крім 17 старих, входило ще 106 нових селянських дворів, які щойно виділилися з дворищ на *«своє господарство»* та свій хліб.

Виокремлену із складу дворища землю (як правило, це була орна земля) самі селяни в Україні XV–XVI ст. називали *«жеребем»*. Особливо часто жеребки згадувалися в даний період у селах Луцького повіту. Як частина, виділена з дворища, в документах згадувалося також *«півдворище»*. Воно було зафіксоване в XVI ст. не лише на Волині, а й у Галичині. Причому співвідношення дворищ і півдворищних господарств в рамках сільської громади було 2 до 1, що свідчило про розпад, приблизно кожного п'ятого дворища. Є відомості, що в 30-ті рр. XVI ст. в Луцькому повіті *«Иванец Каленикович на четверти дворища сидить»*.

Навіть після розподілу окремі сім'ї могли проживати на попередніх місцях, однак з часом на території садиби старого дворища залишалась одна селянська сім'я, а інші засновували нові двори. Це було одним з джерел утворення сіл з великих дворищ, які розпадалися, особливо якщо знаходилися на значній відстані від села. Якщо ж дворище було складовою села, тоді виділені з його складу дими утворювали окремі кутки або вулиці – частини великого села. Тому в багатьох селах України жителі кутків мали однакові прізвища від імені родоначальника-засновника першого дворища, з якого згодом вийшли малі сім'ї.

Подальша еволюція дворищ відбувалася по-різному. В одному випадку члени дворища, вдало господарюючи, нагромаджували значні матеріальні цінності і, зміцнившись економічно, переходили із селянського стану в службовий боярський. В інших випадках з тих чи інших причин відбувалося повне запустіння і зникнення дворищ. У 1427 р. *«дворище Ярополково пустое»* згадувалось на Поділлі. Особливо зростає кількість запустілих дворищ з другої половини XV ст.

Запустіння дворищ у досліджуваний період було не лише результатом бездітності селян, збройних нападів ординців чи епідемій. Документи фіксують випадки, коли окремі магнати й шляхта насильно розганяли жителів дворища, захопивши їхні землі. В 1552 р. в селі Радомишль (Луцький повіт) згадувалося дворище «на имя Нероновское», що складалося із семи димів. Однак з часом «староста с тых семи дымов взял лепших два... а пять разогнал».

Загалом дворища досліджуваного періоду постають в основному як складові волостей, згодом громад окремих сіл. Вони були переважно родинними селянськими колективами, які спільно господарювали на освоєних ними землях і відзначалися цілісністю поселення. Проте в складі дворищ було чимало й неродинних членів, що на-

давало їм типових суспільно-економічних форм територіальної громади. Враховуючи й те, що дворище було складним сільськогосподарським комплексом (орні землі, угіддя, ремесла), можна говорити про нього як про мікрокопію більш складного територіального об'єднання – сільської громади. Тотожними з дворищами в даний період також були й інші форми суспільного співжиття сільської людності. Зокрема, «служби», «посябрини» (Полісся), «землі», «потуги» (Подніпров'я), «газдівства» (Карпатський регіон).

У ході еволюції дворищ України одні з них (економічно міцніші) виходили з підпорядкування волосним старостам і поповнювали стан бояр-слуг, інші запусівали і зникали, а переважна маса ставала основою формування багатодвірних українських сіл.

РОЗДІЛ 4. НАРОДНА ПРАВОСВІДОМІСТЬ

В загальному контексті розвитку історичних досліджень, присвячених проблемам української середньовічної ментальності, важливе місце належить висвітленню правової свідомості найчисельнішої верстви українського середньовічного суспільства – селянства. Виконанню цього важливого наукового завдання особливо сприяє значний документальний матеріал, який відклався в ході діяльності т. зв. «копних» судів – вершини правничої творчості українського народу, аналогів яким, крім земель Велико-го Князівства Литовського, практично не збереглося в джерелах з історії європейського середньовіччя.

Теоретичну основу громадського народного судочинства складало усне звичаєве право, часто фіксоване документами як «копне», для якого був характерний дуже високий ступінь систематизації й узгодження основних його положень і відпрацьовані століттями механізми вирішення різноманітних конкретних ситуацій повсякденного життя.

Незважаючи на значний документальний матеріал з декларованої проблематики, відзначимо, що науковці не лише не аналізували його в контексті еволюції середньовічної ментальності, але недостатньо дослідженим залишається і фактологічний аспект діяльності громадських (копних) судів. Одним із останніх дослідників, хто системно вивчав зазначену проблематику, був І. Черкаський, а його монографія побачила світ ще в кінці 20-х років ХХ століття. Проте вже тоді в передмові до неї академік М. Василенко за-

значав, що І. Черкаський вивчав копні суди *«виключно в статичному стані, їх еволюції, історії він не торкався»*.

Переходячи до розгляду фактичного матеріалу щодо устрою копних судів, відзначимо, що вони загалом не були постійно діючою установою, а збиралися за потребою в кожному конкретному випадку. Причому у свідомості середньовічних українців подібні судові збори асоціювалися, як правило, із вічем на традиційному місці. Для вирішення звичайного кола нескладних питань селяни збиралися під відкритим небом на загально-відомих місцях. Так жителі с. Полчани Луцького повіту в 1564 р. сповіщали, що вони на віча-копи збираються на *«обчом местце»*. Аналогічні місця згадували селяни в Красному та Голузі того ж повіту. А в 1572 р. громада вказувала на таке *«обчее местцо... у церкви святого Миколы»* в с. Бутетичах Володимирського повіту Волині.

Традиційні місця копних судів могли існувати й поза поселеннями. В зазначений період у Луцькому повіті згадувалися копи поблизу с. Яблунька, на які *«громада старцове на местцу певном под Яблункою зошлися»*, та селянський суд *«над речкою Грушвицею на урочиску обчом»* села Лище.

На сусідніх білоруських землях ВКЛ джерела теж зафіксували синхронне з українськими землями побутування традиційних вічових місць. Зокрема, документи згадували *«коповища стародавныя»* та *«капища старые»* в селах Мінського, *«месца звы-*

клье» в селах Слонімського та Берестейського повітів.

Для вирішення складних судових справ, які зачіпали інтереси декількох сусідніх сіл або міста й навколишніх приміських громад, селяни збиралися на границях громадських земель. Це, як свідчать джерела, теж були загальновідомі всій околиці місця, де традиційно збиралися великі віча-копи. У 1583 р. в Луцькому повіті збиралися на копний суд «люди добрые, суседи околичные з... сел... Любча, Рудки, Козина, Ставу, Соловина, Дуца, Навоза, Соколя, Смердина», які сповіщали: «што ж мы визнаваем от всее копы, иж дей с тех сел... здавна о шкоды вшелякие з рожищанами (жителіями с. Рожище. – Авт.) на границу... схоживались». Подібні місця великих віч не можна було переносити, що у селянській правосвідомості асоціювалося з непорушністю земельних границь (з одного боку) та з усвідомленням того, що на такій порубіжній копі кожен її учасник зобов'язаний обстоювати інтереси свого села або сім'ї, які залишалися «за спиною».

Відомі випадки, коли на великі спільні віча-копи селяни сходились не лише на границях сільських громад та сусідніх волостей, але й порубіжних повітів та земель ВКЛ. Цікаво відзначити, що й жителі тих українських земель, які опинилися з XIV ст. по різні боки кордону між Королівством Польським та ВКЛ теж міцно утримували в пам'яті відомості про місця спільних зібрань і, незважаючи на приналежність до різних держав, активно брали участь в спільних копних судах на границі. У 1546 р. поблизу сіл Глинне і Золочівка згадувалося урочище Лози, на якому «завсегда со всех сел пограничных, яко з Великого Князства так и с Коруны Польское на tych границах право с обеих сторон даютъ». В цей же період поблизу села Козлівське з польського боку кордону селяни відзначали існування «руды Грузское и повелили иж тут в тое долины права даютъ с обеих сторон, яко з Князства так и Теревольского повету (Королівства Польського. – Авт.), тут завжди на право ся зьеждчаем». Як бачимо, селяни порубіжжя активно вирішували правові питання на традиційних місцях, незважаючи на кордон. Тут же зустрічаємо відомості не лише про загальні правовідносини сусідів, а й про копне судочинство. Селяни в 1546 р. сповіщали ревізорам: «дорога, которая идетъ от села Великого Князства Опарыпсов до села Корунного пана воеводича Подольского пана Яна Олексого до Бродов, и менили, в тое дороги врочицо Беседы и повелили, иж дей се тут сходятъ завжды на копу село

Опарыпеское и з селом Бродским и на права всякие».

Важливо відзначити, що селяни збирали віча-копи на порубіжжі Королівства Польського і ВКЛ з давніх-давен й, можливо, ще до тих часів, коли українські землі перетнув кордон між вказаними середньовічними державами. А українські селяни обстоювали своє право вільно сходитися на копні суди на кордоні, як правило, покликаючись на давню традицію: «от давних часов и от предков о злодейство и о всякие кривды, яко з сел людских, так и з сел Великого Князства повету Киевского, права себе даютъ».

Не слід вважати, що українські селяни, збираючи віча на кордоні Польщі і ВКЛ, злісно порушували законодавство чи не виконували якісь положення феодального права вказаних держав. Очевидно, що всі зазначені правові дії були звичайним явищем не лише для народної правосвідомості, але й для шляхти у XIV–XVI ст. У джерелах даного періоду зафіксовано, що в урегулюванні правовідносин на польсько-великокнязівському кордоні активну участь брали магнати й шляхта: «тут права даемъ межю собою, яко з Великого Князства князи и панове, так с Коруны, людей ставяютъ ку справедливости всякое речи» (1546).

Аналогічною була ситуація і на сусідніх білоруських землях, по яких проходив кордон між Польщею й ВКЛ. Зокрема в 1586 р. селяни згадували в Берестейському повіті урочище Побийконя, «где се на копы люди с Короны и Литвы сходити звыкли».

Таким чином, згідно з народною правосвідомістю (щонайменше з XIV ст.) правомірними вважалися ті віча-копи, які відбувалися на традиційних загальновідомих місцях. У поселеннях такими вважалися майдан в центрі села або поблизу громадської церкви, копище, галявина на краю села тощо. Поза поселеннями традиційними місцями копних судів були, як правило, границі земель (села, волості, повіту), берег річки чи ставка, урочища, давні могили, лісові галявини, перехрестя доріг тощо. І лише проведені на таких загальновідомих місцях віча-копи вважалися правомірними. В інших випадках, коли копа збиралася не на традиційному місці, люди відмовлялися виходити на зібрання або ж не визнавали її рішення, заявляючи при цьому: «тут перед тым то стародавних веков ни коли копа не бывала» (XVI ст.).

Крім традиційних віч-коп на загальновідомих місцях селяни також вирізняли і т. зв. спеціальні копні зібрання, які при потребі збиралися на місці злочину. Метою таких

«гарячих коп» було освідчення перед сусідами наслідків та слідів злочину й початок розслідування. Причому вихід сусідів на місце злочину у правосвідомості середньовічних селян рівнозначний обов'язку. Це неодноразово підкреслювалося на копних судах досліджуваного періоду. В 1583 р. жителі сусідніх сіл Луцького повіту на копі про підпалення будівель в с. Кобча говорили, що вони «здавна... где колвек шкода, там схоживалися». І дійсно, цей загальний принцип часто підтверджується документальним матеріалом. У 1557 р., коли у володіннях села Літогощі Луцького повіту було «подрано бчолы у в острови», то «водле давного обычаю тут то (в острові. – Авт.) копу збирано», тобто на місці злочину. А учасники копного розслідування із сіл Надчичі та Свищів Луцького повіту 1572 р. «выежали на кгрунт свищовский, на тое место на поле за дубником, где забито человека озерянского». В даному випадку правовий принцип, коли сусіди зобов'язані були виходити на місце злочину, застосовувався і щодо цілих сіл – окремих територіальних громад як т. зв. колективних «юридичних осіб». Тобто жителі сусідніх сіл теж зобов'язані були виходити на місце злочину й допомагати шукати злочинця. А кожна громада відповідала за правопорядок та злочини, скоєні на її території, тобто виступала колективним суб'єктом правовідносин.

Вказані принципи були широко вживаними й у правовому житті міст та навколишніх сільських околиць. На Волині в 1596 р. «в месте Дубенском на улицы Швецкой, мещане нашли тело человека забитого незнаемого, которого не ведати если где индеи хтось забивши подвез, або ли хто тут в месте забил». По даній справі урядник Дубна збирав копу не тільки з міщан, але й з жителів навколишніх сіл, які зобов'язані були прийти й довести свою непричетність до злочину.

У певних випадках розпочата на місці злочину копа могла переноситись на інше місце, коли, наприклад, її учасники відправлялись навздогін за злочинцем. Якщо сліди злочину приводили на територію села, містечка чи міста, то на границі їхніх земель копа продовжувалася. У 1583 р. в Луцькому повіті «копа, взявши след от пожарища отвела его из села Кобча до земли рожищское. Остановившись там на следу, вся копа послала в сельцо Свинюхи и звала жителей, чтобы шли на след, но они выйти не хотели... копа переночевав на следу, во вторник утром снова требовала, чтобы жители... вышли на свою рожищскую землю». Але не дочекавшись нікого, учасники копн «приго-

ворили все села Рожищские за их невыход к уплате всех убытков». Даний вирок підтвердив возний і вписав його до Луцьких гродських книг, встановивши термін відшкодування збитків.

На нетрадиційних місцях віча-копи відбувались і в тих випадках, коли розглядалися питання про спірні межі оранки, пасовищ, сінокосів. Тоді селяни сходились, як правило, на спірній ниві.

Загалом же такі «гарячі» (термінові, невідкладні), інколи рухливі копи, які збиралися на місці чи слідах злочину або спірних границях земель, часто асоціювалися у народній правосвідомості не з повноправним вічем-копою, а лише з допоміжною слідчою копою. Результати її згодом лягали в основу рішення великої копн, зібраної на традиційному місці.

Крім традиційного місця зібрання, іншим важливим чинником правомірності копн вважався обов'язковий вихід на збори всіх жителів села чи містечка (принаймні представників кожного дворогосподарства). Часто для розгляду складних справ на копі зобов'язані були ставати і жителі навколишніх сіл. Коло обов'язкових учасників копних зборів поступово могло змінюватися. Хоча в кожен конкретний період усі жителі копної околиці чітко знали, хто зобов'язаний на перший же заклик сусідів прийти на копу.

Судові околиці на українських землях XIV–XVI ст. формувалися поступово і мали два рівні. Перший становила околиця, яка включала жителів однієї територіальної громади (села, містечка, групи присілків). Другий рівень складали околиці, сформовані з декількох територіальних громад, землі яких мали спільні границі (це були невеликі волостки або частини більших волостей).

Згідно із середньовічною правосвідомістю всі жителі копної околиці, які оповіщалися про збори копн, зобов'язані були прийти на традиційне місце (чи місце злочину у випадку «гарячої» копн) й брати активну участь у вирішенні справи. У протилежному разі вся вина могла бути покладена на відсутніх. Дане положення звичаєвого права словесно виражалося, як правило, формулою «невыход всигды платитъ шкоду».

Зазначена правова норма стійко утримувалася не лише у звичаєвих правовідносинах, але й була кодифікована державним законодавством. Зокрема, у Вислицькому Статуті 1347 р. польського короля Казимира III Великого (1333–1370), який був чинний на західноукраїнських землях, записано: «О злодею, имае быть погоня за ним от сусед.

Нагот кметь (селянин. – Авт.) жаловал на своих суседов, иж ему в ночи конь украден... просил абы с ним во след пошли за злодеем, и они не хотели, а у том ему конь изгынул. Мы скажем: суседом, на ком та вина, коня заплатитъ».

Аналогічне положення в 1435 р. «оуложил» галицький староста Михайло Бучацький, кодифікувавши місцевий звичай, коли околиця зобов'язана була йти з потерпілим за «злодеем гарячим пытом».

На терені ВКЛРЖ* в XV ст. положення звичаєвого права про копні околиці найбільш детально вписані в Судебнику 1468 р. великого князя Казимира IV Ягеллончика (1440–1492). Це була фактично перша спроба кодифікації норм кримінального права у ВКЛ, тому тут чітко зафіксована така риса середньовічного права, як необхідність публічного розгляду всіх кримінальних справ та підкреслена особлива роль у судочинстві XIV–XV ст. судових околиць. Рішення жителів околичних сіл часто ставало вирішальним при виборі міри покарання. Так ст. 17 Судебника 1468 р. передбачала, якщо злочинець «перво будеть украл, и околица будеть перво злодейства на него не ведала, а будеть никому не плачивал, ино ему платити татбу... и вину», тобто лише платив штраф. А згідно ст. 18 «коли тать (злочинець. – Авт.)... будеть первой того крадывал а любо мучиван, а и сведомо то будеть околицы... ино его обесити (повісити. – Авт.)». Таким чином державним законодавством ВКЛ узаконювалася важлива риса селянської правосвідомості, коли міру покарання визначала околиця, а суворість кари залежала не лише від кваліфікації злочину, але й від законослухняності співгромадян – «доброї» чи «злої» слави в околиці.

Судебником 1468 р. кодифікувався не лише обов'язок сусідів «околичных» виходити на заклик потерпілого, але й звичай, який зобов'язував скривдженого сусіда одразу сповістити про будь-які виявлені протиправні дії (сліди злочину, знайдення крадених речей, чужої худоби тощо). Зокрема ст. 23 передбачала: «А коли бы кто коня, а либо клячю знашол блудящую или иные которые речи изнайдесть, ино оповедати околицы». Одним із правил дотримання правопорядку в околиці, згідно з народною правосвідомістю, була повна відповідальність господаря за поведінку його гостей. І Судебник 1468 р. вже чітко формулює положення: той житель околиці, який приймає у себе підозрілих людей:

«который будет лежњи держати у своем дому тайно, а суседом околицы не оповедаетъ», повинен відповідати за злочини, скоєні в околиці в той час.

Статути ВКЛ (1529, 1566, 1588) ширше, ніж Судебник 1468 р. зафіксували у відповідних артикулах положення звичаєвого права про околицю. Статут 1529 р. фактично звільняв від відповідальності тих жителів околиці, які хоча й були запідозрені у злочині, але раніше «не были в жадном подозрении и в поволаньи от околичных суседов» (р. XIII, арт. 25). Були кодифіковані Статутом і ті народні вимоги, які висувалися до жителів околиці, що могли виступати свідками в громадських судах. Останні повинні були бути «християны, которые бы на каждый год в попов на их споведи бывали, а ни у злой славе между околицы», також «люди добрые неподозреенные которые будут суседи близкие и сумежники» (р. VIII, арт. 4, 7). Передбачалось також, що той житель околиці, який убив злочинця, захищаючи своє майно, «назавтриеж воземши сторону околичных суседов мает то им обесити (оповісти. – Авт.) и послати тую ж сторону пана чий есть человек» (р. XIII, арт. 20).

Статут 1566 р. також підкреслював велику роль судової околиці, як у боротьбі зі злочинністю, так і в освідченні обставин того чи іншого злочину. У випадку вбивства або знайдення тіла вбитого передбачалось «скоро по оном квалте того ж часу и того забитого мает оповедати и сказати околичным суседом своим» (р. XI, арт. 2). Відзначалась і широко вживана в звичаєвому праві норма, згідно якої потерпілий, який «поднял след шкоды своее», повинен був «собравши людей добрых околичных суседов водле давного обычаю» гнатися за злочинцем (р. XIV, арт. 6).

Статут 1588 р. передбачав звернення за допомогою до жителів околиці у випадку земельних спорів: «яко се то придавати звикло от околичных суседов границами и межами прилеглых ку тому кгрунту о который право идетъ» (р. IX, арт. 3). Якщо ж потерпілий у погоні ловив злочинця, то «поймавши, мает наблизшим по дорозе той людем околичным... то оповедати» (р. XIV, арт. 6). Особливо важливо, що Статут 1588 р. зафіксував розміри околиць: «естли бы уквивжоный злодейством хотел шкоды своее доходити копою, тогда вси в той околицы в околь на милью со всих чотырех сторон мают... на копу сходитися» (р. XIV, арт. 9).

* Велике князівство Литовське, Руське і Жемайтійське.

У справах про вбивство невідомої людини розміри встановленої судової околиці збільшувалися. У подібних випадках, за Статутом 1588 р., «*копа маєт быти чинена в околь по две мили*» (р. XI, арт. 26).

Зазначені статутові постанови щодо околиць по суті зафіксували давні положення народного звичаєвого права. Оскільки в XIV–XVI ст. вони активно використовувалися в громадських судах. Так, в 1596 р. у Луцькому повіті, в справі про вбивство у с. Вишків невідомої людини, на копу збирали «*всех обывателей повету Луцкого сугрань с Вышковом мешкающих*». А то були жителі сіл Жидичин, Теремне, Воротнів.

Таким чином, згідно з народною правосвідомістю населення українських земель ВКЛ, повноправними вважалися лише ті віча-копи, які збирали всіх жителів околиці, що мали спільні границі з поселенням, де стався злочин і були на відстані однієї милі від нього. Перевірена й закріплена практикою громадського судочинства вказана правова норма була згодом юридично оформлена Судебником 1468 р. та Статутами ВКЛ (1529, 1566, 1588). Хоча в ході колонізації цілинних земель, створення нових поселень та їх ущільнення створювалися все нові судові околиці й модифікувалися старі. Вдосконалювалися і правові норми. Так, неможливість швидко розкрити вбивства незнайомих людей виробила звичай збільшувати традиційні розміри судової околиці вдвічі. І вже в третій Статут 1588 р. входить норма про двомильну околицю для злочинів зазначеної кваліфікації. Тобто на копи подібного типу обов'язково повинні були з'являтися не лише жителі «*суміжних*» поселень, але й «*заграничних*» (тобто тих, які не мали спільних границь з селом, в якому скоєно злочин).

Важливо відзначити, що з-поміж сусідніх поселень волості центром судової околиці в кожному конкретному випадку ставало те село, в якому скоювався злочин. І лише тоді по відношенню до нього визначалися сугранні поселення, які обов'язково приходили туди на копу. Таким чином, кожне село могло стати центром околиці, в такому випадку сусідні з ним села в радіусі однієї милі ставали «*околичними*». З часом жителі кожного села вже чітко знали, з якими навколишніми громадами і куди вони повинні сходитися на віче. Тобто кожна громада була членом стількох судових околиць, скільки сусідніх сіл межувало з її землями.

Участь саме околичних сусідів у копі, як вважали селяни, надавала особливої ваги її рішенням. Тому дану обставину вони завжди прагнули відзначити. У 1553 р., добиваючись виконання вироку копного суду, київський городничий Іван Григорович Служчич підкреслював, що це «*копа люди обалпныи суграничники присудили*». Це ж відзначали всі сусіди околичні з сіл Суськ, Холонів і Острог Луцького повіту, які «*з товаришми, з суседами своими посторонними сел околичных*» зібралися на віче 1571 р. «*правом своим копным*». В даному випадку судову околицю становило три сусідніх села. Хоча на тій же Волині зустрічалися й більші околиці. Так, в 1571 р. збиралися селяни «*на копу до Подрежья, то есть з сел Асонович, Угла, Подлес, Селца, Ситович, Грушовна... толко подданные кнегини Ивановое четвертенское... Литогощские, которые также, яко и мы на копу сходитися повинни на копне не были*». Як бачимо, селяни не лише чітко фіксували всіх присутніх на копі, але й визначали відсутніх, що за певних обставин могло покласти на них відшкодування всіх збитків потерпілому (тобто вступав у дію згадуваний звичай – «*невыход платить шкоду*»).

Як свідчать документальні матеріали, кількість сіл, які входили до українських судових околиць, коливалася в середньому від 3 до 7. Хоча інколи вказані параметри могли суттєво змінюватися, тому траплялися судові околиці з досить значною кількістю «*сходатаев*». Так в 1583 р. у Луцькому повіті потерпілий із с. Оржище «*собрал людей добрых, соседей околичных, смежных сходатаев Рожищских, из всех сел, ниже поименованных: из Любча, из Рудки, из Козина, из Стаева, из Соловина, из Дуца, из Навоза, из Соколя, из Смердина; сверх того людей сторонних: из Суска, из Володковщизны, из Носачевич, из Лукова*» – всього 13 сіл околиці.

Характерно, що одне й те ж село могло входити до різних судових околиць. У 1567 р. на копі в Луцькому повіті були присутні жителі сіл Змуч, Бруховичі, Велицьк і Порськ, а згодом на іншій копі в цьому регіоні вже були присутні селяни зі Змуча, Порська, Волі Жмуцької, Мельниці, Углів та Підліс. Як бачимо, села Змуч і Порськ у першому випадку брали участь в громадському суді однієї околиці, а іншому – другої. На копу до с. Підріжжя в 1571 р. приходили вже жителі Арсонович, Углів, Підліс, Сельця, Ситович і Грушівна, тобто селяни двох сіл (Угли і Підліси), брали участь і в попередній копній околиці.

* 1 миля = 7 верстам.

На сусідніх білоруських землях кількість сіл, які становили копну околицю, коливалась в середньому від 5 (Мінський, Пінський повіти) до 9 (Берестейський повіт). Хоча, як виняток, згадувалась і околиця з 18 сіл.

Важливо відзначити, що, згідно з народною правосвідомістю, участь у громадських копних судах зобов'язані були брати всі жителі околиці незалежно від їх правового статусу. Як свідчать джерела досліджуваного періоду, і приватні піддані, і великокнязівські (замкові) селяни однаково активно регулювали відносини з допомогою копного права. Причому документальні матеріали чітко фіксували юрисдикцію підданих, які брали участь у копних судах. Так опис копи в Луцькому повіті (1575) згадує *«судей права копного и людей обчих»*, які були *«люди панов разных... подданный отца Феодосия владыки Володимирского з Балашова Иов Кирилович, а подданный пана Мхайла Дрозденского Гриц Лстопадович з Дрозден, а подданный пана Василя Гулевича войскового Володимирского з Любитова Федец Волхович, а подданный князя Курпского Ярославского з села Колодежна Василь Ярошевич, а подданный князя Головне Острожецкого Уховицкий Тимко Макарович»*. Як бачимо, на копі чинили суд піддані не лише князів і шляхти, але й служителів церкви. У 1567 р. в тому ж повіті копу збирали лише *«подданные его королевское милости Брюховецкие»*. А на копному суді в 1583 р. (Луцький повіт) *«опыт чинили»* у великокнязівських *«подданных до замку Луцкого належачих»*.

Жителі сіл, розташованих поблизу міст, часто брали участь в спільних з городянами вічах-копах. Причому у правосвідомості селян міщани виступали як рівноправні учасники правовідносин, які зобов'язані були ставати на копі й виконувати всі традиційні для копного права судові дії.

В свою чергу й городяни вимагали від селян участі в міських копних судах для ефективного й швидкого розслідування злочинів. Згаданий звичай був кодифікований третім Статутом ВКЛ 1588 р., в якому передбачалося, що на *«копе повинни ставати... з местечек и з сел околичных по три челоуеки старших, яко войтов, ловников и иных мужов добрых веры годных»* (р. XI, арт. 26). Прикладом таких спільних коп є копний суд в містечку Любче у 1568 р. (Луцький повіт), на якому були *«войты и тиуны усих чотырох частей Любецких»*, а також війт села Богушів. На цій копі селянин Лаврик з Богушова

був засуджений на смерть за переховування крадених речей. В даному випадку важливо відзначити, що копа, яка відбулася в містечку, вважала себе правомочною виносити навіть смертні вироки жителям навколишньої околиці.

При необхідності селяни вважали правомірним запрошувати на копу жителів навіть віддалених міст. Як було на копі у Володимирському повіті (1590), коли в с. Суходоли були присутні *«месчане володимерские... за уживанем и прозбою... усей громады мужов подданных Суходольских»*. Аналогічними були й зворотні випадки, коли селяни *«люди до копы належные»* виступають в міських судах, зокрема, у Володимирі (1593).

Характерно, що в спільних селянсько-міщанських копах брали участь не лише жителі багатьох великокнязівських та приватних міст, але й міст, які користувалися магдебурзьким правом. Так в справі про крадіжку вола у жителя м. Дубно (1575) *«будучи поблизу в суседстве водле стародавнего, а звыклого обычаю и повинности»*, зійшлися *«на право копное все мужи з Любитова, Дубна и Колождена»*. Дубно в даний період було невеликим містом з магдебурзьким правом, але, незважаючи на це, його жителі продовжували користуватись і *«копним правом»*, яке було властиве для правового життя навколишніх громад. Спільно з селянами, крім названих вже Дубна й Володимира, використовували копне право й інші українські міста з магдебурзькими привілеями: Житомир, Луцьк, Овруч, Остер, Висоцьк та інші.

В містах України, які перебували у складі ВКЛ, крім спільних із селянами, відбувалися й самостійні збори міщан, які по формі були близькі до копних судів. За спостереженнями П. М. Саса, збори володимирських міщан на Волині першої половини XVI ст., які проходили під назвою *«громада»*, мали ряд спільних рис з копами сільських судових околиць. Це, незважаючи на певні відмінності (соціальний та кількісний склад учасників, компетенцію тощо), дає підстави твердити про спільні риси правової свідомості (щодо форми та процедури судочинства) селян і міщан України в досліджуваній період.

Загалом процесуальне право досліджуваного періоду мало звинувачувальний характер. Тобто судовий процес, згідно з народною правосвідомістю, розпочинався лише після того, коли потерпілий сповіщав околиці про злочин і розпочинав розслідування, зібравши сусідів на копу. Як це було в Луцькому повіті

(1575), коли *«подданные мосорские, за кривою и за викуреном бчол своих во властном кгрунте мосорском зобрали копу»*. Ініціатором суду в с. Мосир, як бачимо, були ті співгромадяни, в яких з бортей викрали мед.

На розширені копи скликали до себе жителів сусідніх поселень, як правило, селяни з потерпілого від злочину села. У 1569 р. житель с. Вижва Володимирського повіту Семак *«ездил звати на копу подданных его милости князя Вишневецкого видютских, иж дей подданным вижовским побили свиней и вепров»*. Тобто суд копи потерпілі зібрали в поселенні, у якому було скоєно злочин. Часто ініціатором копи на території села чи міста могли бути сторонні особи, які зазнали збитків у даних поселеннях. Так у 1569 р. в Луцькому повіті посполиті *«збивши купу людей Любецких шли есмо следом»*. Сліди злочину привели до сіл Бабине й Хрестень, тоді любецькі селяни *«ходили есмо до людей бабинских, абы они на след вышли»*. У тому ж повіті в 1575 р. поблизу с. Омельне був пограбований *«мещанин луцкий Якуб орменин»*. Після чого *«писар войтовский места Луцкого, лентвойт, бурмистр и рядец... посылали до панов Гурков до Омеленое мещанина луцкого Семена, просячи их, абы водле звыклого и правного обычаю копу зобрати казали, кгда ж ся тот разбой на властном кгрунте их стал»*. Вказані документи зафіксували досить давній правовий звичай. Адже згідно з середньовічною правосвідомістю територіальні громади міста чи села несли повну відповідальність за правопорядок і злочини, скоєні на їхній території, та зобов'язані були їх розслідувати (навіть якщо потерпілий не був членом громади).

Зазначена правова норма була властива ще правосвідомості членів громади-верві періоду Київської Русі і увійшла до Руської Правди. Згідно ст. 20. Короткої редакції Руської Правди (або Короткої Правди (далі – КП)) верв платила віру, якщо на її території було вбито огнищанина, а громада не розшукувала або приховувала вбивцю. І лише знайдений вбивця відповідав за злочин самостійно, а громада-верв звільнялася від відповідальності. Стаття з Поширеної Правди (далі – ПП) в основному повторювала ст. 20 КП про колективну відповідальність верви, якщо вона не знайде конкретного вбивцю *«княжего мужа»*, вбитого на її території. А статті 69 і 70 ПП передбачали відповідальність територіальної громади за викрадення бобрів з її території, оскільки боброві угіддя перебували виключно у феодалній власності.

На період XIV–XVI ст. відбулася певна трансформація зазначених правових норм. В даний час, як свідчать документи, перед повітовою адміністрацією часто відповідала вже не громада, а шляхтич, який володів селом. Тому, в міру переходу селянських земель в руки феодалної знаті, все частіше за правопорядок і злочини в селі перед сторонніми особами відповідала не громада, а феодалний власник громадської землі. Він же часто виступав і ініціатором копних судів. У 1572 р. в Луцькому повіті *«пан Андрей»*, поблизу села якого знайшли вбиту людину, говорив: *«то мусит быти, який злий человек учинил, хотячи потвор звести (дискредитувати, ославити. – Авт.) на имене наше»*, тому, заявляв шляхтич, *«я хочу копу збирати»*.

Загалом народні копи, зібрані магнатами, шляхтою або ж представником великокнязівської влади на місцях, жителями околиці вважалися цілком правомірними, хоча й були нововведенням у порівнянні з попередніми часами, коли копу збирав лише потерпілий. Це пояснювалося передусім зростанням ролі доменіального судочинства у приватних селах магнатів і шляхти, етапними моментами якого були земський привілей 1447 р., Судебник 1468 р. та перший Статут ВКЛ 1529 р. Важливу роль відігравали також намагання великокнязівської адміністрації в статуту епоху максимально контролювати місцеве громадське судочинство, добиватися його уніфікації й перетворення в допоміжну ланку повітових судів (городських, підкоморських, земських). То ж у другий і третій Статути 1566 і 1588 рр. вже входять положення, за якими ініціаторами громадського суду могла бути повітова адміністрація. Замковий уряд через возного скликав копу у випадках вбивства невідомої людини та коли розпочате в повітовому (городському, земському, підкоморському) суді розслідування вимагало т. зв. слідчого експерименту на місці. Одним із способів скликання копи Статути (1566, 1588) визначали усне оголошення на багатолюдних місцях *«взываючи через возного оголошеньем на торгах при костелах и везде о том давали знать»* (1566 р. – р. XI, арт. 31; 1588 р. – р. XI, арт. 26). Вказані статутіві артикули значною мірою переукуються зі ст. 32 і 34 ПП про *«заклик»* та *«заповідь на торгу»* Київської Русі.

В правовій практиці України XVI ст. зазначені положення Статутів були досить поширеним явищем, тому й не дивно, що луцький

староста, скликаючи у 1596 р. копу в справі про вбивство поблизу села Вишків *«заховуючись водлуг права посполитого... листом своим врядовым всех обывателей повету Луцкого сугрань с Вышковом мешкающих, обослал, абы на тое местце, где забитый есть найден на копу... собралися»*.

Аналізуючи теоретичний аспект еволюції правосвідомості, відзначимо, що перехід ініціативи в початку судового процесу від потерпілого до сторонніх (в нашому випадку, урядових осіб), свідчив про заміну звинувачувального процесуального права слідчим (інквізиційним). На цьому також наголошували попередні дослідники. Це було ознакою нового, вищого етапу як процесу загалом, так і правосвідомості зокрема.

Важливим елементом визнання копи правомірною було оповіщення жителів околиці про час початку суду. На *«гарячу копу»* для переслідування злочинця потерпілий, як правило, скликав кого міг, нашвидкуруч. Проте для проведення великої копи на традиційному місці необхідним вважалося оповіщення представників кожного дворища околиці. Способи повідомлення про початок суду досить різноманітні. Найчастіше це було усне оповіщення всіх жителів села та керівників сусідніх сільських громад, які зобов'язані були ставати на копі. Як от у 1569 р. потерпілий селянин с. Вижва Володимирського повіту *«есми ездил звати на копу челяд, подданных видютских»*. І. Черкаський виявив у документах більше десяти типів усних звернень потерпілого до околиці про початок копи, серед яких згадувалися *«ознаймити»*, *«взивати»*, *«заказувати»*, *«обіслати»* та інші.

Крім конкретних запрошень на копу, перед її початком також робились публічні оголошення на багатолюдних місцях, що позбавляло будь-кого права посилатись на незнання про копний суд.

Інколи усні повідомлення жителів околиці доповнювалися й письмовими підтвердженнями, які видавалися, як правило, урядами гродськими (найчастіше коли вони були ініціаторами копи). Так, в 1596 р., збираючи копу в с. Вишків, возний Луцького повіту сповіщав, що *«ж в тых всех селах был и лист врядовый, на копу зываючи, оказовал, то есть на Яровицы вряднику его милости пана воеводы Брацлавского пану Поплавскому самому, а на дворцы вряднику его милости пана Киевского, в месте Луцком пану Богуну Васковичу – бурмистру луцкому, а в Липлянах*

дворнице пана Дахновичевой, которые все з листу и с повести моее зрозумевши, на копу, для опыту, стороны того забитого выслать обецали».

Таким чином, важливим в ритуалі оповіщення про копний суд був не лише сам факт повідомлення, але й обіцянка оповіщеного (часто при свідках) прийти в зазначений час на копу, що в правосвідомості асоціювалося із взяттям певної відповідальності.

Для термінового скликання копи часто використовували церковні дзвони. Як сповіщали селяни, щоб пришвидчити розгляд судової справи й зібрати околицю, потерпілий прохав *«в церкви у дзвони ударить»*.

Оригінальний спосіб скликання громадського суду відзначали дослідники у карпатському регіоні. З цією метою гуцули передавали один одному (від двору до двору) булаву, яка постійно була у солтиса. Кожен, до кого її приносили, зобов'язаний був віднести її до сусіда і сповістити про віче-копу.

У зазначений час жителі околиці збирались під відкритим небом на традиційному місці, стаючи *«колом копним»*. Жителі кожного села ставали групами, щоб разом відстоювати свої інтереси. Спочатку сільські старости проводили *«межи собою обмову водлуг обычаю и права копного, питаючи межи собою старец старца, чы вси со всех сел старцы и с подданными панов своих на копу вышли»*. Кожен старець виходив *«посеред усеи копы»* й сповіщав про кількість присутніх і причини відсутності деяких односельчан.

Враховуючи ту обставину, що, згідно з народною правосвідомістю, на копу повинні були приходити всі *«мужи»* (тобто голови дворищ) околиці, потерпілий інколи навіть вимагав список всіх жителів села і по ньому перевіряв присутніх. Як це було на копі в с. Підгайці Луцького повіту 1583 р., де Якуб Климашевський *«кдыся до громады збрали, для вшеякое ведомости, естли бы вси были подданные того села, о спис их просили»*. А потім за списком встановили кого з 33-х жителів села не було на копі. Подібні ж вимоги про необхідність виходу всіх селян на копу спостерігаємо і на волинсько-пінському порубіжжі, де *«люди вси што колвек есть в селе Плотници на тую копу выходили и облик з себе дали»*.

Кількість зібраних на копу селян могла становити від декількох десятків до декількох сотень чоловік, в залежності від розмірів судової околиці та суті справи. Так, у 1568 р.

жителі двох сіл Луцького повіту на копі «з иншими дей многими людми Ярославичскими и Подлесецкими.., которых дей было о двести человек злодея своего на груши обесили». Зазначена кількість учасників копи свідчила про те, що в ній брали участь не лише голови дворищ, а практично все населення села чи сіл, в тому числі жінки і діти.

І дійсно, згідно з документальними матеріалами досліджуваного періоду, в правосвідомості селян абсолютна правомочність та справедливість копного рішення значною мірою залежала від найповнішої участі в копі всіх жителів околиці.

Важливо відзначити, що народна правосвідомість не передбачала якихось обмежень щодо участі жінок в копних судах. У 1563 році на копі в Любчі Луцького повіту згадувалася «подданная ее милости пани Остиковое на имя Хана», якій «водлуг копного знайдена припал рок присягти о шкоды свои на человека князя Богушова Гринца Винника». Жінки приносили присягу та допомагали розслідувати злочини нарівні з чоловіками, навіть брали на себе ініціативу у певних правових діях. На копі в 1568 р. з приводу покражі речей в тому ж Любчі «жонка Ганна Кгамратовая, которая служила тот же час уряднику Яну и жоне его Ганне, пришедши сама добровольно, по своей воли признала и поведила, иж для тых шкод, от злодейства учиненных, о што ся копа вже сходить третий раз, Ян урядник наш поехал прочь и жона его хочет ночью утечи за ним, але пойдите до коморы, где она сховане свое имеет, найдете у нее у коморе тые речи, што покражены у подданных». Як бачимо, служниця урядника допомогла розкрити злочин, добровільно заявивши на свого пана. Вказані відомості копа згодом використала як основний доказ для обвинувачення урядника та його дружини, заявивши: «ты Яне из жоною своею, а ни сам на копе не бывал». Цим було підкреслено, що кожний, незалежно від статі й віку, хто знає щось про злочин, зобов'язаний повідомити це копі.

Вікових обмежень щодо участі в копних судах теж не спостерігалось. Навпаки селяни часто підкреслювали, що на копі були «вси от мала до велика». Причому відомості, наведені навіть дітьми, мали вагу аргументу і використовувалися «копними мужами» в судочинстві. Важливо також відзначити й той факт, що діти, буваючи на копах, не лише переймали зовнішній ритуальний порядок громадського судочинства, але й до тонко-

щів знайомилися з нюансами копного права, що забезпечувало його живучість і розвиток в середні віки.

Що ж стосується покарання, то все ж, думається, воно щодо неповнолітніх застосовувалося копними судами вибірково. Оскільки право на українських землях у XV–XVI ст. вже вирізняло малолітніх, які, навіть скоївши протиправний вчинок, не вважалися суб'єктами злочину. Судебник 1468 р. малолітніми вважав дітей до 7 років, а Статути ВКЛ 1566 і 1588 рр. – відповідно до 14 і 16 років. Хоча за повторні злочини малолітні карались як дорослі.

Вихід і стання на копі когось із дворища асоціювався у народній правосвідомості із відповідальністю даного представника за всіх членів свого двору. У 1568 р. на копі в Луцькому повіті Волині, коли виникла необхідність заслухати свідчення селянина Васка, його батько «Грицько, стоячи на копе поведил, иж я за сына своего хочу в отказе быти, и што зостану з разсудку вашого винен, терпеть хочу». Тобто заступник зобов'язувався нести всю відповідальність за свого родича. Хоча інколи співгромадяни відмовлялися заступатися за своїх близьких, мотивуючи це так: «он уже не есть в опеце нашей, свой дом имеет». Заступництво існувало і в правовідносинах між селами, коли декілька представників могли заступати на копі цілу громаду. Дана правова норма увійшла і в Статути ВКЛ (1566, 1588). Останній передбачав, якщо потерпілому «видится шкода села... тогда три мужи с онога села которых он обереть мають присягнути, як в том селе шкодника его не ведають и сами шкодниками не суть». А у випадку вбивства на території села невідомої людини за кожне з околичних сіл заступалися «по три человека старших, яко войтов, лавников и инших мужов добрых веры годных» (1566 р. – р. XI, арт. 31; 1588 р. – р. XI, арт. 26; р. XIV, арт. 2).

У випадках, коли ніхто не заступав на громадському суді дворище або село, їм «давалась вина», тобто спрацьовував правовий принцип «невыход платит шкоду». Як відзначили учасники копи в Луцькому повіті, які скаржилися на селян з Козина, інкримінуючи їм, що «козинцов вся копа чекала, почавши з поранку аж до вечора», але ті «ни сами через себе, а ни через посланцов своих на копу не пришли». Зазначений правовий принцип у селянській свідомості вже мав узагальнюючий характер. Тобто селяни його використовували не лише в якихось конкретних випадках, а як давню норму, підкреслюючи: «естли

бы который з нас на копу не пошол, тогды копа нас у тую шкоду уложитъ о што будет на копе жаловано» (1568).

Звільнити від відповідальності в подібних випадках могло лише визнання причини відсутності на копі поважною. Такими, згідно з народною правосвідомістю, вважалися: незнання про зібрання копи, відсутність у селі на час копи, хвороба, заборона поміщика. У 1568 році селяни Луцького повіту ставили у вину Яну Нетецькому, що він, *«ведаючи о которую шкоду... копа была»*, все ж не прийшов на зібрання. В іншому випадку жителі села Видюки в 1569 р. виправдовували свій невихід тим, що панський урядник *«подданным дей на след идти не казал»*. А селяни з Овадного Володимирського повіту пояснювали так: *«Мы рады были бы на копу идти, да паны наши приказали, чтобы мы ни на какую копу не ходили, поэтому боясь своих панов, не поидем»*. В такому випадку селяни переносили копу на інший час і добивалися через уряди гродські, щоб магнати і шляхта – власники сіл – були зобов'язані поставити своїх селян на копі.

Крім жителів судової околиці, людей суграничних, які в обов'язковому порядку були зобов'язані брати участь в копних судах, на копах джерела часто фіксували людей *«сторонних»*. Так на копі в с. Богуринське Луцького повіту в 1569 р., крім всіх жителів села, бачимо *«к тому и сторонних людей, то есть з Новоставец... подданного Осипа Семеновича, а подданного князя Ярославица с Томила Микитича»*. Дана традиція звичаєвого права увійшла у всі три Статути ВКЛ (1529, 1566, 1588). Щоправда передбачалося залучення сторонніх людей лише на копах *«об испашах»* (потраві посівів) та при гонінні сліду (1529 р. – р. XII, арт. 2; р. XIII, арт. 2; 1566 р. – р. XIII, арт. 2; 1588 р. – р. XIII, арт. 2; р. XIV, арт. 9). Хоча практично їх присутність була значно ширшою. Головна мета, згідно з селянською правосвідомістю, полягала в залученні додаткових, незацікавлених у справі свідків, які б запам'ятали все, що діється на копі, і при потребі засвідчили копне рішення (оскільки систематичних записів копних вироків до середини XVI ст. не велось). За збереження в пам'яті такої інформації вони отримували спеціальну плату – *«памятное»*. У 1591 р. на копі в Луцькому повіті сторонні *«люди добрые»* згадували: *«может дей тому зо дванадцать лет»* збиралась громада і визнала винними жителів с. Брехова *«на што и памятное есмо взя-*

ли», – підкреслювали вони. Тобто через 12 років сторонні люди чітко переповіли рішення давнього копного суду.

У XVI ст. дещо змінюється роль сторонніх людей. Оскільки в даний період вже деякі рішення копних судів почали записуватися у гродські і земські книги, то сторонні люди зобов'язані були з'явитися в уряд гродський, викласти суть справи й рішення копи для оформлення необхідних записів. Так, на копі в с. Красне Луцького повіту (1598) потерпіла *«Палагея Сачковая, давши памятное, просила абы тое добровольное сознание людей добрых, сторонних до книг гродских Луцких было записано»*. Письмові рішення копних судів інколи іменувалися джерелами *«лист копный»*, *«цедулы»* тощо.

Загалом інститут сторонніх людей був відомий і давньоруським судам. Згідно ст. 77 ПП жителям околиці теж належало *«след знати с чужими людьми»*. Причому процедура переслідування по слідах повинна була здійснюватись з участю людей, які не належали до даної судової околиці, а були лише сторонніми свідками. Інститут *«чужих людей»* у Київській Русі був важливий і для запам'ятовування прийнятих на вічах-копах рішень, оскільки про їхній запис твердити не доводиться. Хоча у ПП і згадується *«писец»* (ст. 74), який їздив з князівськими посланцями по сільських околицях для збору *«віри»* та *«продажи»* і за це отримував 10 кун.

Значення письмових судових рішень та необхідність у певних випадках замінити їх пам'яттю сторонніх людей усвідомлювалася і в XII ст. В одному з договорів смоленського князя Мстислава від 1229 року говорилося: *«что делается во времени, то и исчезает во времени, но если приказано будет добрым людям или утверждено грамотою, то будет всем ведомо и тем кто после нас в живых останется»*. Тому в досліджуваній період селяни, які у більшості своїй були неграмотні, спеціально й обирали на судових зборах *«добрых людей»* для засвідчення усіх судових дій. А з часом, щоб запобігти упередженості, стали запрошувати сторонніх людей, які не брали участь в суді.

Серед учасників копних судів, крім *«мужів»* – голів дворогосподарств – та сторонніх людей, також були присутні офіційні представники місцевої адміністрації. Вони, як правило, виступали на копах в ролі свідків, а запрошував їх на суд зацікавлений у офіційному засвідченні вироку копи селянин.

На початку XVI ст. великокнязівська влада наказувала своїм намісникам сприяти діяльності копних судів і якщо селяни вимагали офіційних свідків, то посилати їх. В одному із своїх послань марківському державці Сигізмунд I писав: *«если который муж на копу децкого озметь, тогда наместник твой мает на копу ездити и децких давати, кому будет потреба»*. У великокнязівській уставній грамоті очільникам волостей від 1529 р. так регулювались виплати урядовим особам, яких залучали на громадські суди: *«когда подданный наш возьметь державцу на споршизну якую, на суд о земле, або о сеножать, тогда подданный наш, который винен зостанет мает заплатити яловицу, або полкопы грошей: а врядник державцин выедеть, тогда десять грошей, а коли понаместничок або тивун выедет тогда пять грошей»*. Крім вказаних урядових осіб, серед представників місцевої адміністрації ВКЛ, які виїжджали на копи до прийняття другого Статуту 1566 р., були *«вижи»*. Постійно діючої посади вижа при уряді гродському не існувало, так називали тих посланців, яким адміністрація або ж шляхта доручали слідкувати за ходом копи.

Перший Статут 1529 р. розмежовував *«вижа врядового»* та *«вижа от пана чий человек»*. Термін виж, ймовірно, походить від дієслова *«видеть»*, тобто дивитись, спостерігати. В Уставах, наданих Литві та областям Жмудській і Волинській на другому Віленському сеймі у 1551 р., згадується про обрання певної кількості осіб для виконання функцій вижа: *«на Волынню в поветах обрати и постановити вижов только, колько потреба будет, людей добрых веры годных... и мают тыи вижи при том вижованьи мевати при себе завжди сторону людей добрых, водле давного обычаю»*.

Після закінчення копного суду виж і сторонні люди з'являлись в уряд гродський і переказували суть справи, а також рішення, яке прийняла копа. На копному суді в Луцькому повіті (1563) селянка Хана *«памятное вижу врядовому и людем сторонним дала»*. А також просила, щоб її *«светченья»* були записані. Після цього староста луцький *«вижово сознание в книги замковые записати казал»*.

Вижами на копах були представники різних верств суспільства. У 1558 р. учасником копного суду представників *«многих сел»* Луцького повіту підстароста луцький *«уряду*

замку гродського придал вижом служебника Яцка». А на копу в 1563 р. підстароста луцький посилав *«вижом боярина красносельского Ждана Овиловича»*. На українсько-білоруському пограниччі від адміністрації Пінського повіту вижом на копу в село Марочне (1561) їздив *«землянин Богдан Васильевич Болгарский»*. А в Слонімському повіті на копі в 1562 р. вижом виступав сільський лавник. *«Устава на волоки»* (1557), положення якої поширювались частково на Волині, вже передбачала: *«если подданный один другому между переореть и сказеть, ино вряднику на копу не ездити и проезду не брати, але войт между направит и возметь на том кто ее сказал на вряд 12 грошей, а себе за працу 4 гроши»*. *«Устава»* також передбачала *«становление»* в селах по 2–3 і більше лавників, *«которых повинность шкод между подданных в испасех и в иных речех огледати, а за працу лавнику огледного от шкоды грош»*.

Після проведення судово-адміністративної реформи (1564–1566) на українських землях у складі ВКЛ офіційними представниками в громадських судах стають возні. Прийнята у 1555 р. додаткова стаття до Статуту 1529 р. децю систематизувала роль возних при виїзді на копу і впорядкувала виплати офіційним особам: *«в какой колве справе судебной буде возный с права послан, або то кого будет взят, на каждую милю мает дан быти ему 1 грош, от огледанья ран... от хлопских, чии колве раны по грошу, от присяги каждое где будет возный догледати, маеть ему быти дано два гроши. Писарю... от записанья до книг по грошу»*. Крім вказаних, возний виконував і інші функції, які були узаконені Статутами (1566, 1588). Зокрема, возний та *«мужи добрые»* встановлювали суму збитків від злочину, який розглядався на копі: *«с тым возные и люди сторонние, копа мает оную шкodu осумовати»*, а потім *«через возного и сторону которые при том были объявити вряду»*. Статуту також наказували всі *«шкоды»*, які сталися на території околиці, *«возному оповедати и оказати»*, а за збитки від *«испаши... сторона и возный окопуют»*. Згідно зі Статутом 1588 р. офіційні судові записи також підтверджував возний, прикладаючи свою печатку.

Документальні матеріали свідчать про широкую участь возних у діяльності громадських судів на українських та порубіжних білоруських землях в досліджуваний період. Возні не

тільки офіційно засвідчували всі судові дії учасників копних зборів, але й виконували певні доручення копи. Запрошували возних на суд зацікавлені сторони.

У цілому возні були службовими особами не тільки на копах, але й при гродських і земських судах в кожному повіті. Вони часто виконували в різних судах тотожні функції: огляд місця злочину, ран, тіла вбитого, викликали до суду необхідних осіб, слідкували за порядком в суді та за виконанням вироків суду, підтверджували різні ділові папери своїм підписом та печаткою. Вказані фактори призводили до того, що окремі судові дії в урядових та копних судах уніфікувалися, все більше витісняючи давні звичаї громадського судочинства.

Що стосується компетенції громадських судів, то в народній правосвідомості домінувало уявлення про копу як всевладний судовий орган у вирішенні практично всіх аспектів селянських правовідносин. Жителі сіл в присутності околичних сусідів (сторонніх людей) та офіційних свідків вирішували на копах різноманітні питання, які стосувалися майже всіх сторін селянського життя. В досліджуваний період на копних судах селяни насамперед розслідували різні злочини: крадіжки коней, худоби та іншої живності, бджіл та меду, різних речей, грошей. Копні суди розбирали справи про свідому купівлю крадених речей або їх переховування, розбійні напади та грабежі, знищення селянської власності або її порчу. До компетенції коп відносились і питання про тілесні пошкодження та вбивства селян, а також справи про чаклунство. Крім так званих кримінальних справ, копи також регулювали й інші сторони громадського життя. Зокрема, вирішували сімейні конфлікти, майнові спори, а також справи про розмежування орних земель та угідь.

Підсумовуючи, відзначимо, що основу народних правових уявлень на українських землях у складі ВКЛ складало звичаєве, точніше копне право, для якого загалом був характерний досить високий ступінь систематизації основних положень та відпрацьовані віками механізми вирішення різноманітних конкретних ситуацій повсякденного селянського життя. Згідно з селянською правосвідомістю структурно копне судочинство являло собою декілька пов'язаних між собою блоків судових дій. Передусім це підготовка до суду копи (збір попередньої інформації, «закличь» і «заповідь на торгу», оповіщення околиці

про збори копи тощо). Другим етапом суду був вихід селян на копу, вибори суддів та заслуховування сторін. Третій передбачав широкий спектр слідчих дій («личкування», «поволання» «гоніння сліду» тощо) та проведення другої і третьої копи.

Громадському судочинству декларованого періоду була властива значна ритуалізація багатьох правових дій. Досить колоритно, з дотриманням певних обрядів проходилися як загальні (початок та закінчення віч-коп), так і спеціальні судові дії («закличь», «поволання», «гоніння сліду» тощо). Це в свою чергу набувало в свідомості учасників віч-коп і певних словесних формул. Як от: «Невыход всигды платить шкоду», «Хто без пригоды (достатніх підстав. – Авт.) кого сожжет, тот сам огню годен» тощо. Багато положень копного права набували в народній правосвідомості форм прислів'їв та приказок: «Чия шкода – того й гріх», «Винного двома батогами не б'ють», «Хто став у ряду – держи й біду», «Копа переможе й попа» та інші.

Характерно, що в народній правосвідомості XIV–XVI ст., крім відзначених суто правових уявлень, відображались і більш загальні риси середньовічної ментальності. Зокрема визнання правомірними тільки тих віч-коп, які відбувалися на традиційних місцях, пов'язувалося не лише з бажанням дотримуватись традицій і звичаїв предків, але й з вірою в надзвичайну утаємничену силу таких місць. Назви ж коповище, копище, а пізніше розташування поблизу церкви свідчили про надію селян на божественну допомогу у прийнятті копного рішення. А загалом про релігійний синкретизм селянського світогляду: язичницьке обожнювання лісу, урочища, галявини та християнське звернення до Бога під час копної присяги у церкві.

В народних правових поглядах XIV–XVI ст. на судову околицю теж чітко проглядаються певні просторові уявлення. В уяві українських селян простір вже не обмежувався традиційною для середньовіччя територією одного замкнутого села. Воно бачилося вже не як відірваний від інших поселень ізольований простір, а як частка серед подібних йому сіл, які разом формували судову околицю й іменувалися сугранними. Щоправда далі сусідніх суміжних поселень селянська уява не сягала. Оскільки села, які не мали спільних границь, іменувалися «загранними», а запрошені звідти на копу люди – чужими.

РОЗДІЛ 5. ШЛЯХЕТСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ

Великокнязівський домен

Верховним власником і розпорядником земельного фонду держави вважався великий князь литовський. Великокнязівські домени давали господарю фінансові джерела для утримання двору, задоволення державних потреб, військові сили для оборони від зовнішніх ворогів і підтримки влади й порядку в середині держави, тобто все, без чого не могла функціонувати пізньосередньовічна держава.

На українських землях ВКЛ у період XIV – першої половини XVI ст. визначити обсяги великокнязівського домену практично неможливо. Це ускладнено тим, що перші люстрації державних володінь, так званих «королівщин», проводились лише в 70-х роках XVI ст. До цього часу маємо лише розрізнені й поодинокі дані про «королівщини» на території України. Зокрема, кількість державних володінь на Волині, що стосується й інших українських земель, не була значною. За даними В. Атаманенка, *«це були волості-околиці повітових центрів, які вже на середину XVI ст., як Луцький та Володимирський замки, перетворилися на невеликі ключі»*. Значних розмірів, порівняно з іншими великокнязівськими доменами на Волині й Україні загалом, набуло Ковельське староство на території Володимирського повіту. Воно, єдине з усіх великокнязівських володінь Волині, на думку В. Атаманенка, було *«складним за структурою, оскільки*

до нього, крім адміністративного центру (м. Ковель), входили ще два міста, які разом з навколишніми селами створювали своєрідні господарські комплекси – ключі». Своїми розмірами Ковельському староству поступалося Кременецьке, розташоване на Волині в однойменному повіті. Недовго до складу «королівщин» Волині входили також маєтності княгині Беати Острозької. На Волині, крім Луцька, Володимира та Кременця, великокнязівськими містами також були Ковель, Літовиж, Вижва, Милянєвичі, Полонне, Звягель, Пересопниця.

Значно більших розмірів великокнязівський домен набув на Київщині та Брацлавщині. Тут частина міст, містечок та замків мали статус великокнязівських. Це, зокрема, Київ, Брацлав, Вінниця, Житомир, Канів, Черкаси, Біла Церква, Любеч, Овруч, Остер, Переяслав, Чорнобиль, Чуднів, Білогородка, Звенигород, Івниця, Мізяків. Вказані міста здебільшого були адміністративними центрами староств, до яких прилягали навколишні села, що також мали статус великокнязівських. Великі князі литовські у XIV–XV ст. практикували віддавати господарські волості, села й навіть цілі староства в «кормління» князям і панам. У наданих на певний термін великим князем литовським в «кормління» волостях судили й поряdkували в ролі господарських намісників князі або пани. Частину прибутків з податків великокнязівські намісники забирали собі, а решта йшла до господарської скарбниці.

© фото Олени Калініченко

В'їзна (Любартова) вежа Луцького замку. Вид ззовні.
м. Луцьк

Стирова (Свидригайлова) вежа Луцького замку. Вид ззовні.
м. Луцьк

Владича вежа Луцького замку. Вид зсередини.
м. Луцьк

Луцький замок XII–XIV ст.
м. Луцьк

Краківська катедрa XIV–XVI ст.
м. *Краків*

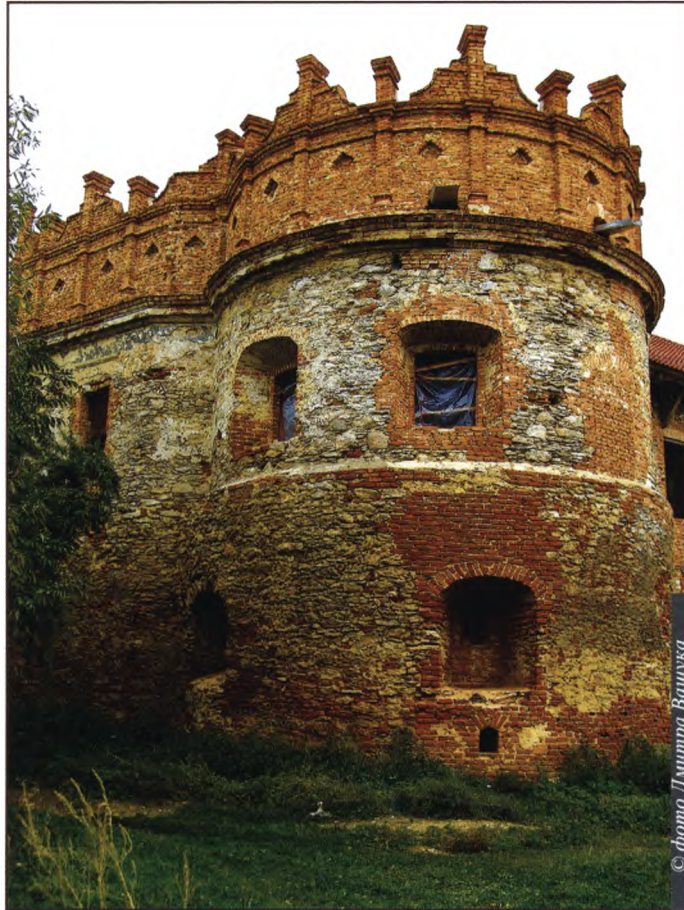

Сигізмундівська каплиця при Краківській катедрі 1517–1523 рр.
м. Краків

© фото Дмитра Ващука

Замок князів Острозьких XVI ст.
м. Старокостянтинів

Замок князів Острозьких XVI ст.
м. Острог

Замок XVI ст.
м. Перемишль

© Фото Дмитра Ващука

© фото Михайла Суржак

Фортеця XVI–XVII ст.
м. Кам'янець-Подільський

Свято-Троїцький Межиріцький монастир XVI ст.
с. Межиріч Острозького району Рівненської області

© фото Дмитра Василюка

Башта Гедиміна
м. Вільнюс

Червоноградський замок XIV ст.
Урочище Червоноград між с. Нирків і с. Нагіряни Заліщицького району Тернопільської області

На кінець XV – середину XVI ст. великокнязівський домен невинно зменшувався за рахунок пожалувань земель шляхті вічним правом. Якщо до цього практикувалися пожалування «до живота» чи «до волі й ласки господарської», то з уведенням у практику надань за безумовним правом великокнязівські землі назавжди відходили від основного домену.

Як результат запобігання втрати державних володінь, на езекуційному сеймі 1562–1563 рр. були підтверджені прийняті за часів королів польських Владислава II, а також Казимира Ягеллончика та Олександра Ягеллончика (вони поєднували одночасно польську й великокнязівську корони) статуту, «що містили обмеження на відчуження та застави «королівщин». Особливе значення для подальшого розгортання езекуційних реформ, складовою частиною (етапом) яких була люстрація державних маєтностей, мало перезатвердження статуту Олександра 1504 р.». Відомо, що цим документом заборонялося королю польському й великому князю литовському без дозволу сейму відчужувати державні володіння, які мали бути викуплені із застави. Наприклад, у разі конфіскації маєтностей державних зрадників. Такі випадки, зокрема, траплялися під час литовсько-московських воєн початку XVI ст. Державними зрадниками стали й окремі представники князівського роду Масальських. Всі маєтності, якими володіли князі Василь та Семен Масальські, після їхньої еміграції до Московської держави відійшли до великокнязівського фонду і були надані іншим підданим на умовах «кормління».

Лише за однієї умови великий князь литовський і король польський міг дозволити собі заставити ті чи інші державні володіння. Така необхідність виникала за потреби державою готівки, наприклад, на військові витрати. Тоді король оголошував на вальному сеймі відповідну потребу й за згодою сенаторів при умові, що заставу буде сплачено в передбачений правовими нормами термін, отримувач дозвіл на заставу. У фаховій літературі відмічено, що «Пйотрківський сейм своєю конституцією скасував всі застави, зроблені після 1504 р. Виняток складала лише маєтності, які були передані у заставне володіння у зв'язку з війною Польщі з Пруссією». Ці володіння, а також передані у заставу згідно з приписами Статуту 1504 р., класифікувалися «королівщинами на старих сумах». Ті ж володіння, які стали об'єк-

том застав за часів правління Сигізмунда II Августа, почали йменуватися «королівщинами на нових сумах».

Фахівцями з'ясовано, що одним із основних рішень езекуційного сейму 1562–1563 рр. була ухвала, якою передбачалося здійснити ревізію листів або актів застав на «королівщинах». Згідно з ухвалою, планувалося також перевірити всі документи, за якими визнавалося право на тримання тих чи інших державних володінь. Результатом реформи мав стати чіткий реєстр усіх «королівщин». Як зазначалося вище, на українських землях ВКЛ з невідомих причин люстрування «королівщин» або великокнязівських доменів у 60-х роках XVI ст. не проводилось.

У фаховій літературі відзначено, що з приходом до влади Сигізмунда I Старого склалася по суті катастрофічна ситуація з великокнязівським доменом. Практично всі державні землі були роздані чи передані в заставу приватним власникам. Тому й однією з причиною здійснення масштабного люстрування «королівщин» був занепад державної скарбниці та основного джерела її поповнення – державних земель.

Великокнязівські надання

Поряд з великокнязівськими доменами у ВКЛ існували численні незалежні землі і маєтності, якими володіла й розпоряджалась князівська та панська група шляхти (нижча соціальна верства шляхетського стану – боярство – володіла землею на певних умовах, так званому умовному землеволодінні). Такі маєтності були позбавлені обмежень, які лежали на маєтках «під господарем». Великий князь литовський, зберігаючи стосовно князів і панів право верховного правителя держави, не поширював на них своїх прав як верховного власника землевласницького домену. Як наслідок, князі й пани жалували частини своїх володінь своїм слугам з правом служити з них «кому хочуть», а не лише безпосередньо великому князю литовському.

Основним джерелом поповнення та розширення земельного фонду князів, панів, а також на обмежених умовах бояр був господарський домен. Великі князі литовські надавали землі зі свого домену шляхті, обкладаючи їх земськими повинностями, які застосовувались і щодо державних володінь, зокрема, військовою.

Більш-менш задовільна документальна база щодо великокнязівських земельних надань стосується часів правління Казимира Ягеллончика (1440–1492). За його попередників таких джерел збереглося дуже мало,

вони носять фрагментарний характер, тому визначити обсяги земельних надань практично неможливо. Що характерно, саме Казимиру Ягеллончику вдалося поширити свою владу на всі землі ВКЛ, до цього ж окремі регіони перебували на правах автономії й управлялися представниками місцевих князівських династій чи призначеними великим князем литовським намісниками. Наприклад, поряд із уділом Сигізмунда Кейстutowича у 20-х роках XV ст. сформувалось Свидригайлове князівство, до складу якого входили Чернігів, Трубчевськ і Новгород-Сіверський, і яким князь володів до 1430 р. як «князь Чернігівський», а протягом двох наступних років – як великий князь литовський.

Після вокняжіння у ВКЛ Сигізмунда Кейстutowича Свидригайло «осів» на Волині, про що свідчать його надання та підтвердження місцевій шляхті. Зокрема, привілеєм від 24 липня 1445 р. Свидригайло підтвердив пану Петрашку Ланевичу Мильському куплене ним у Сенька Гостського, Андрія Чаплича та Івашка Подоланського село Сінне у Луцькому повіті вічним правом.

Західне Поділля лише певний час входило до складу ВКЛ як окремий регіон українських земель. Приєднати Поділля до ВКЛ вдалося великому князю литовському Вітовту та й то на короткий термін – з 1418 по 1430 рр. Протягом цього часу Вітовт як верховний землевласник розпоряджався земельним фондом регіону, про що свідчить ціла низка документів надавчого характеру. Проте до нашого часу у тій чи іншій формі дійшло лише 20 документів про земельні надання подільській шляхті у Кам'янецькому, Смотрицькому, Бакотському, Червоногородському та Скальському повітах.

У джерелах також зафіксовані окремі випадки пожалувань Вітовта на територію інших українських земель, зокрема Волині. Наприклад, у 1415 р. великий князь литовський надав пану Іллі Вячкевичу села Порицьке, Друге Порицьке, Гриновичі, Трубки у Володимирському повіті та Ворочичі, Тристен, Сtidне у Луцькому повіті вічним правом.

На Київщині правила місцева князівська династія Олельковичів аж до 1470 р., коли Казимир Ягеллончик підпорядкував регіон собі і посадив правити тут свого намісника. Олельковичі також користувалися верховною владою удільних князів. Зокрема, у підтвердних листах Казимира та Олександра Ягеллончиків непоодиноким явищем було згадування київською шляхтою тих фактів, що їхні володіння були надані їм або їхнім

пращурам ще князями Олельком Володимирвичем чи Семеном Олельковичем. Наприклад, у підтвердному листі Олександра Ягеллончика князю Богдану Федоровичу на села Боброве, Голубіїв та Радивонове (Київський повіт) вказувалось: «нехай він (князь Богдан Федорович. – Авт.) ті села тримає як князь Олелько і князь Семен його батьку подавали». Тому поряд з наданнями Казимира Ягеллончика на Київщині принаймні до 1470 р. право надавати та підтверджувати землі і маєтності належало також удільним князям.

Земельні надання

Казимира Ягеллончика

Про особливості, характер та обсяги земельних надань та підтверджень шляхті ВКЛ, в тому числі і на українські землі, Казимиром Ягеллончиком проливає світло так звана книга «данин» Казимира за 1440–1492 рр., що дійшла до нас у збірці Литовської Метрики. На відміну від інших попередників, надання Казимира Ягеллончика значно краще збереглися у документованому вигляді, тому на їх основі можна представити наближену до дійсності картину земельних надань.

За нашими підрахунками, за час правління Казимира Ягеллончика з канцелярії великого князя литовського вийшло більше півтори сотні надавчих та підтверджувальних документів, що стосуються українських земель ВКЛ. Територіально найбільшу увагу Казимир Ягеллончик приділяв розподілу земельного фонду на Волині. Тут більше, ніж у 80 випадках було надано чи підтверджено земельні володіння місцевій шляхті. Так, у 1443 р. господар підтвердив Федору Барсовичу документи на володіння селами Крюхичі, Воднове, Смедин і Накорсовичі.

В окремих випадках уточнювались місце розташування маєтностей та характер надання. Наприклад, 1450 р. Казимир Ягеллончик надав луцькому зем'янину Олізару Шиловичу Серники, Любче, Горохів, Губин, Марковичі у Луцькому повіті та Підлісці, Доросин і Поворське у Хмельницькій волості, які він вислужив у князя Свидригайла, а братам Сватку і Ондрейку сільце Кустичі у Турійській волості та Мечиславське і Лучинське дворища у Соловищах у Володимирському повіті «до волі». Рік по тому господар підтвердив Олізару Шиловичу його вотчинні маєтності: Горохів, Марковичі, Губин, Серники, Любче, Поворськ, Подолсці і Дорошин на Волині, а

також трьох чоловіків, яких вислужив у князя Свидригайла.

Казимир Ягеллончик надавав на Волині й неосвоєні землі. Це свідчить про те, що на середину XV ст. земельний фонд Волині ще мав резерви, якими користався великий князь литовський для пожалування своїх підданих. Так, 1465 р. господарем було надано у Кременецькому повіті пусті землі Данку Волошину, Кості Тилянці (раніше тримав Мелешко Волошин) та Сидору. Останньому була надана пуста земля Волковці з бобрівими гонами.

Підтвердження на володіння певними маєтностями надавалися Казимиром Ягеллончиком в основному на умовах служби. Наприклад, у 1486 р. у підтверджувальному листі великого князя литовського волинському боярину Богдану Волчковичу на вислужений у княгині Свидригайлової маєток Привередів під Мнинським повітом (Луцький повіт. – *Авт.*) було наголошено, що вказаний маєток Б. Волчкович може тримати лише на умовах служби. У документі також вказувалось, що раніше Привередівський маєток держав якийсь Нелюб. Б. Волчкович наголошував також на тому, що з маєтку з давніх часів йшла боярська служба, а не тягла. У 1488 р. в іншому підтверджувальному листі господаря князю Богдану Васильовичу також підтверджувався маєток Любче, записаний йому від тітки пані Олізарової Шиловича, на Волині на умовах служби. Наступного року Казимир Ягеллончик підтвердив слугі луцького старости Матвію право володіти маєтком Угринове, подарованим йому тіткою Івашковою Ієвлевича, у Волинській землі на умовах земської служби. Тітка відписала маєток свого чоловіка в опіку Матвію, котрого прийняла за сина, а віддала від іншого племінника – Якуба Домоткановича. Великий князь литовський зважив на рішення Івашкової Ієвлевича і надав Угринівський маєток Матвію.

Вагому роль у надавчій політиці великого князя литовського відіграла Сіверська земля. Вона була стратегічним регіоном з огляду на постійну небезпеку, що йшла від Московської держави. Тому Казимир Ягеллончик намагався заручитись якнайбільшою підтримкою місцевої шляхти шляхом пожалування земельних угідь, маєтностей та володінь. Так, у Стародубі великий князь литовський надав у 1449 р. шляхтичу Бобру землю та маєток Данила Михайловича. У 1467 р. об'єктом надань Казимира Ягеллончика у Стародубі стали бортні землі, які він надав Ганусу та Сеньку Стародубцям, остан-

ньому господар видав ще й підтверджувальний лист на іншу бортну землю.

Менше надань було в Чернігові. Тут, зокрема, господар надав двір Домислін князю Борису Глинському та данника шляхтичу Мишку Сачковичу. Загалом на територію Сіверської землі з канцелярії великого князя литовського вийшло більше сорока надавчих і підтверджувальних листів. Більшість з них стосувалися земельних надань і підтверджень на територію так званих «верховських» уділів. Це, зокрема, одне пожалування у Мценську, одинадцять надань на території Брянського повіту та 24 в районі Любутська.

Характерною ознакою великокнязівських надань у Брянському повіті було те, що Казимир Ягеллончик у більшості випадків жалував місцевій шляхті цілі села та маєтки на умовах військової служби. Наприклад, у 1446 р. князю Івану Кримському були надані селища Жилине, Юдине і Біриминове, а наступного року Гридку Скипоревичу – володіння у Брянську на заміну його смоленських маєтків. У 1487 р. господар пожалував Федку Колонтаєву селище Митковщину, а в 1488 р. мценському боярину Логвину Курянову селища Тюфанове та Андрєєве до «осмотренья». Причому обидва шляхтичі наголошували, що з їхніх селищ йшла боярська служба. На умовах військової служби у 1488 р. були надані маєтки Городець, Олешня та Молвотин брянському боярину Івану Євлахову. Вказані маєтки І. Євлахов отримав від великого князя литовського, одружившись на вдові Івашка Курова, котра від першого шлюбу мала двох дочок. Тому І. Євлахов зобов'язувався опікуватися ними до повноліття і видати їх заміж.

В окремих випадках Казимир Ягеллончик підтверджував брянським боярам їхні маєтності, надані раніше. Це, зокрема, підтвердження Єлфимію Мокієву на село Черпетів, Артюшку – на село Знобів та Колонтаєву – на Орельську і Волчкову землю з усіма уходами і бобрами, надану раніше трубчевським державцею паном Петрашком. Незначні надання стосувалися пустих земель та окремих данників, про що свідчать три надання господаря у 1450 та 1452 рр.

Низку пожалувань Казимир Ягеллончик здійснив протягом 1470–1477 рр. на територію Любутського уділу. Причому тут лише у чотирьох випадках великий князь литовський підтверджував раніше надані землі, а в решті – надавав. Це свідчить про те, що

Казимир Ягеллончик таким чином намагався заручитись підтримкою місцевої боярської корпорації. Характерно, що об'єктом данин господаря були як окремі землі, так і цілі маєткові комплекси.

Чимало надань та підтверджень стосувались Брацлавщини, яка також була стратегічним регіоном з огляду на прикордонне розташування зі степовою зоною. У 1443 р. Казимир Ягеллончик своїми надавчими листами у шести випадках пожалував князям і шляхтичам володіння у Кам'янецькому повіті. Більшість з них – дрібні пожалування підданих з їхніми землями та повинностями у Кам'янці-Подільському. Більша ж частина надань та підтверджень, які відзначалися масштабними об'єктами пожалувань, була спрямована на територію Брацлавського повіту. Наприклад, у 1448 р. шляхтичу Скабарні було надано Остолопів, Дашів, Ометинці, Сидговці, Кропивну і Рогівці. В інших випадках об'єктами пожалувань ставали також цілі села та маєтності.

Найменша кількість жалуваних листів стосувалась Київщини. Вони вийшли з канцелярії великого князя литовського наприкінці його правління. Так, у Київському повіті господар у 1486 р. надав великокнязівському сокольнику Воропаю Куцевичу селище Толстейковщину на р. Десні на умовах служби. В. Кунцевич наголошував що це селище було пустим, а не тяглим чи данним. Наступного року Казимир Ягеллончик пожалував якомусь Тишку землю на умовах служби. Дану землю, надану йому князем Семеном Олександровичем, тримав Карп Лупандич до того часу, як втік до Італії. У 1488 р. господар підтвердив житомирському наміснику пану Сеню Романовичу право на тримання маєтку Дорогині в Овруцькому повіті. Цей маєток перейшов йому від овруцького боярина Андрія Клуса, котрий взяв пана Романовича за сина. Підтвердження надане на прохання С. Романовича, оскільки перша грамота згоріла в Києві під час пожежі, вчиненої татарами. Врешті три надання Казимира Ягеллончика стосувалися території Мозирської волості.

Таким чином, Казимир Ягеллончик за час свого володарювання проводив активну надавчу політику на українських землях ВКЛ, особливо на Волині та в тих регіонах, які мали стратегічне значення, – верховських уділах Сіверщини та на Брацлавщині. Менше значення для великого князя литовського мала Київщина. Це можна пояснити й тим, що довгий час за його правління даний

регіон перебував у руках удільних князів та великокнязівських намісників.

Земельні надання Олександра Ягеллончика

Наступником великого князя литовського Казимира Ягеллончика у 1492 р. став Олександр (Казимирович) Ягеллончик, котрий після смерті свого старшого брата Яна Ольбрахта у 1501 р. опанував ще й польську корону. Надавча політика Олександра Ягеллончика на українських землях ВКЛ в загальних рисах повторювала земельну політику попередника, проте мала й свої особливості, відзначалася кількісно й територіально.

Зазначимо, що, надаючи земельні ділянки чи угіддя шляхті і боярам, великі князі литовські зобов'язували їх нести різноманітні служби, зокрема прикордонну і військову. Так, привілеєм від 2 червня 1498 р. Олександр Ягеллончик надавав панові Бику Александровичу чоловіка Мартинця Пупковича з його братами Олешком і Сидором в Овруцькому повіті. У документі також вказувалося, що М. Пупкович зі своїми братами несе одну панцирну службу. Цього ж року великий князь литовський надав звягельському наміснику Яцьку Мезю чоловіка Лазарка Мошкевича з його синами і братаничами в Овруцькому повіті. Я. Мезь, звертаючись до Олександра Ягеллончика з проханням надати йому вказаного чоловіка, повідомляв, що на Л. Мошкевича припадає одна служба з повинностями: 24 відра меду, 2 гроші помірнього, подимщина, 3 дні сіна косити, 3 дні жита жати.

У 1493 р. овруцький намісник Горностаї Романович звернувся до Олександра Ягеллончика, вказуючи, що ще король Казимир Ягеллончик надав йому чоловіка Дитятковича з землями і службами в Київському повіті, про що й наказав повідомити київському воєводі панові Юрію Пацу. Проте невдовзі Казимир Ягеллончик помер, а лист Ю. Паца про виконання наказу про введення у володіння Горностаї Романовича отримав новий великий князь, наступник Казимира Ягеллончика. Фактично ж овруцький намісник володів вказаним чоловіком, а з землі, на якій він «сидів» брав наступні повинності: 4 карамони меду прісного і 2 відра, 2 кузні меду, 3 копи грошей, сокиру, стіг сіна, одного коня ставив на тиждень до Чорнобиля і виставляв одну службу. Олександр Ягеллончик завершив процес надання, розпочатий батьком, задовольнивши прохання Горностаї Романовича про надання одного чоловіка з

вказаними землями і повинностями. Поширеною практикою в наданнях і підтвердженнях було звільнення підданих шляхти від несення служби чи виконання різних повинностей. Так, надаючи 5 червня 1598 р. підтвердження князю Костянтину Острозькому на Атачіківський двір в Луцьку і фільварок з двором Хмільником та млином на Яровиці, Олександр Ягеллончик звільняв підданих князя від міських виплат, надання підвод та городових робіт із вказаних володінь.

Практикувалися також надання із заміною маєтностей. Наприклад, великокнязівський дяк Манець Калусовський звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням про обмін його землі в Лутові Дорогицького повіту на три дворища в селі Вербичне Володимирського повіту. Великий князь литовський зважив на прохання свого дяка і видав йому надавчий лист на вказані дворища до своєї волі («осмотренья») і наказав великокнязівському дворянину Сенюті ув'язати Манця у володіння дворищами. У надавчому листі від 25 квітня 1498 р. вказувалося, що великий князь литовський надав волинському зем'янину Олізару Петрашковичу Трісці Кракосовське і Лашовське дворища в Луцькому повіті заміною на присілок Окунін Здолбицького маєтку князя Костянтина Острозького. Князь отримав надання Олександра Ягеллончика на маєток Здолбицю, проте присілок Окунін, що входив до комплексу Здолбицького маєтку, ще раніше був наданий луцьким старостою Олізаром Кірдейовичем Олізару Петрашковичу за його службу. Тому князь К. Острозький, бажаючи отримати у володіння ще й присілок Окунін, звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням здійснити обмін присілка на два дворища в Луцькому повіті.

28 жовтня 1497 р. датується привілей Олександра Ягеллончика Бику Александровичу на маєток Брилеве в Житомирському повіті на умовах пожиттєвого («до живота») володіння. У привілейі зазначено, що вказаний маєток вислужив Ничкір ще в князя Семена Олельковича. Він помер бездітним, не маючи також нікого з ближніх, окрім дружини. Казимир Ягеллончик надав Бику Александровичу Брилівський маєток на умовах пожиттєвого догляду й утримання дружини Ничкіра. Ув'язання у володіння здійснював полоцький намісник пан Юрій Пацович. Коли ж листи на маєток згоріли, пан Бик Александрович звернувся з проханням до великого князя Олександра Ягеллончика надати нові листи на володіння Брилевим. Доказом того, що Бик Александрович мав листи Казимира

Ягеллончика, було свідчення Юрія Пацовича про ув'язання його у володіння вказаним маєтком, що й дало підстави Олександрові Ягеллончику видати свій привілей Бику Александровичу на володіння маєтком Брилеве.

На окрему увагу заслуговують документи, де вагомим аргументом у зверненнях шляхти до великого князя литовського про отримання певних земельних володінь була їх причетність до маєтностей за правом близькості. Так, у 1495 р. черкаський шляхтич Микита звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням надати маєток в Черкасах по смерті його дружини Федькової Рачковича. Те, що інших претендентів на спадщину Федькової Рачковича не було, Микита доводив тим, що в першому шлюбі його покійна дружина не мала дітей, не було в неї й ближніх. Зважаючи на аргументи черкаського шляхтича, великий князь видав йому привілей на маєток в Черкасах за умови несення служби.

Можливістю отримати у володіння маєтності вдови та її покійного чоловіка скористався Данило Дідкович. Після одруження на вдові київського боярина Степана Мутишича Марії Д. Дідкович у жовтні 1497 р. звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням надати йому маєтки її покійного чоловіка Кучукове, Лодижичі, Теремці та Білки в Київському повіті. Проте С. Мутишич спільно з Марією мав сина і дочку (син втопився, а дочка померла), а також старшу дочку Анастасію від першого шлюбу. Вона за правом близькості теж претендувала на батьківські маєтності. Великий князь висунув Д. Дідковичу умову, після виконання якої у нього з'явилися б усі підстави на отримання маєтків С. Мутишича, – сплатити борги київського боярина та дати виправу його старшій дочці. С. Дідкович сплатив борги та дав виправу із маєтків Мутишича Анастасії, отримавши таким чином від неї лист про відмову («отречене») на батьківські володіння. Лише після пред'явлення цього листа великокнязівській канцелярії Олександр Ягеллончик надав вказані маєтки Д. Дідковичу вічним правом. Цього ж року до Олександра Ягеллончика звернулися київські бояри Дебор Каленикович, Михайло Гагин, Федько Голенчич і Кунця Семенович з проханням надати маєтки Мужач, Мілолюби, Оскол, Ядлівці, Беркове у Київському і Путивльському повітах. Право на вказані маєтки київські бояри доводили тим, що на них претендували їхні дружини, племінниці князя Романа Яголдаєвича. Ще за життя князь Р. Яголдаєвич записав

маєтності своїй дочці, котра вийшла заміж за князя Юрія Борисовича Вяземського. Після виїзду подружжя до Москви всі маєтності відійшли до великокнязівського земельного фонду. Будучи близькими до маєтків княгині Романової, київські бояри скористалися своїм правом на їх отримання. Наведені аргументи бояр були переконливими й достатніми для великого князя, щоб надати їм вказані маєтності вічним правом.

Підтверджувальні листи надавалися шляхті великим князем литовським на прохання підтвердити право на володіння певними маєтностями. Таких листів шляхта потребувала з різних причин, що впливали як з правової практики та законодавства ВКЛ, так і з причин приватного характеру. Зокрема, підтвердження великого князя було необхідністю для шляхтича, котрий через природні явища чи стихії втрачав усі документи, що засвідчували його право на володіння маєтностями. Наприклад, у 1495 р. така необхідність виникла у путивльського намісника князя Богдана Федоровича, котрий звернувся до Олександра Ягеллончика з проханням підтвердити право на володіння селами Боброве, Голубіїв і Радивонове в Київському повіті і Черкасах. У своєму зверненні князь виклав причини бажання отримати підтвердження на право володіння вказаними селами. Так, під час нападу татар на Київ згоріли всі документи князя Богдана Федоровича, в тому числі й надання на села Боброве у Волевській, Голубіїв – Завиській волостях Київського повіту та на село Радивонове в Черкасах, надані київськими князями Олельком і Семеном ще його батькові князю Федору, а потім підтвержені Олександром Ягеллончиком. Щоб відновити втрачені документи на вказані володіння, князь Богдан Федорович звернувся до великого князя з відповідним проханням. Олександр Ягеллончик, прийнявши всі аргументи князя, надав йому підтверджувальний лист на згадані маєтності, а також наказав зробити ще й запис до канцелярських книг.

Вагомим аргументом для отримання підтверджувального листа від великого князя було пред'явлення надавчих документів його попередників. Зокрема, така норма була закріплена в Київській та Волинській уставних грамотах. Наприклад, у липні 1496 р. до Олександра Ягеллончика звернувся князь Іван Дмитрович Кропотка з проханням підтвердити йому право на володіння маєтком Єловичі Луцького повіту. У зверненні князя були пред'явлені листи Казимира Ягеллончика на володіння цим маєтком, що й стало під-

ставою для надання підтверджувального листа князю І. Кропотці на вказаний маєток великим князем Олександром Ягеллончиком.

18 квітня 1501 р. датується підтверджувальний лист Олександра Ягеллончика великокнязівському дворянину Івашку Антоновичу на село Дешківці у Вінницькому повіті вічним правом. Цей підтверджувальний лист заслуговує на окрему увагу, оскільки проливає світло на практичний механізм переходу маєтків за правом близькості. Звертаючись до великого князя литовського, Івашко Антонович представив лист-надання князя Семена Олександровича його тестеві Міхну на село Дешківці. Цим самим І. Антонович доводив свою близькість до вказаної маєтності через свою дружину, одну із трьох дочок Міхна. Щоб отримати всі володіння тестя, великокнязівський дворянин отримав відречення від часток «отчизни» двох інших дочок Міхна. Одну з них І. Антонович видав заміж, справивши віно і виправу з її частини маєтності. Молодша ж сестра дружини відпустила йому свою частину, будучи недієздатною («з божого допущення не моцна»).

За правом близькості отримав підтвердження на маєтності і князь Петро Михайлович Масальський (1495). Він звернувся до великого князя з проханням підтвердити запис його сестри на маєтки Слободку, Шерепів, Заруду, а також сільце на Баловісі в Чернігівському повіті, котрі вона після смерті свого чоловіка (не маючи у шлюбі з ним дітей) записала своєму брату. Олександр Ягеллончик надав князю П. Масальському підтверджувальний лист на перераховані вище маєтності його сестри. Умовою надання було несення служби великому князю литовському князем П. Масальським і його нащадками.

У 1495 р. потреба у підтвердженні маєтків виникла у князя Юрія Четвертинського. Він ще раніше отримав дозвіл великого князя литовського на запис йому третини «отчизного» маєтку свого брата князя Олександра Четвертинського, а цього разу (маючи підстави за правом близькості) звернувся з проханням до Олександра Ягеллончика підтвердити вже отриманий від брата маєток.

У достатутний період існувала практика підтвердження великим князем литовським будь-яких поземельних і маєткових операцій, що також було закріплено уставними земськими грамотами. Лише із запровадженням у ВКЛ повітових земських та гродських судів в результаті судово-адміністративних реформ 1564–1566 рр. та введенням в дію Другого Литовського Статуту така потре-

ба відпала, достатньо було зробити запис про здійснення трансакції до земських або гродських актових книг. Приміром, 27 липня 1495 р. Олександр Ягеллончик видав підтверджувальний лист володимирському наміснику Василю Хребтовичу на купівлю маєтків Конюхи, Защитів та Біле Поле у володимирських зем'ян. Володимирський намісник звернувся з проханням до великого князя литовського дозволити купити і підтвердити купівлю на вказані маєтки. Причому у своєму проханні Василь Хребтович наголошував (і це було вельми вагомим аргументом для нього), що купував маєтності не в смердів, а у володимирських зем'ян.

Основною особливістю надавчої політики Олександра Ягеллончика, на відміну від його батька, було зміщення акцентів з території Сіверської землі та Брацлавщини. Для Казимира Ягеллончика ці регіони мали стратегічне значення. Проте вже в часи правління Олександра Ягеллончика вони, як видно з аналізу кількості надань, втратили його. Зокрема, території Сіверщини стосувались лише два надання та три підтвердження. Це можна пояснити тим, що на початку XVI ст. внаслідок низки московсько-литовських воєн Сіверська земля з усіма її уділами та волостями відійшла до Московської держави.

Брацлавщина у надавчій політиці Олександра Ягеллончика також втратила пріоритетне значення. Тут лише сім разів було надано чи підтверджено володіння місцевій шляхті. Значно більше жалуваних документів, на відміну від попередника, Олександр Ягеллончик видав шляхті Київщини. Це біля 30 пожалувань, причому більшість з них були надавчого характеру і лише незначна частина підтверджень. Одинадцять привілеїв великого князя литовського були адресовані шляхті Київського повіту і по кілька – Житомирського, Черкаського, Овруцького та Путивльського повітів.

Найбільше місця, у надавчій політиці Олександра Ягеллончика, як і інших великих князів литовських, займала Волинь. З майже ста надань та підтверджень господаря, що стосувались українських земель ВКЛ, на Волинь припадає близько п'ятидесяти. Симптоматично, що тут лівова частка стосувалась підтвердження раніше наданих земель та маєтностей і лише незначна – нових пожалувань, в основному на неосвоєні землі. З цього випливає, що земельний фонд Волині на кінець правління Олександра Ягеллончика в основному вже був розподілений між місцевою князівсько- боярською корпорацією. Причому концентрація князівського

землеволодіння тут була найбільш масштабною, у той час як в інших регіонах ВКЛ князівське землеволодіння значно поступалося панському.

Таким чином, Олександр Ягеллончик за прикладом Казимира Ягеллончика продовжував здійснювати надавчу політику на українські землі ВКЛ за масштабами надань і підтверджень земель місцевій шляхті, при цьому зміщував акценти відносно окремих регіонів. За час його володарювання традиційно провідна роль належала Волині, а пріоритетним регіоном стала Київщина, тоді як втратили попереднє значення Брацлавщина та Сіверщина, яка на початку XVI ст. відійшла до Московської держави.

Надавча політика Сигізмундів

Разом із короною ВКЛ Сигізмунд I Старий отримав у спадок від своїх попередників загрозливу для держави економіку, а також зіштовхнувся з низкою проблем, пов'язаних з поповненням великокнязівського земельного фонду. Як зазначалося вище, ним було введено в дію низку постанов, якими заборонялось відчужувати державні землі. Зусилля ж великокнязівського уряду були спрямовані на викуп державних земель із застави й таким чином – поповнення державного земельного фонду, який повинен був приносити прибутки. Таку політику Сигізмунд I Старий та його наступник Сигізмунд II Август проводили на території ВКЛ та Корони Польської, винятком не стали й українські землі.

Аналіз джерел, в яких відображена надавча політика Сигізмундів щодо українських земель ВКЛ, свідчить, що вони в основному притримувались задекларованої ними політики відновлення великокнязівського домену.

Сигізмунд I Старий (1506–1548) за роки свого правління видав низку листів і привілеїв надавчого характеру на українські землі ВКЛ. Характерною особливістю його надавчої політики було те, що великий князь литовський у переважній більшості випадків лише підтверджував попередні надання українській шляхті, натомість нові пожалування були доволі рідкісним явищем. Традиційно найбільше підтверджень стосувались Волині та волинської шляхти. Так, Сигізмунд I Старий у 1516 р. підтвердив пану Богушу Боговитиновичу двір Жукове з присілками Білівим, Новим Ставом і Гуменниками у Луцькому повіті вічним правом, а кількома роками раніше (1512) тому ж пану Б. Боговитиновичу – маєток Берестечко, який записала йому своїм тестаментом пані віленська воєводина. У 1515 р. великий князь литов-

ський підтвердив луцькому городничому Петрашку Мушатичу право на володіння селом Свинарне, одна частина якого знаходилась у Луцькому, а друга – у Володимирському повітах.

Низку підтверджувальних листів Сигізмунд I Старий видавав на куплені волинською шляхтою маєтності. Така норма була обов'язковою у достатутний період для шляхти, яка хотіла купити або заставити ту чи іншу маєтність. Наприклад, господар кількома підтверджувальними листами дозволяв великокнязівському писарю панові Михайлу Васильовичу купити кілька маєтків у волинської шляхти. Зокрема, це підтвердження на маєтки Теслугів, Козлове та одну частину Коноровщини, а також Волковичі і Заєчиці, куплені відповідно у подружжя Оріховських, Івана Свищовського та князя Ковельського. Підтвердження видавались також на заставлені села та маєтки, а також володіння, отримані шляхом дарування, оренди, обміну чи за тестаментом. Зокрема, у 1518 р. Сигізмунд I Старий підтвердив князю Петру Михайловичу три дворища у Луцькому повіті та фільварок у Луцьку, які він обміняв у Васка Беліковича. У 1510 р. хотинський підкоморій пан Олехно Скорита за тестаментом своєї сестри пані Федорової Янушовича отримав маєток Мискове у Володимирському повіті та Вічини у Луцькому повіті, а також подвір'я у Луцьку та фільварок Кошкарівичі з ставом і млином. Перехід вказаних маєтностей до рук хотинського підкоморія був також підтверджений листом великого князя литовського. У 1530 р. господар підтвердив віленському біскупу князю Яну право на володіння третьою частиною маєтку Верба, подарованого йому кременецьким зем'янином Михайлом Денисковичем.

У деяких випадках Сигізмунд I Старий жалував певні маєтності. Одним із небагатьох прикладів може бути надавчий лист господаря пану Богущу Боговитиничу на маєток Ярославичі з Підлісками у Луцькому повіті вічним правом. Проте у цьому випадку великий князь литовський не відчужував володіння від державного земельного фонду. На це вказує те, що даний маєток відійшов до великокнязівського домену від попереднього власника – Немири Толпишевського. Ще одним з варіантів великокнязівських пожалувань українській шляхті було надання маєтностей на певний окреслений термін. Зазвичай це були випадки, коли шляхтич здобував у тримання маєток на нових землях до часу звільнення його попередніх володінців. Наприклад, у 1526 р. Сигізмунд I

Старий своїм привілеєм жалував пані Миколаєвій Бакинній Марії та її сину Івашку Баці Терешівський маєток у Брацлавському повіті, який відійшов до державного земельного фонду після смерті пана Василя Сапіги. Указаний маєток надався Бакам до «очищення їх отчизни в Смоленську».

Практикувалось також надання прикордонних замків у тримання на кілька років. Зокрема, у 1530 р. Сигізмунд I Старий надав Івану Полозу на два роки тримання Чорнобильського замку. Якщо ж господар надавав певні володіння, то у переважній більшості такі надання обмежувались його волею, тобто у будь-який час верховний власник міг знову повернути до скарбниці надану маєтність. Наприклад, надаючи у 1534 р. великокнязівському дворянину Івану Охловському чотирьох чоловіків у Здитівській волості на Волині, Сигізмунд I Старий обмежив своє пожалування «до волі і ласки господарської».

Подібну надавчу політику щодо українських земель проводив і Сигізмунд II Август, син Сигізмунда I Старого. За час правління (1548–1572) з канцелярії великого князя литовського, як і його попередника, вийшла низка підтверджувальних листів і привілеїв, а надання були вельми скромними.

Вже у 1549 р. новий господар надав кременецькому митнику Михайлу Скуйбіді селище Горинне у Кременецькому повіті. Однак вказане селище остаточно не відчужувалось, а жалувалось лише «до волі і ласки господарської». У деяких випадках надання обмежувалось «доживотним» (пожиттєвим) терміном, або ж великокнязівській владі було вигідно здавати маєтності в заставу. Наприклад, у 1566 р. луцькому військовому Івану Чапличу Шпановському було віддано під заставу Гнідавський двір Луцького ключа терміном на один рік у сумі тисячу золотих.

Як і раніше, великокнязівська влада практикувала пожалування прикордонних замків українській шляхті. Так, за часів Сигізмунда II Августа Чорнобильський замок у 1566 р. був відданий у тримання пану Шимону Кміті в обмін на його села Літин, Полтевичі, Солаші і двір у Вінниці.

У 60-ті роки XVI ст. з канцелярії великого князя литовського вийшла низка підтверджувальних листів українській шляхті, причому більшість з них стосувалася Волині. Тут, як відзначено у фаховій літературі, земельний фонд в основному вже був розподілений. Підтвердження на володіння своїми маєтностями отримали, зокрема, луцький каштелян Михайло Тихонович Козинський, Янова

Синявська, Микола Залеський, Валентин Ночаровський, Олександр Бринза, Павло Шмунгер, князь Костянтин Вишневецький, Юрій Євстафійович Бобрович та ін. Інша ситуація склалася з наданнями на територію Брацлавщини. Тут, з огляду на прикордонне розташування та неповний розподіл земельного фонду, Сигізмунд II Август міг ще жалувати місцеву шляхту селами та маєтностями, проте часто обмежуючи їх своєю «волею та ласкою». На таких умовах було, зокрема, пожалуване селище Харпаки над р. Бугом і Горбачевська пасіка брацлавському зем'янину Кіндрату Назарину, а Злобі Германовичу надане село Солаші, у Брацлавському повіті.

На території Київщини також були нерозподілені землі, про що свідчить, наприклад, надання великого князя литовського київському шляхтичу Яну Жилинському на дві пустих землі під Києвом.

Таким чином, наступники Казимира та Олександра Ягеллончиків проводили таку надавчу політику, яка дозволяла поповнити великокнязівський домен, зменшити роздачу державних земель та збільшити прибутки державної скарбниці від їхньої експлуатації. Загалом, на кінець правління Сигізмундів земельний фонд українських територій в основному був розподілений, де левову частку займало шляхетське землеволодіння, а великокнязівське та церковне значно поступалися йому.

Структура шляхетського землеволодіння

Найбільш повну інформацію з проблеми визначення структури шляхетського землеволодіння на українських землях ВКЛ для означеного періоду можна почерпнути з матеріалів Попису війська ВКЛ 1528 р., а на середину XVI ст. – Поборових реєстрів Волинського воєводства. Для періоду XIV–XV ст. подібні статистичні джерела відсутні. На жаль, джерела такого характеру збереглися лише для Волині, тому на основі їх аналізу лише гіпотетично можна зробити узагальнення для всіх українських земель.

Визначити наближену до дійсності величину земельних володінь шляхти можна на основі даних Попису про «коней», тобто кінних воїнів, споряджених ними пропорційно чисельності належних їм селянських «служб» (одиниць обкладання повинностей), а для реєстру – про кількість «димів» (селянських господарств). Так, Попис 1528 р. складений

на основі кількості коней, які виставлялися на службу тим чи іншим власником в залежності від розміру його земельних володінь, а в поборовому реєстрі фігурують «дими», рідше зустрічаються волоки та «служби». Тому для більш точного переведення коней, «димів» та «служб» у волоки землі оберемо найоптимальніше співвідношення між зазначеними одиницями.

Згідно з рішеннями сеймів, у 1528 р. шляхта споряджала у військо одного коня з восьми селянських служб, а в 1567 р. – з десяти служб або волок. На думку Г. Ловмянського, в «службу» входило два «дима», однак він же визнавав, що «служба» в «руських землях» мала більші розміри, ніж в етнічній Литві. М. Довнар-Запольський стверджував, що «служба» складалася з трьох-чотирьох «димів». М. Спірідонов у своїй монографії використовує співвідношення служби до диму як 1:2. В. Менжинський прийняв службу в середньому із трьох димів.

Щодо співвідношення диму до волоки, то маємо лише дані Є. Охманського. Згідно з його підрахунками, на один дим в першій половині XVI ст. у ВКЛ припадало три чверті волоки (1 дим = 0,75 волоки). Волока, як одиниця виміру земельних площ, набула поширення в шляхетських та великокнязівських маєтностях після її офіційного узаконення Сигізмундом II Августом в «Уставі на волоки» 1557 р. У значенні поземельної міри застосовувалася т. зв. литовська волока, яка складалася з 30 моргів (близько 21,36 га), старопольська волока мала 25 моргів (близько 17,95 га), новохолмська – 24,5 моргу (17,36 га). Волочний наділ також не був сталою величиною і мав регіональні відмінності: 30-моргова волока трапляється здебільшого в Жемайтії, а найбільше побувала 33-моргова (близько 23 га). В Україні, зокрема в Кременецькому повіті Волинського воєводства, переважала 36-моргова волока (близько 25 га). Зважаючи на неусталене співвідношення волоки до сучасної одиниці площі земельного виміру – гектара (га), структура шляхетського землеволодіння в даній роботі буде визначатися у волоках землі. Так, для переведення коней у волоки за даними Попису 1528 р. будемо застосовувати наступне співвідношення: 1 кінь = 8 служб, служба = 3 дими, 1 дим = 0,75 волоки. Наприклад, князь Федір Четвертинський, згідно з Пописом війська ВКЛ 1528 р., виставляв зі своїх володінь у військо 6 коней. Спочатку число коней помножимо на 8 служб, потім на 3 дими і 0,75 волоки. В результаті отримаємо, що

земельні володіння князя Ф. Четвертинського станом на 1528 р. склалися з 48 селянських служб, 144 димів і близько 108 волок землі. Як уже зазначалося вище, у Поборовому реєстрі 1570 р. земельні володіння шляхти обраховані в основному в димах, рідше – у волоках та дворищах. Тому тут переведення димів у волоки здійснюватиметься за схемою: 1 дим = 0,75 волоки. А якщо шляхетське володіння подане у дворищах, то, щоб отримати величину земельного володіння у волоках, спочатку потрібно дворище перевести в димив, а потім дими у волоки. Приймемо, що в одне дворище в середньому входило 3,5 димів, тоді схема переведення дворищ у волоки буде така: 1 дворище = 3,5 дими $\times$ 0,75 і отримаємо 2,6 волоки. Наприклад, володіння князя Олександра Порицького у Володимирському повіті склалися з 10

дворищ тобто, відповідно до нашої схеми, з 26 волок землі.

Вже зазначалося, що вперше реконструкцію шляхетського землеволодіння у ВКЛ на основі Попису війська ВКЛ 1528 р., в якому фігурують і волинські сюжети, зробив В. Менжинський. За даними дослідника, згідно з матеріалами Попису, Волинська земля була регіоном найсильнішої поляризації шляхетського землеволодіння у князівстві. Насамперед звертає на себе увагу висока питома вага середнього і крупного землеволодіння. На 44,1 % шляхтичів цієї групи припадало 81,4 % всієї землі. Для наочності В. Менжинський подав таблицю про стан землеволодіння у Волинській землі. Згідно з нею, групу власників, які мали 36 і більше волок землі, розбито на три категорії – середніх, крупних і найкрупніших шляхтичів.

Таблиця 1

Структура шляхетського землеволодіння у Волинській землі

Групи	власників		у них землі	
	кількість	%	волок	%
найдрібніші (>18 волок)	5	1,8	90	0,6
дрібні (18 волок)	148	54	2664	18,1
середні (36–90 волок)	95	34,7	4914	33,3
крупні (108–162 волок)	13	4,7	1764	12
найкрупніші (180 і більше)	13	4,7	4914	36,1
всього	274	100	14760	100

За даними таблиці 1 простежується глибока майнова нерівність серед шляхтичів-землевласників і концентрація їхнього землеволодіння. Найдрібніші і дрібні землевласники склали 55,8 % всієї шляхти, однак їм належало лише 18,7 % землі. Проте крупні і найкрупніші, чисельність яких складала 9,4 %, володіли майже половиною всієї землі (48,1 %). Значною була група середньої шляхти, де 34,7 % власників володіли 33,3 % землі.

Потрібно також зазначити, що дані по Волині подібні до загальної ситуації у ВКЛ, в якому структура шляхетського землеволодіння у другій чверті XVI ст. характеризувалася глибокою поляризацією (хоча й неоднаковою у різних регіонах), а також поділом на невелику групу середніх і крупних власників, котрі володіли лівовою часткою всієї землі, й численних дрібних і найдрібніших шляхтичів-землевласників, у яких було

не більше 18 волок землі. У більшості з них зовсім не було селян і, відповідно, джерел прибутків.

Відзначимо, що шляхта на українських землях ВКЛ і Речі Посполитої становила єдиний стан лише де-юре, однак поділ всередині стану був досить строкатим. Він залежав від маєткового статусу, традицій і престижу роду. Безсумнівно, що такий поділ був тісно пов'язаний із матеріальним станом всієї родини. Важливим аспектом нашого дослідження є з'ясування співвідношення князівського і панського землеволодіння до інших груп шляхти. Тому ми умовно об'єднали три шляхетські прошарки (зем'ян-шляхту, шляхту-голоту і панцирних бояр) в один – шляхту-зем'ян. Відповідно до нашої класифікації структура шляхетського землеволодіння на Волині станом на 1528 р. відображена у таблиці 2.

Таблиця 2

**Структура шляхетського землеволодіння на Волині
за матеріалами Попису війська ВКЛ 1528 р.**

Групи	власників		у них землі	
	кількість	%	волок	%
князі	38	13	6390	44
пани	77	27	4446	30
шляхта-зем'яни	173	60	3834	26
всього	288	100	14670	100

Як бачимо, в руках князів, які становили найменший відсоток усіх землевласників на Волині (13%), сконцентрувалася найбільша кількість волок (44%). 77 представників панського прошарку (27% від загальної кількості шляхтичів-землевласників Волині) володіли 30% землі. Найчисельнішу групу землевласників регіону склали шляхтичі-зем'яни (60%), однак у їхньому розпорядженні знаходилося лише 26% землі. Відзначимо, що при значній перевазі князівського землеволодіння представники панського прошарку і групи шляхти-зем'ян володіли майже однаковою кількістю землі.

На нашу думку, це вказує на те, що в цей період представники панського прошарку ще не мали значної переваги економічного характеру над шляхтою-зем'янами. Хоча якщо поррахувати скільки в середньому землі припадало на одного пана, побачимо, що економічні позиції волинських панів набагато сильніші від шляхти-зем'ян. Так, один представник панського прошарку володів 57 волоками землі, а шляхти-зем'ян – лише 22 волоками. Натомість 1 представник князівської групи в своїх руках концентрував аж 168 волок землі.

Таблиця 3

**Структура шляхетського землеволодіння у Волинському
воєводстві за матеріалами Поборового реєстру 1570 р.**

Групи	власників		у них землі	
	кількість	%	волок	%
князі	42	11	7337,5	45
пани	99	27	7018	42
шляхта-зем'яни	230	62	2151	13
всього	371	100	16506,5	100

Станом на 1570 р. у структурі шляхетського землеволодіння а Волині відбулися суттєві зміни. По-перше, зросла кількість шляхтичів-землевласників і, відповідно, площа їх земельних володінь (див. таблицю 3). По-друге, набирають економічної потуги представники панського прошарку. Вони, при сталому процентному співвідношенні до інших двох шляхетських груп, нарощують свої земельні володіння, які майже зрівнюються з князівським (42,2% припадає на панське землеволодіння, 44,4% – князівське). По-третє, при кількісному і процентному зростанні групи шляхти-зем'ян частка їхнього землеволодін-

ня зменшується в два рази порівняно з 1528 р. (з 26% до 13,4%).

У порівнянні з 1528 р. змінюється і середній показник кількості волок, що припадали на одного представника кожної з груп шляхти. Так, в середньому на одного князя в 1570 р. припадало 157 волок землі, на одного пана – 69, а на одного шляхтича-зем'янина – лише 7. Як бачимо, ступінь концентрації землі зберігся і навіть збільшився лише у панів, натомість у князів та шляхти-зем'ян – зменшився.

Таким чином, протягом періоду перебування українських земель у складі ВКЛ

у структурі шляхетського землеволодіння відбувався невпинний процес збільшення частки земельних володінь шляхти, як правило, за рахунок великокнязівських надань та купівель.

Ринок землі на українських землях Великого князівства Литовського

Правовою підставою на володіння чи розпорядження шляхтою певними маєтностями стали великокнязівські привілеї – листи-надання, привілеї та підтвердження. Перерозподіл же земельної власності всередині шляхетської корпорації здійснювався шляхом укладання трансакційних угод (купівля-продаж, застава, оренда, обмін, дарування). Отже, насамперед звернемося до артикулів І ЛС*, якими регулювалися ринки – землі та невід'ємно з нею пов'язаний – нерухомості у ВКЛ.

Насамперед звернемо увагу на те, що у І ЛС наскрізною темою проходить питання земельної власності, умови її набуття, перерозподілу та втрати. Вже у арт. 2 Розд. I указуються типи набуття володінь: за правом вотчинного успадкування, вислуги та купівлі. Причому з усіх земель шляхта мала нести земську (воєнну) службу на господаря, окрім тих, які були у заставі (Розд. II). Незалежно від типів набуття чи тримання земельних володінь шляхта ВКЛ їх безповоротного втрачала на користь великого князя у разі державної зради. Ті шляхтичі, які придбали землю у власника, котрий невдовзі втік до ворожої сторони, зобов'язувалися присягнути, вказуючи на незнання скоєного попереднім власником вчинку. Відмова від присяги автоматично призводила до втрати набутих володінь (арт. 3 Розд. I). Втеча або зрада того чи іншого шляхтича призводила також до позбавлення його дітей та близьких родичів права на маєтності зрадника. Такі землі переходили до великокнязівського домену і могли слугувати резервом для пожалувань іншим шляхтичам. Наприклад, після втечі до Московської держави князів Василя та Семена Масальських всі маєтності, якими вони володіли у ВКЛ, відійшли до великокнязівського домену і були надані московським боярам. Так, у 1534 р. Сигізмунд I Старий надав на «хлебокормление» боярському сину Івану Поросукову чотирьох чоловік і чотири землі «пустовских» під Василішками, яким раніше володів князь В. Масальський. Цього ж року господар у своєму листі до ва-

силішського і марківського державці пана Яна Миколайовича Радивіловича наказував надати на «хлебокормление» боярському сину Федору Селеву двох чоловіків і три землі «пустовских» у Василішках, що відійшли до короля після зради і втечі до Москви князя Василя Масальського. Другим листом великий князь наказував василішському і марківському державці пану Яну Миколайовичу Радивіловичу надати на «хлебокормление» боярському сину Івану Козіновичу одного чоловіка і дві землі «пустовских» у Василішках. Через кілька місяців до книги ЛМ** було зроблено запис, в якому подано список бояр московського князя, яким Сигізмунд I Старий наказав давати осілої на «хлебокормление» у Василішках і Жолудку, які до цього відбив князь Василь Масальський. У даному випадку не порушувалася норма, за якою великому князю заборонялося надавати землі у ВКЛ іноземцям (арт. 3 Розд. III), оскільки московські бояри присягли на вірність Сигізмунду I Старому й відповідно стали підданими великого князя. Діти та кривні близькі зрадника могли зберегти за собою землі лише у тому випадку, коли ще до втечі чи зради їхній батько розділив свої землі між ними. У такому разі на користь господаря припадала лише частина землі зрадника, а діти залишали за собою свої частки володіння (арт. 4 Розд. I). Саме вказаними артикулами І ЛС визначав верховне право великого князя на розпорядження земельним фондом ВКЛ.

У сфері визначення правил та умов обігу земельної власності шляхти ВКЛ ключове положення унормовувалося арт. 15 Розд. I. Згідно з ним, шляхті надавалося право відчужувати (продати, віддати, дарувати) не більше 1/3 маєтності, а 2/3 віддати під заставу (арт. 16 Розд. I) з обов'язковим викупом, оскільки на заставні володіння не розповсюджувалося право давності (арт. 5 Розд. X). Арт. 15 Розд. I визначалася й процедура здійснення операції з нерухомістю. Так, шляхтич, який вирішив відчужити частину свого володіння, зобов'язувався отримати відповідний дозвіл у самого господаря, а за його відсутності – у регіональних чи місцевих урядників (панів, воєвод, маршалків, старост). Причому, у разі відчуження на землі, надані за особистим привілеєм великого князя, мали видаватися дозволи особисто господаря. Цим же артикулом були передбачені штрафні санкції у разі зловживання

* Литовський Статут.

** Литовська Метрика.

при здійсненні відчуження маєтностей чи земель. Так, якщо відчужувалася маєтність обсягом, що перевищував її третину, і за неї вже були сплачені кошти, то така трансакція мала бути скасована. У випадку, коли кошти, сплачені за третину маєтності, перевищували її реальну вартість, їх надлишок переходив до великокнязівської скарбниці. Таким чином, І ЛС були передбачені можливі зловживання, а також механізми щодо їх попередження.

Важливе положення, що визначало правомочність володіння шляхтою маєтностями чи землями, ґрунтувалося на функціонуванні права давності. Так, якщо шляхтич, котрий отримав у власність чи володіння у результаті трансакції тут чи іншу маєтність, не пред'явив перед урядом (повітовим чи великокнязівським) відповідні документи, тобто не здійснив запис до канцелярських чи повітових судових книг протягом 10 років, то втрачав юридичні підстави на володіння нею. Якщо у власність чи володіння отримав маєтність неповнолітній шляхтич, то початок дії права давності відраховувався від часу його повноліття (для чоловіків з 18 років, для жінок – 15). Право давності не розповсюджувалось також на шляхту, яка перебувала за межами ВКЛ, а початок дії такої норми відраховувався від часу її повернення на батьківщину (арт. 18 Розд. I).

Не менш вагоме значення для ринку нерухомості мало положення, за яким землі, надані шляхті за часів Казимира Ягеллончика, проте не підтверджені за часів правління його наступника Олександра Ягеллончика, все ж визнавалися власністю того чи іншого шляхтича (арт. 19 Розд. I). У цьому випадку яскраво ілюструється широко декларований литовськими володарями постулат «*старини не рухаємо, новин не вводимо*», яким гарантувалася непорушність всіх старих «добрих» порядків, у тому числі й один з базових у ВКЛ – право власності чи володіння на землю.

Як показувала практика, дозволи великого князя чи його представників на місцях радше слугували постфактум здійснення трансакцій шляхтою й лише затверджували факт зміни власника маєтності. У джерелах відкриті й відповідні документи, якими на юридичному рівні закріплювалися угоди купівлі-продажу, оренди, застави, обміну, дарування тощо. Це або листи-дозволи на здійснення операції з нерухомістю («*консенси*»), або листи-підтвердження («*потвержене*»). Що важливо, такі листи набували правомочності, коли великий князь підписував їх, перебуваючи виключно на території ВКЛ.

Виняток стосувався лише документів, якими надавався дозвіл на купівлю-продаж маєтності чи землі. Документи, які засвідчували пожалування чи підтвердження маєтності вічним правом, мали видаватися спільним рішенням великого князя і Панів-Ради лише під час роботи вального сейму (арт. 25 Розд. I).

Таким чином, низкою артикулів І ЛС у ВКЛ регулювався ринок землі та визначалися правові норми перерозподілу шляхетських земельних володінь. Відзначимо, що розглянуті вище положення І ЛС, а також більшість артикулів, якими регулювалися практично усі сфери функціонування державного організму ВКЛ, стали результатом кодифікації як звичаєвих, так і правових норм, які широко застосовувались у юридичній практиці ВКЛ задовго до укладення І ЛС.

Як зазначено вище, І ЛС низкою артикулів регулював норми, за якими визначалися правила укладання трансакційних угод. Їх практичне застосування яскраво ілюструється конкретними договорами купівлі-продажу, застави, дарування або запису, оренди та обміну.

Угоди (контракти) купівлі-продажу шляхти ВКЛ стали особливо поширеними у середині XVI ст. Цьому сприяла позитивна економічна кон'юнктура, що склалася як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Литовська шляхта (власне литовська, а також українська й білоруська) після запровадження І ЛС отримала певні можливості для розширення своїх володінь не лише за рахунок великокнязівських пожалувань, а й за рахунок купівель, хоча й обмежених третиною від загальної величини маєтності. Причому придбані таким чином землі (купівлі) відразу отримували статус приватної власності шляхти.

У результаті здійснення купівлі віленським біскупом Яном у волинських шляхтичів Тихна й Олехна Гринковичів Козинських Ісаївського дворища, а також полів і сіножатей Хотенового, Ловчого та Грем'ячого у Кременецькому повіті за 60 кіп грошів був оформлений відповідний запис продажу, датований 8 квітня 1532 р. у Луцьку. Вказані володіння перейшли братам Козинським у спадок від їхнього батька Гринка Мжачича Козинського, які той вислужив у великого князя Олександра Ягеллончика. Продавці передавали новому власнику разом з володіннями також і документи, які підтверджували їхні права на ці землі (у даному разі – привілей Олександра Ягеллончика Гринку Мжачичу Козинському). Тихно й Олехно Козинські у диспозиційній частині договору записали умову (санкцію), згідно з якою ні самі вони, ні їхні нащадки чи

родичі не будуть у майбутньому претендувати на продані землі. Важливою складовою запису продажу мали бути притиснуті печатки свідків, які були присутні безпосередньо під час оформлення угоди. Свідками мали бути авторитетні у регіоні шляхтичі. Договір купівлі-продажу Козинських з віленським біскупом Яном своїми печатками засвідчили князі Василь Федорович Четвертинський і Юрій Михайлович Сокольський, пани Боговитин Петрович Шумбарський і Богдан Костюшкович Ставицький, котрий був луцьким намісником, уповноважений князем Федором Михайловичем Чарторийським. Наступного року віленський біскуп Ян децю укрупнив свої володіння на Кременеччині. Про це свідчить запис продажу від 20 березня 1533 р. кременецького шляхтича Івашка Сенкевича Денисковича віленському біскупу на вилучення ним у великого князя Олександра Ягеллончика селище Демківці і двірць Верх Вілії неподалік Кременця за 230 кіп грошів. І. Денискович, як і попередній продавець земель віленському біскупу, зобов'язувався не претендувати на продані володіння, а також гарантував *«оказывати и заводити и при его м(и)л(о)сти у праве мощно стояти и очищати, как скоро его м(и)л(о)сть мне через листъ свой росказати рачил под виною его ж м(и)л(о)сти тремасты копами грошей»* та представляв усі документи на свої володіння: *«а которые листы и потвержене гос(пода)рей королей ихъ м(и)л(о)сти на тыи селища есми мел, ям тыи листы всии потверженя ихъ м(и)л(о)сти его м(и)л(о)сти кн(язю) Яну в руки дал, а тыи пенязи двесте копъ и тридцат копъ грошей зуполна у его м(и)л(о)сти взяль»*. Свідками укладання контракту стали князі Іван та Федір Михайловичі Вишневецькі, Кузьма Іванович Заславський, єйшицький державця, а також пан Боговитин Петрович Шумбарський, котрий одночасно обіймав уряди кременецького судді, городничого та мостовничого.

У 1542 р. литовські шляхтичі Брожин, Мартин та Урбан Станіславовичі Борбенаевичі разом зі своєю матір'ю продали свої сіножаті Петру Станкевичу Гуделю, ключнику князя Миколая Радзивілла й підберезького плебана, за 310 кіп грошів литовських. У документі була також визначена *«зарука»* (своєрідна компенсація за недотримання або порушення умов укладеного договору) на господаря у розмірі 12 рублів грошів. Даний контракт купівлі-продажу був укладений 3 серпня у Підбереззі й скріплений трьома печатками. Подібна форма запису продажу

маєтності зберігалася і напередодні введення в дію другої редакції Статуту. Так, 20 квітня 1562 р. господарський маршалок князь Олександр Андрійович Сангушкович Кошерський оформив у Вільно запис продажу Річицького маєтку шляхтичу Матису Савицькому за 4000 кіп грошів литовських. Якщо у попередніх прикладах у змісті договорів купівлі-продажу ми не знаходимо вказівок про відчуження третини маєтностей їх власників (вочевидь, це малося на увазі як певна аксіома), то князь О. Сангушкович Кошерський вважав за необхідне у своєму записі вказати, що *«вынявши з третее части всихъ именей моихъ отчизных, одно имение мое Речицу, лежащее на Полесьи между волостями Ратечскими и Ковелскими Хотяшева, продал есми имение свое Речицкое пану Матысу Савицькому»*. Із цього запису видно, що Річицький маєток не перевищував третьої частини від усіх володінь князя.

Цікаву інформацію про особливості перерозподілу земельного ринку надають привілеї та підтвердні листи литовських володарів. Так, 27 вересня 1538 р. у Кракові господарський боярин Івану Леонович отримав підтвердний лист від Сигізмунда I Старого на свою вилучення купівлю. Купівля у листі означена наступним чином: *«кгардиянь кляштора панни Марии у Вильни князь Юрий зъ дозволениемъ всее братьи свое тамошнее продали ему два человека отчизныхъ того кляштора панни Марии на имя Мартина Неверовича а Юхна Давидовича зъ братьею, и з детми ихъ, и со всеми полми, сеножатми, дубровами, з водами и службами тыхъ людей, з данми грошовыми и медовыми и иншими всякими пожитки, которые от давныхъ часовъ з оныхъ людей бывали и со всемъ с тымъ, якъ ся тыи люди здавна в себе мають за сорок копъ грошей литовскихъ вечно»*. Великий князь своїм рішенням наказував Івану Леоновичу *«держати и вживати водле купли свое и листов купчихъ на вечные часы, а с тою выслугою, которую на князи Матфеи выслужил, имеет онъ князю Матфею служити до его живота, а по животе князя Матфея евомъ воленъ он самъ и его потомки з оными двема человеки кому хотят служити водле листу его, который онъ на то в себе имеет. И на то дали есмо ему сесь нашъ листъ, до которого и печать нашу казали приложити»*.

Із таких листів можна також почерпнути інформацію про обіг тих чи інших володінь. Зокрема, у диспозиційній частині привілею

польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа від 12 листопада 1557 р. раконтишському наміснику Дмитру Ігнатовичу на будинок у Вільно вічним правом згадується попереднє надання цього будинку Сигізмундом I Старим пану Богдану Скипорову, котрий невдовзі продав цей двір предку Дмитра Войтеху Павловичу Влошку («...ино ач колвек тот продок его Войтех Павлович Влошко сам доброволне под право местское был поддался и почал был к нему через который час послушенство чинити...»). Дмитро Ігнатович виклопотав у Сигізмунда II Августа підтвердний лист на вказану маєтність. Господар задовольнив прохання шляхтича наступним чином: «*тот дом его в месте Виленском лежащий за рекою Вилнею против пляцу пани Войтеховое Носиловское от права местского и всяких поплатков капщизны, повинностей и послушенства к нему належачого и от стояня в нем господю каждого гостя и дворан наших вызволили есмо, и сим нашим листом вызволяем и подтверждаем то ему самому, его жоне, детем и их потомком вечно и навеки непорушно...*». Як бачимо, перш ніж вказаний будинок у Вільно потрапив у власність до Дмитра Ігнатовича, він змінив двох власників.

Не менш поширеними документами, які засвідчували стан ринку землі у ВКЛ, були дарчі угоди. Як правило, такі договори уклалися у колі кривних чи близьких родичів, а також між патронами й слугами. Так, дарчим записом від 13 листопада 1530 р. у Коріжичах шляхтич Сенко Гринкевич Гавсович подарував своєму патрону луцькому старості князю Федору Михайловичу Чарторийському третю частину купленого у свого брата Федка маєтку Тудорова. У договорі була обумовлена санкція («*а я, Сенко Гавсович, и жона, и братья, и сестры, и ближнии мои не маем ся ни чим у тую третью част уступовати, и ни о то з их милостью правом правоват, ани з детьми их милости и вже никоторыми причинами того под их милостью того поискивати не маем*») та визначалася зарука у розмірі по сто кіп грошів на користь князя і замок Новгородок. Що цікаво, у цьому ж документі С. Гавсович зробив запис, згідно з яким заставляв князю Ф. Чарторийському дві третини маєтку Тудорова у сумі 80 кіп грошів до «живота» заставника. Даний документ ілюструє, яким чином шляхта оминала статутні положення про заборону відчуження всієї маєтності цілком. Численні приклади показують, що згідно з статутними артикулами шляхтичі про-

давали чи дарували третину маєтності, а дві третини віддавали у заставу чи в оренду на пожиттєвий термін («до живота» заставника або орендонадавача).

Із підтвердного листа Сигізмунда II Августа від 24 грудня 1552 р. у Вільно дізнаємося, що новгородський воєвода, маршалок дворний, підскарбій земський, староста слонимський і мстибоговський пан Іван Горностай подарував своїй дружині пані Марії Богданівні Заславській чотири двори «*з дворы мурованными и деревяными по своему животе до ее живота на доживотное ее мешканье и к тому и инии речи, и самъ то усты своими нам объявил и привилеем нашим господаарскимъ то в нас ей потвердилъ*». Далі І. Горностай, шануючи вірність і цнотливість своєї дружини розпорядився наступним чином: «*одно именье с тых именей своих купленное дал даровал и записал ей малжонце своей с тых чотырех дворцов своих один двор свой Солнининский з дворцомъ, Мустенянский з будованьемъ дворным и с пашнею дворною, и с челядью неволною, и с паробками и людми тяглыми, и со всеми землями тых дворцов, и с озеры и со всим на все, яко его милость тот двор купил и што к нему прислужил от всих детей, сынов, дочок и от близких своих по своему животе вечно и навеки непорушно*». Таким чином І. Горностай надавав право дружині по його смерті вільно розпоряджатися подарованими дворами і до того ж «*от иших близких своих ее заховываючи и в моц, и в поживанье, и в шафованье по своем животе тоей малжонце своей пускаючи*».

Такий же прихований механізм переходу нерухомості у повному обсязі від одного власника до іншого прослідковується у двох транзакційних договорах між подружжям Пронських. Так, першим листом від 11 січня 1556 р. у Вільно дружина житомирського старости князя Андрія Глібовича Пронського Ганна Миколаївна Сапежанка записала своєму чоловіку вісім тисяч кіп грошів литовських заставним правом на двох частинах своїх «*именей отчизныхъ и материстых*. Того есть меновите именья подъ Браславлемъ Литовскимъ лежащие, замокъ и место, и кажно дворъ и место Задвичье, двор Лужьки, а в Литве дворъ Ятвезьско, двор Титовячы и двор Овновячы в Жомойти». Мотивацією позики було те, що князь А. Пронський зазнав значних збитків, завданих його маєтностям. У договорі також визначалася зарука у дві тисячі кіп грошів литовських. Своім другим листом, датованим як і попередній, Ганна Миколаївна Сапежанка

дарувала своєму чоловікові, посилаючись на відповідний артикул Статуту, третю частину всіх своїх володінь. Таким чином, Г. Сапежанка спочатку записала дві частини борговим записом, а третю частину подарувала, в результаті чого відчужила всі свої володіння на користь князя А. Пронського. В обох випадках княгиня зверталася з проханням до віленського воєводи пана Миколая Радзивілла, щоб її договори були внесені до віленських замкових книг. Тим самим укладені угоди засвідчувалися публічно.

Згодом, 5 березня 1555 р. у Вільно датується договір, згідно з яким Ганна Миколаївна Сапежанка та її чоловік князь Андрій Глібович Пронський дарують дядькові Сапежанки дворному маршалку князю Павлові Івановичу Сапезі (в знак подяки за його опіку над Сапежанкою) і записують вічним правом *«часть мою всю имени Понемоня и Кгедикголдешок, которая на мене, Ганну Михайловну, по небожчику пану Фридриху Ивановичу Сопезе, дядьку мему, прирочоным спадком пришла, якъ двор, такъ бояр, слугъ путных, людей тяглых месцких и их земель, так и челяди невольное, пашен, пол, лесов, боров, бортей, дубров, пуць, сеножатей, озер, лововъ звериных, пташих и бобровых гон, рекъ, ставовъ и всяких пожитков пеняжных, медовых, житных, дяколных и куничных»*. Наведені вище приклади дарчих угод підтверджують положення про обіг шляхетських маєтностей шляхом дарування у колі родичів.

Широко практикувалося укладання шляхтою ВКЛ заставних та орендних договорів, меншого поширення набули угоди обміну. Як зазначалося вище, шляхом укладання заставних чи орендних контрактів шляхта могла приховувати власні наміри щодо відчуження своїх володінь у повному обсязі. Втім, дані договори також надавали можливість шляхті вирішувати фінансові проблеми. Адже передаючи у заставу чи в оренду свої маєтності, шляхта отримувала готівку для нагальних потреб і тим самим не втрачала володіння, маючи можливість їх викупити у випадку застави, а у випадку оренди – припинити її. Так, наприклад, за умовами договору застави від 15 березня 1540 р. київський воєвода пан Андрій Якубович Немирович отримав 1600 кіп грошів литовських (досить солідна для того часу сума). Згідно з договором А. Немирович заставив 2/3 усіх своїх володінь, як отчизни, так і материзних, своєму сину Станіславу.

В орендних договорах чітко визначався термін оренди та її вартість. Наприклад,

листом від 25 квітня 1563 р. луцький та острозький єпископ Марко Жоравницький повідомляв перед луцьким замковим урядом, що передає в оренду князю Івану Чарторийському Медківське дворище з виплатою щорічно по 5 кіп грошів литовських. По кількох днях (27 квітня 1563 р.) князь і луцький та острозький єпископ уклали відповідний контракт, а через півтора місяці (19 червня 1563 р.) князь І. Чарторийський отримав від Сигізмунда II Августа підтвердний лист, за яким йому та його нащадкам надавалося право на володіння церковним двором Медківським, отриманим в оренду від луцького й острозького єпископа Марка Жоравницького з щорічною виплатою по 5 кіп грошів литовських на користь соборної церкви Іоана Богослова у Луцьку.

Контракти обміну укладалися шляхтою здебільшого за потреби або концентрації своїх володінь у межах однієї господарсько-адміністративної одиниці, або у разі зміни місця проживання (наприклад внаслідок отримання уряду в іншій адміністративній одиниці). Так, за договором обміну від 17 листопада 1536 р. Федір Якович Вористський віддавав боярину маршалка Волинської землі свої села Лепесівку та Радошівку в обмін на маєток Біличі. Згідно з контрактом від 12 квітня 1540 р. князь Дмитро Іванович Путятич обмінявся з паном Іваном Ілінічем селами «во Дрюцьку на имя сельцо Ильи Диринича, а Харкович». Село Дириничі отримав І. Ілініч з усіма прилеглими землями, а князь Д. Путятич – село Харковичі *«так жо со всем, какъ пан Ивашко держальъ...», а менили есмо промежи собою вечно непорушно при наших животех и по насъ будучимъ ближнимъ нашим и детемъ нашим ненадобно того рушати...»*.

Траплялися випадки, коли в обміні маєтностей були зацікавлені представники правлячої у ВКЛ династії. Наприклад, 29 вересня 1544 р. королева Бона Сфорца ініціювала укладення угоди обміну з луцьким старостою князем Андрієм Михайловичем Сангушковичем Кошерським. Згідно з контрактом князь А. Сангушкович Кошерський (а також усі наступні луцькі старости) отримував у володіння Луцьке вйтівство взамін за Мельницький маєток. Цим договором також визначалися умови відносин луцького старости з луцьким лентвійтом. У 1565 р. ініціатором укладення договору обміну з Сигізмундом II Августом став дорогицький зем'янин Матис Савицький. Так, 23 травня 1565 р. була укладена угода обміну великого князя литовського з М. Савицьким, за якою ініціатор договору

прохав у господаря взяти до свого столу куплений у князя Олександра Андрійовича Сангушковича Кошерського за 400 кіп грошів литовських маєток Річицю у Володимирському повіті й надати взамін 60 волок землі в Упітській волості. Дане прохання М. Савицький мотивував тим, що він надалі не може володіти Річицею через постійні сутички річицьких підданих з сусідніми ковельськими. Великий князь зважив на аргументи дорогицького зем'янина й погодився на обмін, у результаті чого видав М. Савицькому відповідний трансакційний договір.

Вище аналізувався артикул (арт. 19 Розд. I), згідно з яким за шляхтою визнавалося право на володіння маєтностями, якщо їхній власник мав відповідні надавчі або підтвердні листи Казимира Ягеллончика або його нащадків. Саме дана норма широко функціонувала у сфері ринку землі шляхти ВКЛ, що підтверджується низкою документів. Так, книги записів Литовської Метрики здебільшого зберігають інформацію про великокнязівські надання чи підтвердження. Механізм укладання трансакційних договорів набував щораз більшої досконалості, тому з часом оформився стандарт формуляра відповідних договорів купівлі-продажу, дарування, оренди, застави, обміну й запису. Процес отримання великокнязівського підтвердження на володіння шляхтою ВКЛ тією чи іншою маєтністю мав кілька складових. Спершу шляхтичі укладали відповідний трансакційний договір, потім його оприлюднювали: записували або у замкові книги (у вказаний період по різних регіонах ВКЛ вони зберіглися нерівномірно й часто через незадовільне збереження містять фрагментарні дані про реальний стан їх джерельного наповнення), або до книг Литовської Метрики. Таким чином, теоретично документи угоди мали зберігатися у двох контрагентів (набувача і збувача землі), а також переписана копія впису до замкових книг чи до книг Литовської Метрики. За потреби, власник маєтності міг отримати ще одну копію угоди – т. зв. випис. Після цього власник маєтності клопотав перед великим князем з проханням, щоб той видав йому підтвердний лист на володіння. Саме така процедура забезпечувала шляхтичу правомочність його дій щодо оформлення документів на володіння нерухомістю, а підтвердні листи великих князів литовських слугували відповідною гарантією у разі можливих судових процедур, порушених проти землевласника. Тому шляхта ВКЛ намагалася якнайшвидше отримати такі підтвердні листи. Так, підтвердні листи на свої купівлі

отримали від Сигізмунда I Старого князь Костянтин Іванович Острозький (1529.02.17. – Вільно), Дашко Васильович (1532.12.10. – Краків), волинський зем'янин Василь Юрійович (1533.04.06. – Краків), князь Федір Андрійович Сангушкович (1533.08.12. – Вільно); 1533.09.10. – Вільно), князь Ян, біскуп віленський (1533.10.10. – Вільно; 1534.09.22. – Вільно), господарський дворянин Томко Сачкович (1536.01.02. – Вільно), князь Василь Михайлович Сангушкович (1536.05.20. – Вільно); на застави – князь Ілля Костянтинович Острозький (1535.04.07. – Вільно); на записи, або дарчі договори – князь Ян, біскуп віленський (1531.03.06. – Краків; 1533.10.08. – Вільно), волинські зем'яни Яцько Яцькович Склєнський (1532.03.16. – Краків) та Олехно Богданович Княгининський (1533.03.01. – Краків), князь Федір Михайлович Чарторийський (1534.03.01. – Вільно), вінницький зем'янин Грицько Олексійович (1536.03.12. – Вільно). Такі ж приклади можна наводити й у період правління інших литовських правителів. А наведений фрагмент підтверджень Сигізмунда I Старого лише за 1529–1536 рр. дає чітке уявлення про масштаби операцій із шляхетською нерухомістю й відповідно про стан ринку землі у ВКЛ загалом та українських землях зокрема.

Шляхетські наїзди як один із позаправових способів розв'язання економічних конфліктів

Найбільш поширеним явищем, яке можна трактувати як соціальний конфлікт, у ВКЛ, у тому числі й на українських землях у його складі, був шляхетський наїзд. Він як позаправовий засіб розв'язання економічних суперечок шляхти виник через неефективність правової і судової системи та слабкість центральної влади й набув масового характеру. У правових нормах Литовських Статутів (1529, 1566, 1588) «наїзд» кваліфікується як напад кінного загону, а «наход» – пішого загону.

У фаховій літературі не існує чіткої дефініції поняття «наїзд». Спираючись на попередні напрацювання та джерела Литовської Метрики про «шкоди, гвалти і наїзди», його можна трактувати так: організований представниками панівного стану збройний напад у межах найближчої округи на шляхетське, князівське або монастирське поселення чи володіння з метою пограбування, помсти, а також заволодіння землею, підданими, силового розв'язання майнових суперечок (нерідко між родичами), підриву економічних позицій конкурентів.

Певне уявлення про природу шляхетських наїздів можуть дати документи книги записів №14 Литовської Метрики. У ній – більше 50 документів, пов'язаних з наїздами. Значна їх кількість стосується українських земель, що входили до складу ВКЛ. Вони відображають різні аспекти шляхетських наїздів соціального явища у ВКЛ протягом 20-х років XVI ст. Так, згідно з документом від 1 січня 1524 р., пан Богдан Львович позивався з луцьким старостою князем Федором Сангушковичем про вчинені останнім кривди і шкоди в маєтку першого.

У більшості справ про призначення великим князем литовським «року» міститься більш детальна інформація про заподіяні в результаті наїзду збитки. Наприклад, у двох листах Сигізмунда I Старого до маршалка Волинської землі князя Андрія Олександровича Сангушковича у справі Гліба Єсмановича з Михайлом Васильовичем великий князь литовський визначив «композицію» (виплата потерпілому грошової компенсації) та призначав «рок»: «остаточний рок в день святого Миколая осіннього» та «перший рок почавши від святої Покрови в тиждень, чотири неділі другий рок, також чотири неділі остаточний рок». Якщо в цих документах визначена лише «композиція» та термін розгляду справи, то в наступному більш детально описано суть справи: вказано заподіяні шкоди, втеча слуг тощо.

У справі від 11 липня 1525 р. овруцького міщанина Макара Івановича з шляхтичем Василем Поскребтою про «великі кривди» і розорення бортних земель Сигізмунд I Старий наказав київському воєводі повторно призначити судовий «рок», оскільки на перший «рок» Макар не став зі своїми суддями. Найбільша за обсягом та інформаційно насичена справа князів Андрія і Федора Сангушковичів з князем Андрієм Коширським про маєток Полонне та різні кривди. В ній великий князь литовський наказав Панам-Раді «вчинити справедливість» (розглянути судову справу) та призначив «рок» «як буде ваша милість всі разом з їхніми суддями пани радні наші на тому теперішньому вальному сеймі Берестейському».

Частина документів містить інформацію про винесення вироків великим князем литовським у справах про «шкоди, гвалти і наїзди». Так, у своєму листі від 1 січня 1524 р. Сигізмунд I Старий повідомляв маршалка Волинської землі князя Андрія Сангушковича про вирок у справі пана Якуба Монтовтовича, котрий взяв «гвалтом»

підданого з маєтку Ясциценевичі. Господар своїм вироком наказував Я. Монтовтовичу під зарукою в сто кіп грошів повернути підданого та інших втікачів. Розглянувши скаргу князя Богдана Любецького на володимирського старосту про чинення кривд та відібрання земель, Сигізмунд I Старий наказував старості не вступати в землі Любецького. У справі кременецьких зем'ян з кременецьким державцею Якубом Ямонтовичем (1524) великий князь литовський направив свого дворянина для виконання судового вироку – повернути зем'янам їхніх підданих та пограбоване майно.

У 1527 р. великокнязівський дворянин Івашко Немирич здійснив напад на церковні землі та Овруцький монастир київського зем'янина Тишка Проскури. Останній звернувся із скаргою до Сигізмунда I Старого. Господар у листі від 8 серпня 1527 р. виніс вирок, яким зобов'язував І. Немирича під зарукою в сто рублів грошів «ту шкоду церкві божої оправити і за те досить вчинив, ...і надалі аби церковним землям шкод не чинив».

Для розгляду кримінальних справ, в тому числі пов'язаних із наїздом, був створений замковий (з 1566 р. – гродський суд). Відповідно до характеру заподіяної шкоди під час наїзду в законодавстві були передбачені різні види покарання: страта, композиція (виплата потерпілому грошової компенсації), штраф. Однак у джерелах нами поки що не зафіксовано жодного випадку покарання смертною карою знатного чи впливового в певному регіоні шляхтича. Більше того, відомі часті випадки не лише несплати грошового штрафу, а й нехтування нормами права. Яскравим прикладом слугує справа князем Івана Васильовича Козеки з князем Іллею Долзьким про розорення останнім маєтку Рожчаловичі (12 серпня 1530 р.): «багато шкод в ньому поробив, двір спалив, людей розігнав». Князя І. Долзького двічі викликали до суду письмовими повідомленнями та через господарського дворянина Василя Линецького, однак той відмовлявся приїхати і сплатити 1000 кіп грошів потерпілому. Врешті Іллі присудили штраф в розмірі 400 кіп грошів одноразовою виплатою, однак той подав зустрічний позов. Таким чином, остаточне вирішення справи затягувалось.

Нападаючі і потерпілі часто розв'язували конфлікт позасудовим шляхом укладання полюбовної згоди. У такому випадку шляхтичі шляхом посередництва своїх уповноважених представників («умоцованих» або

полюбовних суддів) досягали так званої «полюбовної згоди», не допускаючи таким чином винесення судом більш суворого покарання.

Матеріальний аспект даного соціального явища яскраво відображений у судовій справі князя Івана Федоровича Масальського з господарським дворянином паном Іваном Богушевичем про розорення останнім Шумського (Кременецький повіт) маєтку князя І. Масальського отримав у володіння маєтності дружини: м. Шумськ з навколишніми селами, що в Кременецькому повіті на Волині, які кілька років тримав в опіці господарський дворянин Іван Богушевич після смерті тестя князя І. Масальського Богдана Львовича. Коли ж у 1540 р. скінчився термін опіки і відбулася передача маєтностей з рук Івана Богушевича князю І. Масальському, перед князем постала невтішна картина: маєток і ставки спустошені, піддані розігнані, замок зовсім упав. У виклику до суду Івана Богушевича Сигізмундом II Августом зазначено, що за період тримання в опіці Шумського маєтку по смерті Богдана Львовича господарський дворянин своїми діями призвів до повного розорення володінь князя І. Масальського. Окрім спустошень замку, господарських будівель та ставків, Іван Богушевич також *«людей його (князівських підданих. – Авт.) безмірними провинами карав, і багато шкод йому і людям його поробив»*.

Як наслідок, князь І. Масальський звернувся до Сигізмунда II Августа з проханням *«вчинити справедливість»* і притягнути до суду Івана Богушевича. Великий князь литовський 10 травня 1540 р. надав лист князю, в якому призначав *«рок»* (призначення терміну розгляду судової справи) Івану Богушевичу. Проте конфлікт цього разу не було вичерпано, про що свідчить інший документ, в якому Сигізмунд II Август призначав інший *«рок»* у справі князя І. Масальського з господарським дворянином Іваном Богушевичем. Як видно з документа, князь разом зі своєю дружиною Богданою 20 жовтня 1545 р. звернувся до великого князя литовського з листом, в якому оповідав, що на них скаржилися господарський дворянин Война і довгяльський державця Іван Богушевич Боговитинович, нібито Масальські під час передачі Шумського маєтку із опіки прибрали до рук і деякі володіння Боговитиновичів, а також здійснили наїзд зі свого маєтку Бримова, в

результаті чого ґвалтовно приєднали став до берега Шумського, а при ставі багато земель і сіножатей. Наїзд, в даному випадку захоплення ставу з землями і сіножатями, супроводжувався побоями підданих, грабунком і заподіянням всіляких шкод.

Цього разу великий князь литовський вирішив покласти край взаємним наїздам і земельним суперечкам князів Масальських і господарського дворянина Богушевича Боговитиновича. Він призначив *«рок»* (за дванадцять тижнів) і суддів у цій справі. Суддями мали стати господарські дворяни Семен Миткевич Бабинський і Михайло Ігнатович Дчуса, до їхньої компетенції входило вирішити *«не відступаючи статуту, права земельного»*, всі межові суперечки. Сигізмунд II Август також наказував призначеним суддям виїхати на місце розгортання земельних конфліктів (*«щоб самі на той рок там на ті землі виїхали»*). Вірогідно, цього разу великому князю литовському вдалося вгамувати взаємні претензії на землі Шумського маєтку, про що може свідчити відсутність подальших позовів чи інших матеріалів у цій справі.

Як бачимо, наїзд у даному випадку був здійснений з меркантильних інтересів одного із шляхтичів-землевласників Кременецького повіту, головним чином для підриву економічних позицій сусіда, а також заподіяння якнайдошкульніших збитків його господарству. Отже, у справі про наїзди на володіння князів Масальських чітко простежується матеріальний аспект поширеного на той час соціального явища – шляхетських наїздів. Проаналізовані документи щодо шляхетських наїздів лише доповнюють і розширюють наше розуміння про це всестанове соціальне явище, що мало місце на українських землях ВКЛ і з другої половини XVI ст. набуло значних масштабів. Відзначимо, що шляхетські наїзди, як соціальне явище раннього нового часу, були поширені не лише у ВКЛ, а й у всіх європейських державах періоду пізнього середньовіччя – раннього нового часу.

Нерідко наїзд мав характер символічної демонстрації конфлікту, спрямованої на розрядку соціальної напруги всередині шляхетської корпорації. Водночас він суперечив таким категоріям шляхетської системи цінностей, як братерство, любов до вітчизни, легалізм поведінки в політичному житті, ідеал згоди та вшанування традиції.

РОЗДІЛ 6.

РОЗВИТОК ТОРГІВЛІ

Втрата середземноморським економічним регіонам домінуючої ролі, а також процес розвитку господарства країн, пов'язаних з Балтикою, справили потужний вплив на формування та структуризацію внутрішнього та зовнішнього ринку, а також на зміни у товарній структурі Великого князівства Литовського від середини XV до кінця XVI ст. В умовах цих тенденцій в географії європейської торгівлі зростає значення Волинської землі як одного з найбільш економічно розвинутих регіонів Великого князівства Литовського. Таким чином вже з кінця XV ст. Волинь постійно виконує роль посередника в торгових відносинах між Заходом та Сходом Європи.

Для розвитку торгівлі Волині в XV – середині XVI ст. одним з визначальних чинників стало не лише розширення товарообміну, але й одночасний розвиток внутрішнього (локального, регіонального) та зовнішнього (міжнародного) ринків збуту продукції. Отже, поява та розвиток даних типів ринку відбулися там, де вже існував суспільний поділ праці і достатній рівень розвитку товарного господарства. Поряд з цим, великий вплив на формування вищевказаних типів ринку мав процес урбанізації з подальшим торгово-економічним розвитком міських поселень не лише на теренах Волині, але й найближчих їй торгово-економічних партнерів, оскільки волинські міста, попри свій більшою чи меншою мірою сільськогосподарський ха-

рактир, активно впливали на формування збуту сільськогосподарської продукції у найближчих селах. Можна, значною мірою спрощуючи проблему, відзначити, що у зв'язку із суспільним поділом праці спочатку відбувається повільне формування внутрішнього та зовнішнього ринків збуту, які, поступово розширюючись і поглиблюючись, сприяють утворенню на теренах Волині двох основних форм організації торговельної діяльності – торгів і ярмарків. Їхніми центрами стають міські поселення, однією зі специфічних рис яких є товарообмін за системою «місто–село».

Базову роль у волинській торгівлі протягом XV – середини XVI ст. відіграє мале місто або містечко. При цьому найбільш важливим осередком товарообігу в місті була ринкова площа. Згадки про ринок, а часом і доволі докладну інформацію про його характер містять в собі інвентарні описи міст та містечок. Так, наприклад, на існування ринкових площ чітко вказують інвентарні описи наступних міст – Берездова, Дермані, Костянтинова, Корця, Луцька, Острога, Полонного, Володимира, Заслава та інших міст та містечок Волині.

Характерною особливістю розвитку таких населених пунктів стало існування двох різних форм організації торговельної діяльності. До першої, згідно з Г. Самсоновичем, відноситься локальний товарообмін. При існуванні

лише цієї форми організації торгівельної діяльності населений пункт міського типу став став сталим пунктом торгівельних контактів на рівні більшого чи меншого запліччя. Крім того, на щотижневих міських торгах зустрічалися усі, хто прагнув набути товарів міського чи сільського походження. Отже можемо стверджувати, що в локальному товарообігу участь брала відносно невелика кількість професійних купців.

Наступна форма організації торгівельної діяльності у волинських містах та містечках обіймала широкий міжрегіональний обмін товарів. Населені пункти, в яких розвитку дістала вище зазначена форма, фактично становили пункти скуповування на торгах, ярмарках або шляхом контрактних трансакцій різноманітних товарів, що користалися високим попитом у далекоюжній (міжнародній) торгівлі. Власне ця діяльність провадилася професійними купцями, що діяли в межах і на користь великих купецьких спілок, які, в основному походили з Варшави, Гданська, Львова чи Любліна. Характерною ознакою цієї форми організації торгівлі у містах Волині була її нерегулярність, тісно пов'язана з ринковою кон'юнктурою, розташуванням населеного пункту поблизу шляхів міжнародного або міжрегіонального значення, а також з розташуванням в районах з викристалізованим вузькоспеціалізованим виробництвом товарів. Однак як у випадку першої форми організації торгівельної діяльності на Волині, так і другої базою надалі залишається локальний ринок.

На початку слід відзначити, що суттєві зміни торкнулися насамперед внутрішнього, головню локального (згідно з класифікацією Я. Малецького) ринку. Практично кожний ринок, навіть такий, що обіймав лише певний окремих населений пункт, поділявся на менші локальні ринки. Впливаючи на товарообмін між містом і його рільничо-тваринницьким запліччям – сільською округою, локальний ринок як економічне явище мав тривалий характер, що не могло не позначитися у подальшому на формуванні інших типів ринку. Локальний ринок як один з основних сегментів ринкової економіки, на думку вищезгаданого польського дослідника Я. Малецького, можливо виокремити за наступними ознаками. Насамперед це охоплення своїм впливом відносно невеликої території міста та його найближчих околиць у радіусі від 2 до 20 кілометрів, тобто того терену, з якого без-

перешкодно могли прибути на торг та повернутися назад потенційні покупці чи продавці з сіл протягом одного дня. Другою характерною рисою є провадження насамперед продажу-купівлі предметів першої необхідності, зокрема продукції тваринництва та сировини для міського ремесла, які привозилися з навколишніх сіл. У свою чергу, до навколишніх сіл відправлялися вироби міського ремесла. Наступною специфічною рисою локального ринку є відносно невелика участь інституту перекупництва в провадженні торгівлі, оскільки в більшості випадків торгівлі операції проводилися безпосередньо між виробником та покупцем. Врешті, головним проявом локального ринку на теренах Волині стала поява щотижневих міських торгів. Власне міські торги сприяли товарообміну між містом і його рільничо-тваринницьким запліччям – сільською округою.

Отже протягом XV – середини XVI ст. локальний ринок Волині був міцно пов'язаний з певним містом або містечком. Традиційною формою внутрішнього товарообміну були щотижневі вільні торги, що відбувалися раз або два рази на тиждень. Як відзначила Л. Харевичова, поняття «вільний торг» у юриспруденції XV–XVI ст. означало, що у певні визначені терміни дозволялося вільно торгувати сільськогосподарськими товарами, особливо м'ясом, що у звичайні дні було прерогативою різницького цеху. Характерним є те, що «вільний торг» не поширювався на міщан-вірменів чи міщан-євреїв, оскільки їм дозволялося продавати м'ясо лише своїм співвітчизникам, усім же іншим – суворо заборонялося і каралося досить високими грошовими штрафами. Насамперед на торги прибувало населення найближчих околиць. На відміну від ярмарків, на торгах, згідно з дослідженнями М. Богуцької та Г. Самсоновича, основою будь-яких торгових операцій була роздрібна торгівля. Продавалося та купувалося тут, в основному, збіжжя, м'ясо-молочна продукція, шкіри, риба, птиця, овочі, з одного боку, а з іншого – ремісничі вироби (сільськогосподарський реманент, упряж, одяг, гончарні вироби тощо), а також, значно меншою мірою, товари коштовні та імпорتنі. Діяльність торгів та правила їх організації, як правило, обмежувалися, з однієї сторони, підданством села та міського поселення, а з іншої – різноманітними, часто досить жорсткими приписами цехового виробництва з питань якості та розмірів пропонованої

продукції, цінової політики, умов набуття сировини та збуту готових виробів. Неабияку роль тут також відігравали різноманітні привілеї великого князя литовського або польського короля, а також ставлення з боку власника чи власників міста.

Організацію та діяльність міських торгів визначали певні чітко окреслені державні приписи або ж розпорядження власника міста чи містечка. Тим не менше виникнення міських торгів відбувалося стихійно і не зазнавало ніяких перешкод з боку власника міста, навіть отримувало його сприяння. Вже з кінця XV ст. спостерігається незначне підвищення цін на предмети розкоші і досить значне – на предмети першої необхідності, особливо на продукцію сільського господарства. Підвищення цін на ринку спричинило створення сприятливої кон'юнктури для тієї частини виробників, які виступали в якості продавців сільськогосподарських товарів. Розвиток і збільшення попиту на сільськогосподарську продукцію спричинили поступове порушення замкненості феодального господарства, яке починає в наростаючому об'ємі постачати на ринок необхідні товари. Зростання обсягів товарообміну між різними населеними пунктами як у волості/повіті, так і між різними районами Волині спричинилося до одночасного зростання розмірів мита та різноманітних торгівельних оплат, що збиралися з купців на міських торгах. Таким чином, власник міста чи містечка намагався якомога більше захопити як місцеве населення, так і приїжджих купців до участі в торгах. Натомість великокнязівські та королівські привілеї базувалися на вже ствердженому факті існування торгу в певному населеному пункті міського чи сільського типу. Єдиним застереженням з боку державного уряду було те, щоб торги не шкодили і не співпадали з торгами у найближчих державних містах (Володимир, Кременець, Луцьк). Особливо яскраво цю тенденцію ілюструють привілеї на торги в містах Мельниця та Гоща. Якщо в першому випадку дбали про те, щоб не перешкоджати торгам у місті Ковелі, то в другому, крім усього іншого, зверталася увага на нешкідливість міського торгу луцькому миту.

Разом з розвитком міських торгів і залученням до участі в них більшої частини приїжджих купців і продавців створилася сприятлива ситуація для розширення та посилення впливу середньовічних юридичних

норм і прав на провадження торгівельної діяльності, що в свою чергу неодноразово ставало причиною різних конфліктних ситуацій.

Зростання товарних обсягів міського торгу й усе активніша участь у міській торгівлі інституту перекупництва викликали жорстку протидію з боку місцевого ремісництва. Причиною такої протидії ставала можливість купити у виробника-селянина ремісничу сировину за нижчими цінами, ніж у перекупників. У 1495 р. в скарзі шевців міста Луцька до луцького старости князя Костянтина Острозького зокрема вказувалося, що міщани та луцькі євреї, скуповуючи на міських торгах шкіри, потім втридорога перепродують їх шевцям, чим *«чинят шкоды немалые»*. В результаті скарги було прийнято постанову про те, що міщани та луцькі євреї могли купувати і продавати лише *«кожъ великихъ воловыхъ и яловичихъ»*, а шевці, в свою чергу, – *«кожи малые неварунковые телятины, баранины, козлины»*.

На динамічний розвиток міських торгів впливала не лише власна виробничо-продукційна база, але й також розміри та якість товарної маси, що постачалася виробниками та купцями з-поза меж впливу міського ринку. Що цікаво, постачальники товарів (головно з сіл) виступають на торгах рівнозначно як виробники, так і споживачі різної продукції, якою диспонував місцевий ринок. В міру розвитку міських торгів на ринкових площах міст та містечок Волині щоразу частіше починають з'являтися не лише мешканці навколишніх сіл та містечок, але також купці та ремісники з інших повітів. Наприклад, розвиток костянтинівських торгів на межі XVI ст. значно вплинув на його відвідуваність купцями з Луцька, Острога, Кременця та інших населених пунктів Волині. Практично ж кожне міське поселення Волині становило основний центр обміну товарів для навколишніх сіл, а виробники міських ремісників скеровувалися передусім до навколишнього селянства. Власне тому в значній мірі прибутковість торгів залежала від розміру надлишків, що залишалися у селянина по сплаті чиншу та данини.

Інтенсивний вплив на міські торги загалом справила ситуація з розвитком сільського ремесла. Як свого часу на це вказав В. Балушок, специфічною рисою будь-якого феодального міста, зокрема волинського, був його багато в чому аграрний характер.

Тим не менше, якщо в населених пунктах міського типу етапи розвитку щотижневих торгів визначали ремесло та торгівля, то в сільській місцевості провідна роль у цьому належала сільському господарству. Отже, з одного боку, спрямованість дрібного селянського ремесла лише на власні потреби може свідчити про досить низький ступінь товарообміну, однак, з іншого боку, концентрація в декількох селах дрібнотоварного виробництва з однієї окремої галузі є свідченням праці на ринок і, одночасно, показником досягнення локальним ринком певного рівня розвитку. Сільська округа, постачаючи сировину та напівфабрикати для міського ремісництва, тим самим включалася не лише у внутрішній (внутрішньоповітовий чи внутрішньовоєводський) товарообмін, але й у зовнішній.

Ще з початку XIV ст. селяни отримали обмежене право продажу сільськогосподарської продукції. Особливого розмаху участь селянства в міських торгах набула наприкінці XV – у середині XVI ст., коли мешканці сільськогосподарської округи міста починають фігурувати як учасники не лише торгів, але й ярмарків. Безперечно, участь селян в міських торгах позитивно впливала на розвиток ринкових відносин. Аби мати змогу сплачувати грошові чинші, селянин був змушений підтримувати сталий контакт з локальним ринком, що, в свою чергу, приносило йому додаткові прибутки. Ці прибутки селянин міг отримати лише шляхом продажу продукції власного господарства. І саме завдяки цьому фактові відбувалося зростання товарно-грошового обігу на міських торгах.

Межі територіального впливу міських торгів уже на початок першого десятиріччя XVI ст. пролягали в радіусі 15–20 км від центру, а до 50-х років даного сторіччя ці кордони відсунулися значно далі. Заможніше селянство, привозячи на міський торг сільськогосподарську продукцію та купуючи там вироби міського ремесла, брало участь у локальній торгівлі на одному рівні з міщанами та шляхтою. Протягом 60–70-х рр. XVI ст. у жидичинських торгах неодноразово брали участь селяни з с. Мстишин. У травні 1569 р. селяни Вичолковські придбали на цих торгах одяг і хліб, а землянин М. Завильський, окрім одягу, – ще й різні необхідні у господарстві речі. Як уже відзначалося, подібні записи в гродських книгах Волинської землі та пізні-

шого воєводства починають досить часто траплятися вже з 50-х рр. XVI ст.

Якщо спочатку селяни виступають у записах як незалежні продавці, то вже з середини XVI ст. спостерігається участь селянства у міських торгах лише як продавців сільськогосподарського товару з шляхетських фільварків. Як свідчать Луцькі гродські книги, у листопаді 1560 р. у Торчинському *«вільному торзі»* участь брали селяни шляхтича М. Сербиновича, в січні 1564 р. – селяни п. М. Єловича-Малинського. Власне останні привезли на торг до м. Торговиці підводи з зерном. Отже ми можемо відзначити: якщо наприкінці XV – у середині XVI ст. селянство займалося продажем виробів сільського господарства для власного збагачення, оскільки, за твердженням О. Барановича, *«навіть серед селянства здибаємо сукна лунські, колтришові, чеські»*, то в наступному періоді даний стан речей різко змінюється з активним залученням до торгівельної діяльності шляхти та духовенства, а також посиленням відробіткової ренти. З розвитком товарно-грошових відносин, а також фільваркового господарства в селянина зменшувалася кількість вільних від панщини днів. Наприклад, уже наприкінці XVI ст. панщина для волочних і дворищних селян усіх категорій в Острозькій волості сягала 240 днів на рік, а для підсусідків – 144 днів.

З середини XVI ст. відбувається короткочасний процес об'єднання декількох малих локальних ринків в один. На даний процес безпосередньо мали вплив два чинники:

а) **економічний чинник** – об'єднання ринків відбувалося в межах володінь одного магната відповідно до господарської розвиненості округи. Таким чином, наприклад, щоб збільшити прибутки від мита на торгах у м. Острог, до нього було перенесено стихійні торги з найближчих сіл. Саме з цього періоду походять відомості про зміну адміністративного тиску на підданих. Так, наприклад, селянству заборонялося продавати будь-які товари не до замку магната-власника. Щоб усунути селянство від участі в міських торгах, шляхтич-власник переманював у свої маєтності міських ремісників, закуповував гуртом сільськогосподарський реманент, сіль та іншу продукцію, необхідну як для сільськогосподарської діяльності, так і для щоденного ужитку селян, а пізніше перепродував за вищою ціною. В окремих випадках до сіл привозили на продаж свої товари мандрівні

перекупні або купці з міста. Так, наприклад, у листопаді 1561 р. до с. Рудка Луцького повіту з власним товаром на продаж прибув луцький купець Аврам Хажимович.

б) **суспільно-політичний чинник** – вплив політико-адміністративного поділу Волинської землі, що відбувся в результаті утворення воєводства, а також боротьба між волинською шляхтою навколо процесу поєднання торгів. Рівнозначну роль відіграла проблема збирання мита, на тлі якої неодноразово доходило до загострення стосунків між магнатами. Також неодинокими були випадки наїздів зі сторони сусідів з метою ліквідації конкуренції, яка зменшувала торгові та корчемні прибутки.

Наприклад, у 1533 та 1588 рр. князі Ілля та Костянтин Острозькі скаржаться на князів Заславських, які насильно утримували купців від участі в острозьких торгах і, що очевидно, тим самим завдавали великої шкоди острозькому миту. У свою чергу, селяни з володінь князів Корецьких і тих же Заславських скаржилися на підданих Острозьких, які нападали на них під час поїздок на торги до Корця чи Заславля.

У зв'язку з браком достатньої кількості джерел детальне дослідження етапів розвитку міських торгів пов'язане зі значними труднощами. З огляду на це вдалося докладно встановити торгові дні лише для 56 волинських поселень міського типу.

Таблиця 1

Класифікація торгів у волинських містах в залежності від дня тижня

Дрібний торг, як правило, не нотувався у джерелах, які дійшли до нашого часу. Наявність певних спорадичних вказівок на обставини, чинники та умови розвитку системи щотижневих торгів дозволяють провести лише фрагментарну реконструкцію образу міського та сільського товарообміну, а також меж впливу цієї системи з кінця XV до середини XVI ст. Незважаючи на той факт, що в митних і купецьких книгах середини XVI ст. майже взагалі не занотовувалися товари, що постачалися на торг із сільськогосподарського запліччя, ми можемо оперувати даними судових суперечок, пов'язаних з постачанням на міський торг збіжжя та худоби. З-посеред значної кількості інформації щодо поставок збіжжя та худоби нами виділено невелику за обсягом групу джерел, на основі

яких можливо точніше розглянути торгівлю на міських торгах. Насамперед це джерела, що стосуються поставок невеликої кількості збіжжя (до 1–2 возів), худоби (до 10–15 голів) тощо. Дані про більші обсяги постачання характеризують розміри регіональної та міжнародної торгівлі, оскільки товари у великих кількостях, гуртом, як правило, постачалися тільки на ярмарки.

Поряд з основними товарами сільського господарства – худобою та збіжжям – селяни вивозили на продаж і товари другорядного значення: хутра, віск, мед, рибу. Особливою популярністю серед вищевказаних товарів користувалася риба. Як вказують І. Бойко та О. Баранович, переважна більшість риби (свіжої, в'яленої чи соленої) збувалася на внутрішньому ринку, зокрема на міських торгах.

На основі устави мит «в землі Волинської» 1568 р. можна визначити ще один важливий предмет торгівлі, а саме сіль. Торгівля сіллю, яка вже на кінець XV ст. знаходиться в руках міщанства, лише наприкінці XVI ст. стає монополією можновладців.

В останньому двадцятиріччі XVI ст. в економічній структурі Волинського воєводства спостерігається поява сіл і фільварків, орієнтованих на виробництво товару для «*portu*», тобто для продажу в Гданську, і товарів, розрахованих на «*targ*», тобто на міський щотижневий торг. Однак перевага селянських господарств, зорієнтованих на міжнародну торгівлю, залишається безсумнівною. Більше того, як вказав Є. Топольський, більшість польської, а в її числі й волинської шляхти створювала велику кількість перешкод для подальшого розвитку локальних ринків – міських торгів.

Нові міські осади, що локувалися магнатами та шляхтою, з часом ставали не лише центрами фільваркового господарства, але й виконували функції сезонних ринків та торгів. Власне саме тому власники були зацікавлені в піднесенні юридичного статусу своїх маєтностей. А вже наприкінці XVI ст. майже в кожному більш-менш великому селі Волинського воєводства проводилися невеликі за обсягом торги, оскільки шляхетський двір виступав не лише як потужний партнер та учасник економічних відносин на локальному ринку, але й як організатор торгів. Як відомо, в приватних маєтностях будь-які зміни насамперед залежали від доброї волі власника і лише потім урядових постанов. Наприклад, в одній з Луцьких гродських книг згадується існування у 1575 р. «ярмарку» в селі Жабче (мається на увазі найімовірніше існування локального сільського торгу). Даний торг користувався певною популярністю в селян з навколишніх сіл, між іншим й тому, що тут продавалася так потрібна для господарства сіль. Так, у згадках про цей торг неодноразово фігурують селяни з сіл Боремель і Хрінники, що приїжджали туди купувати сіль і сільськогосподарський реманент.

З плином часу, наприкінці XVI ст., у прямому зв'язку з господарським розвитком Волинського воєводства, зокрема з подальшим розвитком системи щотижневих торгів, тогочасних форм торгівлі починає не вистачати. Відповідно розпочинається процес поступового, іноді нелегального або санкціонованого правом обходу старих норм і форм торгівлі

та появи нових, що більше відповідали потребам населення Волинського воєводства. Отже, в результаті певних змін у розвитку локального ринку, на які вказано вище, відбувається проникнення на ринок продукції позацехових ремісників і з'являється така форма торгівлі як торгівля поза тижневим торгом і поза крамницями на ринковій площі міста чи містечка.

Інтенсивність розвитку товарообміну як по внутрішній міській лінії, так і по лінії місто–село, а також стан розвитку локального ринку знайшли своє віддзеркалення в міському та, до певної міри, сільському ремеслі. При цьому слід взяти до уваги той факт, що для більшості селян заняття ремеслом було справою другорядною порівняно з сільським господарством.

У великих містах Волині періоду початку – третьої чверті XVI ст., на кшталт Луцька, Володимира, Кременця, Острога, а також у середніх містах ремісництво, яке працювало на замовника або на досить вузький ринок, в основному реалізовувало свою продукцію за допомогою інституту перекупництва. І лише не більше 26–30 % міських ремісників здійснювали продаж власних виробів самотужки. Для прикладу, в 1565 р. з 79 луцьких пекарів самотужки свої вироби продавали лише 19 (24 %), з 33 різників – 15 (45,4 %), з 33 чоботарів – 2 (6 %), з 29 римарів – 9 (31 %). Загалом питома вага участі ремісництва великих волинських міст у торгівлі з кінця XV до третьої чверті XVI ст. є незначною, оскільки основна торгова діяльність у цих містах концентрується в руках представників купецько-перекупницької верстви. Більшість з відомих нам заявок ремісників міста Луцьк на луцьких торгах було зроблено в основному на придбання необхідного матеріалу й сировини і лише 10–15 % – на продані ними готові вироби. Найбільша кількість заявок на придбання сировини надходила від виробників харчової продукції (пекарів, різників, корчмарів), а також від шевського та кравецько-кушнірського цехів. Даний факт тісно пов'язаний з профільною спрямованістю луцького ремісництва. У 1583 р. у реєстрі ремісництва міста Луцька було зафіксовано 27 кравців, 27 шевців і 21 пекаря. Подібну ситуацію можна спостерігати і в інших великих містах Волині. Наприклад, у місті Кременець у 1563 р. працювали 14 шевців, 21 різник, 18 чоботарів.

У великих і середніх волинських містах виробництво ремісничої продукції зосереджувалося в руках цехових організацій. Їхній розвиток протягом XVI ст. спричинив звуження спеціалізованості ремісництва. Однак, на думку більшості дослідників, поява вузької спеціалізованості в цеховому ремеслі стосується тих галузей ремісничої праці, де займалися продукуванням товарів коштовних і не завжди спрямованих на внутрішній ринок. Що ж до продуктів першої категорії попиту, то тут поступово починає проявлятися тенденція до дисбалансу між пропозицією та попитом, оскільки цехова система була неспроможна забезпечити зростаючі потреби населення. Насамперед подібний дисбаланс спостерігається в галузях, пов'язаних з виробництвом харчів та інших товарів масового щоденного споживання. Таким чином, поступового поширення набуває нелегальний обхід цехових привілеїв з боку міського ремісництва. Особливої активності подібні дії набули з боку міських юридик і партачів. Для прикладу, в 1629 р. з усього населення міста Кременець лише 35,62 % підпорядковувалися юрисдикції магістрату. Спроби міських цехів боротися з участю ремісників юридик у торгівлі, як правило, наштовхувалися на спротив волинської шляхти.

Від початків XVI ст. провідну роль на торгах містечок Волині відіграють ремісники. Існування незначної кількості перекупнів у містечках сприяло активному залученню ремісництва до торгівельної діяльності. Крім того, активність містечкових цехових організацій у дотриманні «цехових звичаїв і прав» була набагато нижчою, ніж у великих і середніх містах Волині.

Неабиякий вплив на участь ремісників у локальній торгівлі справляло місце розташування населеного пункту. Часті татарські напади, розташування осторонь від центральних торгових шляхів – усе це спричинялося до того, про що неодноразово вказувалося у джерелах: *«targowego żadnej percepty nie masz, bo targi nie bywają, iż nie na gościńcu»*.

Під впливом змін, яких зазнав локальний ринок, відбувається зародження та подальший розвиток іншої складової внутрішнього ринку Волині, а саме поява регіонального ринку. До такого типу ринку можна умовно віднести торгові стосунки між окремими містами та повітами у межах розглядуваної землі, зокрема торговельну діяльність купецтва, яка виходила поза 20-кілометровий раді-

ус впливу локального ринку. Характерно, що регіональний ринок був перехідною ланкою у формуванні двох основних торгівельних систем – ярмаркової та системи міських торгів, оскільки купці з сусіднього міста чи містечка приїжджали не лише на ярмарки, але й на торги.

Зовнішній ринок, сформований на основі внутрішнього, складався з двох різних типів ринку, а саме – міжрегіонального/крайового та міжнародного (згідно з класифікацією того ж Я. Малецького). При цьому слід відзначити, що, на відміну від умовного поділу внутрішнього ринку, розподіл зовнішнього не є цілковито умовним. Причиною цього є передусім той факт, що на теренах Волині у розглядуваний відрізок часу існувало досить чітко розмежування купців на тих, які займалися торгівлею з іншими містами (землями), але у межах однієї держави – Великого князівства Литовського, та тих, чиї торгові інтереси лежали далеко за межами своєї держави (в основному це стосується тих купців, які торгували з Московським князівством, Оттоманською Портою та її васалами – Кримом і Молдавією).

Формування організаційної системи торгівлі Волині сприяло утворенню та подальшому розвитку її основного прояву – мережі ярмарків. Ярмарки являли собою не лише періодичні торги, але також і місця, де відбувалась у визначений час гуртова та роздрібна торгівля різними товарами. Характерними рисами ярмаркової мережі було існування розвиненого інституту перекупництва та присутність покупців і продавців не лише з навколишніх сіл, але й з найближчих міст і містечок (останнє є характерним для ярмарків локального рівня) або навіть з інших країн (ярмарки міжнародного рівня). На думку С. Пазири, ярмарки становили незрівнянно вищий ступінь розвитку торгово-економічних стосунків, порівняно з торгами, що досить часто виникали доволі стихійно. Виникненню ярмарків, як правило, передувала поява локального щотижневого міського торгу з пізнішим законодавчим затвердженням його власне як ярмарку. Іншою особливістю ярмаркової мережі Волині є її прив'язаність до певних дат (в основному православних чи католицьких свят) та існування певних юридичних обмежень і привілеїв на ведення торгівлі в ярмаркові дні.

Жвавий торговельний розвиток волинських теренів та їх участь у міжнародно-

му ринку сприяли поширенню й зміцненню мережі ярмарків. Найістотніший вплив на формування даної форми торгівлі справило зростання попиту на товари повсякденного вжитку, а на цьому тлі – й на предмети розкоші. В кінцевій фазі середньовіччя (XIV–XV ст.) простежується збільшення купівельної спроможності міщанства та селянства на тлі зменшення фінансових прибутків волинської шляхти. Цей чинник вплинув на формування структури попиту на ярмарках Волині. Шляхта, намагаючись відновити свої позиції, усе частіше й активніше включається у торгово-економічні стосунки.

Поява значної грошової маси в обігу на теренах воєводства, а також зростаюча купівельна спроможність населення сприяли росту популярності Волині як одного з важливих економічних регіонів Великого князівства Литовського. Збільшення обсягів товаропотоків між окремими волинськими містами сприяло формуванню розгалуженої мережі ярмарків. Включення в цей обмін купців з інших теренів, зокрема Київської та Брестської землі Великого князівства Литовського та Руського і Люблінського воєводств Корони Польської визначило характерні особливості регіонального ринку Волині.

Регіональний ринок являв собою не лише наступну, вищу стадію розвитку локального ринку (на відміну від останнього участь у ньому не брав інститут перекупництва), але й був проміжною ланкою у формуванні засад участі Волинського воєводства у міжнародному ринку (в обох випадках, окрім шляхти та духовенства, участь у ньому брало велике й середнє купецтво). При цьому основною формою товарообміну протягом досліджуваного часу були міські ярмарки, які умовно можна поділити на великі (оптові) та локальні. Подібна диференціація ярмарків спричинена специфічними рисами господарського розвитку окремих частин Волинського торгово-економічного регіону, зокрема північної та південно-східної. Не останнє значення для центрів ярмаркової торгівлі також мали торговельні шляхи. Окрім вище відзначеного, слід вказати на те, що в ярмарках локального характеру досить часто участь брали селяни. Для прикладу, в 1577 р. участь в ярмарку в містечку Сокуль брали селяни з села Зденеже. На два роки раніше на жидичинську ярмарку прибули селяни з Олики та села Бережці.

Перші згадки про надання волинським містам ярмаркового права датуються другою половиною XV ст., зокрема останнім його десятиріччям. Саме в цей час привілеї на організацію ярмарків отримали Луцьк (31 липня 1497 р.), Дубно (6 червня 1498 р.) та Степань (2 травня 1499 р.). Однак поява ярмарків як цілісної системи припадає лише на початок XVI ст. Власне тоді привілеї на ярмаркові дні отримала більшість потужних в економічному плані міст Волинської землі. Серед них не можна не відзначити – Полонне (5 березня 1511 р.), Острог і Красилів (1 травня 1518 р.).

Ярмарки тривали зазвичай 1–2 тижні і були «прив'язані» до певних релігійних свят, хоча іноді церква протестувала проти цієї традиції. Так, наприклад, у вищезгаданому привілеї місту Луцьку вказується, що один з трьох ярмарків мав відбуватися «в дні вознесіння Господнього (з четверга шість тижнів після Великодня)». Що характерно, на Волині практикувалося поєднання в одному місті чи містечку ярмаркових днів у релігійні свята як за католицьким, так і за православним календарем з певною перевагою в бік «руського» – православного календаря. В Берестечку за привілеєм 1547 р. ярмарки мали відбуватися на св. Іллі (за православним календарем) і на запусі перед св. Філіпом (за католицьким календарем), в Острозі за привілеєм 1518 р. з 4 наданих ярмарків лише один (на св. Онуфрія) відбувався за католицьким календарем.

Кількість та терміни проведення ярмарків протягом року визначалися, з одного боку, великокнязівськими, пізніше королівськими привілеями, а з іншого, – прибутковістю торгівлі в даному місті. Оскільки ярмарки відбувалися протягом року один за одним, то для зручності як приїжджих, так і місцевих купців місця проведення ярмарків визначалися таким чином, щоб вони проходили у містах, розташованих недалеко одне від одного. Наприклад: Острог (19 грудня) – Полонне (22 грудня) – Острог (7 січня) – Черняхів (14 січня) – Острог (19 січня). Інший приклад: Торчин (7 липня) – Сокуль (12 липня) – Крилів (16 липня). Завдяки підтримці князя Костянтина Острозького місто Острог – єдине з усіх приватних міст Волині – отримує право на організацію та проведення 4 двотижневих ярмарків на рік.

На ярмарках зустрічалися та укладали договори і трансакції купці з різних міст, іноді

навіть країн. Деякі доволі відомі та популярні ярмарки відбувалися в невеликих містечках, що оживали лише на період тривання ярмарку, а в інший час ледь животіли. Власне тому не можна не погодитися з висновками Є. Топольського, щодо того, що проведення ярмарків у подібних містечках майже не впливало на піднесення населеного пункту на вищий щабель розвитку, оскільки головну роль тут відігравали процеси, характерні для розвитку локального ринку. Прикладом цієї тези може слугувати ярмарок у Рівному, що відбувався 1 вересня (на св. Симеона). Хоча даний ярмарок протягом середини XV – середини XVI ст. і користувався значною популярністю (лише в 1549 р. на нього прибув караван зі 100 московських купців), однак піднесення містечка до рівня середнього міста так і не відбулося.

З огляду на прибутковість найбільшою популярністю користувалися ярмарки, що відбувались у великих містах. Серед таких міст належить відзначити центр Волинської землі та воєводства – Луцьк, центральне місто т. зв. князівства Острозького – Острого, а також Володимир, Кременець, Дубно, Костянтинів. Торгове значення ярмарків, що відбувались протягом середини XV – першої половини XVI ст. у вказаних містах, було надзвичайно великим, оскільки саме вони суттєво впливали на розвиток торгово-економічного життя та загальну ситуацію на теренах Волині. Зберігаючи за собою привілеї на монопольну торгівлю, ярмарки цих міст сприяли, як ніде більше на Волині, збагаченню купецтва, а також приносили значні прибутки як до державної, так і до приватновласницької скарбниці. На ці ярмарки прибувало, зазвичай, від кількох сотень до кількох тисяч осіб: купців різних категорій, шляхти, ремісників, людей «*luźnych*», а також багатьох інших осіб різного соціального походження. Ділові операції, які відбувались тут, досить часто обіймали суми в декілька десятків тисяч злотих. Саме такі суми виступають, наприклад, в 1567 р. в угоді, укладеній між міщанином Василем Каплею та євреєм Кашубом у Володимирі, або в 1568 р. в угоді між міщанином Нахимом Шимоновичем та варшавським купцем Віктором.

Щоб створити більш-менш докладне уявлення про ярмарки в тогочасних містах Волині, звернімося до розгляду основних рис ярмаркової системи в одних з найбільш важливих волинських міст – Острогу та Луцьку.

Оскільки Острого знаходився у приватному володінні, то й його торговельні стосунки підкорялися не лише постановам сейму та короля, а й постановам власників міста – князів Острозьких, а також їх урядників, а з моменту надання місту магдебурзького права у 1585 р. – й магистрату на чолі з війтом. Відповідно до ярмаркового права в Острозі під час ярмарків було дозволено вільну торгівлю як для місцевих, так і для приїжджих купців.

До обов'язків міського уряду належав безпосередній нагляд за дотриманням торгового права в межах міста. Однією зі специфічних прерогатив князівської влади у Острозі було право власника видавати дозвіл на торгівлю тим чи іншим товаром у межах міста або навіть на заборону в'їжджати до міста певним купцям. Наприклад, саме це сталося у 1588 р., коли до Острога було заборонено в'їзд купцям з міста Заславля у відповідь на подібні дії власника Заславля – князя Кузьми Заславського.

Основним центром торгівлі в Острозі була ринкова площа з дзвіницею та ратушею, під якою знаходилися крамниці. Ринок становив центральну частину середміської ділянки, що виконувала комплексну функцію – житлово-торгівельну та адміністративну. Крім того, ринкова площа становила важливий міський комунікаційний вузол та була місцем зібрань міщан. Саме на цій площі здійснювалася торгівля як у закладах стаціонарного характеру (ятках, шинках, лавках, магазинах тощо), так і з возів і торгових прилавоків тимчасового характеру. При цьому доволі слушним є твердження про те, що більшість купців на острозькому ринку була забезпечена в переносними прилавками («*stragany*»), що розбиралися на ніч або лише по закінченні ярмарку. Також не можна не відзначити, що з розвитком ярмарків в Острозі та інших волинських містах відбувалося ступеневе зменшення на ринковій площі місця, придатного до виставлення товарів на продаж.

Торгівля, що провадилася безпосередньо з возів, не вимагала від купця наявності сталих приміщень, тому була найбільш популярною в середовищі середнього та дрібного мандрівного купецтва. На активне використання т. зв. «возової торгівлі» також впливала відсутність постійних «*...urządzeń handlowych...*» на ринкових площах середніх та малих населених пунктів міського типу Волині, а також постанови власників

містечок щодо торгівлі виключно на ринковій площі та забороні провадження торгівлі в житлових будинках, ремісничих майстернях та просто на вулицях. Особливо гостро дана заборона дотримувалася щодо торгівлі м'ясом. Наприклад, подібна заборона занотована в інвентарному описі міста Кременця від 1563 р.

Крім торгових приміщень, на території острозької ринкової площі розташовувалася міська вага, з якої бралася мито, та воскова з соляною комори, прибуток від яких йшов у замкову скарбницю.

Слід відзначити, що основний ареал впливу острозьких ярмарків обіймав терени південно-східної Волині. Таким чином, ступінь розвитку острозьких ярмарків безпосередньо впливав на ступінь розвитку торгівлі в таких містах як Заславль, Корець, Полонне, Рівне, Костянтинів. Як вказав А. Виробіш, приватні міста досить рідко були спроможні відігравати якусь видатну економічну роль, оскільки, в основному, вони були адміністративними центрами великих магнатських маєтків і, що головне, досить зручним місцем для провадження транзитної та місцевої торгівлі. Лише деякі з них могли стати великими населеними пунктами, центрами ремісничого виробництва чи торгівлі і навіть змагатися з королівськими містами (як, наприклад, Острог або Дубно. – *Авт.*). Загалом роль приватних міст визначалася метою їхнього існування, а саме збільшенням прибутків з магнатських маєтків завдяки додатковим прибуткам, а також торгівлі й ремеслу, продажу товарів з магнатських фільварків.

Деяко більше відомостей про основні риси розвитку ярмаркової системи, а також про певні специфічні відмінності у провадженні ярмаркової торгівлі маємо щодо міста Луцька. Вплив на появу цих відмінностей справив той факт, що Луцьк був королівським містом, а також адміністративним та економічним центром Волинського воєводства. Принагідно слід відзначити, що на загал міщанство та купецтво в королівських містах було набагато сильнішим, а міська влада приймала більш незалежні рішення, ніж це могло бути в приватних містах Волині, де міщанство та купецтво було підпорядковане шляхетному або духовному власникові.

Місто Луцьк ще від середини – кінця XV ст. мало право на проведення 3 річних ярмарків: на Вознесіння, на св. Агнесу та на св. Михайла-Архангела. У 1552 р., з огляду

на зростання кількості волинських ярмарків і, крім того, перекривання деякими з них ярмаркових днів у столиці Волині, місту було надано право на нові ярмарки: 6 січня (на Богоявлення), 20 липня (на св. Іллі), 1 вересня (на св. Симеона). Перенесення термінів ярмарків відбулося на прохання луцьких міщан, які пояснювали його тим, що зазнають значної шкоди (*«szkodę nie małą»*) від того, що одночасно з луцькими відбуваються ярмарки і в інших містах Волині. Однак навіть і з визначенням нових термінів ярмарків окремі з них перекривалися з ярмарками в інших волинських містах. Так, наприклад, на св. Симеона ярмарок відбувався не лише в Луцьку, але й в Тихомлі та Рівному. Власне тому найбільшою популярністю серед луцьких ярмарків користувалися лише два перших. Отже, можна висловити припущення: найімовірніше луцький ярмарок на св. Симеона мав характер внутрішньорегіонального.

Радіус впливу ярмарків столиці Волині протягом усього розглядуваного періоду залишається майже незмінним. По-перше, в ареал ярмаркової торгівлі Луцька з містами та селами Волині входив майже весь Луцький повіт, тобто, за адміністративно-територіальним поділом 1566 р., волості: Корецька, Берездівська, Хлапотинська, Чернечгородська, Черняхівська, Дорогобузька, Острозька, Рівненська, Сатіївська, Дубенська, Чорторійська, Степанська, Гоцанська тощо. Отже, луцька торгівля охоплювала територію у 360 км на північний схід та 60 км на південний захід. По-друге, луцькі ярмарки, а особливо великі оптові, відігравали помітну роль в організації та регламентації регіональної торгівлі Волині, стимулювали зовнішній, транзитний і посередницький товарообмін. А коли, в силу політичних обставин, різко знижувалася питома вага транзиту, саме луцькі ярмарки рятували і, до певної міри, вирівнювали ситуацію у внутрішньому волинському товарообміні.

Подібні характеристики в ареалі торговельного впливу можна спостерігати й щодо інших центрів ярмаркової мережі Волині – Володимира, Дубно, Костянтинова та Острога. Значення цих ярмаркових центрів особливо зростає, коли врахувати тогочасне бездоріжжя і відсутність досконалих шляхів сполучення. Ярмарки в даних містах до певної міри сприяли розвитку постійної торгівлі в інших, менших волинських містах. На ярмарках даних міст купці з інших населених

пунктів запасалися на тривалий час товари для торгівлі у своїх крамницях.

Під час провадження луцьких ярмарків, подібно до того, як це спостерігається в Острозі, панувала певна торгова свобода. Дозволялося будь-якому купцю, реміснику чи шляхтичу вільно продавати чи купувати необхідні йому товари. Натомість в усі інші дні року дозвіл на продаж своїх товарів мали лише представники міського ремісництва та купецтва.

Характерним елементом в розвитку ярмарків було правило, що торгова свобода не звільняла купців або ремісників від сплати «*set*» і митних зборів. Як досить часто відзначалося в міських привілеях, мита та «*sta*» беруться від усіх купців – литвинів, русинів чи юдеїв. Ці оплати, на думку С. Пазири, як і, до певної міри, торгові обмеження під час ярмарків, мали на меті захистити місцеве міщанство та купецтво від втрат, які вони могли б зазнати під час великого припливу товарів на ярмарок.

Зазвичай ярмаркова торгівля в Луцьку, як і в інших містах Волинської землі, відбувалася в закритих приміщеннях стаціонарного типу або ж безпосередньо на ринковій площі, де товари розкладалися в приміщеннях тимчасового характеру. Наприклад, подібні приміщення в 1588 р. в Кременці мав міщанин Денис Курилович. В першому випадку важливу роль відігравали такі будівлі як «*kramy*», «*budy*», «*sklepy*», «*komory*», «*piwnicy*», «*sienie*», а також приміщення в міській ратуші. Як відзначає Р. Зубик, найбільш прибутковими з вищевказаного були крамниці та склепи. Свідчать про це, наприклад, скарги купця-єврея Давида Болоховця про пограбування його «*лавки въ Луцке*» шляхетним Петром Боратинським та слуги князя Костянтина Острозького – Юрія Золотаря, який утримував крамницю в Луцьку в другій половині XVI ст. Побудовані переважно з каміння чи цегли, іноді навіть з підвалами, вони давали більше прибутку, ніж подібні за характером приміщення, але у житлових будинках. Крім того, розміри прибутку від даних приміщень зростали, якщо вони знаходилися при ратуші або в міських мурах (це стосується склепів). В крамницях навколо ратуші продавалися, в основному, найбільш коштовні товари. Подібні ознаки характерні не лише для міст Волинської землі, але й для інших населених пунктів міського типу України. Як відзначається в кременецькому

інвентарі 1563 р., на ринковій площі в один морг землі розташовується 70 міських склепів, у яких торгує місцеве купецтво, а «*приїжджі купці не можуть розкладатися з своїми товарами між міськими крамами, але мають ставати під домами і торгувати своїми товарами, за давнім звичаєм*».

Поряд з великими торговими приміщеннями слід виділити групу приміщень, розрахованих на дрібне та середнє купецтво, а також на представників ремісництва. На увазі маються буди та т. зв. «*скрині водні*». Останні – це приміщення, «*в яких риба-рі рибу тримають*». Подібно як і в інших містах, в Луцьку мито від «*скринь водних*» йшло на утримання міського водогону, а також міських колодязів. У джерелах кінця XVI ст. «*скрині водні*» належали до міського «*prowentu wodnego*».

В Луцьку та інших волинських містах як приватних, так і державних ярмаркові буди поділялися на два типи: сталі й тимчасові. Як відзначає К. Тулле, торгові буди («*insti-tae*») були дерев'яним, відносно невеликим за розмірами приміщенням, найчастіше 1,5 метри довжиною. Стале торгове місце у місті купець міг отримати лише на підставі позитивного контракту, в якому конкретно визначалося місце розташування буди, її розміри у ліктях, розміри щорічного чиншу від неї, а також інші податки, що встановлювалися залежно від постанов магістрату. Протягом XVI ст. річний чинш з буди зазвичай коливався в межах від 24 грошів до 4 коп і залежав, насамперед, від місця розташування та розмірів буди. У Луцьку в 1550-х рр. за винайняту на час ярмарку буди чинш становив 17 грошей.

Крім розглянутих вище торгових приміщень, луцькі міщани та купці використовували з метою торгівлі перші поверхи своїх будинків – т. зв. «*sklep na parterze*» або напівпідвальні приміщення – пивниці-«*testudo*». Якщо до склепів вхід був відразу з вулиці, то до пивниці покупець міг потрапити або внутрішніми сходами будинку, або ж сходами назовні. Менше відомостей збереглося про використання з метою торгівлі сіней – «*atrium*».

До найпопулярніших торгових приміщень слід також віднести комори біля будинків – т. зв. «*komory kramne*». Лише у 1550-х рр. у м. Луцьку нараховувалося їх понад 40. Як відзначив С. Томкович, в основному приїжджим купцям здавалися в оренду комори на внутрішньому подвір'ї будинку міщанина

– *«in atrio domus... cum loco ante domum»*. Наприклад, в другій половині XVI ст. купець Павло Згличанський орендував комору в т. зв. *«Якубовоським будинку»* в Луцьку.

Підсумовуючи вищезазначене, не можна не погодитися з твердженням Ф. Кірика, що під час торгів, а також ярмарків ринкова площа заповнювалася приїжджими та місцевими купцями та перекупнями, однак торгівля при цьому відбувалася в певних правових рамках. Менша частина купців виставляла свої товари в торгових будах, ятках, склепах тощо, натомість більша – просто на землі. Особливо помітним це стає по мірі зростання розмірів ярмарків, коли середньому та дрібному купецтву щораз важче стає знайти стале місце для торгівлі. Власне з цієї причини в дні великого напливу купецтва торгівля переносилася поза ринкову площу на вулиці.

Важливу проблему в дослідженні розвитку волинських ярмарків становить питання розміщення купців під час ярмаркових днів. Більшість із прибулих купців, що винаймали сталі торгові приміщення, при них і ночували (винятком є лише купці, що видержали буди). Досить часто багате приїждже купецтво мало в тих містах, з якими воно підтримувало тісні торгові стосунки, власну нерухомість (наприклад, в другій половині XVI ст. свою лавку в Корці тримав степанський міщанин Гапон, а в Луцьку – вірменин Марциня з м. Кафи) або мешкало у місцевих міщан (наприклад, купці з міста Галича, приїхавши на ярмарок до Олики, зупинилися на ночівлю у міщанина Павла Жидка, а угорський купець Януш Злотник в Луцьку наймав кімнату у міщанина Кравца). Слід зазначити, що з винайму помешкань у міщан користувалися й інші учасники ярмарків та торгів – шляхта, духовенство тощо. Наприклад, слуга варшавського купця Мельхіора Вальбаха Томаш Пневський під час ярмарку в Заславі винаймав приміщення у місцевого міщанина Княжика, а слуги Андрія Боговита Козирадського в Рівному мешкали в будинку міщанина Ждана Золотаря.

Інша частина прибулих на ярмарки, серед них і орендарі буд, ночувала в міських корчмах або *«дворах гостинних»*, які виконували не тільки роль місць торгівлі алкогольними напоями, але й гостинних дворів. Що більше, на думку сучасників, кожне місто мало гостинні будинки або корчми, оскільки потреби комунікаційної мережі вимагали

запевнення потреб подорожніх у нічлігові, харчуванні та поточних ремісничих послугах. Записи в Луцьких гродських книгах фіксують існування гостинних дворів не лише в містах, але й в невеликих селах, на кшталт Пересопниці Луцького повіту.

Як правило, при корчмі облаштовувалися пивниця, комора, а також стайня для коней. Про використання корчем під гостинні двори свідчить ще й факт їхньої кількості. На 1552 р. у Луцьку було 68 корчмарів, з яких 26 мали власні корчми, 18 винаймали приміщення під корчму і 24 шинкували тільки під час ярмарків або міських торгів. Зазвичай купець, який поселявся у корчмі чи гостинному дворі, платив не лише за ночівлю, але й за харчування для себе і своєї челяді. Існувала також певна група купців, що розташовувалися за міськими стінами і харчувалися виключно тим, що привезли з собою.

Окремим питанням під час дослідження розвитку ярмарків у Волинському воєводстві є проблема розміщення та годування коней, волів та іншої худоби, яку приганяли до волинських міст на продаж. Хоча для міста в цілому торгівля худобою була важливим джерелом прибутків, однак для міщан вона створювала додаткові проблеми. На основі спорадичних згадок з більш пізніх часів можна припустити, що місце продажу худоби розташовувалося поза міськими мурами. Найбільш придатними для цього були луки та пасовища в околицях міста. Наприклад, навколо Луцька джерела фіксують існування двох таких пасовищ для худоби. Реально ж таких місць мало бути набагато більше, адже прибуття, наприклад, до Луцька в 1581 р. на Богоявленський ярмарок лише 89 купців з 13 різних міст *«з товаришами й іншими купцями»* викликало потребу розміщення щонайменше 500 коней. Якщо до цього додати сталу торгівлю великою рогатою худобою, то лише за приблизними підрахунками місто та його околиці двічі на рік мали забезпечити протягом одного-двох тижнів до 10 тис. голів худоби.

Отже можна припустити, що багатші купці, винаймаючи житло в корчмі чи іншому приміщенні, одночасно винаймали й стайні для своїх коней. Бідніші змушені були розташовувати своїх коней на передмісті, а пригану худобу – на спеціально відведеному торговому плаці під міськими мурами. Прикладом тут може слугувати скарга луцького єврея Мишка Шимчича про підміну коня

заславськими пастухами, які опікувалися купецькими конями під час ярмарку в Заславі.

До наведеної вище інформації слід додати декілька зауважень стосовно рис, характерних для найменших міських осередків Волині. Фактично попри неодноразові спроби малих міст до участі в великій, міжрегіональній чи міжнародній торгівлі головною їх функцією надалі залишалася участь у локальному товарообміні. Втілюючи собою найпростішу урбаністичну модель, вони були найбільш придатні саме для організації локального ринку. При цьому їх функціональною роллю стає посередництво між великими містами та сільською округою, як місця скуповування товарів для великої торгівлі. Доволі яскраво про це свідчать купці та кушніри міста Луцька, які в 1539 р. зазначали, що луцькі євреї в Клевані, Торчині, Олиці та інших волинських містечках скуповують кожухи та сермяги, а пізніше привозять і з великим зиском перепродують в Луцьку. Також не можна оминути того факту, що малі містечка виконували функцію пересильних пунктів під час подорожей, запевняючи купців та інших подорожучих нічлігом, харчуванням тощо.

Вищезазначені характерні особливості розвитку волинських торгів та ярмарків також формувалися й під впливом їх предметної насиченості, яка забезпечувалася не лише виробами місцевого ремісництва, але й імпортом багатьох видів товарів. Насамперед це імпорт тканин західноєвропейського та східного походження, прянощів, вин, галантереї, столових приборів, коштовностей та інших західноєвропейських промислових виробів. Таким чином, серед асортименту товарів Волинської землі основну позицію займав експорт сировини та напівфабрикатів, натомість імпортувалася, зазвичай, готова продукція, зокрема товари широкого вжитку та засоби праці. При цьому слід зазначити, що за кількісними показниками імпорту товарів на волинський ринок був значно меншим від експорту. Одними з найдавніших експортних товарів, що займали провідне місце в торгівлі усього Великого князівства Литовського, був вивіз в країни Центральної та Західної Європи великої рогатої худоби та воску.

Ще з початку XV ст. торгівля воском в межах Великого князівства Литовського, до якого на той час належить і Волинська земля, визначається як один зі стратегічних напрямів торгівлі. В більшості постанов

про збирання мита саме віск починав довгі списки товарів, що курсували в межах держави. Своєї важливості воскова торгівля не втрачає й у розглядуваний нами період. Поза тим, що з воску виробляли свічки, його уживали в костелах і церквах, він також становив собою платіжну річ як товар, вигідний і легкий до транспортування на великі відстані, а також і як товар, що завжди користувався попитом на європейському ринку.

На жаль, через брак джерел справжні розміри торгівлі воском з теренів Волинського воєводства можна лише уявляти. До певної міри покращенню ситуації сприяють дані про збирання мита з міських воскобоєнь і численні скарги волинської шляхти, пов'язані з розвитком бджолярства, оскільки в основному товарний віск походив зі шляхетських фільварків. Лише в 1540-х рр. у князя Кузьми Заславського було пограбовано в с. Радосілка 260 вуликів-пнів, у іншому селі – 290 вуликів-пнів.

Важливою складовою розвитку міського самоврядування на теренах Волині було запровадження воскобоєнь, які мали *«шмальцувати, спускати і видавати воски під міською печаткою»*. На початку XVI ст. воскобійні, закладені в Луцьку (право якого на утримання *«капниці для вироблення воску»* було підтверджене в 1578 р. привілеєм Стефана Баторія) та Володимирі, мали купувати віск до великокнязівської скарбниці від своїх купців, а також шляхтичів *«за справедливою ціною, без шкоди та проволоки»*. Дозволи великого князя литовського періоду 1509–1510 рр. дозволяють стверджувати про запровадження державної монополії на торгівлю воском. Зазначимо, що твердження М. Грушевського про неповну державну монополію на віск у Великому князівстві Литовському є не зовсім правильним, оскільки всі згадки про вивіз воску з волинських теренів або стосуються вивозу з воскобоєнь, або ж містять інформацію про спеціальні князівські дозволи (у випадку приватних осіб). Так, наприклад, у 1509–1510 рр. спеціальний дозвіл на вивіз воску за кордон отримали: княгиня Семенова Юрьєва, купці – Мишко Потапович, Нісан, Аврам, Мордась, Федько Лудович, Манко-жид. Загальна вага вивезеного ними воску сягає 4.639 каменів. За браком достатньої кількості джерел ми можемо припустити, що державна монополія на віск проіснувала до сейму 1559 р., оскільки, за твердженням А. Прохаски, мито та промито

на торгівлю воском на теренах Волинського воєводства було скасовано в середині XVI ст. Власне з цього моменту кількість вивізного воску щоразу збільшується, а в воскову торгівлю ангажується все більше купців.

Як свідчать дані львівської воскобійні, з т. зв. «східних воєводств» Речі Посполитої та через них надходили віск і вощина різних сортів і якості. Подібні сорти воску і вощини транспортувалися і з теренів Волині. У великих кількостях через терени Волинського воєводства транспортувався на Захід також віск з Поділля та Київщини, іноді з теренів Волощини та Молдавії.

Наступним важливим елементом в зовнішній торгівлі ВКЛ був експорт худоби, що набрав значних розмірів вже в середині XV ст. У привілеї сілезьким купцям від 1447 р. велика рогата худоба, насамперед воли, названа однією з перших серед товарів, якими сілезці могли вільно торгувати по всіх землях Польщі та Великого князівства Литовського. Волинь, що знаходилася на межі зернового та випасного районів, на кінець XV ст. характеризується як один з головних теренів, окрім сяноцько-перемиської землі, звідки переганялося найбільше худоби. У першій чверті XVI ст. ця торгівля досягла вражаючих розмірів. Для прикладу, лише в 1522 р. острозькі євреї перегнали до Польщі й далі на Захід понад 1500 волів на суму в 3.030 талярів. Також на Волині закуповувалися воли для потреб великокнязівської скарбниці. Так в 1561 р. волинські митники Іван Яцкович та Іван Олехнович Борзобогаті купили на Волині 198 волів для потреб скарбниці.

Стале зростання попиту на м'ясо в західноєвропейських країнах, викликане бурхливими урбанізаційними та демографічними процесами, значно активізувало торговельну діяльність волинського купецтва. Від 1490-х рр. провідне місце в торгівлі худобою займають купці з Острога та Кременця, які, не зосереджуючись лише на продажу місцевої худоби, активно купують і пізніше перепродують до Корони Польської тисячні гурти молдавської чи волоської худоби.

Намагаючись якимось унормувати цю торгівлю, уряди Королівства Польського та Великого князівства Литовського у 1532 р. встановлюють напрямки торговельних шляхів, якими худобу необхідно було переганяти в Польщу. Для Волині цей шлях прямував на

Люблін і Радом. Однак, згідно, з О.Сидоренко, основним центром і торгом для т. зв. «волинських» волів було, окрім Любліна, місто Луків, а лувківські ярмарки набули великого значення для купців – торговців худобою з теренів Волинського воєводства ще в часи, коли основний товаропотік з Русі спрямовувався до Сілезії й далі. Не втратили вони свого значення й у досліджуваній відрізок часу. Так, наприклад, джерела фіксують відправку волів, згідно з укладеними контрактами, із маєтностей князів Заславських поряд з Заславом до Лукова в 1562 та 1589 роках. Укладені в той час контракти стосувалися досить значних стад худоби.

Поряд з Луковом з початку XVI ст. важливу роль для волинської торгівлі великою рогатою худобою відіграють міста Велюнь та Ярослав. Як вказує Я. Башановський, експорт волинської худоби через велюньську митну комору відзначався досить значними розмірами. Разом з тим не можна не відзначити, що випадки безпосереднього експорту худоби з Волині до Велюня мали скоріше випадковий ніж систематичний характер, оскільки в джерелах не зафіксовано жодної згадки про цей напрямок. Натомість місто Ярослав та його ярмарки, поряд з Луковом, було одним з головних у волинській торгівлі худобою. Так, наприклад, в залишках Кременецьких гродських книг занотовано інформацію про стада худоби, що переганялися через Кременець до Ярослава.

Поширення на волинську шляхту, після Люблінської унії, дії сеймової постанови 1550 р. фактично легалізувало шляхетську монополію на цей вид торгівлі під виглядом звільнення шляхетських товарів від усяких мит з того, що вироблялося їхнім господарством. Щоправда, в цьому ж привілеї шляхті ще раз нагадувалося, що волів з Галичини, Волощини та Поділля слід переганяти у напрямку Львова, а з Волині – у напрямку Любліна. Часті порушення даної постанови викликали появу в 1563 та 1571 рр. нових королівських розпоряджень, де знову чітко вказувалося на заборону переганяти волів з Поділля на Волинь: «*że z Podola nie zaś na Wołyń ze szkodą skarbu królewskiego*». Порушення цього наказу тягнуло за собою конфіскацію товарів. Однак як волинське, так і подільське купецтво, аби уникнути цього та обійти державні постанови, починає широко використовувати «фальшиві» клятви про

приналежність худоби. Показовими в даному випадку є дії острозького купецтва як одного з найбільших постачальників худоби на Захід, що тримало у своїх руках протягом початку – середини XVI ст., за нашими підрахунками, майже 60 % експорту волів з теренів Волинського воєводства.

Завдяки давнім торговельно-економічним зв'язкам волинського купецтва з волоськими та молдавськими землями у розглядуваний період острозькі купці проводять широкомасштабні торговельні операції по закупівлі худоби, головно волів, у Волощині та Молдавії. Основними торговельними партнерами острожан ще з першої чверті XVI ст. виступають купці з молдавських міст Ясси, Бирлада, Романа, Серет, Лапушни, Ботошани. Худоба, пригнана з даних міст, згідно з дослідженнями О. Подградської, закуплялася купцями як з Острога, так і з інших волинських міст на двох центральних «волових ярмарках». Перший знаходився поблизу переправи через р. Прут у напрямку Снятина, другий – поблизу переправи через р. Дністер у напрямку Кам'янця. Тут було можливо придбати худобу безпосередньо від молдавських купців. Часом худоба закуповувалася також на ярмарках міст Чернівці, Хотин, Снятин, Язловець і Коломия при посередництві місцевих євреїв. Придбану на цих ярмарках худобу переганяли на пасовища у південноволинські маєтності князів Острозьких поблизу міст Красилів, Сульжинці, Базалія та Костянтинів, де вона певний час випасалася.

Пізніше, використовуючи вищезгадану сеймову постанову 1550 р., худобу під виглядом шляхетської переганяли до Лукова, Бреста, Ярослава, Радома чи Велюня. Підтвердженням подібним діям як острозького, так і взагалі волинського купецтва є не лише численні судові позови проти купців, але й скарги митників на безправні дії з боку шляхетства.

Розширенню шляхетської торгівлі сприяло стрімке підвищення цін на худобу на європейському ринку, адже з середини XVI ст. ціни на худобу в Західній Європі постійно зростають. Так якщо в 1552 р. худоба, пригнана з теренів Волинської землі, продавалася на ярмарках Корони в середньому по 3 злотих за одного вола, то у 1560 р. ця ціна зросла до 6 злотих. У середньому ціна одного вола від місця його випасу (наприклад Волині) до місця зарізу (в Данії чи Німеччині) зростала на 146–175 % від собівартості. Про

зростання обсягів торгівлі худобою з шляхетських фільварків говорить також факт збільшення кількості кормового зерна, сіна та соломи у маєтностях волинської шляхти та поголів'я їхньої худоби, зокрема одно- та двохрічної. Досить яскраво про це свідчать матеріали масового характеру, зосереджені у гродських та земських книгах – заяви, позови, декрети про пограбування, спалення, привласнення тощо. Наприклад, у 1560 р. в Луцьку до земських книг було вписано скаргу князя Сангушко-Коширського про пограбування 500 голів худоби у с. Вербне, у 1565 р. до гродських книг – скарга Марії Борзобогатої-Красенської про пограбування більш ніж 6000 голів худоби у селах Галичани та Зборосів слугами Михайла Мишки-Варковського. В 1565 р. у князя Богдана Корецького в с. Крилів було спалено 2170 копиць сіна. Отже, вже від 1550-х рр. у торгівлю худобою була втягнута більшість фільваркових господарств Волині.

Купецькі громади окремих міст Волині, намагаючись використати на свою користь збільшення попиту на велику рогату худобу на коронних ярмарках, вже з середини XVI ст. здобувають від королівської влади різноманітні привілеї. Зокрема міщан володимирських, кременецьких і луцьких було звільнено від сплати старого мита за худобу. Більш того, під час ревізії Волинського воєводства в першій половині XVII ст. кременецькі купці показали два королівських привілеї 1572 та 1589 рр. на безмитний перегін 1000 голів худоби на ярмарки Польської Корони та Великого князівства Литовського.

Окрім великої рогатої худоби, з теренів Волинської землі до Королівства Польського та Великого князівства Литовського купці та шляхта переганяли на продаж також отари овець і табуни коней. Особливою популярністю на європейському ринку користувалися коні з Волощини, Молдавії та Туреччини. Військо більшості західно- та східноєвропейських держав завжди відчувало потребу в добрих конях.

З огляду на це волинські купці, а з середини XVI ст. також і волинська шляхта неодноразово поряд з худобою переганяли на польські та литовські ярмарки (де в основному й купували їх купці з інших держав) тисячні табуни коней. Про популярність торгівлі кінями, зокрема, свідчать значні обсяги поставок коней до м. Кременець, а також численні торгові контракти та скарги, пов'я-

зані з порушенням цих контрактів, крадіжками, забиттям коней. Поряд з купцями та шляхтою Волині в торгівлю кіньми активно ангажувалися також і гданські купці. Зокрема в 1575 р. гданський міщанин Фрейтаг мав продати в Луцьку коней для головного митника Великого князівства Литовського Іони Ізаковича.

Очевидно, що торгівля кіньми відбувалася не лише на рівні зовнішнього ринку, але також і внутрішнього. Практично кожний шляхтич утримував в своїх маєтках табуни коней. Так, наприклад, лише в Луцьких гродських книгах фіксується існування табунів коней в 1578 р. у Яна та Михайла Ворон Боратинських, Івана Кирдея-Мильського, Януша Угриновського та Олександра Жоравницького; в 1580 р. – у Михайла Сербина-Козицького; в 1583 р. – у Юрія Масальського; в 1584 р. – у Адама Букоємського, Януша Збараського; в 1592 р. – у Федора Шимковича-Микенського; в 1598 р. – у Яна Белостоцького, Матиса Селецького.

Оцінюючи участь Волині в торгівлі волами, кіньми тощо, не можна не звернути увагу на проблему розвитку т. зв. «волових шляхів», якими в XVI ст. переганяли худобу. Як свідчить сама назва даних комунікаційних одиниць, їх походження напряму пов'язане з торгівлею худобою, зокрема волами. Власне «воловими шляхами» воли з Молдавії та Поділля переганяли на Волинь, а звідти до коронних земель – Гданська, Люблінна чи Радома. В загальному купці займалися переганом худоби лише тими шляхами, вздовж яких існував сталий попит на високоякісні продукти тваринного походження. Отже вже на початку XIV ст. на теренах найперше Белзьського та Руського воєводства Корони Польської, а з кінця XV ст. і на волинських, переважно поблизу великих міст, утворюється розгалужена мережа шляхів, якими транспортувалося худоба. При цьому існування цих шляхів вимагало побудови та утримання в належному стані переправ через річки та загонів, гостинних дворів для гайдуків.

Прибутковість цих вузькоспеціалізованих торгових гостинців викликала постійне прагнення з боку центральної влади унормувати напрямки перегону волів. Так, наприклад, вже в середині XIV ст. згадується про існування усталеного «волового шляху» по лінії Володимир – Городло – Холм – Люблін – Казимеж – Сецехів – Черськ – Варшава – За-

кочи – Вишгород – Плоцьк – Бобровник – Торунь. Окремі джерела вказують на існування «волових шляхів» також і в напрямку Вроцлава. Зокрема в 1532 р. у відповідь на стале порушення волинськими та іншими купцями існуючих розпоряджень щодо системи «волових шляхів», уставлено було нові торгові шляхи для перегону волів по теренах Польської Корони – через Люблін та Радом. Досить часте порушення даної постанови викликало появу в 1563 та 1571 р. нових королівських розпоряджень, в яких знову досить виразно заборонялося переганяти волів з Русі, Поділля та Молдавії на Волинь. До цього слід додати, що люблінський шлях досить швидко було переорієнтовано в напрямку міста Лукова. Причиною цього стало існування певних норм щодо центру торгівлі худобою (наприклад, існування досить великого плацу, де тимчасово можна було б утримувати багатотисячні гурти худоби). Окрім Лукова та Радома, в XVI ст. поважну роль у волинській торгівлі худобою відігравали міста Брест та Велюнь.

Згідно з Я. Башановським, більшість важливих «волових шляхів» проходила нижче кордонів Волині, а існуючі волинські шляхи дослідник відніс до категорії менших та гіпотетичних. Так, для прикладу, як гіпотетичний згаданий дослідником шлях від відомого центру волової торгівлі – Острога в напрямку Сокаля, натомість не менш важливий шлях з Молдавії через Кременець – Дубно до Луцька взагалі не був розглянутий польським вченим. Отже Я. Башановський віднайшов на Волині лише три «волових шляхи» (2 менших та 1 гіпотетичний):

а) зі Звягеля через Рівне – Луцьк – Володимир – Городло – Копитів до міста Войславце, де він долучався до головного шляху транспортування молдавської худоби Сучава–Вроцлав;

б) від Острога через Луцьк – Брест – Ломжу – Колно – до Кролевця;

в) гіпотетичний шлях від Острога через Сокаль до Телятина і траси Сучава – Вроцлав.

Однак реально, на нашу думку, «волових шляхів» на волинських теренах було набагато більше, ніж це вказує польський дослідник. Зазвичай, молдавська худоба, з продажу якої й спеціалізувалися Волинська земля та воєводство, купувалася на ярмарках в околицях річки Прут (в напрямку Снятина) та біля переправи через Дністер (в напрямку

Кам'янця). Звідси відходило два головних торгових напрямки на Волинь:

- а) на Кременець та Дубно;
- б) на Костянтинів та Острог.

Після короткого періоду випасання пригнану худобу переганяли з пасовищ південно-східної Волині (район Базалії, Костянтинова, Красилова та Острополя) на ринки коронних земель через Кременець або Дубно в напрямку Сокаля – Телятина – Тишовця – Замостя – Красногоставу – Любліна – Казімежа – Зволенья – Радома – Опочна, де цей шлях розділювався на три частини:

- а) на Вроцлав через Іновлодзь – Раву – Лович;
- б) до Познані через Іновлодзь – Будзейовіце – Ленчицю – Коло – Накло;
- в) на Вроцлав через Пйотрків або Радомско – Велюнь – Болеславіц – Олешницю.

Часом худобу переганяли до Луцька, звідки вона потрапляла до Лукова (через Володимир – Городло – Копитів – Войславце – Холм – Парчев – Радзінь) і далі до Гданська, Варшави або Лович.

Т. зв. «брестський шлях» скеровував худобу з Волині до Гданська. Власне до самого Бреста (Берестя) воли гналися по лінії Заслав – Острог – Рівне – Дубно – Луцьк – Брест. Принаймні саме цим шляхом в 1567 р. гнали своїх волів з Заслава сокальські купці. Існував і інший шлях з Житомира до Бреста через Зв'ягель – Рівне – Луцьк. В окремих випадках воли доставлялися до Гданська річними кораблями, про що говорить конституція Пйотрківського сейму 1565 р. Зокрема цією конституцією примушувалося купців переганяти худобу до гданського порту лише сухопутними шляхами, а не використовувати для цих цілей кораблі.

Поза вищевказаними торговельними напрямками в перегоні худоби існувала ще більша сітка менших «волових шляхів», які використовувалися купцями для обходу місць розташування цільних чи митних комор. Так, наприклад, в 1537 р. перед луцьким гродським судом оскаржено було острозьких купців, які на протязі 1530-х рр. неодноразово переганяли тисячні гурти худоби з Молдавії за допомогою різних «незвиклих шляхів», не сплачуючи при цьому відповідних мит та цел.

Ще у сільськогосподарських трактатах середини XVI ст. поряд з торгівлею худобою та воском вказується на важливість і фі-

нансову вигідність торгівлі збіжжям. Як уже неодноразово відзначалося в українській і польській історіографії, торгівля продукцією зернового господарства українських теренів протягом XV–XVI ст. мала під собою міцне, ще давньоруське підґрунтя. Про це можуть свідчити літописи та хроніки, зокрема Волинський літопис і хроніка Яна Длугоша.

Вже від початку XV ст. одним з основних імпортерів українського збіжжя стає м. Гданськ. Отримавши протягом 1454–1457 рр. значні торговельні привілеї від польської корони та використовуючи сприятливу кон'юнктуру міжнародного ринку збуту сільськогосподарської продукції, гданські купці вивозять закуплене на руських теренах (Волинь, Наддніпрянщина, Поділля) зерно до багатьох країн Західної Європи: Англії, Італії, Норвегії, Нідерландів, Фландрії, Швеції та навіть Іспанії. Принагідно слід відзначити, що економічна криза XV ст., охопивши країни балтійської сфери, спричинилася до певного спаду товарної продукції збіжжя. Однак вже в другій половині XV ст. відбувається швидке зростання виробництва збіжжя, однак вже в нових умовах європейської економіки, що було в повній мірі використано Гданськом. Демографічні та соціальні зрушення в західноєвропейських державах у XIV – на початку XVI ст. стимулювали збільшення виробництва товарного зерна у т. зв. «східній економічній зоні».

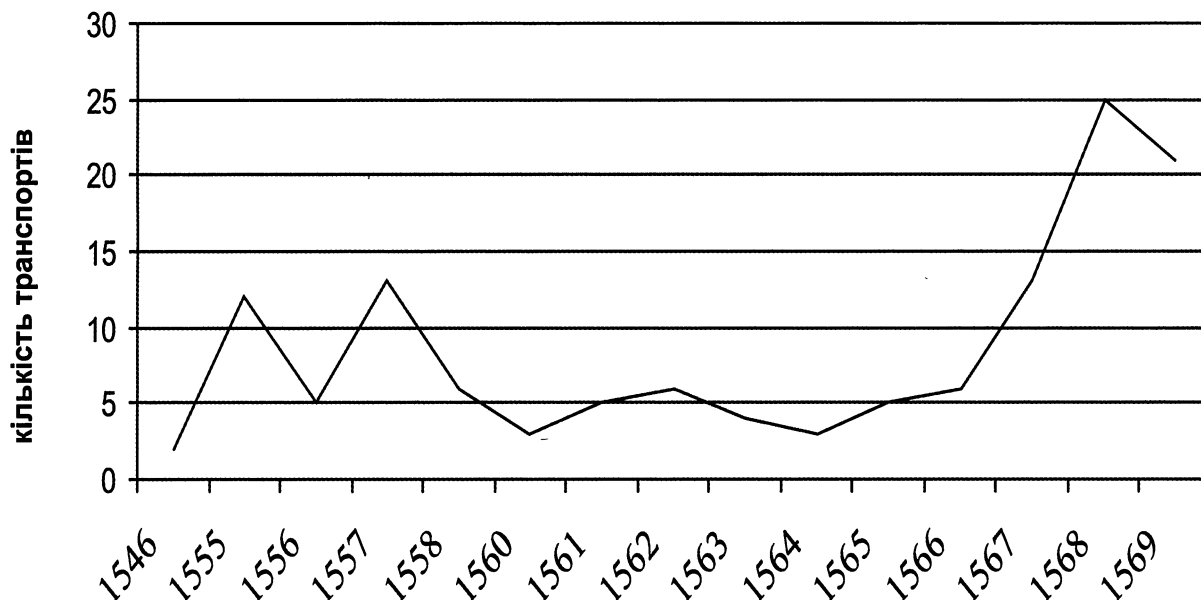
Збільшення потреб західноєвропейських держав у продукції сільського господарства сприяє суттєвому зростанню вивозу збіжжя з теренів Волині. Через брак достатньої кількості джерел досить важко визначити дійсні розміри торгівлі волинським збіжжям у першій половині XVI ст., однак те, що воно вивозилося у Західну Європу, не викликає сумнівів. Вже у 1526 р. луцькі купці мають довгострокові контракти на поставку зерна до Крелевця.

В цілому вивіз збіжжя на європейський ринок з теренів Волині на початку XVI ст. був відносно невеликим і відбувся, в основному, за рахунок сільського господарства великокнязівських маєтків. Незважаючи на товарну спрямованість державного володіння Великого князівства Литовського, невеликі за обсягом волинські державні господарства не були в змозі відіграти суттєвої ролі на міжнародному ринку, а тим більше конкурувати з експортними поставками шляхти, духовенства та міщанства Волині.

Таблиця 2

Динаміка експорту збіжжя з Волині до Гданська (середина XVI ст.)

Революцію цін в Європі в другій половині XVI ст. можна кваліфікувати, насамперед, як революцію цін на збіжжя. В Гданську, згідно з Є. Охманським, ціни на сільськогосподарську сировину з середини до кінця XVI ст. зросли майже на 187%, тоді як ціни на товари тваринного походження – лише на 100%, на одяг – на 104%; а на т. зв. «заморські товари» – лише на 93%. В другому кварталі 1556 р., тобто в часі найбільшого вивозу збіжжя, лашт жита коштував в Гданську 20 злотих, в той час, як на Волині – 10 злотих. Подібна майже двократна різниця в ціні утримувалася незмінною практично до початку XVII ст. Отже вивіз збіжжя з волинських теренів приносив значні прибутки, незважаючи на суттєві витрати на транспорт, які часом сягали понад 20% вартості зерна, що сплавлено річковою комунікаційною системою. Власне тому активне включення в торгівлю збіжжям представників міщанства, духовенства та шляхти спостерігається вже з середини 1550-х рр. В цей же період суттєво збільшуються експортні поставки збіжжя (до 2–3 тис. лаштів товарного зерна щорічно) на міжнародний ринок через Балтійський торговельно-економічний регіон.

Експорт шляхетський

Сплав збіжжя до Гданська шляхтою залежав насамперед від розмірів маєтку, розвитку фільваркового господарства та пов'язаними з ним товарними можливостями, а

також, значною мірою, від ступеня прибутковості. З-посеред загальної кількості шляхти, яка брала участь у експорті збіжжя з теренів Волинського воєводства, беручи до уваги кількість відправленого товару, виділяється декілька груп експортерів:

1) найбагатші – волинська магнатерія, котра сплавила понад 50 лаштів збіжжя щорічно;

2) середні – шляхта, котра сплавила від 50 до 20 лаштів;

3) дрібні – шляхта, обсяги поставок зерна якої не перевищували 10–20 лаштів. На думку А. Вичанського, саме такі граничні розміри поставок дозволяли отримати мінімальну вигоду.

Слід зауважити, що даний поділ є умовним, оскільки підставою віднесення того чи іншого експортера до однієї з трьох груп є наявність у джерелах вказівок на кількість експортованого зерна.

Методи участі представників кожної з трьох вищезазначених груп у вивезенні збіжжя з теренів Волині є подібними лише в одному єдиному випадку – при наявності довготривалого торгового контракту.

Багаті шляхтичі-експортери (передусім волинська магнатерія) сплавили збіжжя виключно за посередництвом своїх слуг і контрагентів. Наприклад, у 1561 р. до р. Буг збіжжя князя Миколая Радзивілла переправляв його урядник п. Іван Курозвонський. Подібні риси простежуються і в експорті пред-

ставників другої з вищезазначених груп, хоча тут досить часто також можливо спостерігати випадки особистої участі у сплаві. Так, у 1583 р. п. Ян Копелинський відправив до Гданська через свого фактора Фабіяна Езерського 3 ком'яги з житом і пшеницею, натомість у тому ж році п. Яхим Ланевський сам супроводжував 1 ком'ягу жита. Дрібна шляхта сплавляла товари виключно особисто і переважно групами, з огляду на ціну транспортування.

Багаті шляхетські експортери, становлячи відносно невелику групу, відігравали досить значну роль у загальному розвитку експорту збіжжя з теренів Волинського воєводства до Балтики. Особливо великими були поставки зерна з володінь т. зв. «кролевят» – князів Острозьких, Заславських, Корецьких, Сангушків. Маючи у своєму володінні значні за обсягом сільськогосподарські ресурси на теренах не лише Волинської землі, але й Поділля, Київщини, вони іноді транспортували до Гданська за допомогою своєї клієнтури значні об'єми збіжжя. При цьому використовувалися власні засоби транспортування, а також панщинна праця підданих – селян або міщан, які не лише довозили збіжжя до місця призначення, часом доволі віддаленого, але й виконували більшість робіт, пов'язаних зі сплавом. Таким чином, уникаючи купецького посередництва, магнатерія зменшувала витрати на сплав.

Партії магнатського зерна часом сягали 15 тис. мац. Наприклад, у 1561 р. князь Олександр Сангушко, відповідно до контракту, мав поставити до Гданська 1000 мац жита за 8000 грошей литовських. Однак найбільшими виробниками збіжжя не лише на Волині, але й в усьому Великому князівстві Литовському були князі Острозькі. Для прикладу, в 1568 р. князь Костянтин-Василь Острозький зі своїх маєтностей на Волині вивіз Віслою через влоцлавську комору 162 лашти високоякісної пшениці, а в 1575 р. – 90 лаштів. Таким чином можна стверджувати, що зв'язки між великими магнатськими маєтками Волині, доволі часто розташованими далеко в глибині краю, та балтійськими портами були тіснішими ніж зв'язки середньої та дрібної шляхти. Не можна не погодитися тут з тезою А. Мончака: те, що було недосяжним для незалежного дрібного чи середнього шляхтича, виявлялося дешевшим для магната, який продавав своє

збіжжя і дерево за вигідними гданськими цінами, уникаючи при цьому посередників на шляху транспортування.

Не менш активною у вивезенні зернових товарів до Гданська є шляхта середньої групи. Свідченням цього є як загальна кількість вивезеного нею збіжжя, так і кількість здійснених у експорті шляхтичів, оскільки досить часто вони вивозили не лише своє зерно, але й зерно своїх сусідів, родичів або друзів. В 1583 р. через Брест Миколай Приборський провіз 3 ком'яги збіжжя свого приятеля Андрія Романовського. Загалом з 39 волинських шляхтичів, що перевезли збіжжя через Берестейську митну комору до Гданська у 1583 р., представники середньої шляхти становлять 69 %.

Участь у сплаві представників дрібної шляхти відбувалася досить спорадично, оскільки тільки заможний шляхтич, що володів кількома фільварками, міг пробувати сплавити свої товари особисто, оскільки кошти на річковий транспорт були доволі значними. Таким чином, представники даної групи в основному сплавляли товари з власного господарства разом з товарами заможнішого сусіда, виконуючи при цьому дві функції: експортера-власника та магнатського контрагента-фактора. Як, наприклад, «шляхетний» Григорій Олешківський, сплавляючи 3 ком'яги жита з маєтків князя Януша Збаразького, експортував і власних 60 бочок пшениці *«прикладу факторського... купленое»*. Являючи собою, за висловом О.Сидоренко, своєрідне феодальне купецтво, дрібні шляхтичі не лише брали на себе відповідальність за організацію сплаву товарів до Гданська та збуту його там чи в інших містах з найбільшим зиском, але й досить часто провадили закупівлю значних партій збіжжя для магната, фактором якого виступали.

Причина такого стану речей полягає в тому, що дрібна шляхта часто-густо посідала невеликі ділянки землі, яких з певними труднощами вистачало на покриття власних потреб, а також, що головне, у фінансовій невідповідності перевезення невеликих за об'ємом партій зерна на далекі відстані. Більш того, на основі аналізу Луцьких гродських книг за період 1560–1580 рр. можливо відзначити, що дрібна шляхта була одним з основних постачальників збіжжя на торги волинських міст.

Експорт міщанський

До даної групи поряд з власне купцями-міщанами також входять й купці-євреї. Період XVI ст. був найбільш вдалим для торгівлі купецьким збіжжям. Однак навіть в часі свого найбільшого розвитку дана торгівля не сягнула розмірів шляхетської. Наприклад, в середині XVI ст. перевага шляхти над купцями в експорті збіжжя до Гданська відобразилася в пропорції 80:20. Одним з основних чинників, які сприяли активізації участі міщанства в торгівлі збіжжям, було вигідне розташування міста поблизу однієї з трьох основних торгових артерій Волині – рік Буг, Горинь, Стир. Виконання містом, в основному, функції осередку локального товарообміну, а також економічні можливості сільських господарств навколо міста – усе це сприяло утворенню в містах Волинської землі певної групи купців, зайнятих у експорті збіжжя до Гданська чи Кролевця. В досліджуваному періоді з-посеред волинських міст значними осередками торгівлі та експорту збіжжя стають міста Луцьк і Володимир. Що ж до інших волинських міст, то відомості про їхню участь у торгівлі збіжжям є нечисленними з двох основних причин: невідповідного для торгівлі збіжжям географічного розташування (відсутність поблизу сплавної річки або ж сусідство з іншим, потужнішим торговим осередком) і спрямованістю на торгівлю іншими видами продукції (наприклад, м. Острог було орієнтоване в основному на торгівлю худобою). Належить також зазначити, що на безпосередню участь в торгівлі збіжжям купець-міщанин міг розраховувати лише в тому випадку, коли відстань до виробника була не більшою 35 км. Натомість на відстані понад 50 км купець вже не міг розраховувати на прибутковість власного транспорту, а змушений був входити до спілки з шляхтою.

У структурі експортерів збіжжя з волинських міст основну роль відіграють дві групи купців:

- 1) багаті купці-експортери, що сплавливали від 20 лаштів і більше;
- 2) експортери, що постачали до 20 лаштів збіжжя.

Скуповуючи для реалізації за кордоном хліб на початку на міському ринку, заможніше міщанство поступово зосереджує свою увагу на закупівлі надлишків хліба на селі

у дрібної, іноді навіть у заможної шляхти та магнатерії. Так, наприклад, в 1579 р. Петро Олеша мав поставити для луцького єврея Іллі Гошковича 70 мац жита та 10 мац вівса. Першість у таких закупівлях з середини XVI стабільно утримувало луцьке купецтво. Серед найвідоміших експортерів збіжжя з Луцька слід назвати Батка Місановича, Юська Абрамовича, Єска Мойшеєвича, Хазка Єсмановича.

Не набагато меншу роль у експорті збіжжя відігравало й володимирське купецтво, яке широко користувалося з тих можливостей, які надавалися йому розташованим поблизу с. Устилуг – основним річковим портом Волині у зв'язках з Гданськом – і іншими осередками. Наприклад, в 1568 р. володимирський міщанин Абрахам «зять докторський» мав поставити до р. Буг жито для холмського підкоморія Мартина Угровецького. В тому ж році міщани володимирські Єсько та Пейсах Сачковичі сплавливали до Гданська збіжжя, закуплене у володимиро-брестського владики Феодосія. В 1569 р. князь Януш Острозький мав продати збіжжя єврею Іцлові.

Скуповуючи збіжжя по теренах усієї Волинської землі, як про це згадується у Руській (Волинській) Метриці, і звозячи його ком'ягами та кораблями до Луцька, ці та інші купці нагромаджували у міських шпихлірах значні запаси товарного зерна, після вивозу якого ціни в місті різко підстрибували вгору.

Через значні митні обмеження, що ставали на шляху міського купецтва в торгівлі збіжжям, друга відзначена нами група купців з'являється в документах досить рідко. Основною її функцією залишається виконання ролі факторів багатшого купецтва чи середньої шляхти. У роки добрих врожаїв або за наявності вигідних контрактів купці-міщани особисто чи за допомогою своїх контрагентів сплавливали іноді досить великі партії зерна не лише до Гданська чи сусідньої Білорусії, а навіть до Любліна, Казімежа, Торуня, Щецина.

Загалом в торгівлі збіжжям протягом досліджуваного періоду домінували шляхта та магнатерія, які поступово витіснили міщанську торгівлю. В 1537–1576 рр. купецьке збіжжя на влоцлавській коморі становило близько 20 % від усього сплаву. Подібно і на Волині в торгівлі збіжжям з середини до кінця XVI ст. участь міщан становила не більше 20–35 %.

Експорт за участю духовенства

Поряд з міщанським і шляхетським експортом збіжжя до портів Балтійського моря важливу роль відігравав також і експорт волинського духовенства. На жаль, на підставі записів у волинських гродських книгах і реєстрів водного мита у Бресті та Влоцлавку досить важко визначити дійсні розміри торгівлі збіжжям з волинських духовних маєтностей, оскільки вона переважно нотувалася в джерелах як шляхетська.

Тим не менше в світлі існуючих джерел видно, що активним експортом збіжжя займалися владики луцько-острозькі Марк Жоравницький та Іона Борзобагатий-Красенський і володимиро-берестейський Феодосій. Маєтності Луцько-Острозької та Володимиро-Берестейської єпископій, за висловом Н.Головатої, зосереджувалися в регіоні з високим ступенем культури землеробства, з розвинутим фільварковим господарством. Належить відзначити, що на відміну від інших теренів Великого князівства Литовського велика церковно-костельна власність на Волині відігравала доволі значну роль в експорті збіжжя. Очевидно, що з огляду на розміри вивозу духівництва не могло сперечатися з магнатським експортом, однак він не був меншим від експорту середньої шляхти.

Ймовірно, що й інші представники волинського духовенства займалися торгівлею збіжжям. Активність в експорті збіжжя до Гданська виявляють також католицькі та православні монастирі, на що вказують інвентарі «добр духовних» Острозьких, а також судова справа між митрополитом Київським Петром Могилою та Каспром і Василем Копистенськими про неповернення грошей за продане у Гданську збіжжя. В останньому документі, зокрема, відзначено, що митрополит відправляв до Гданська збіжжя, як це робили волинські церкви й монастирі, наприклад луцькі домінікани.

Поряд з базовими товарами сільського господарства – худобою та збіжжям – неабияким попитом на ярмарках та торгах користувалася риба. Про високі прибутки від продажу риби свідчить той факт, що вже з 1550-х рр. в магнатських латифундіях Волині рибне господарство набрало не лише товарних ознак, але й почасти стало одним з основних занять селянства. Більш того практично кожний письменник-економіст періоду XVI ст., описуючи чи оцінюючи досягнення фільваркового господарства, обов'язково звертав увагу на прибутковість розведення

риби. Так, наприклад, відомий Миколай Рей в своїй праці «Життя почитового чоловіка» писав «Якщо маєш садівничку або ставок, то теж його треба не занедбувати... оскільки високий то прибуток запустивши кілька рибин взяти кілька сотень коп. Тож не жалкуй гривни, яка може принести тобі десять, і ставки посипай, і нові де можеш вкопуй, оскільки це і розкіш, і прибуток». Таким чином практично в кожному селі, особливо південної Волині, вже з першої чверті XVI ст. з'являється мережа ставів та ставочків.

Рибу з даних ставів продавали не лише на волинських торгах, але й масово ввозили до сусідніх з Волинню регіонів, зокрема до Руського та Люблінського воєводств Корони Польської. На думку М. Урбанського, одним з основних покупців волинської риби був Львів. Наприклад, про активний вивіз риби до Львова яскраво свідчить лист короля Сигізмунда I від 1553 р., в якому князів Заславських звільнялося від сплати мита за провезення на торги до Львова риби, виловленої у власних князівських ставках.

З середини XVI ст. населення Волинського воєводства активно включається в торгівлю одним з головних експортних товарів українських земель, який, поряд з худобою, збіжжям та рибою, становив лівову частку всіх поставок товарів з теренів Волині на міжнародний ринок. На увазі мається торгівля продуктами лісового господарства – т. зв. «*przemysł leśny*». Під даним терміном уже в пізньому середньовіччі розумівся продаж товарів, вироблених у лісових будах (випалення попелу, виробництво поташу, смоли, дьогтю, деревного вугілля, ванчосу, клепок, ґонту тощо). До цієї ж групи можна віднести й виробництво річкових суден: ком'яг, шкут і ліхтанів.

Найважливіше місце серед вищевказаних продуктів лісової торгівлі Волинського воєводства займає поташ (карбонат калію), що використовується з середини XVI ст. для відбілювання тканин, виготовлення миючих засобів, фарб, косметики, у чинбарстві, виготовленні свічок і особливо у виробництві різних сортів калієво-кальцієвого і калієво-натрієвого скла. Експорт цих товарів на європейський ринок, згідно з дослідженнями О. Сидоренко, формувався синхронно з імпортом промислових товарів з країн Західної Європи, а також відповідно до інтенсифікації промислового виробництва і товарообміну в більшості країн Західної Європи. Отже, як вказав свого часу В. Пічета, «зростання міського населення, феодальні війни у

Франції в XVI ст., занепад сільського господарства в Англії у зв'язку з обезземеленням селянства, промисловий розвиток Голландії, занепад сільського господарства в Італії та Німеччині після селянських повстань, а також одночасний розвиток торгівлі та військового флоту приатлантичних держав – усе це викликає підвищений попит не лише на сільськогосподарську сировину, але й на товари лісового господарства».

Вже на початок XVI ст., використавши значною мірою ресурси своїх держав, європейська промисловість звертає свої погляди в бік східної, аграрної частини Європи. Волинська земля, а пізніше Волинське воєводство завдяки великим лісовим ресурсам і зручному географічному розташуванню в басейні важливої торгівельної артерії – р. Буг усе активніше й активніше включається у загальноєвропейський товарообмін. Зокрема пруські купці ангажуються в торгівлю деревиною з теренів Волині вже з кінця XIV ст. Принаймні на початку XV ст., а саме в 1402 р. великий князь литовський і король польський Ягайло звертався до магістра пруського лицарського ордену Конрада фон Юнгінгена, під владою якого на той час знаходився Гданськ, з проханням про дозвіл купцям з Русі – «*Rutenico desiderantes*», – поряд з іншими товарами сплавляти деревину до Пруссії. Однак уже протягом 1500–1540 рр. аугсбурзькі купці Фуггери вивезли з Гданська до Амстердама не менше 10000 квінталів поташу, з якого значна частина мала «руське», а отже, можна припустити, частково й волинське походження. Підтвердженням цього може бути інформація з 1525 р. про збір мита з лісових товарів (поташу та ванчосу), що сплавлялися по Бугу до Гданська «віддавна».

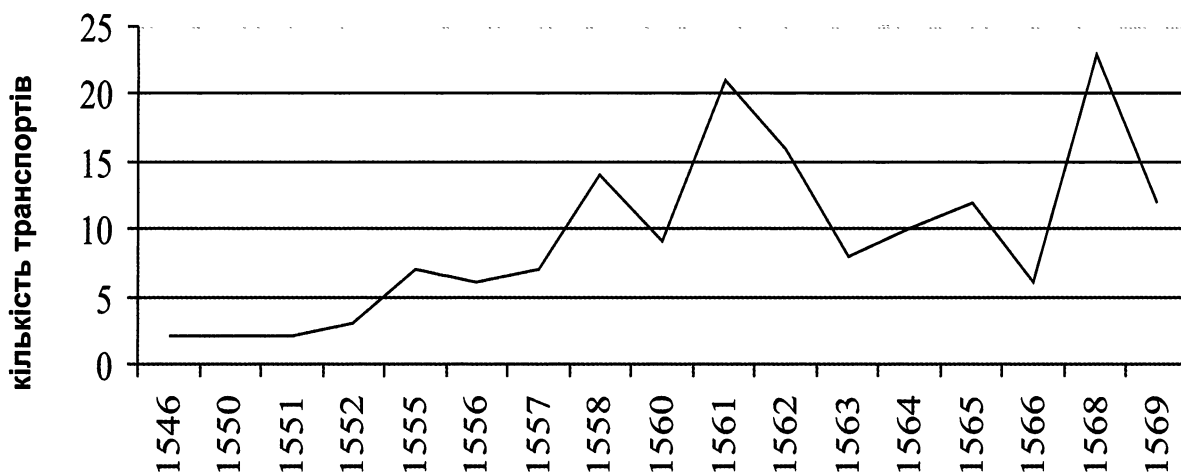
Про важливість торгівлі лісовими товарами для Великого князівства Литовського свідчить і факт вилучення скарбового лісового господарства з рук державців і передання його у відання спеціальних агентів, які у джерелах виступають як «*справци товаров лесних*». Більш того, в 1547 р., незважаючи на опір шляхти, було запроваджено урядову монополію на зовнішню торгівлю лісовими товарами.

Результатом таких дій уряду стала організація спеціальних «*лісових комор*», які за низькими цінами скуповували у шляхти товари лісового господарства. Шляхетська боротьба проти цієї державної монополії закінчилася прийняттям на сеймі 1551 р. постанови про вільний пропуск до Гданська лісових товарів з шляхетських маєтків. Неудовзі по підтвердженні цієї постанови на сеймі 1554 р. державну монополію на торгівлю лісовими товарами було скасовано – й у продаж лісових товарів включилася більшість волинської шляхти та значна частина міщанства.

Таким чином, з середини XVI ст. обсяги вивозу продукції лісового господарства досягають вражаючих масштабів. Лише у скаргах шляхти, внесених у 1560–1572 рр. до Луцьких гродських книг, згадується про поставку до Гданська майже 14 тис. лаштів поташу. Дійсні розміри лісового експорту насправді були набагато більшими. Якщо ж порівняти ці спорадичні дані зі статистикою експорту з теренів сусідньої Корони Польської, формується зовсім нове, відмінне від уявлень польської історіографії XIX–XX ст., бачення місця Волинської землі у міжнародній торгівлі.

Таблиця 3

Динаміка експорту лісових товарів з Волині до Гданська (середина XVI ст.)

На основі вивчення митних книг за другу половину XVI ст. відомий польський дослідник Р. Рибарський дійшов висновку, що вивіз поташу з усіх річкових портів новоствореної Речі Посполитої, до яких ним було залучено й волинські, становив від 5 до 10 тис. лаштів поташу щорічно і залежав від коливання попиту на цей вид товару в Гданську. Більш того, можна стверджувати, що в 1568–1572 рр. об'єм експортованого лише з теренів Волинського воєводства поташу становив 20–25 % від загальнодержавного в розглянуті роки.

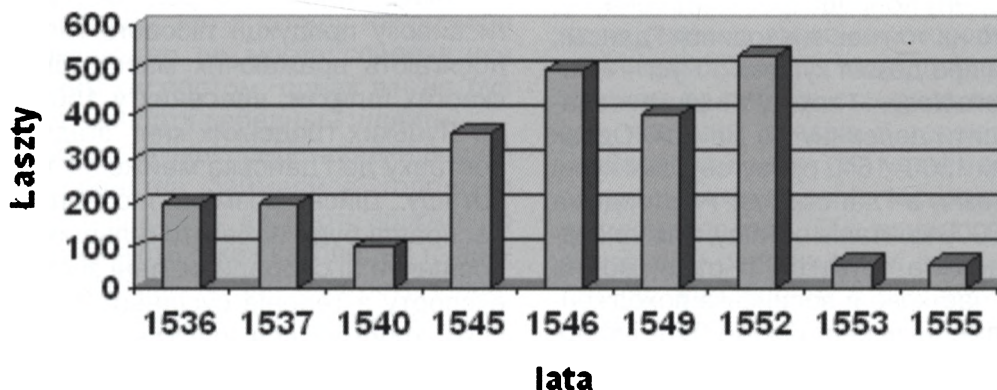
Найоптимальнішою формою лісопереробки в період середини XVI ст. є виготовлення експортних товарів у т. зв. «поташних будах». Такі буди розташовувалися, як правило, в пуццях «*годных ко паленю попелов*». У 1561 р. джерела згадують про 10 таких пуцц, у 1562 р. – 8. В середньому з однієї такої пуцці будник отримував від 100 до 200 ла-

штів поташу. Наприклад, у 1563 р. пінський купець Шмойло Пишелевич випалив у Кобринській пуцці Григорія Масальського 105 лаштів поташу, у 1564 р. львівський купець-орендар Яцко Стецькович випалив у Огавчицькому лісі 100 лаштів попелу, у 1572 р. «німецький» купець Фрейтак випалив для владики острозького та луцького Іони Борзобогатого-Красенського 100 лаштів попелу у Вільгорському лісі. Таким чином, у 1561 р. мало б бути випалено щонайменше 1000 лаштів поташу, а у 1562 р. – 800. Однак насправді ці розміри були, як уже відзначалося, набагато більшими, оскільки тільки відомостей про вивіз лісового товару зазвичай є набагато більше.

Найбільші партії поташу та попелу (більше 50 лаштів) висилала магнатерія за допомогою своїх контрагентів. Прикладом тут може слугувати діяльність князів Сангушків.

Таблиця 4

Експорт попелу князями Федором та Романом Сангушками (1536–1555)

Натомість середня шляхта та багаті міщани експортували значно менше лісових товарів. Загалом структура участі у вивозі лісових товарів шляхти та міщанства з теренів Волинського воєводства є тотожною до структури участі у вивозі зернових товарів, оскільки в більшості випадків попіл і зерно вивозилися однією партією товару. Наприклад, в березні 1555 р. князь Роман Сангушко вислав до Бугу 100 лаштів жита та 60 лаштів попелу. В квітні 1583 р. з маєтностей князя Костянтина Острозького до Гданська було вислано 7 ком'яг – 2 з 60 лаштами попелу та 5 зі збіжжям.

Отримання станових привілеїв шляхтою в середині XVI ст. сприяло утворенню певних виробничо-торгівельних спілок між шляхтою та міщанством. Специфікою участі в

них обох вищезазначених груп заможного та середнього міщанства є більша активність, ніж у експорті зернових товарів, де поза торговельною активністю міщан Луцька та Володимира участь купців-міщан інших волинських міст є незначною.

Діяльність такої спілки регулювалася певними контрактами, за якими міщанин брав на себе зобов'язання в організації та проведенні виробництва лісових товарів, а шляхтич забезпечував перевезення поташу чи інших лісових товарів на продаж у Гданськ або до інших портів на річці Вісла (наприклад Казимеж Дольний). Зазвичай транспортування здійснювали селяни зі шляхетського маєтку під наглядом довіреної особи (шляхтича за походженням), яка на митниці складала присягу про походження товару з

«власного маєтку їх млсті пана...». Такий стан речей спостерігається в контрактних угодах між князем Федором Сангушком та брестським купцем Рубіном Докторовичем в 1545 р. на поставку 356 лаштів попелу на 10 ком'ягах до Устилуга. При цьому Сангушко мав забезпечити безмитний сплав товарів від Устилуга до Бреста. Подібна ситуація спостерігається й в контрактних угодах між п. Григорієм Масальським і пінським купцем-євреєм Шмойлом Пишелевичем, п. Марком Жоравницьким і купцем Яном Доброльчицьким у 1563 р., п. Сосницьким і луцьким купцем Яцком Львовичем у 1566 р. Щоправда, в окремих випадках шляхта забезпечувала купця від сплати мита лише на певному відтинку сплаву. Наприклад, в 1546 р. вищезгаданий князь Федор Сангушко з іншим купцем брестським Гошком Кожчичем уклали угоду про сплав на 2 ком'ягах 100 лаштів поташу до Бреста без сплати мита, а від Бреста Гошко повинен буде сплачувати всі мита вже сам особисто.

Однак у деяких випадках від шляхтича в подібній контрактній угоді вимагалось лише свідчення на митній коморі про те, що експортований товар належить йому і походить з його маєтностей. Усі ж проблеми з вивозом купецтво брало на себе. Як вказує П. Сас, поява таких угод пов'язана з утвердженням у міському ремеслі нової окремої галузі – транспортування продукції промислів. Як у великих, так і в маленьких містах існували численні об'єднання професійних фурманів; крім того, «справою фурманскою» іноді підробляли й інші міщани. Для прикладу, в 1569 р. для вивозу попелу до Устилуга з буд Станіслава Граєвського було задіяно 13 володимирських фурманів. Роком раніше той же Граєвський виділяє зі свого бюджету 700 талярів для найму степанських фурманів, яким платилося по 1 копі 60 грошей литовських від кожного перевезеного лашту попелу.

Отже можна стверджувати, що прибутки від фурманської справи були відносно високими. Зокрема в другій половині XVI ст. тижнева праця фурмана коштувала близько 47,3 грошей день. До цього належить додати витрати на утриманні помічників фурманів та фурманських коней. Згідно з даними Б. Євсієвського, на початку XVI ст. такі витрати становили 6 грошей на одного коня та 16 денарів (0,9 гроша) на одного помічника,

а вже в другій половині XVI ст. – відповідно 11 та 1,5 гроша.

В основному відомі на сьогодні контракти на поставку лісових товарів мали в своїй основі створення спільного купецько-шляхетського капіталу. Щодо формування цього капіталу слід відзначити, що попри усталену в історіографії думку про належність основних коштів феодалу реалії життя в XVI ст. виглядали дещо інакше. Основні кошти, як правило, в спілці належали шляхтичу лише в тому випадку, коли він походив з нечисленних шляхтичів-магнатів. У випадку, коли шляхтич належав до середньої або ж дрібної шляхти, основні кошти у спілці могли належати міщанину. Такий розподіл коштів спостерігається у контракті луцького купця Батка Місановича та Миколая Джуса в 1563 р.

Багате міщанство, орендуючи певні шляхетські маєтки з метою вироблення лісових товарів, досить часто організовувало субпідряди, на основі яких залучалися професійні промисловці-будники з міщанської верстви – т. зв. «шафарі». Прикладом може бути контракт 1577 р. між звягельським митником-орендарем Ізраїлем Ізаєвичем і володимирським міщанином Василем Каплею. Останній займався тим, що, як відзначено в актах, «справует буды и попелы палит». До обов'язків шафаря також належав піднайм за певну платню сезонних робітників – «роботников попеловых для робеня буды и паленя попелов». Щоправда, піднайм відбувався в тих випадках, коли в контракті зазначалася лише оренда лісу без залучення праці селян з навколишніх населених пунктів. Таким чином, у лісопереробці задіявалася значна кількість міщан. Подібними субпідрядами займалися такі відомі міщани як луцькі купці Батко Місанович і Яцко Львович, корецький купець Земелліа, межирицький – Чортко, острозький – Ілько Пінхасович, заславський – Мошко Іліч.

Слід підкреслити, що в торгівлі поташем і супровідними товарами з теренів Волинського воєводства значну участь брали не лише волинські, але й купці з інших українських, а також польських і білоруських міст. В основному це були представники єврейської спільноти. Наприклад, досить активними в розробці лісових ресурсів Волині виступають львівські купці (Яцко Стецькович Езяш Горовіц), ягодинські (Чиж), холмські (Аврам Мойшеєвич), пінські (Шмойло Пешеевич,

Нахман Ісакович), городельські (Андрей Кончила, Зрайло Абрамович), берестейські (Юнос, Ізакович), люблінські (Матис Гензерхейм), гданські (Георг Гейне, Даніель Гаврат, Павло Шварт, Арон Клейнфельт, рід Ферберів), варшавські (Мельхіор Валбах, Андрей Препора).

Великі прибутки від експорту лісових товарів, а також сільськогосподарської продукції іноді викликали настільки бурхливу реакцію, що деякі шляхтичі фактично перетворювалися на великих купців. Прикладом може бути діяльність королівського дворянина Станіслава Граєвського – одного з найбільших експортерів не лише збіжжя, але й продуктів лісового господарства Волині в 1555–1580 рр. Вже на Парчевському сеймі 1564 р. він отримує зобов'язання від королівської влади на організацію виробництва лісової продукції та її продаж у Гданську. У реєстрах мита на влоцлавецькій митній коморі ім'я Станіслава Граєвського є одним з тих, які найчастіше трапляються протягом 1560–1574 рр. Здійснюючи колосальні за масштабами поставки поташу та супровідних матеріалів до Гданська, особливо після Люблінської унії 1569 р., він займався не лише їх виробництвом на теренах Волинського воєводства, але й масовими закупівельними акціями. Наприклад, у 1568 р. Граєвський відправив до Гданська щонайменше 1585 лаштів поташу. В 1579 р. він поставляє варшавському купцеві Мельхіору Валбаху попіл з Волині на суму 2100 флоренів.

Існування у шляхти з руських земель Великого князівства Литовського можливості уникнути посередництва місцевого купецтва дозволяло їм використовувати своїх підлеглих для отримання максимального прибутку, а також передбачала, згідно контрактної угоди, можливість розрахунку імпортними товарами. Значно спрощуючи проблему, можна стверджувати, що серед всієї маси товарів, які закуплялися волинською шляхтою, основне значення мали 2 категорії товарів:

- а) якісні імпортні товари для власного використання;
- б) товари загального ужитку, які закуплялися для підданих.

Вповні очевидно, що ярмарки Волині були забезпечені не лише виробами місцевого ремісництва, але також й різноманітними імпортними товарами, які завозилися як шляхтою, так і купцями. Насамперед це був

імпорт сукна та тканин західноєвропейського та східного походження, різних роду спецій, вина, галантереї, виробів західноєвропейського ремесла, коштовностей тощо. При цьому слід зауважити, що експорт з теренів Волинської землі мав на меті не лише досягнення чистого прибутку, але й закупівлю необхідних у господарстві речей та якісних товарів. Більш того в зв'язку зі зростанням потреб на товари, які експортувалися з Волині через Гданськ, відбувається стрімке збільшення прибутків шляхетських господарств.

Також важливим чинником, що безпосередньо впливав на товарну насиченість волинських торгів та ярмарків, став специфічний характер торгових взаємин, які єднали Східну Європу з Центральною та Західною, тобто існування широкого імпорту промислових та коштовних виробів на тлі експорту сировини та напівфабрикатів. Очевидно, що така структура товарообміну гальмувала розвиток власного ремісничого виробництва, відрізаного від потреб не лише магнатерії та шляхти, а навіть багатшого купецтва, які купували, передусім, імпортні вироби.

Ще з початку XVI ст. для економічних регіонів усієї Європи в експорті та імпорті переважну роль відіграє продаж тканин (сукна та полотна). Не були винятком і терени Великого князівства Литовського та Корони Польської. Зокрема, в усіх без винятку митних постановах середини XVI ст. обов'язково заготовується щонайменше 15–20 типів тканин (сукно, полотно, шовкові тканини – т. зв. «*edwab*»). Для волинського регіону найбільше значення відігравали поставки сукна та тканин з нідерландського та чесько-сілезького економічних районів континентальної Європи через польські міста Гданськ, Краків, Варшаву та Люблін.

Значення імпорту сукна та полотна на терени Волинського воєводства протягом XVI ст. важко переоцінити. Вже у скарбовій книзі 1509 р. згадується про обдарування тих чи інших урядовців Великого князівства Литовського поставами сукна люньського, файлюндишу тощо. Більш того, сукно виступає не лише як один з елементів розкоші, але й як один зі способів розрахунку за віддану службу. Наприклад, в 1575 р. оплату сукном на суму в 200 злотих польських від князя Андрія Головні-Острожецького мав отримати вїйт з містечка Владів.

Сукно та полотно зазвичай першими згадуються серед товарів, що ввозилися на Волинь з люблінських і львівських ярмарків. Купуючи на цих ярмарках необхідні товари безпосередньо у виробника або ж у польського купця-посередника, волинські купці, а іноді й шляхта тим самим збагачували асортимент товарної пропозиції у своєму воєводстві. Так, наприклад, у 1575 р. в Луцьку суконну лавку тримав шляхтич С. Граєвський. Особливо багато сукна та полотна стало імпортуватися на Волинь з моменту широкого включення у торгівлю волинської шляхти та духовенства.

Надзвичайно багатим асортиментом сукна вирізнялися луцькі ярмарки. Характерно, що з 6 торгових справ 1563 р., пов'язаних з перебуванням купців у Луцьку, 4 стосувалися торгівлі сукном. У вказівках луцьким митникам 1563 р. та митній уставі Великого князівства Литовського 1569 р. називається понад 20 сортів сукна та 5 сортів полотна, що привозилися на ярмарки Луцька.

З асортиментом товарів, зокрема сукна та полотна, що надходили з Західної Європи на волинський ринок, пов'язана проблема визначення місця походження того чи іншого товару. Наприклад, у сучасній українській історіографії досить часто ототожнюється сукно, вироблене у м. Лувен – лунське, з сукном, виробленим у Лондоні – люньським. Однак у записах скарбової книги Литовської Метрики від 5 травня 1509 р. серед 5 позицій, що йдуть одна за одною, лише 1 раз згадується сукно лунське, а 4 рази сукно люньське. Зрозуміло, що писар досить чітко розрізняв ці два сорти сукна. З середини XVI ст. сукно, вироблене у м. Лувен, майже зникає з волинського ринку, його замінює дешевше люньське сукно. Більш того, як відзначає А. Мончак, досить відоме ще з XIV ст. сукно люньське ніколи не було монолітним товаром. Сама назва даного сорту сукна позначає лише найдорожчий ґатунок сукна, виробленого з англійської вовни у Нідерландах. На зламі XVI–XVII ст. назва «люньське» взагалі перестає відображати місце походження сукна, а стає просто ознакою певного ґатунку тканини.

Подібну ситуацію ми спостерігаємо і з визначенням місця походження т. зв. «коленського» полотна. Згідно з джерелами другої половини XVI ст., на терени Волині, Галичини та Поділля надходило два типи полотна – коленське (вироблене у м. Кельн) і колненське (вироблене у м. Колнень), однак в іс-

торіографії ці сорти полотна майже завжди ототожнюються.

Неабияке місце у промисловому імпорті на терени Волинського воєводства з західноєвропейських країн за посередництвом польських земель займали т. зв. «крамні речі». Неодноразово цитовані в історичній літературі переліки товарів, привезених острозькими купцями Грицьком Щуровичем та Іваном Плескачем, луцьким купцем Дахном Горайновичем, яскраво відображають попит волинян на промислову продукцію Західної Європи. Існування попиту, як відзначає О. Баранович, *«на речі бойові, а також на речі, що їх уживали заможні класи людності, в яких розвинувся тонший смак до речей хатнього вжитку, а місцева промисловість ні задовольнити цих вимог, ні конкурувати з розвиненою західною промисловістю не могла»*, сприяло ввезенню товарів з Італії, Нідерландів і Німеччини. Першість серед цих речей тримали угорські ножі (великі й малі), італійські пояси-«чинкатори», різноманітні галантерейні вироби.

Попри стрімкий розвиток, з середини XVI ст., місцевого волинського гутництва місцеві ковалі не були в змозі забезпечити існуючих потреб. Тому відбувається стале зростання імпорту різних виробів з металу з Угорщини, Сілезії, Моравії та Німеччини. Місцеві кузні, як правило, збували свої вироби в навколишніх селах і лише зрідка у віддалених містах. Тому на Волинь залізні вироби постачалися за посередництвом львівських та люблінських ярмарків, в основному з Гнезна, Торуні, рідше з Познані, Варшави та Гданська. Так, наприклад, серед конфіскованих у 1564 р. товарів, ввезених з Любліна до Острога, знаходилися – ножі, біле залізо, угорська шабля, турецький бойовий молот, сокира. Роком пізніше з Любліна острозький купець Плескач транспортував сталь – *«стали тридцат штук великихъ и малыхъ»*.

Важливе місце серед переліку промислових товарів займало військове спорядження. В купецьких рахунках волинської шляхти, переліках товарів, конфіскованих за несплату мита чи пограбованих на шляху до ярмарку, часто трапляються згадки про імпорт зброї та військових обладунків.

Серед товарів, що сплавлялися на Волинь з Гданська, передусім слід виділити оселедці, які вивозилися купцями під час повороту додому. Поряд з купцями оселедці на Волинь везли також й постачальники

шляхти. Як відзначає більшість дослідників, в загальному відношення між привозом шляхетським та міщанським в імпорті оселедців становив 72:28. Щоправда, якщо оселедці імпортовані шляхтою були розраховані насамперед на власне використання, то міщанські спрямовувалися на задоволення потреб внутрішнього ринку Волині.

Важливу роль у імпорті Волинського воєводства відігравали поставки т. зв. «східного товару» з Константинополя, Криму (зокрема Кафи), міст Волощини та Молдавії і, нарешті, з таких віддалених куточків левантійського сходу як Персія. Основними центрами «східної» торгівлі Волині протягом XVI ст. залишаються такі важливі торговельно-економічні осередки як Луцьк, Кременець, Дубно та Острого (останній відомий своєю грецькою колонією). Згідно з джерелами, першість серед цих міст тримав столичний Луцьк. Наприклад, у 1563 р. з Кафи до Луцька зі своїми товарами прибув турецький купець Темір Гречанин, а в 1577 р. з турецького міста Ядрин приїхав купець Фазло, у 1581 р. туди ж прибув грек царьградський Митилина з «арабом власним» Мерджаном.

Частіше джерела не згадують місце, звідки прибув той чи інший купець, лише лаконічно відзначають – «купець-турчина», «купец солтанский» тощо. З 20 зареєстрованих нами записів у актових матеріалах про приїзди купців з турецьких володінь лише 7 вказують на місце, звідки приїхав той чи інший купець. Часто турецькі купці приїжджали на Волинь з різними посольствами, як це відбулося, наприклад, у вересні 1563 р., коли разом з посольством кримського хана в Луцьку на деякий час зупинявся «купець-турчина» Іваніс.

З Туреччини, Трансільванії та Криму до Волинської землі, а іноді транзитом через неї у Західну Європу постачалися шовкові тканини, оксамити, вино, сіль, риба, олії та прянощі. Особливої уваги тут заслуговує т. зв. «*pro aromatibus et speciebus*». В понятті людей XV–XVI ст. до таких товарів відносилися не лише приправи до їжі, м'яса чи вина, але також і південні фрукти, «цукор приправлений спеціями», рис, оливкова олія та рибні маринади. Постачальниками таких товарів були одночасно як християнські купці, так і єврейські та вірменські. Щоправда, доля участі купців євреїв та вірменів була більшою від християнської. Головним, хоча й не єдиним, джерелом поставок прянощів на

Волинь в період з середини XV до середини XVI ст. була Оттоманська Порто та країни Близького Сходу. Слід відзначити, що стосовно до західного ввозу імпорту східних товарів відігравав дещо меншу роль. Причину цього слід шукати насамперед у постійних військових конфліктах між Оттоманською Портою та Річчю Посполитою, а також у всезростаючому імпорті «*речей турецької роботи*» кам'янецькими та львівськими купцями.

Поряд з неодноразово згадуваним і розглянутим в історіографії ввозом шовкових тканин процвітав імпорту вина та інших продуктів алкогольної дистиляції. Особливо багато ввозилося вина, виробленого в м. Судака, яке за своїми смаковими якостями було кращим від угорських вин, які також у великій кількості постачалися на Волинь. З Греції через турецькі володіння потрапляли до Волинського воєводства такі екзотичні вина як мальвазія та вино мушкательове, транспортоване переважно за посередництвом генуезьких колоній у Криму. Іноді з берегів Азовського моря ввозилися вглиб України солена білуга та її ікра.

Не останнє місце на волинських ярмарках займав і т. зв. «товар московський», тобто товар, привезений з теренів Московського князівства. В основному це хутро (соболіне, песцеве, чорно-бурої лисиці тощо), взуття, зрідка товари іранського чи китайського походження. Московські купці приїжджали на ярмарки Волинського воєводства в основному в складі посольських делегацій, які прямували до Константинополя через землі Речі Посполитої.

Одне з пріоритетних місць як у торгівлі Волинської землі зокрема, так і Великого князівства Литовського в цілому, протягом кінця XV–XVI ст. займає торгівля сіллю. Солоторговельні траси – т. зв. «соляні» чи «прасольні» шляхи – належали до найважливіших комунікацій Волині. Основна маса товарної солі постачалася з соляних жуп міст Долина, Коломия, Трускавець, Дрогобич, Перемишль і Снятин, оскільки покутська сіль користувалася неабияким попитом не лише на Волині, але й у сусідній Білорусії і навіть у Литві.

Торгівля сіллю – одним з основних стратегічних товарів держави – завжди знаходилася під пильним урядовим наглядом не лише щодо оподаткування видобутку та продажу солі, але й щодо визначення напрямків її перевезення. Так, у 1536 р. в універсалі короля Сигізмунда Августа для маршалка землі

Волинської князя Федора Сангушка дається дозвіл, аби купці, що їдуть з сіллю з Дрогобича, платили за неї мито у Володимирі, а купці з Долини та Коломиї – в Кременці та Луцьку. Показово, що ще в 1509 р. у Володимирі соляного мита було зібрано в 6 разів більше, ніж воскового.

Привозом солі на волинський ринок у XVI ст. займалися «соляники», або «прасоли» з Покуття, а головно з львівського та галицької землі. Крім них, сіль привозили й волинські селяни, для яких поїздки за сіллю були одним з обтяжливих видів панщинних робіт. Так, 1561 р. до Кременця з Коломиї сіль привезли брухівські селяни Софії Семашкової, 1563 р. з сіллю вертали селяни Олександра Семашка. Неодноразово за сіллю їздили селяни залозецькі, а сам ярмарок у містечку Залозці був відомий обсягами соляної торгівлі. Саме тут майже постійно купували сіль у 1560-х рр. жуківські бояри та міщани, які лише в 1565 р. відправили до свого міста щонайменше 6 фур солі.

Не обійшло своєю увагою торгівлю сіллю й міське купецтво. Наприклад, у 1565 р. торчинські міщани брати Яцковичі привезли з червоноруських жуп на продаж 35000 головажень солі. Загалом можна говорити, що волинські купці вже з початків XVI ст. активно ангажуються не лише у продаж солі, але й у транспортування та, що більше, у її варіння. У Луцьку протягом XVI ст. навіть існувала певна група купців, що займалися виключно оптовою закупкою та продажем покутської солі. Слід відзначити, що більша половина привезеної чи купленої волинським купецтвом солі призначалася на продаж до білоруських і литовських земель.

Про важливість провозу солі через терени Волинського воєводства свідчить навіть той факт, що левову частину прибутків волинський Давид-Городок ще у 1520-х рр. отримував саме від транзитних поставок солі, яку «тєлєгами» або «комєгами» везли «водєным путем до Києва» та «до паньств его Королевьское милости Великого Князства Литовьского».

Зрідка сіль постачалася до Волинського воєводства з півдня, а саме з теренів Кримського ханства. Як відзначає Тунманн, українці, серед яких були й представники з Волині, приїжджали до м. Ор (Перекоп) за «білою сіллю», що добувалася з озера Талал-Гол і коштувала 1 карбованець від возу солі. Купці з Волині прибували до м. Ор з травня – саме

тоді розпочинався солевидобувний період, пiк якого припадав на червень-липень.

Найбільш важливим центром південного солевидобування був район Хаджибейського лиману, де сіль коштувала, за свідченням Михалона Литвина, 10 стріл від возу солі. Підтвердженням важливості саме Хаджибейського лиману є угода 1552 р. між Кримським ханством, Великим князівством Литовським і Королівством Польським. Згідно з цією угодою волинські купці «мели по земли нашої купувать, и съ тою вольностью приехати, и отъехати... а до Кочибия по соль ездити и брать, и водлугъ обычаю стародавнего мыто давати, а... зъ Луцка и зъ иньшихъ городовъ по соль приеждчати мають, за сторожою лудей нашихъ».

Отже, сіль, привезена на терени Волинського воєводства, коштувала в декілька разів більше, ніж та, що поставлялася з соляних жуп Руського воєводства. На жаль, брак актових матеріалів систематичного характеру щодо постачання «білої солі» на терени розглядуваного нами воєводства дуже ускладнює спроби скласти більш-менш точне уявлення про розвиток поставок даного виду товару та пов'язаних з цим контрактів.

* * *

У цілому соціально-економічний розвиток та подальше формування митної служби на українських землях у складі ВКЛ, попри те, що на кінець XV ст. вказаний регіон ще дещо відставав в економічному відношенні від сусідніх центральноєвропейських країн, були пов'язані із активізацією господарського життя, впровадженням заходів аграрної реформи, ринковою переорієнтацією шляхетського господарства, розвитком товарно-грошових відносин, міст та міського виробництва, нарощуванням обсягів міжрегіональної та міжнародної торгівлі. Загальний же розвиток торговельних відносин в Україні із поширенням системи контрактно-кредитних форм торгівлі у досліджуваний період, попри наявні труднощі (нашарування різнорідних/різночасових митних зборів і перепон, відсутність уніфікованої монетної системи та свавілля урядовців і шляхти), був вагомим чинником зростання економіки, свідчив про значне поглиблення виробничо-торгової спеціалізації окремих регіонів України й активно сприяв консолідації українського етносу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

Неопубліковані:

1. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. – Sygn. 31.– Nr. mikr. 32745.
2. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Metryka Litewska. – Mk. 235. – Nr. 191^a.
3. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Arh. Radz. Potock. – Dz. II. – Sygn. 13.
4. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Arh. Radz. Potock. – Dz. V. – Sygn. 5080.
5. – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Arh Radz. – Dz. XI. – Sygn. 17.
6. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Arh. Radz. Potock. – Sygn. 309. – Pub. 26.
7. Vilniaus universiteto bibliotekos. Rankraščių skyrius. – F. 8 – № 3764.
8. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут Рукопису. – Ф. II. – Спр. 222–245.
9. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 123. – Оп. 2. – Спр. 23–24.
10. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 6.
11. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 14.
12. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 17.
13. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 19.
14. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 22.
15. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 27.
16. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 31.
17. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 32.
18. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 33.
19. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 36.
20. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 41.
21. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 45.
22. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 47.
23. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 48.
24. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 50.
25. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 222.
26. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 226.
27. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 239.
28. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 267.
29. Російський державний архів давніх актів. – Ф. 389. – Оп. 1. – Од. зб. 523.
30. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 25. – Оп. 1 (Луцький городський суд).
31. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 26. – Оп. 1 (Луцький земський суд).
32. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. КМФ 36. – Оп. 1. – Спр. 7, 10, 11, 15.

Опубліковані:

33. Abrahamowicz Z. Dokumenty tatarskie I tureckie w zbiorach polskich // Przegląd Orientalistyczny. – № 2 (10). – Warszawa, 1954.
34. Acta Tomiciana. – T. 6.
35. Acta Tomiciana. – T. 14.
36. Acta Tomiciana. – T. 15.
37. Acta Tomiciana. – T. 16 (1).
38. Acta Tomiciana. T. – 16 (2).
39. Acta Tomiciana. – T. 17.
40. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / wydane przez B. Gorczaka. – T. I (1366–1506). – Lwów, 1887.
41. Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie / wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. – T. III. (1432–1534). – Lwow, 1890.
42. Arhiwum książąt Sanguszków w Sławucie / wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. – T. IV (1535–1547). – Lwów, 1890.
43. Daniłowicz Ig. Skarbiec diplomatów papieżskich, cesarskich, królewskich, książęcych; uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługujących dokrytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi i Litewskiej i ościennych im krajów. – T. II. – Wilno, 1862.
44. Długosz J. Kronika. – T. 4 (T. 3, KS. 9, 10). – Kraków, 1868.
45. Długosz J. Kronika. – T. 5 (T. 4, KS. 11, 12). – Kraków, 1869.
46. Długosz J. Kronika. – T. 6 (T. 5, KS. 12). – Kraków, 1870.
47. Jablonskis K. Archyvines smulkmenos // Praeitis. – T. II. – Kaunas, 1933.
48. Kromer M. Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz o pochodzeniu I o dzieach polakow. Ksiegi XXIX I XXX. – Pojezierze-Olsztyn, 1982.
49. Kronika Marcina Bielskiego. – T. II (Kn. IV, V). – Sanok, 1856.
50. Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi Marcieja Strykowskiego. – T. 2. – Warszawa, 1848.
51. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584): Užrašymų knyga 1 / Parengė A. Baliulis ir R. Firkovičius. – Vilnius, 1998.
52. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498): Užrašymų knyga 3 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius, 1998.
53. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė L. Anužytė. – Vilnius, 2004.
54. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506): Užrašymų knyga 5 / Parengė ir pratarinę bei komentarus parašė E. Banionis. – Vilnius, 1993.
55. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499–1514): Užrašymų knyga 8 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995.
56. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 9 (1511–1518): Užrašymų knyga 9 / Parengė Krzysztof Pietkiewicz. – Vilnius, 2003.
57. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 10 (1440–1523): Užrašymų knyga 10 / Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. – Vilnius, 1997.
58. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 11 (1518–1523): Užrašymų knyga 11 / Parengė A. Dubonis. – Vilnius, 1997.
59. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 12 (1522–1529): Užrašymų knyga 12 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. – Vilnius, 2001.
60. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538): Užrašymų knyga 15 / Parengė A. Dubonis. – Vilnius, 2002.
61. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 25 (1387–1546): Užrašymų knyga 25 / Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis. – Vilnius, 1998.
62. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). – Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск, 2000.
63. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560 г.): Кніга запісаў 43 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. – Менск, 2003.
64. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 44 (1559–1566): Кніга запісаў 44 / Падрыхтаваў А.І. Груша. – Менск, 2001.
65. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 46 (1562–1565 г.): Кніга запісаў 46 (копія канца XVI ст.) / Падрыхтаваў В. Мянжынскі. – Менск, 2006.
66. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574): Užrašymų knyga 51 / Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. – Vilnius, 2000.
67. Lietovos Metrika. Knyga Nr. 52 (1569–1570): Užrašymų knyga 52 / Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius. – Vilnius, 2004.

68. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 224 (1522–1530): 4-oji Teismų bylų knyga / S. Lazutka, I. Valikonytė. – Vilnius, 1997.
69. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 225 (1528–1547): 6-oji Teismų bylų knyga / S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. – Vilnius, 1995.
70. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 227 (1533–1535): 8-oji Teismų bylų knyga / I. Valikonytė, S. Lazutka. – Vilnius, 1999.
71. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 229 (1540–1541): 10-oji Teismų bylų knyga / S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė-Saviščevienė. – Vilnius, 2003.
72. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 230 (1542): 11-oji Teismų bylų knyga / I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė. – Vilnius, 2001.
73. Перепис войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга публічных спраў 1 / Падрыхтавалі да друку: А. Груша, М. Спірыдонаў, М. Вайтовіч. – Мінск, 2003.
74. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 523 (1528): Viešųjų reikalų knyga 1 / Parengė A. Baliulis ir A. Dubonis. – Vilnius, 2006.
75. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 531 (1567–1569): Viešųjų reikalų knyga 9 / Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius, 2001.
76. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 22 (1547): Užrašymų knyga 22 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavicius. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2010.
77. Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко. – К., 2005.
78. Pirmasis Lietuvos Statutas. Tekstai senaja baltarių, lotynų ir senaja lenkų kalbomis. – Pirma dalis. – Vilnius, 1991.
79. Valikonytė I., Lazutka S. Lietuvos didžiojo kunigaikščio 1529 metų Nuostatai Žemaitijos žemei // Lietuvos Metrikos studijos. Mokymo priemonė. – Vilnius, 1998.
80. Źródła dziejowe / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – T. VI. – Warszawa, 1889.
81. Źródła dziejowe / Opisane przez A. Jabłonowskiego. – T. XIX. – Warszawa, 1889.
82. Źródła dziejowe. Rewizya zamków ziemi Wołyńskiej w połowie XVI wieku / Wyd. A. Jabłonowski. – T. VI. – Warszawa, 1877.
83. Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. Леонтовичем. – Т. I. – Вып. I (1413–1498). – Варшава, 1896.
84. Акты Литовской Метрики. Собраны Ф. Леонтовичем. – Т. I. – Вып. II (1499–1507). – Варшава, 1897.
85. Акты Литовско-русского государства. Изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. I (1390–1529 гг.). – М., 1899.
86. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. I. – Спб., 1846.
87. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. II. – Спб., 1848.
88. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. I. – Спб., 1863.
89. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – Т. II. – К., 1865.
90. Акты, издаваемые Виленской археографической комиссиею для разбора и издания древних актов. – Т. XIII. – Вильно, 1865.
91. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. I. – Т. 1. – К., 1859.
92. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. I. – Т. 6. – К., 1883.
93. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. IV. – Т. 1. – К., 1867.
94. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. V. – Т. I. – К., 1869.
95. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. VI. – Т. 1. – К., 1876.
96. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. VII. – Т. 1. – К., 1886.
97. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. VII. – Т. 2. – К., 1890.

98. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. VIII. – Т. 5. – К., 1907.
99. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов. – Ч. VIII. – Т. 6. – К., 1911.
100. Волинські грамоти XVI ст. / Упорядники В. Задорожний, А. Матвієнко. – К., 1995.
101. Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. – Вип. 1. – Справи 1–5 (1566–1570). – К., 2002.
102. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год, собранные и изданные под редакцией В. Антоновича и К. Козловского. – К., 1868.
103. Документы и регесты к истории Литовских евреев из актовых книг: метрики литовской, виленского центрального архива и некоторых печатных изданий / Собр. С. Бершадский. – Т. 1. – СПб., 1882.
104. Документы и регесты к истории литовских евреев / Собр. С. Бершадский. – Т. II. – СПб., 1882.
105. Документы Московского Архива Министерства Юстиции. – Т. 1. – М., 1897.
106. Жемайтис С. Привилей Новогрудской земле 1440 г. // Рукописные памятники. Публикации и исследования. – Вып. 4. – СПб., 1997.
107. Жерела до історії України-Руси. – Т. 1. – Львів, 1908.
108. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (1545–1572). – М., 1843.
109. Лазутка С., Валиконите И., Гудавичюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). – Вильнюс, 2004.
110. Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Уклала Раїса Майборода. – К., 1999.
111. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. – Т. 1. – СПб., 1882.
112. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турциею. – Т. II. – СПб., 1895.
113. Полное собрание русских летописей. – Т. 13. – М., 1904.
114. Полное собрание русских летописей. – Т. 30. – М., 1965.
115. Полное собрание русских летописей. – Т. 32. – М., 1975.
116. Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – М., 1980.
117. Правда Русская / Под ред. академ. Б. Грекова. – Т. 1. – М., 1940.
118. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией. – Т. 30. – СПб., 1912.
119. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссией. – Т. 33. – СПб., 1915.
120. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Передмова П. Грімстед. – К., 2002.
121. Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 35. – СПб., 1882.
122. Словяно-Молдавские летописи. – М., 1976.
123. Статут Великого княжества Литовского 1529 года / Под ред. акад. К. Яблонска. – Минск, 1960.
124. Статут Великого князьства Литовского 1566 года // Временник императорского московского общества истории и древностей российских. – Книга 23. – М., 1855.
125. Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття. Волинь і Наддніпрянина / Упорядники В. Кравченко, Н. Яковенко. – К., 1990.
126. Хроника Быховца. – М., 1966.

II. Література

127. Bardach J. Statuty Wielkiego księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby odrodzenia // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik LXXXI. – № 3. – Warszawa, 1974.
128. Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988.
129. Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. – Wyd. IV. – Warszawa, 1998.
130. Bardach J. Statuty Litewskie a prawo Rzymskie. – Warszawa, 1999.
131. Biskup M., Górski K. Kazimierz Jagiellończyk. Zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV wieku. – Warszawa, 1987.
132. Berkowski W. Handel Wołynia z Lubelszczyzną w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // Res Historica. Z dziejów Lubelszczyzny w okresie od XVI do XVIII wieku / red. H. Gmiterek. – Zesz. 17. – Lublin, 2004.
133. Blanutsa A. Le marche foncier de la noblesse dans le district de Luck de la voivodie de Volhynie 1566–1599 (d'après les registres des tribunaux territoriaux et chatelains) // Cahiers du monde russe. – 50/2–3, avril–septembre, 2009. – P. 1–14.
134. Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887.

135. Boras Z. Poczet hetmanow polskich. – Cz. 1. – Poznań, 1991.
136. Dąbkowski P. Dobra rodowe i nabyte w prawie litewskim od XIV do XVI wieku. – Lwów, 1916.
137. Decjusz J. Księga o Czasach Krola Zygmunta. – Warszawa, 1960.
138. Dworzaczek W. Hetman Jan Tarnowski. – Warszawa, 1985.
139. Dr. Marja Kuzminska Olbracht Marcinowich Gasztold. – Б.м., б.д.
140. Gaivenis K. Žemės ploto matai: valakas, margas // Lietuvos istorijos metraštis 1982. – Vilnius, 1983.
141. Gąsiorowski A. Dobrzy i podlejsi. Przyczynek do dziejów kary w późnośredniowiecznej Polsce // Czasopismo prawno-historyczne. – Tom XXXVII. – Zeszyt 2. – 1985.
142. Gerlach J. Pospolite ruszenie i obrona za Zigmunta I // Księga pamiątkowa ku czci Władysława Abrahama. – T. 2. – Lwów, 1931.
143. Gornicki L. Dzieje w koronie polskiej // Antologia pamietnikow polskich XVI wieku. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966.
144. Gurbyk A. Reforma włoczna na Ukrainie w XVI wieku // Rjczniki Dziejow Społecznych i Gospodarczych. – 1999. – Tom LIX.
145. Friedberg M. Klientela świecka biskupa krakowskiego w w. XII–XIII: Ze studiów nad organizacją społeczeństwa w Polsce średniowiecznej // Studia historyczne ku czci S. Kutrzeby. – T. 1. – Kraków, 1938.
146. Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915.
147. Halecki O. Dziej unii Jagellońskiej w wiekach średnich. – T. 1. – Kraków, 1919.
148. Herbst S. Potrzeba historii czyli o polskim stylu życia. – T. 2. – Warszawa, 1978.
149. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane I wydane r.p. 1584. – Kraków, 1858.
150. Hoszowski S. Rewolucja cen w środkowej Europie w XVI i XVII w. // Kwartalnik Historyczny. – 1961. – № 2.
151. Hurbyk A. Reforma włoczna na Ukrainie w XVI wieku // Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. – T. LIX. – Poznań, 1999.
152. Jurginis J. Bandžiavos išigalejinsas Lietuvoje. – Vilnius, 1962.
153. Kolankowski L. Obrona Rusi za Jagiellonow na przelomie XV–XVI w. – 1916.
154. Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonow. – Warszawa, 1930.
155. Kolankowski L. Polska Jagiellonow. – Lwów, 1936.
156. Konopczynski W. Dzieje Polski Nowożytnej. – Warszawa, 1999.
157. Kosman M. Reformacja i Kontreformacja w Wielkim Księstwie Litewskim. – Warszawa, 1973.
158. Krasauskaite M. Die Litauische Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. – Leipzig, 1927.
159. Ks. Boleslaw P. Barbara Zapolya krolowa Polski 1512–1515. – Lancut, 2000.
160. Kulisiewicz W. Zaruka w praktyce administracyjnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w XV–XVII w. // Czasopismo prawno-historyczne. – Tom XXXVII. – Zeszyt 2. – 1985.
161. Kutrzeba S. Historia ustroju Polski w zarysie. – Tom II: Litwa. – Lwów, 1914.
162. Kutrzeba S. Unia Polski z Litwą // Polska i Litwa w dziejowym stosunku. – Warszawa, 1914.
163. Łowmiański H. Popisy Wojska Wielkiego księstwa Litewskiego w XVI w. jako źródło do dziejów zaludnienia // Medievalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego. – Warszawa, 1960.
164. Łowmiański H. Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Poznań, 1983.
165. Lubomirskij J. Bernard Pretwicz. – T. 3. – Warszawa, 1868.
166. Lubomirskij J. Trzy rozdziały z historii skarbowości w Polsce 1507–1532. – Kraków, 1868.
167. Maciejewski M. Wybrane zagadnienia z powszechnej historii gospodarczej czasów nowożytnych. – Wrocław, 1986.
168. Machovenko J. Nelietuvišką žemių teisinė padėtis Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (XIV–XVIII a.). – Vilnius, 1999.
169. Mallek J., Polak W. Podroz dyplomatyczna Jana Ocieskiego do Konstantynopola w roku 1531 w wielce jego diariusza. – Б.м., б.п.
170. Małowist M. Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych. – Warszawa, 1973.
171. Marawski K. Czasy Zygmuntofskie na tle prądów odrodzenia. – Warszawa, 1965.
172. Monografia XX Sanguszków oraz innych potomków Lubarta-Fedora Olgierdowicza X. Rateńskiego / Oprac. Z. L. Radziwiński. – T. 2. – Cz. 1. – Lwów, 1911.
173. Ohmański J. La grande réforme agraire en Lithuanie et Ruthenie Blanche en XVI siècle, Ergon. – T. II. – Warszawa, 1960.
174. Ochmanski I. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarow Krymskich w XV–XVI w. // SMHW. – T. V. – 1960.
175. Pietkiewicz K. Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przelomie XV i XVI wieku. – Poznań, 1995.

176. Pritsak O. The Pre-Ashkenazic Jews of Eastern Europe in Relation to the Khazars, the Rus' and the Lithuanians // *Ukrainian-Jewish Relations in Historical Perspective* / Edited by Peter J. Potichnyi and Howard Aster. – Edmonton, 1988.
177. Prochaska A. Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu. – Kraków, 1901.
178. Prochaska A. Z witoldowych dziejów. // *Przegląd historyczny*. – T. 15. – Z. 3. – Warszawa, 1912.
179. Przybylinski R. Hetman Wielki Koronny Mikołaj Mielecki (ok. 1540–1585). – Toruń, 2003.
180. Pulaski K. Stosunki z Mendli-Girejem chanem tatarow perekopskich (1469–1515) // *Stosunki Polski z Tatarszczizna od polowi XV wieku*. – Kraków–Warszawa, 1881.
181. Pulaski K. Machmet-Girej chan Tatarow perekopskich i stosunki jego s Polska (1515–1523) // *Szkic i poszukiwania historyczne*. – Serja druga. – Petersburg, 1898.
182. Radziwiński Z. Lubę Marszałkowie Wołyńskiej ziemi przed Unia Lubelska i miana ich spadkobiercy Marszałkowie szlachty Wołyńskiej w porzbirowej dobie // *Kwartalnik Historyczny*. – Roczник XXIX. – Zeszyt ¼. – Lwów, 1915.
183. Starowolskij S. Wojownicy sarmaccy. – Warszawa, 1978.
184. Sucheni-Grabowska A. Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504–1508. – Wyd. drugie. – Warszawa, 2007.
185. Topolski J. Gospodarka polska a europejska w XVI–XVIII wieku. – Poznań, 1977.
186. Topolski J. Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa. – Poznań, 2000.
187. Topolski J. Narodziny kapitalizmu w Europie XIV–XVIII wieku. – Wydanie III poprawione. – Poznań, 2003.
188. Tyszkiewicz J. Tatarzy na Litwie i w Polsce. *Studia z dziejów XIII–XVIII w.* – Warszawa, 1989.
189. Tyszkiewicz J. Karaimi litewscy w czasach Witolda i sprawa przywileju datowanego rokiem 1388 // *Studia źródłoznawcze*. – XXXVI. – Warszawa–Poznań, 1997.
190. Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihwińskiego XV–XVII wieku. *Spisy* / Opracowali E. Janas i W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002.
191. Valikonytė I. Prokuratorius XVI amžiaus pirmojoje pusėje: bylos šalies pavaduotojaš, kalbovas ar «teisingumo riteris» // *Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė*. – Vilnius, 2005.
192. Vaščukas D. Voluinės žemės privilegijos (XV a. II pusė–XVI a. pradžia): datavimo ir protografo problema // *Lietuvos istorijos metraštis*. – 2003 / 1. – Vilnius, 2004.
193. Verbickienė J. Žydai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje: sugyvenimo aspektai // *Daktaro disertacijos santrauka Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)*. – Vilnius, 2004.
194. Żytkowicz L. Z dziejów gospodarki czynszowej na Żmudzi w XVI–XVIII wieku. Rzekoma reforma ekonjmii Szawelskiej w 1640 roku // *Studia nad gospodarką, społeczeństwem i rodziną w Europie późnofeudalnej / Pod redakcją Jerzego Topolskiego przy współudziale Cezarego Kuklo*. – Lublin, 1987.
195. Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*. – В. 2. – М., 1969.
196. Антонович В. Предисловие // *Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссиею для разбора древних актов*. – Ч. V. – Т. I. – К., 1869.
197. Атаманенко В. Описи королівщин Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст. // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. – Т. 11. – К., 2005.
198. Базилевич К. Внешняя политика Русского государства. – М., 2001.
199. Баненис Э. Посольская служба Великого княжества Литовского (середина XV в. – 1569 г.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Вильнюс: Ин-т истории АН Литовской ССР, 1982.
200. Баранович А. Население предстепной Украины в XVI в. // *Исторические записки*. – 1950. – № 32.
201. Баранович О. Залюднення України перед Хмельниччиною. Ч. 1: Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. – К., 1930.
202. Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV вв. (По материалам археологических исследований). – К., 1982.
203. Берковський В. До питання про асиміляцію татарського населення Острожчини // *Матеріали VII–IX науково-красназничих конференцій «Остріг на порозі 900-річчя» 1996–1998 роки*. – Остріг, 2000.
204. Берковський В. Острог – важливий торгівельний центр Волині (XVI – I пол. XVII ст.) // *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. – Вип. 15. – К. – Донецьк, 2001.
205. Берковський В. До проблеми експорту з Волині у XVI – першій половині XVII ст. // *Острогіана в Україні і Європі: Матеріали Міжнародного наукового симпозиуму (Велика Волинь. Т. 23)*. – Старокостянтинів, 2001.

206. Берковський В. Волинь у системі міжнародних торгових відносин кінця XV – початку XVI століття // *Rocznik Europejskiego kolegium polskich i ukraińskich uniwersytetów / Pod red. H. Sołowij. – Т. I. – Lublin, 2003.*
207. Берковський В. Деякі аспекти розвитку міжнародної торгівлі міста Володимира в кінці XIV – першій половині XVI ст. // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Володимир-Волинський в історії України та Волині: Зб. наук. праць: Матеріали XIV волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 13-й річниці Незалежності України і 680-й річниці надання Володимир-Волинському Магдебурзького права. – Луцьк, 2004.*
208. Берковський В. Локальні ринки Волинського воєводства (XVI – перша пол. XVII ст.) // *Сангушківські читання: Зб. наук. праць I Всеукраїнської наукової конференції (24–25 січня 2003 р., м. Славута). – Львів, 2004.*
209. Берковський В. Кредит і контракт в системі міжнародних та міжрегіональних торгових відносин Волинського воєводства (середина XVI – перша половина XVII ст.) // *Український історичний збірник. – Вип. 7. – К., 2004.*
210. Берковський В. До історії стану та еволюції мережі торговельних шляхів Волинського воєводства у XVI – першій половині XVII ст. // *II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.): Доповіді та повідомлення. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський. – К. – Острог, 2006.*
211. Берковський В. Заслав та Заславщина як один з важливих елементів торговельної структури Волині XVI – першій половині XVII століття // *Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур: Матеріали наукової конференції 21–22 грудня 2006 року. – Острог, 2006.*
212. Берковський В. Польсько-українські торгові контакти в XVI столітті // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – Вип. 82–84. – К., 2006.*
213. Берковський В. Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // *Вісник Академії митної служби України. – Дніпропетровськ, 2006. – № 1 (29).*
214. Берковський В. Основні тенденції дослідження історії економіки ранньомодерної Європи // *Український історичний збірник. – Вип. 9. – К., 2006.*
215. Бершадский С. Аврам Езофович Ребичкович, подскарбий земский, член Рады Великого княжества Литовского. Отрывок из истории внутренних отношений Литвы в начале XVI в. // *Киевская старина. – Т. XXII. – К., 1888.*
216. Бершадский С. Литовские евреи. История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии 1388–1569 гг. – СПб., 1883.
217. Би-Арслан Балбекович Кочекаев Ногайско-Русские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1988.
218. Блануца А. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 3. – К., 2003.*
219. Блануца А. Євреї в системі землеволодіння на Волині в другій половині XVI ст. (за матеріалами актових книг Луцького повіту) // *Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – № 2 (14).*
220. Блануца А. Особливості кредитних операцій на Волині у другій половині XVI ст. // *Український історичний збірник 2002. – Вип. 5. – К., 2003.*
221. Блануца А. Земельні контракти князів на Волині (друга половина XVI ст.) // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005.*
222. Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К., 2005.
223. Блануца А. Пани і шляхта-зем'яни в системі обігу земельних володінь на Волині в другій половині XVI ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т. 14: На пошану академіка І. Винокура. – Кам'янець-Подільський, 2005.*
224. Блануца А. Земельні контракти волинської шляхти в другій половині XVI ст. // *Український історичний журнал. – 2005. – № 6.*
225. Блануца А., Вашук Д. Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // *Український історичний журнал. – 2006. – № 2.*
226. Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. – К., 2007.
227. Блануца А. Політика земельних надань Сигізмунда II Августа на українських землях Великого князівства Литовського: основні тенденції та джерела дослідження // *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 213–232.*
228. Блануца А.В. Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти // *Український історичний журнал. – 2010. – №1. – С. 52–65.*

229. Борисенко С. Утворення професійної адвокатури в Литовсько-Руській державі // Українська Академія Наук. Збірник Соціально-Економічного Відділу. №12: Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права. – К., 1927.
230. Бойко І. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.
231. Боплан Гійом Левассер де Опис України. – К., 1990.
232. Борисенко В. Курс Української історії. – К., 1998.
233. Боряк Г. Торговельні шляхи на Волині в першій половині XVI ст. // Велика Волинь. – Луцьк, 1997.
234. Брицын М. Из истории восточнославянской лексики. – К., 1967.
235. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XVI–XVIII ст. – К., 1995.
236. Броневский М. Описание Крыма // ЗООИД. – Т. 6.– 1867.
237. Буганов В., Преображенский А., Тихонов Ю. Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы. – М., 1980.
238. Вашук Д. Порівняльний аналіз привілеїв литовським євреям та уставних земських грамот Київщини і Волині (друга половина XV– перша третина XVI ст.) // Український історичний збірник 2002. – Вип. 5. – К., 2003.
239. Вашук Д. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (XV – поч. XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2004. – № 1.
240. Вашук Д. Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського Статуту // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004.
241. Вашук Д. Судовий процес та його функціонування в Київській землі в другій половині XV– першій третині XVI ст. (аналіз статей Уставних земських грамот) // Український історичний збірник. – Вип. 7. – К., 2004.
242. Вашук Д. Обласні привілеї Волині та Київщини: генеза і функціонування в другій половині XV – першій третині XVI ст. / Дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005.
243. Вашук Д. Деякі аспекти системи оподаткування у Київській землі (друга половина XV – перша третина XVI ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Т. 14: На пошану академіка І. Винокура. – Кам'янець-Подільський, 2005.
244. Вашук Д. Судова діяльність «старости» на Волині та «воєводи» на Київщині в кінці XV – першій третині XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005.
245. Вашук Д. Рецепція норм «Руської Правди» в пам'ятках права Великого князівства Литовського (на матеріалах обласних привілеїв другої половини XV ст.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку» (Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р.). – Т. I. – Кам'янець-Подільський. – К. – Нью-Йорк – Острог, 2005.
246. Вашук Д. Непорушність «старини»: «консерватизм» державної політики Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст.? // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2006.
247. Вашук Д. «АБЫХМО ДЕРЖАЛИ ИХЪ ПОДЛЕ ПРАВА ИХ ЗЕМЛИ» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). – К., 2009.
248. Виноградов А.В. Крымские ханы в XVI в. // Отечественная история. – 1992. – № 2.
249. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Передмова до: Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Ч. VII. – Т. 1. – К., 1886.
250. Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // Передмова до: Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Ч. VII. – Т. II. – К., 1890.
251. Владимирский-Буданов М. Хрестоматия по истории Русского права. – Вып. 2. – Изд. 4. – СПб., 1901.
252. Владимирский-Буданов М. Заставное владение // Передмова до: Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Ч. VIII. – Т. VI. – К., 1911.
253. Волощук О. Караїми в Україні і на Волині (XIII – початок XX ст.) // Історичні і політологічні дослідження. – 2003. – № 2 (14).
254. Ворончук І.О. Про коефіцієнт диму на Волині в другій половині XVI – середині XVII ст. // Український археографічний щорічник. – Вип. 3–4. – Т. 6–7. – К., 1999.
255. Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т. 1 (А-К). – Мінск, 2005.

256. Галенко О. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001.
257. Галенко О.І. Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – Вип. 2. – К., 2002.
258. Герасименко Н. Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.). – К., 1998.
259. Герберштейн С. Записки о Московии. – М., 1988.
260. Голобуцкий В. Запорожское казачество. – К., 1957.
261. Горін С. Чернецтво Східного обряду на українських землях у другій половині XVI – першій половині XVII ст.: ідеал і реалії (на прикладах волинських монастирів) // Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. – Т. 3. – Lublin, 2005.
262. Греков Б., Якубовский А. Золотая Орда и ее падение. – М., 1998.
263. Греков И. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – М., 1963.
264. Грушевский А. Города Великого Княжества Литовского в XIV–XVI вв. Старина и борьба за старину. – К., 1918.
265. Грушевський О. Господарство Київської митрополії та монастирів в XVI в. // Україна. – 1924. – № 3.
266. Грушевский М. Барское староство: исторические очерки (XV–XVIII). – К., 1894.
267. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11т., 12 кн. – Т. IV: XIV–XVI віки: відносини політичні. – К., 1993.
268. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11т., 12 кн. – Т. V: Соціально-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. – 2-е видання. – К., 1998.
269. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11т., 12 кн. – Т. VI: Жите економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – К., 1995.
270. Гулевич В. «Наїзди» у русько-литовському праві XV – кінця XVI ст. (Розвиток і еволюція права на прикладі наїздів) // Просемінарій. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – Вип. 5. – К., 2003.
271. Гурбик А. Копні суди на українських землях у XIV–XVI ст. // Український історичний журнал. – 1990. – № 10.
272. Гурбик А. Волочна поміра на українських землях у складі Великого князівства Литовського в XVI ст. // Український історичний журнал. – 1996. – № 4.
273. Гурбик А. Крестьянское правосознание на украинских землях в составе Великого Литовского княжества // Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі “Гістарычная памяць народаў Вялікага княства Лытоўскага і Беларусі XII–XX ст.» (Гродна, 3–5 ліпеня 1996 г. – Книга 7. – Гродна, 1996.
274. Гурбик А. Еволюція інститутів громадського самоврядування в Україні XIV–XVI ст. // Середньовічна Україна: зб. наук. праць. – Вип. 2. – К., 1997.
275. Гурбик А. Аграрна реформа в Україні XVI ст. – К., 1997.
276. Гурбик А. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворище, село, сябринна спілка). – К., 1998.
277. Гурбик А. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001.
278. Гурбик А. Волока // Енциклопедія історії України. – Т. 1 (А–В). – К., 2003.
279. Гурбик А.О. Типологізація української середньовічної сім’ї в контексті еволюції територіальної громади XIV–XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць. – Число 4. – Ч. 2. – К., 2000.
280. Гурбик А. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 6.
281. Гурбик А. Устроєві засади громадського судочинства й народна правосвідомість на українських землях у складі Великого князівства Литовського//Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 7.– К., 2007.
282. Гурбик А. Трагування «судових околиць» в громадському судочинстві на українських землях Великого князівства Литовського // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., 2009. – Т. 1.
283. Гурбик А.О. Економічне життя українських земель у XIII–XVI ст. // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження. – К., 2011. – Т. 1.
284. Гуревич А. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М., 1970.
285. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – Т. I. – К., 1901.

286. Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. – К., 1905.
287. Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908.
288. Доўнар-Запольскі М. Сацыяльна-эканамічная структура Літоўска-Беларускае дзяржавы ў XVI–XVIII стагоддзях // Гістарычна-археалагічны зборнік. – № 1. – Менск, 1927.
289. Дорошенко В. Очерки аграрной истории Латвии в XVI веке. – Рига, 1960.
290. Думин С. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV–XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1989.
291. Ефименко А. История украинского народа. – К., 1990.
292. Жеребцова Л. Митна система на українських землях Великого князівства Литовського та Речі Посполитої XIV – середини XVII ст. (історіографічні і джерелознавчі аспекти) // Український історичний збірник 2002. – Вип. 5. – К., 2003.
293. Жеребцова Л. Роль Первого Литовского Статута в истории институционализации таможенной организации на украинских землях Великого княжества Литовского // Pirmasis Lietuvos Statutas: straipsnių rinkinys / sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005.
294. Жеребцова Л. Волинь у торгових комунікаціях середини XVI – початку XVII ст.: деякі аспекти регламентації торгівлі // Український історичний збірник 2005. – Вип. 8. – К., 2005.
295. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003.
296. Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400–1700 рр. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Кримські татари, історія і сучасність (До 5-річчя депортації кримськотатарського народу): Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). – К., 1995.
297. Іналджик Г. Османська історія. Класична доба 1300–1600. – К., 1998.
298. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI–XVIII ст.: історичні нариси. – Львів, 2004.
299. Иловайский Д. История Рязанского княжества. – М., 1858.
300. История крестьянства в Европе. – М., 1986. – Т. 2.
301. Ісаєвич Я. Україна давня і нова. – Львів, 1996.
302. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів, 1992.
303. Історія української культури: у п'яти томах. – Т. 2. Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – К., 2001.
304. Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. – Вид. 4. – К., 2002.
305. Історія українського селянства: Нариси: в 2-х томах. – Т. 1. – К., 2006.
306. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – К., 1894.
307. Каманин И. Письмо канцлера Олбрахта Гаштольда к земскому подскарбию Богушу Боговитиновичу в начале XVI в. (1522–1530) о защите г. Киева от разорения его татарами. – Б.м., б.р.
308. Карамзин Н. История государства Российского. – Кн. 2. – Т. 8. – СПб., 1842.
309. Каргалов В. На степной границе. – М., 1974.
310. Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. – Т. I: Литовский период. – Одесса, 1912.
311. Ковальский Н., Виноградов Г. Методические рекомендации по подготовке к спецсеминару по источниковедению истории Украины XVI–XVII веков (цеховые уставы городов Украины). – Днепропетровск, 1986.
312. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.
313. Косвен М. Северорусское печище, украинские сябры и белорусские дворища // Советская этнография. – 1950. – № 2.
314. Котляр М. Торгівля на Україні в XIV–XV ст. // Український історичний журнал. – 1975. – № 1.
315. Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. – М., 1987.
316. Кримський А. Історія Туреччини. К. – Львів, 1996.
317. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
318. Кром М. «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – нач. XVII вв.) // *Medievalia ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Т. III. – К., 1994.
319. Кром М. Стародубская война (1534–1537 гг.) // Очерки феодальной России. – Вип. 3. – М., 1999.
320. Крот В., Рашба Н. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV – в першій половині XVI ст. // Український історичний журнал. – 1983. – № 5.
321. Кузнецов А. Дипломатическая борьба России за безопасность южных границ (пер. пол. XVI в.). – Минск, 1986.

322. Кульпин Э. Проблемы генезиса Российского государства. – М., 2006.
323. Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. – К., 1981.
324. Лазутка С., Валиконите И. Имущественное положение женщины (матери, жены, дочери, сестры) привилегированного сословия по I Литовскому Статуту // Научные труды высших учебных заведений Литовской ССР. История. – XVI (2). – Вильнюс, 1976.
325. Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. – Б. м., б. р.
326. Лашенко Р. Лекції по історії українського права. – Частина друга: Литовсько-польська доба. – Випуск перший: пам'ятники права. – Прага, 1924.
327. Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Передмова до: Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. – Ч. VIII. – Т. III. – К., 1909.
328. Леонтович Ф. Очерки по истории Литовско-русского права. Образование Литовского государства. – СПб., 1894.
329. Леонтович Ф. Панский двор в Литовско-русском государстве // Варшавские университетские известия. – Т. 5. – 1895.
330. Леонтович Ф. Рада великих князей литовских // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі – ЖМНП). – 1907. – № 9.
331. Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты // ЖМНП. – 1908. – № 3.
332. Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты // ЖМНП. – 1908. – № 6.
333. Леонтович Ф. Правоспособность литовско-русской шляхты // ЖМНП. – 1908. – № 7.
334. Леонтович Ф. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его причины. – СПб., 1895.
335. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999.
336. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и москвитян. – М., 1994.
337. Лорд Кинросс. Расцвет и упадок Османской империи. – М., 1999.
338. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – М., 1892.
339. Любавский М. Литовско-Русский сейм. – М., 1901.
340. Любавский М. Очерк истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. – 2-е изд. – М., 1915.
341. Максимейко Н. Русская Правда и литовско-русское право. – Б.м/р.
342. Максимейко Н. Сеймы Литовско-русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Харьков, 1902.
343. Максимейко Н. Опыт критического исследования Русской Правды. – Вып. Первый. – Харьков, 1914.
344. Малиновский А. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между Российскими Великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год // ЗООИД. – Т. 5. – Одесса, 1863.
345. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901.
346. Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий аспект) // Київська старовина. – 1997. – № 3–4.
347. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001.
348. Матвей Меховський. Трактат о двух Сарматиях. – Л., 1936.
349. Менжинский В. Структура феодального землевладения в Великом княжестве Литовском (по материалам Переписи войска 1528 г.) // История СССР. – 1987. – № 3.
350. Михайловський В. Західне Поділля під Володінням Вітовта у 1411–1430-х роках: надавча політика у світлі документів // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т. II. – К. – Львів, 2004.
351. Мишко Д. Соціально-економічні умови формування української народності. – К., 1963.
352. Мишко Д. Перший Литовський Статут і його історичне значення // Історичні джерела та їх використання. – Вип. 4. – К., 1969.
353. Некрасов А. Возникновение и эволюция Крымского государства в XV–XVI вв. // Отечественная история. – 1992. – № 2.
354. Османская империя и страны центральной, восточной и юго-восточной Европы XV–XVI вв. – М., 1984.
355. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект. – К., 1991.

356. Панашенко В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – пер. пол. XVI ст. // Феодалізм на Україні. – К., 1990.
357. Пашуто В., Флоря Б., Хорошкевич А. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М., 1982.
358. Петросян И. К истории создания янычарского корпуса // Тюркологический сборник. – М., 1984.
359. Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну) // Східний світ. – 1928. – № 2.
360. Пичета В. Литовский статут 1529 г. и его источники // Ученые записки Института славяноведения Академии наук СССР. – Т. V. – М., 1952.
361. Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958.
362. Поліщук В. Свідки у литовсько-руському праві до судово-адміністративної реформи 1564–1566 рр. // Молода нація: Альманах. – К., 2000.
363. Поліщук В. Врядове виживство красносільських бояр у контексті замкових служб // Молода нація: Альманах. – К., 2001.
364. Поліщук В. Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.) // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 1. – К., 2002.
365. Поліщук В. Запровадження уряду возного у Луцькому повіті у 1567 році // Український археографічний щорічник. – Вип. 7. – Т. 10. – К., 2002.
366. Поліщук В. Луцький замковий уряд в адміністративній системі Великого князівства Литовського до реформ 1564–1566 рр. // Український історичний журнал. – 2003. – № 2.
367. Похилевич Д. Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV–XVI веках // Вопросы истории. – 1973. – № 12.
368. Похлебкин В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет. – М., 1995.
369. Пресняков А. Лекции по русской истории. Западная Русь и Литовско-русское государство. – Вип. 1. – Т. II. – М., 1939.
370. Развитие русского права в XV – первой половине XVII в. – М., 1986.
371. Разин Е.А. История военного искусства. – Т. 2. – М., 1999.
372. Рибаків М. Невідомі та маловідомі сторінки з історії Києва. – К., 1997.
373. Русина О. Українські землі під литовським і польським володарюванням (середина XIV – середина XVII ст. // Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997.
374. Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998.
375. Русина О. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.
376. Русина О. До проблеми початків Київської магдебургії // Самоврядування в Києві: історія та сучасність: Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. – К., 2000.
377. Русина О. Від Кузьмиці-княнина до княнина Скобейка (моделювання смерті в «Хроніці Биховця») // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 1. – К., 2002.
378. Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005.
379. Рутковский Я. Экономическая история Польши. – М., 1953.
380. Саганович Г. Войска Вялікага князства Літоўскага у XVI–XVII ст. – Мінск, 1994.
381. Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989.
382. Сафаргалиев М. Распад золотой Орды. – Саранск, 1960.
383. Сидоренко О. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992.
384. Сергійчук В. Барський староста Б. Претвич // Український історичний журнал. – 1990. – № 3.
385. Скотт Д. История пыток / Перевод с английского А. Обухова. – М., 2002.
386. Смирнов И. Восточная политика Василия III // Исторические записки. – Кн. 27. – М., 1948.
387. Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII вв. – СПб., 1887.
388. Спиридонов М. Закрепощение крестьянства Белоруси (XV–XVI вв.). – Минск, 1993.
389. Старостина И. Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв. / Под ред. академика Б. А. Рыбакова. – М., 1979.
390. Старостина И. Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1988–1989 годы. – М., 1991.
391. Старченко Н. Умоцвані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 1. – К., 2002.

392. Старченко Н. Хто скуповував землю на Волині в кінці XVI ст.? // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. – Частина 1. – Чернівці, 2003.
393. Сыроечковский В. Пути и условия сношений Москвы с Крымом на рубеже XVI в. // Известия Академии наук СССР. – Л., 1932.
394. Сыроечковский В.Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ. – В. 61. – Т. 2. – М., 1940.
395. Тазбир Я. Привилегированное сословие феодальной Польши // Вопросы истории. – 1977. – № 12.
396. Україна: литовська доба 1340–1569. – К., 2008.
397. Ульяновський В. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн. 1. Середина XV – кінець XVI ст. – К., 1994.
398. Флоровский А. Чешско-русские торговые отношения X–XVII вв. // Международные связи России до XVII в.: Сб. статей. – М., 1961.
399. Цюльнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001.
400. Черкас Б. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – 2002. – № 1.
401. Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслам-Гірея за владу в 20–30-х роках XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. – К., 2000.
402. Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – К., 2006.
403. Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987.
404. Шабульдо Ф.М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIV – першій половині XV ст. // Сучасність. – 1996. – № 5.
405. Шабульдо Ф. Синьовозська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьовозська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005.
- Договірні ярлики кримського хана Мегмед Гірея для короля польського і великого князя литовського Жигимонта Старого // Рукопис.
406. Шапиро А. О природе феодальной собственности на землю // Вопросы истории. – 1969. – № 12.
407. Юргинис Ю. Аграрная реформа и хозяйственные мероприятия литовского великокняжеского правительства // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1970 г. – Рига, 1977.
408. Юргинис Ю. М. Бояре и дворяне и их землевладение в Великом княжестве Литовском // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы, 1969 г. – М., 1979.
409. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.
410. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.
411. Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI в. – К., 1907.
412. Яковлів А. Бунт черкасцев и каневцев в 1536 году // Україна. – Рік 1-й. – Т. 1. – К., 1907.
413. Яковлів А. Впливи старочеського права на право українське литовської доби XV–XVI в. – Прага, 1929.
414. Якубовский И. Земские привилеи Великого княжества Литовского // ЖМНП. – 1903. – № 6.
415. Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский трибунал, его происхождение, организация и компетенция. – Вып. Первый: Происхождение Гл. Лит. Трибунала. – К., 1901.
416. Ясинский М. «Село» и «вервь» Русской правды. – К., 1906.
417. Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-русского государства. – К., 1889.

ЗМІСТ

Шановний читачу! Клімчук Б. П.	5
Передмова. Смолій В. А.	9
Частина 1	
Українські землі у складі Великого князівства Литовського: політичний аспект відносин (Черкас Б. В.)	11
Розділ 1. Україна під прямим управлінням центральної влади	12
Розділ 2. Стабілізація політичної ситуації на українському кордоні	34
Розділ 3. Спроби центрального уряду повернути старі кордони	46
Розділ 4. Стародубська війна і Україна	68
Частина 2	
Правова система та механізми її функціонування (Ващук Д. П.)	79
Розділ 1. Рецепція та ґенеза права України	80
Розділ 2. Уставні земські грамоти	90
Розділ 3. Судочинство в Україні. Процесуальні норми	98
Розділ 4. Кримінальне право	106
Розділ 5. Майнові та цивільні правовідносини, сімейне право	112
Розділ 6. «Старина» і «новина»: звичаєве право та законодавча ініціатива	124
Частина 3	
Економічний розвиток та соціальні відносини	141
Розділ 1. Соціальні групи та стани (Блануца А. В.)	142
Розділ 2. Аграрні відносини (Гурбик А. О.)	154
Розділ 3. Соціально-територіальні спільноти (Гурбик А. О.)	168
Розділ 4. Народна правосвідомість (Гурбик А. О.)	180
Розділ 5. Шляхетське землеволодіння (Блануца А. В.)	192
Розділ 6. Розвиток торгівлі (Берковський В. Г.)	212
Список використаних джерел та літератури	240

В оформленні книги використано ілюстрації:

На першій сторінці обкладинки –

Луцький замок XVI ст.

Реконструкція Олександра Дишка.

Історико-культурний заповідник «Старий Луцьк»

На четвертій сторінці обкладинки –

карта Великого князівства Литовського XVI ст.,

печатки князів Вітовта, Любарта, Ольгерда.

www.oldmap.com.ua; uk.wikipedia.org

Грюнвальдская битва. Фрагмент.

Художник – Ян Матейко.

uk.wikipedia.org

Європейський з'їзд монархів у Луцьку, 1429 р. Фрагмент.

Художник – Й. Макевічус

Історико-культурний заповідник «Старий Луцьк»

Ольгерд з дружиною. Фрагмент

Художник невідомий.

uk.wikipedia.org

Кейстут і Вітовт в полоні у Ягайла. Фрагмент.

Художник – Войцех Герсон.

uk.wikipedia.org

Фотоілюстрації:

Дмитра Ващука

Олени Калініченко

Михайла Суржка

Юрія Юхтовського

Друковані видання:

Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. – Т. 2. – Мінск, 2006.

Історія української культури. У п'яти томах. – Т. 2. – К.: Наукова думка, 2001. – 847 с.: іл.

Лазутка С., Валиконітэ И., Гудавічыюс Э. Первый Литовский Статут (1529 г.). – Вільнюс, 2004.

Чернецький Є. Білоцерківський замок: фортифікація, система оборони та події до року 1648. – Біла Церква: Видавець О.В. Пшонківський, 2003. – 204 с.

Baczowski K. Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370-1506) // Wielka historia Polski. – Т. III. – Kraków, 1999.

Grzybowski S. Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1506–1648) // Wielka historia Polski. – Т. IV. – Kraków, 2000.

Pirmasis Lietuvos Statutas. Dzialinskogo, Lauryno ir Ališavos nuorašų faksimilės. – Antra dalis. – Vilnius, 1985.

Науково-популярне видання

УКРАЇНА І ЛИТВА в XIV–XVI століттях

Політико-правові
та соціально-економічні аспекти

Відповідальний редактор –
академік НАН України
СМОЛІЙ Валерій Андрійович

Авторський колектив –
*БЕРКОВСЬКИЙ Владислав Георгійович,
БЛАНУЦА Андрій Васильович,
ВАЩУК Дмитро Петрович,
ГУРБИК Андрій Олександрович,
ЧЕРКАС Борис Володимирович*

*Видання здійснено за фінансової підтримки
експертної ради з питань видавничої справи
Волинської обласної державної адміністрації
та благодійного фонду «Рідна Волинь»*

Випусковий редактор
Світлана Політило

Технічний редактор
Іван Марченко

Дизайн
Володимира Оверчука

Комп'ютерна верстка
Людмили Денисюк, Галини Мазурець

Коректори
Тетяна Павлова, Юлія Дацюк, Вікторія Чеберяк

Підписано до друку 25.07.2011 р. Формат 60x84 1/8. Папір крейдований. Друк офсетний.
Гарнітура Arial. Обл. вид. арк. 31,3. Ум. друк. арк. 33,1.
Наклад 1300 пр. Зам № 323.

ПрАТ «Волинська обласна друкарня»
43025 м. Луцьк, просп. Волі, 27. Тел. 24-41-73, 24-15-27

Свідоцтво про Державну реєстрацію ДК № 3955 від 14. 01. 2011 р.

Друк та палітурні роботи ПрАТ «Волинська обласна друкарня»
43025 м. Луцьк, просп. Волі, 27, тел. 24-25-07.

У 45 Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас.
– Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. – 256 с.: 28 с. іл.

ISBN 978-966-361-593-6

У книзі на підставі джерел та доробку класичної й сучасної литuanістики приділено увагу окремим малодослідженим аспектам політичної, правової та соціально-економічної історії України у складі Великого князівства Литовського кінця XIV – першої половини XVI століть, коли державотворчий процес на українських землях відбувався в контексті великокнязівської політики володарів цієї могутньої середньовічної держави.

Розраховано на широке коло читачів, шанувальників історії України.

УДК 94(477)

ББК 63.3(4Укр)44+63.3(4Лит)

PAUVDES POLESIAE.
*in provincia hoc tractu plurime reperitur
 tur loca adae. censis et plerumq; da magna
 ut aliquibus in locis maximi laci formam
 pra. se ferre videntur, que causa sunt ut
 horum locorum distansiam veram non
 antea verimus, tamen ne te certum cogni
 ho lateat et quantum distat alterum ab
 altero animadvertat numeros pefimus
 punctatq; adfactur in q; brasibus.
 Nam si voluisset haec loca ut circulus
 denotat cognoscere efficit ut Ripetius
 fluvius qui non amplius 60 miliaribus
 Gradica Kiviana suo tractu distendat
 in 120 miliaria accretat.*

ISBN 978-966-361-593-6

9789663615936

VI TERRITORIORUM
 Campi deserti
 citra Boristhem
 quae tunc VKRAINIA
 tum NIS ab aliis vo
 Buhulew citatur.
 Campi deserti
 ultra Boris: